

Баянғали
Әлімжанов

ШЫҒАРМАЛАРЫ

XVI

Баянғали
Әлімжанов

ШЫҒАРМАЛАРЫ

XVI том

Жүз жылдық толғау

Роман, повестер

Нұр-Сұлтан 2019

ӘӨЖ 821.512.122

КБЖ 84 Қаз-44

Ә 55

Баянғали Әлімжанов. ШЫҒАРМАЛАРЫ. – Нұр-Сұлтан, 2019

ISBN 978-601-302-125-6

Т.16: Жүз жылдық толғау – 2019. – 314 б.

ISBN 978-601-7804-76-3

Ақын, жазушы, драматург, жыршы, манасшы Баянғали Әлімжанов шығармаларының он алтыншы томы – қызық кітап. Қызық болатыны, қазақ ақынының орыс тілінде жазған роман, повестері ана тіліне аударылып, тұңғыш рет жарыққа шығып отыр. «Сказ столетнего степняка» деген атпен Москвадан, атакты «Художественная литература» баспасынан жеке кітап болып шығып, іле-шала әйгілі «Роман-газетаның» жеке бір санында «Разрешите жить!» деген атпен жарияланып, Ресей оқырмандарына танылған роман, повестері енді өз еліміздің оқырмандарына жол тартты. Романда қазақ халқының жиырмасыншы ғасырдағы жүз жылдық қилы-қилы қиын тарихын баяндаған автор өткен мен бүгін, болашақ туралы сан алуан сыр шертеді, ұлтаралық қарым-қатынастардың күрделі қатпарларына бойлап, «соғыс тарихы бізді бейбітшілікке, дұшпандық тарихы-достыққа үйретуге тиіс!» деп түйіндейді. «Өмір сүруге рұқсат етіңіз!» повесі соғыс мүгедегінің дүниедегі қиянат атаулы күштілердің бойында әділдік сезімі мен ар-ұяттың жоқтығынан деген қорытындыға келіп, сол жолдағы фантастикалық күресін суреттейді. «Абылай хан және оның батырлары» – аталарымыздың аңыздары бойынша жазылған ерлік, батырлық жайлы тартымды повесть.

ӘӨЖ 821.512.122

КБЖ 84 Қаз-44

ISBN 978-601-7804-76-3

© Б. Әлімжанов, 2019

БАЯННЫҢ ҚОС ҚАНАТЫ

Мен оны алғаш рет Астанадағы Ұлттық кітапханада үлкен «дөңгелек үстелде» көрдім, дұрысы, дауысын естідім. Қазіргі әлемдегі кітап оқу туралы халықаралық конгресс өтіп жатқан. Әлемдегі кітап пен бейбітшілік жайында мінберден небір халықаралық шешендер көсіле сөйледі. Ықылас қоя тыңдап отырмын. Бірақ, сөз кезегі келесі бір шешенге тиген кезде, мен, шынымды айтсам, дір ете қалдым. Жалғыз мен емес, жұрттың бәрі селт ете түскен сыңайлы. Шешеніміз әндетіп қоя бергені! Және де, алдыңғы әріптестеріндей, қалыптасқан тәртіппен заулата жөнелмей, өзгеше құшырланып, айрықша шабыттана шырқайды. Сөйтсем, ол бізді «Манас» жырымен естен тандырған екен – симпозиум халықаралық қой. Ауыз әдебиетінің осынау үздік үлгісін мен де оқығанмын, тіпті, орыс тіліндегі нұсқасын басып шығарғанмын. Бірақ, оны бұлайша ырғақтап, әндете орындағанды, буырқанып-бұрсанып, шын беріле жырлағанды алғаш естіп отырмын. Қазақша да, қырғызша да бір ауыз сөз түсінбегеніммен, зал толы адамдардың арасынан әлі көзім шала қоймаған жыршының шығармада суреттелетін соғыс көріністерінің қайсысын айтып тұрғанын жобамен шамалай қойдым. Оның дауысы, құлшынысы және, турасын айтқанда, дарыны осынау жан тебіренер текетірегесті – ізгілік пен зұлымдық, жарық пен түнек арпалысқан ұлы сүргінді жанды суреттей көз алдымызға әкеліп тұр.

Баянғали Әлімжанов тек ақын әрі прозаик қана емес, оған қоса – ж ы р а у. Яғни, импровизатор, оған қоса – м а н а с ш ы, қырғыз халқының ата мұрасы «Манас» жырын түгелдей жатқа білетін және оны халықаралық коллоквиумға қатысушылар ғана емес, мемлекет басшыларынан бастап қарапайым шаруалар мен малшыларға дейінгі кез-келген тыңдаушының алдында музыкалық сүйемелдеусіз-ақ айта беретін өнерпаз.

Біз таныстық. Орта бойлы, мығым денелі жігіт ағасы екен, азиялықтар сығыр көзді болушы еді, олай емес, көзі аялы, егде тартып қалса да қимылы ширақ, қол алысқанда тегеуіріні жойқын: сол үшін ақталғандай болып боксшы екенін айтты.

Жас балаша шын көңілден қол алыстық, оның үстіне, екеуміздің ортақ досымыз бар болып шықты – бір-бірімізді жақын тартып

кетуімізге бұл да септігін тигізді. Өкінішке орай, Рақымжан Отарбаев – ғұмыры да, шығармашылығы да ерте үзілген, үйреншікті қалыпқа сыя қоймайтын тамаша қазақ жазушысы еді. Ортақ қасиеттерін де байқадым – екеуі де екпінді, турашыл, кейде тіпті ымырасыз. Бірақ шығармашылық тұрғыдан бір-біріне мүлдем ұқсамайды. Рақымжан кәдуілгі жер басып жүрген адам: бәрін байқап отырады, ештеңеден тартынбайды, ұсақ-түйекті де көркемдік құралға айналдырып жібереді. Баянғали аспан әлемін шарлап, шарықтап жүреді, мен оны орыс жыршыларына ұқсатып Баян деп атап кеттім. Оның прозасынан да ақындығы танылады. Ғажайып романтикалық сөзінен табиғи қазақ әуені, дәлірек айтсақ, бояуы айқын сезіліп тұрады. Оның прозасы ертегіге жақын. Басты дүниелерінің бірі Х и к а я деп аталуы да тегін емес. Өткен-кеткен оқиғалардың қай-қайсысы болсын – өрт-жалыны өзінің туған әкесін де шарпыған соғыс тақырыбы ма, КСРО-ның құлар алдындағы жағдайы мен қайта құру жайы ма – не туралы қалам тербесе де әрдайым бал татыған балалық шағына қайта оралып отырады. Ауыл табиғаты, жер мен дала тұрғындары оның шығармаларында аспан адамдарына айналып кете барады. Қазақтың ұшы-қиырсыз кең даласымен біте қайнасып жатқан еркін де ерке, асқақ та өр тұлғалы адамдар.

Жақында «Комсомольская правда» газетінен журналист Дарья Асламованың бір үнді ғалымынан үнді программистері, үнділердің программамен қамтамасыз ету саласы бұл күндері ынтасы да, таланты да олардан бір кем түспейтін қытайлық әріптестерімен салыстырғанда оқ бойы озық тұр, осының себебі не деп сұрағаны жайында оқығанмын.

Ғалым бұл сұрақтың жауабы ұлттық ақыл-ойдың математикалық жүйесінде ғана емес, компьютер ғасырының ана тілі – ағылшын тілінде жатыр деп жауап беріпті. Үндістан халқы ғасырлар бойы осы тілде сөйлеп келеді. Ол – мемлекеттік тіл, үнділер оны бала кезінен бойына сіңіріп өседі. Қазіргі электрондық-компьютерлік әлемде үнділердің алға шығуына тілді жете меңгергені әсер етіп отыр.

Толып жатқан себептерге байланысты Қазақстанның аса қуатты резервтік ресурсы (қай жағынан алғанда да) болып отырған орыс тілі республика халқы үшін іс жүзінде ана тіліне айналып кеткен деуге болады. Менің жаңа досымның осы кітабын оқып шығыңыз. Орыс прозасымен, орыс рухымен астасып жатқан талай нәрсеге жолығасыз. Баянғалидың тілі шырынды, шығыстық тіл, сонымен қатар, орыс тілін де бала кезінен жете меңгерген. Өйткені, бұрынғы КСРО құрамындағы Орта Азия республикаларының арасында орыс тілін игеру тұрғысынан ең «орысшыл» ел Қазақстан екені сөзсіз.

Баянғали Әлімжановтың шығармашылығына тән ерекшелік көп тұрғыдан оның осындай ғажайып тоғысудан нәр алуында жатыр. Бұған қырғыздың «Илиадасы» деуге татырлық «Манас» жырын қосыңыз, туған қазақ топырағы бір бөлек, қиын да қызық балалық шағы мен жеткіншек кезі және бар, тағдырдың соққысына да талай тап болды – 1986 жылы желтоқсанда жас Баян мыңдаған қатар-құрбыларымен бірге Алматы көшелерінде аязға тоңып, ежелгі Қазақстанның жасарып-жаңғыруы үшін күресті... Досым тың игерген Көкшетау облысында дүниеге келіп, Еділ мен Ертістің арасында ер жеткен, сондықтан да оның жан дүниесінде ішкі поэтикалық астары терең әуезді орыс сөзі мәңгіге жатталып қалған.

Жазушының Мәскеуде басылған алғашқы кітабы орыс оқырмандарының көңіліне жылы тиер деп үміттенемін.

Георгий Пряхин

академик, Ресей сөз өнері академиясының вице-президенті,

Ресей жазушылар одағының хатшысы.

Орыс тілінен аударған Нұрлан Қами

ЖҮЗ ЖЫЛДЫҚ ТОЛҒАУ

Қазақ-орыс-неміс соғысы мен достығы туралы роман-толғау

*Соғыс тарихы бізді бейбітшілікке,
дұшпандық тарихы – достыққа үйретуге тиіс.*

Ақ патшаның боданы

Менің атым Асанбай, Бектеміров, Аманжолдың ұлымын. Тура бір мың тоғыз жүзінші жылы байтақ даланың Кеңашы өлкесінде дүниеге келіппін.

Мені «ғасыр құрдасы» дейді. Көп адам бұған әлдебір киелі мән беріп, үлкен құрметпен қарайды. Жасы жүзге келсе де қайыңнан жонған таяғына сүйеніп, өз аяғымен жүретін, әлі онша алжи қоймаған шалдар шынымен де аз ғой.

Бір күні немере-шөберелеріммен музейге бардық. Сирек кездесетін сан түрлі жәдігерлердің арасынан көне балбал тастар айырықша көзге түсті. Балалар ежелгі мүсіндерге қызығып, шұқшиып қарай бастады.

Кенет біреуі айғай салды:

- Ата! Ата! Қарашы! Мыналар сенен айнымайды екен!

Әуелі күліп жібергенмін, сәлден соң үңіле қарап едім, толқып кеттім. Жас сәбидің екеуімізді салыстырғанына қайран қалдым. Сан ғасыр бойы күннің астында, желдің өтінде тұрып, жусан мен селеудің иісі сіңген, уақыт тезінен шыңдалып шыққан балбал тас даламыздың даналығын, мәңгіліктің құпиясын салқын сабырмен ішіне бүгіп тұрғандай екен. Бастан кешкеннің бәрі – қан мен тердің, қаһар мен мейірімнің, дауыл мен от-жалынның іздері қатпарланып жатқан менің жалпақ бетім де оларға көне заманның куәсіндей болып көрінсе керек.

Жетпіс жасымда осындай едім, тоқсанымда да өзгермеппін. Уақыт ағыны менің жүзімде қатып қалғандай.

Енді міне, жасым жүзге келді. Жын ұрғандай жұлқынған жиырмасыншы ғасырда кереғарлыққа толы, адамды естен тандыраарлықтай, ақылға сыймас мың сан оқиға болды, оның бәрін айтып жеткізу мүмкін емес.

Көптен бері бастан өткен жәйттерді, оның да ең маңыздыларын адамдарға айтып бергім келетін. Ия, ең маңыздыларын ғана, өйткені сенің көрген-баққаныңның бәрі бірдей басқаларға онша қызық бола бермейді. Бірақ ұзақ уақыт бойы үндемеуге тура келді. Біріншіден, құрыш құрсау мен темір тәртіптің кезінде көп нәрсені айтуға болмайтын, екіншіден, қолға қалам ұстау оңай емес, бұл әркімнің қолынан келе бермейтін шаруа. Бір күні шөберелерімнің бірі осының қарапайым да оңай жолын тауып берді.

- Сіз әңгімеңізді айта беріңіз, ал біз оны диктофонға жазып аламыз! – деп үгіттеді ол. – Содан кейін айтқаныңызды компьютерге түсіреміз, артық-кемін түзейміз, бір жүйеге келтіріп, флэшкіге жазамыз да бірер дана қылып бастырып шығарамыз, бітті, кітабыңыз дайын!

- Ақылды екенсің, өзіме тартқан! – деп күлдім.

Біреулер жасы ұлғайған сайын адамның ақылы тола түседі дейді. Басқалары күн өткен сайын қарттар алжи береді деп есептейді.

Меніңше, осының екеуі де дұрыс. Неге? Өйткені, адам қартайған сайын көп нәрсені ұмытады, білгенін жоғалта береді. Басқаша айтқанда, есіндегілері азайып, біртіндеп алжи бастайды. Екінші жағынан, қариялардың уақыттың өзі ұштап, екшеген өмір тарихы мен жиған тәжірибесі нағыз алмас кенішке айналатын сияқты.

Сонымен, қыстың ұзақ кештерінде жылқының былқып піскен етіне тойып алып, әңгімемді айта бастадым, оқиғаларды уақыт тізбегімен жүйелеуге тырыстым. Басында диктофонды жатырқап, қақырынып-жөткірініп, айтар ойымнан шатасып қалушы едім, кейін үйреніп кеттім. Біртіндеп сөз тасқыны еркін ағытылатын болды, менің толғауымды тыңдағанда немере-шөберелерімнің ауыздары аңқайып қалды. Төрінен көрі жуық, өздері тірі аруақ деп есептейтін аталары басқа қырынан көріне бастаса керек. Бірақ, олар мені бұрынғыдан да құрметтей түскен тәрізді.

- Ата! Қалай аман қалдыңыз?! Соның бәрінен жынданып кетпей, ақыл-есіңіз бүтін, сап-сау қалпыңызда қалай жүзге келдіңіз?! – деп таңдана сұрайды аяулы ұрпақтарым.

- Соған өзім де таң қаламын. Жаратқан Иеміз сендердің өмірге келулеріңді қалаған шығар. Сондықтан да мені шындап-шынықтырып, кәпірлердің от пен суынан аман алып өткен болар.

Кейде олар менің не айтқанымды түсінбей қалған кездері де болды. Біздің аласапыран тарихымыз оларға бейтаныс әрі жұмбақ екен! Бір қарағанда, небәрі ондаған жылдар ғана өтті, бәрі түсінікті, бәрі ап-анық сияқты. Жоқ, олай емес, жас ұрпақ үшін оның бәрі баяғыда ұмытылып кеткен, тіпті, мүлдем бейтаныс жәйттер болып шықты. Олар кейде сұрақ қойып, сөзімді бөлетін, бірақ мен оған

ренжіген жоқпын. Тіпті, өзім бастан кешкен оқиғалар мен заманның ағымына ықылас қойғандарына риза болдым. Сондықтан, әңгіменің барысында тарихқа қысқаша шолу жасап, кейбір жәйттерге өзімнің көзқарасымды білдіріп отыруға тура келді.

Көктем шыққанша созылған ұзақ-сонар хикаямды аяқтаған соң, немере-шөберелерім бәрін компьютерге теріп шықты. Қырнап-түзеп, бейнелі сөздермен суреттеп, көркемдемек болған, алайда, өйтуге үзілді-кесілді тыйым салдым.

- Аталарыңның өз аузымен айтқан әңгімесі боялған-сырланған өтіріктен әлдеқайда артық! – дедім оларға. – Шындық қандай кейіпте де әдемі! Оны сол күйінде қабылдап үйреніңдер! Ұнатпаған адам оқымай-ақ қойсын. Өкпелемеспін. Даланың жүзге келген шалының өмір тарихына біреу-міреу көңіл аударып, ұрпақтарымың есінде қалса, сол да жетеді маған!

Балалар қуанып кетті, айтқан әңгімемді сол күйі басып шығарды, аздап кем-кетігін түзеген шығар, бұл үшін ризашылықтан басқа айтарым жоқ.

Біз қиындығы мен қызығы қатар жүрген күрделі заманда ғұмыр кештік. Жиырмасыншы ғасыр басталды, көк темірден соғылған дөңгелегі дүрсілдеп, жақсы-жаманына қарамастан өткеннің бәрін жаншып-таптап өркениет келіп жетті, айырпандар аспанды кезіп, әйдік кемелер мұхит төсін шарлап жүзді. Ал біз, табиғаттың төл баласы, ақ пейілді көшпенді халық соның бірін де білместен байырғы бабаларымыздың салтымен күн кешіп жаттық.

Бізге ауылдың еркіндігі ұнайтын. Өзімізді азат адам сезініп, соны мақтан тұтатынбыз.

- Қазақта азаттық жоқ! – деп күңірене жырлайтын ақындар. – Біз боданбыз! Ақ патшаның боданымыз!

Дала қарттары оларды қыбыр етпестен тыңдап, таңдайларын қағып, сақалдарын саумалайтын. Кейбіреулері көзінің жасын сығып тастайды.

- Кенесары хан мен Наурызбай батырдан кейін көкбөрінің аруағы бізден көшіп кетті ғой! – деп күйіне бастарын шайқайды ақсақалдар.

Біз бодан деген сөзді түсінбейтінбіз. Әр түрлі мәнермен айтып көріп, соның өзін қызықтаушы едік. Жап-жас баламыз, ондай сөздің мән-мағынасын қайдан ұғайық!

Кейін есейе бастағанда қайран қалдым: Біз неге боданбыз? Кім бізді бодан қылған? Бір халық қалайша екінші халықтың боданы болады? Келе-келе бодандықтың сұмдық сырын, саяси мағынасын ұғып шошып кеттім: бөтен ел патшасының боданы болу өз мемлекетіңнің жоқтығын, оларға тәуелді екеніңді білдіреді екен! Кең далада өзімізді

еркін сезінетініміз шартты бостандық болып шықты. Ұшы-қиырсыз даламыздың өзі іс жүзінде орыс империясының отары екен!

Сол түсінік қақ жүректен қадалған жау снарядының жарықшағындай жанымды жаралап, жүз жыл бой азаптаумен болды.

Бірақ, өмір жолымыздың басында біз мұны түсінбедік, сондықтан да өзімізше бақытты болдық.

Ауылдағы дәурен

Біз ежелгі қазақ руы керейден тараймыз, оның ішінде ашамайлы, ақсары, ақымбетпіз. Ақсары-керейден әулие, емші, мұсылман діни қайраткері, Кенесары хан мен Наурызбай батыр бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың рухани демеушісі Марал ишан шыққан. Мәңгілік мекені Сырдарияның бойынан бұйырған Марал ишанның Қармақшыдағы мазарына тәу етушілер күні бүгінге дейін ағылып келіп жатады. Әулиеден медет сұрауға дүниенің төрт бұрышынан келеді, басына түнеп, Жаратқанға жалбарынып, жәрдем сұрайды. Талай науқас ғажайыптың күшімен айықпас дертінен жазылып, сауығып кетеді.

Әулие атанған емші Салық молда да ақсары-керейден шыққан. Елдің айтуынша, пері қағып жынданып кеткен науқастар молданың табалдырығын аттаған бойда есін жиып алады екен. Көкшетау өлкесіне жолы түскен адам оның мазарының қасынан дұға жасамай өтпейді, әйтпесе, бір бәлеге ұшырайды. Арбада келе жатқан мас біреу мазардың қасынан өтіп бара жатып қарқылдап күліп, боқтаныпты дейді; үйіне барған соң тілі байланып, аузы қисайып кетіпті. Шешесі дереу қой сойып, әулиенің басына тәу етіп, кешірім сұрап жалынып-жалбарынғаннан кейін ғана қайтадан қалпына келген.

Қазақ даласындағы теңдесі жоқ әнші, композитор, ақын Біржан сал да біздің рудан шыққан. Біржан сал айлы аспанның астында Бүркітті қырқасына шығып шырқағанда дауысы он бес шақырым жердегі Намазғұл жотасына жетеді екен. Құдай берген дарынның құдіретін қараңыз, дауысы шырқау биікке шарықтап, естіген жан естен танардай болған сәтте аспанда ұшып бара жатқан құс та қара жерге шаншыла құлдилап, әннің иірімімен бірге қайтадан көтеріліп кетеді екен.

Біз жетеу едік: бес ұл, екі қыз. Кіші ініміз бесікте жатқанда шетінеп кетті. Жиырмасыншы ғасырдың басында елді әлдебір індет жайлап, қазақ ауылдары ойсырап қалды. Бір күнде бірнеше баласын жерлеген әулеттер де болды. Бұл індетке біз де шалдыққан екенбіз, Құдай сақтап аман қалдық. Қызылша ма, қызамық па, сондай жұқпалы аурулардың бірі болар. Ол кезде патшалық Ресейдің медицинасы

даламызға әлі жете қоймаған, балалар індеттен қырылып қалатын. Негізінен, бізді аман алып қалған қанымыздың тазалығы, табиғаттың қатал сұрыптауынан өткеніміз, дүниеге келген сәттен бастап табиғи шыныққанымыз болса керек. Біз қиындықпен жағаласып өстік, еш қоспасыз таза тамақ ішетінбіз және үнемі қозғалыста болдық. Даламыздың байсалды ұлылығы бізді жасымыздан сабырлы, төзімді болуға үйретті. Осы сабыр мен төзім мені талай шытырманда аман сақтап қалды.

Біз, ауыл балалары, даламызды жақсы көретінбіз, күні бойы төңіректі шарлап, неше түрлі ойын ойнаймыз. Кейде үлкендерге еліктеп суыр мен борсық аулаймыз. Жазда жайлауға шығып, киіз үйде тұратынбыз. Көктем шыға бүкіл ауыл болып жайлауға көшеміз. Қысқы аяз бен қарлы бораннан кейін құлпырған далада асыр салған қандай қызық!

Әлі есімде, ауыл маңындағы төбенің етегінде тұсаулы көк биеміз жайылып жүретін. Кішкентай жирен құлынын енесіне арқанмен қосақтап қояды. Әкем мен шешем бие саууға бара жатады. Мен де қалмай еріп кетемін. Алты жасар бала үшін осының өзі алыс саяхатқа шыққанмен бірдей. Жаздың басы, дала құлпырып кеткен. Көбелектер қалықтап, шегірткелер секіріп жүр, инеліктер әуеде ілініп қалған... Қызық көріп қуалай жөнелемін, қанатты жәндіктер жан-жаққа бытырай шашылып ұшып кетеді. Солардың қосыла шүрілдеген үні әлі күнге құлағымнан кетпейді. Жусан мен селеудің иісі бұрқырап тұр. Дала гүлдерінің қош иісі кеудемді толтырып, қуаныштан мас болғандай күй кешемін. Енесінен босатқан құлын қасыма келеді. Мойнынан құшақтай аламын. Әкем биені ұстап тұр, анам ағаш шелекке сауып жатыр. Саумалдың иісі мұрнымды қытықтап, қанымды қыздырады. Шағын ауыл алақанға салғандай ап-анық көрінеді. Аспан тап-таза, әредік көзге түскен ақша бұлттар әлдеқайда маңып барады. Күлімдеген күн сәулесі нұрын құйып, көңіліме қуаныш ұялайды. Әкем мен анам маған еркелете қарап қалыпты. Мен сол сәтте шексіз бақытты болатынымын!

Алыста қалған балалық шағымның осы суреті, ұзақ ғұмырымның кып-қысқа үзігі кейде жадымда жарқ етіп, көз алдыма келгенде жаным жылып сала береді. Нұры тайған жанарыма жас оралады, қуаныштан ба, өкініштен бе – білмеймін. Қайта оралмас сол бір сәт кенеттен айналып келіп, көзіме елестеп кеткенде бал татыған балалық шақтың нұр сәулесі жүрегімді шарпып, өткенді аңсап, тәтті мұң бойымды билейді.

Кейде бір сырқұмар ғалымдар менен есінде қалған ең алғашқы әсерің қандай деп сұрайды. Жүз жасаған қария ұзақ ғұмырын

кай кезінен бастап есіне түсіре алатынын білгісі келетін болар? Жауабымды естігенде, айран-асыр қалады. Екі жарым жасымдағы бір оқиға есімде! Рас, кейін әке-шешем бұл туралы бәрін бастан-аяқ айтып берген. Сол уақытта мен киіз үйдің алдында ойнап жүріппін, үлкендер көрші ауылдан қонаққа келген әйгілі Күрентай батырдың әңгімесін тыңдап отырыпты. Бір кезде біздің қара қошқарымыз келе қалыпты. Өзі ірі, күшті, сүзеген болатын, одан тіпті үлкендер де сақтанушы еді. Мен қошқарға қарай жүгіре жөнеліппін де, дәл алдына барғанда сүрініп құлап түсіппін. Қарсы алдында төрт аяқтап тұрған баланы көрген қошқар сүзискелі тұр деп түсінсе керек. Міне, дәл осы сурет жадымда жатталып қалыпты – қара қошқар әуелі басымнан бір иіскеп алды да, сүзбек болып шегіншектей берді. Бақырып қоя бердім. Қошқар сасып қалған сияқты. Үлкендер шуласып кетті – әкем мен анам тұра жүгірді. Осы сәт анық есімде! Қалғанын әке-шешем кейіннен талай мәрте айтып берген. Айғайдан қорыққан қошқар әуелі артқа қарай ытқып кетіпті де, ізінше сүзбек болып қайтадан оқтала беріпті. Сол кезде қошқар екеуміздің арамызға сексеннің бесеуіне келген қарт батыр Күрентай түсе қалыпты. «Қалай үлгергенін түсінбедік!» – деп танданатын әке-шешем. Жылап-еңіреп жетіп келген анашым мені көтеріп ала бергенде, Күрентай ақсақал сүзеген қошқарды бір қолымен мүйізінен ұстап, жұлқып қалыпты. Сөйтіп, қошқардың мойнын бір бұрап үзіп жіберген екен, әкем бауыздап үлгеріпті. Ата-анам бұған өкінбеген, керісінше, қуаныштарында шек болмағанға ұқсайды. Қошқарды құрбандық деп есептеп, етін асып, бүкіл ауылды шақырыпты. Үлкендер баланы Алланың өзі сақтап қалды, ғұмыры ұзақ болады екен деп бата беріпті.

Бала кезімнен есте қалған тағы бір ұмытылмас әсер – жабағы мініп жарысқанымыз. Бай болсын, кедей болсын, ауылдағы әр баланың өз «жорық аты» болады. Сәл ересектеу балалар тайға мінеді. Бас білдіріп, үйретілген жуас жабағылар қандай сүйкімді, біз оларды мәңгілік досымыз деп санайтынбыз. Кең далада желмен бірге жарысып, өз арамызда бәйге өткіземіз. Қарсы соққан желден құлағымыз шуылдап, қара жер шыр айналады, ал біз жабағымыздың жалына жабысып алып, мал мен адам бірігіп кеткендей сезінеміз, аңыздағы кентаврлар біздей-ақ болар!

Кейде үлкендерге еліктеп көкпар тартамыз, олар серке тартады, ал біз ескі тулақты көкпар қылып ойнаймыз. Ойынның көкесі сол болатын! Қаудырлаған теріге бар күшімізбен жабысып, жасы үлкен, күші көбірек балаларға шамамыз жетпей жабағымыздан сыпырылып түсіп қалған кездер де болды. Балалардың саңқылдаған дауысы мен шат күлкісі жер-көкті жаңғыртып, бар әлемге бұл аймақты ұлы

даланың еркін ұлдары – көшпенді халықтың ұрпағы мекендейді деп жар салып тұрғандай.

Бұл біздің өмірдегі ең бақытты кезіміз екен ғой.

Тақырға шығып сақа ойнаймыз. Дала халқының ежелден келе жатқан ойынындағы сақа кәдімгі асықтан анағұрлым ірі болады, негізінде, сиырдың тізесіндегі топай сүйекті сақа қоямыз. Сиыр мен жылқының жіліншігіндегі сүйекті дый деп атайды. Қаз-қатар тігілген дыйларды сақамен атып құлатуың керек. Құлаған дыйлар атқан адамның меншігіне өтеді. Ойынға қатысушының өз сақасы мен бірнеше дыйы болады. Сақаны әуелете шиырып жібересің, алшы немесе тәйке түссе, кейде омпат түсіп қалса да бірінші болып атасың. Бүк немесе шік түссе келесі адамға жол бересің. Кезегің келгенде сақанды иіріп, тігулі тұрған дыйларды көздеп атып жібересің. Сақа тиген дыйлар шашырай ұшады. Тігу сызығынан бастап табаныңмен өлшейсің, келісім бойынша үш немесе бес табаннан әрі ұшқан дый сенікі. Оған жетпей құлаған дый қайтадан тігіледі. Ойын дыйлар таусылғанша созылады. Ептілік пен шапшаңдықты, шыдам мен ой ұшқырлығын талап ететін бұл ойын баланың денсаулығы нығайтып, дене күші артуына әсер етеді. Ойынның қызығына түскенде бір-бірімізбен таласып қалатынымыз бар, қуансақ та, өкінсек те дауысымыз қарлыққанша дауласып жатамыз. Бұл әлемде осы ойында ұтқаннан басқа маңызды ештеңе жоқтай көрінетін. Жан дүниесі тап-таза балалардың аңғалдығы-ай!

Ойыннан шаршағанда алуан түрлі қиялға беріліп, төбенің басында үндемей отырамыз. Селеу басы мұхиттың толқынындай ырғалып, жусан иісі танауыңды қытықтайды, көңіл шіркін әлемді шарлап кетеді. Бала кезден қаныма да, жаныма да қатар сіңген даланың жұпар иісі жадымда мәңгі жатталып қалыпты.

Сол сәтте дүниені кезіп саяхатқа шықсам, сан қилы шытырман оқиғаларды бастан кешсем деп армандайтынмын. Әсіресе, кешке қарай. Даладағы жазғы кеш қандай әдемі! Қызыл арайға боянған көкжиекке көз жіберіп, әлемнің шексіздігі мен құпия сырын еміс-еміс сезініп, нені аңсайтынымды түсінбестен күрсініп қоятынмын.

Түнде жұлдызды аспанды тамашалаймыз. Жұлдыздар жымың қағып, қол бұлғап шақырып тұрғандай. Әсіресе Құс жолы айырықша тартып тұрады.

Жетіқарақшы мен Темірқазықты бірден танып алғанмын. Жетіқарақшының жанындағы кіші шөміштің ұшындағы екі жұлдыз Ақбозат пен Көкбозат деп аталады. Көшпенді халықтың аңызы бойынша, жеті қарақшы темір қазыққа байланған қос тұлпарды ұрламақ болып, таң атқанша аңиды екен. Бірақ ұрлай

алмайды, өйткені Темірқазық бір орында шыр айналып, екі атты қарақшылардан аулақ ұстауға тырысады. Сөйтіп, Жетіқарақшы өмір бойы Темірқазықты айналып жүреді де қояды. Олар екі тұлпарды ұрлап алса, алапат апат болады екен. Алайда, мызғымас берік Темірқазық ондайға жол бермейді.

Мен де көкке самғап, таң атқанша жұлдыздарды аралап, Темірқазықты ұстап көріп, Ақбозат пен Көкбозатқа мініп, шапқыласам деп армандайтынмын.

Ата-бабамыз өз тарихын осылай аңыздар мен ертегілер, тәмсілдер мен хикаялар арқылы кейінгіге жеткізіп отырған.

Кейде ауылымызға жыршылар келеді. Кеш бойы халық қаһармандары – батырлар туралы жырларды тыңдаймыз. Көнеден жеткен көркем сөз жас жанымызға құйылып, дала жыршыларының әндете созған дауысы ғасырлар тереңіне жетелеп әкетеді. Жыршының әр сөзі мен әуенін қомағайлана сіміріп, ата-баба аруағынан қуат алатынбыз.

Енді ойласам, бабаларымыз өз тарихын ауыздан ауызға осылай жеткізіп отырған екен. Аңыздар мен ертегілер, тәмсілдер мен хикаялар – қат-қабат уақыттың көркем сөзбен түйінделген қуатты бейнесі болар. Дәуірді жырға көшірген халық тарихи жадын, өзіндік ерекшелігін осылай сақтап, осылай қорғап келіпті. Ол кезде мұны түсінбейтінбіз, бірақ көне жырлар мен дастандарда терең де тылсым сыр жатқанын сезетінбіз.

Ақсақалдардың әңгімесі мен жыршылардың дастанынан қазақтар бұрын еркін өмір сүргенін, ақ патшаның боданы болмағанын білдік. Біздің де есте жоқ ескі замандардан тамыр тартып жатқан мыңдаған жылдық даңқты, ерлік тарихымыз бар екен

Менің әкем Аманжол жыршы емес еді, бірақ көптеген аңыздар мен өлеңдерді жатқа айтатын. Кейде ағаш сандықты ашып, Қазан қаласында басылған батырлар жырларын, пайғамбарлар мен әулиелер туралы мұсылман хикаяларын алып, оқып береді. Жұқалтаң келген жұмбақ кітаптардың сарғайып кеткен беттерінен балаң қиялыма сыймаса да жаныма жақын, көне құпиялардың лебі есіп қоя береді.

Әкем миссионерлер туралы, Библияның қазақшаға аударылғаны жайында айтатын. Миссионерлер ағартушы немесе этнограф болғансып ел аралайды екен, бірақ түпкі мақсаты басқа. Қазақтарды шоқындыру оңайға түсуі үшін христиан дінінің аңыздары мен әңгімелерін әдейі таратады екен! Даланың көзі ашық, сауатты ұлдары бұл әрекеттің астарын дер кезінде ұғып, ислам құндылықтарын насихаттайтын кітаптарды басып шығаруды қолға алыпты. Жыршылар Мұхаммед ғалейкүмсалам туралы, мұсылман

қаһармандары мен ұлт батырлары жайында эпикалық дастандар шығарып, тарата бастаған. Діни басқыншылыққа қарсы күрес, ұлттық танымның сенімді қорғаны осы жырлар болатын.

Арғы атамыз Бектемір батырды халықтың не үшін Шораяқ деп атап кеткенін де әкемнен естідім. Жоңғарлармен шайқаста атамыздың қара санына жау жебесі қадалады. Кескілескен шайқас аяқталған соң сарбаздар елге қайтады. Бектемір батырдың аяғы ісіп кетіп, іріндей бастапты. Гангрена басталған болу керек. Сонда атамыз өткір қылышымен өз аяғын өзі шауып тастаған екен. Сөйтіп тірі қалыпты!

Қыстаудағы қарағайдан қиылған екі бөлмелі үйіміз қак ортасынан пешпен бөлінген, кіре берісте сенегі бар. Қазақтарда ондай үй сирек кездеседі, көпшілігі балшықтан соққан аласа тамда тұрады, мүлдем жағдайы жоқ кедейлер жертөле қазып алады. Үйіміздің төбесі жонылған тақтаймен жабылған. Сырланбаған тақтайлардың табиғи жүлгелері мен бұтақтардың орны ап-анық, соның өзі бізге құпияға толы суреттей елестейтін. Үйдің төбесіне ұзақ қараушы едім, әлгі суреттер әр жолы өзгеше болып көрінеді. Біресе ертегідегі камал тәрізді, оны жаулап алу үшін бір батыр шауып келеді. Жабайы аңдарға, самұрық құсқа, суға бара жатқан қызға да ұқсатамын. Кейде қойшының баласын қуалап жүрген жалмауыз кемпір тәрізді. Сөйтіп, үйдің төбесі де балалық қиялымызды шарықтатын. Енді ойласам, сол кездегі балаң қиялымыз қазіргі теледидар, интернет, экрандағы виртуальды әлем дегендерді түгел алмастырған екен.

Үйіміздің терезесі кішкентай болатын. Қыстың аязды күндері ұл-қызымыз бар – бәріміз терезеден далаға қарауды ұнатамыз. Әйнекке алуан түрлі өрнек салған қырауды үрлеп, демімізбен төсеміз де, қар басқан даланы қызықтаймыз. Әсіресе боранды күндері Сәлім екеуміз терезеден түспейтінбіз. Мен тіпті терезеге жабысып алып, қарлы боранмен бірге алыс-алыс жақтарға самғап кете беретінмін. Сөйтіп, үлкен әлемге туған үйдің кішкентай терезесінен қарап өстік!

Шешеміз пештің көмейіне бір құшақ қайыңды тастай салады, енді оттың жалынын қызықтаймыз. Отын шартылдап, пеш гүрілдеп, үй жылына бастайды. Оттың алауы басылып, қызуы төмендеген соң шешеміз ішіне қамыр салынған табаны қып-қызыл шоқтың үстіне қояды. Сәлден соң қабарып піскен таба нанға май жағып жеп аламыз. Дәмі қандай, қыртысын кіршілдетіп шайнағанда рахаттанып қаласың. Тойып алған соң рахмет айтамыз. Шешеміз бізге қуана қарап, сыбырлап қана: «Шүкір, Алла, тәуба!» – дейді. Әкеміз мұртын ширатып қойып, ағаш тостағаннан айранын ұрттап отыра береді.

Анамыздың аты Бәтима, арғынның қарауыл руынан. Көңілі көтерілген сәттерде ескі әндерді ыңылдап айтып жіберетін.

Үйіміздің төрт қабырғасы дүниенің төрт бұрышындай көрінетін. Әр қабырғаның тұсында ойнағанда, өзімізше жаңа әлемді ашқандай боламыз.

Тетелес інім Сәлім екеуіміздің Мәриям әпкемізге қонаққа баратынымыз да есімде. Әпкеміз күйеуімен, балаларымен бірге Мақпал тауы мен Құдықағаш ауылының маңында, қарағайлы орманның шетіндегі қойлы қыстауда тұрады. Жердің шетіндей сол қыстауға үлкендердің бірі әкеліп тастайтын да, біз сонда бірер апта болатынбыз. Шынында да, жас балаға қырық-елу шақырым жол жүру дегенің алыс саяхат сияқты көрінетін. Ол кезде қазіргідей машина, техника жоқ. Ат – шанамен сапарлап келген дала перзенттеріне орманның сұлулығы таңғажайып ертегідей еді.

Қолымызға балта, күрек, таяқ ұстап, жиендерімізбен бірге орманға жиі баратынбыз. Аппақ қардың бетіне алуан түрлі аң-құстың ізі түсіп қалған, табиғаттың өзі жазған кітаптың парағы дерсің. Сол кітапты оқуға талпынып, аңдардың ізіне түспек боламыз. Сөйтіп жүріп алаңқайдың шетіне барып қалып, биік-биік қарағайлардың арасына кіре бере тоқтап, аязды орманның саф таза ауасын көкірек кере сіміреміз. Тұп-тұнық орман адамға ерекше қуат береді. Бірдеңе бүлдірмесе көңілі көншімейтін, аңдардың інін табамын деп күрткі қарды аршып жүрген тентек Сәлім де сынған ағаштың қасына барып тоқтапты. Басымды көтеріп, аспанға көз жібергем, зәулім қарағайлардың жап-жасыл ұшар басы ақша бұлттармен жарыса жүзіп бара жатқандай. Айнала тып-тыныш, құлағым шуылдап кетті, аспандағы бұлттарға ілесіп алыс та жұмбақ жақтарға ұшып кеткім келеді. Бірақ ондай болмайтынын білемін, сондықтан іштей әлгі бұлттардан алыстағы елдерде тұратын халықтарға сәлем айта баруға тілек қосамын. Мүлгіген тыныштықты кейде тоқылдақтың ағашты тұмсығымен ұрғылағаны ғана бұзады: түк-түк-түк! Біз орман үніне құлақ түреміз : аяз қысқан бұтақтың шарт сынғаны естіледі.

Үйге ымырт үйіріле бір-ақ қайтамыз, шаршасақ та, орманға барғанымызға көңіліміз тоқ, екі бетіміз қып-қызыл. Мәриям әпкеміз асып қойған етті жеп, сорпасын ішіп, қарнымыз тойған соң, әпкеміздің енесі Алтын – апаны қоршалай жата кетіп, ертегі айтып беруін өтінеміз. Алтын-апа мейірімді, жайсаң мінезді адам болатын. Басындағы аппақ жаулығы мойны мен иығын түгел жауып тұрады. Тек беті ғана ашық. Алтын-апа жанарынан шуақ төгіліп, ертегі-аңыздарды бірінен соң бірін айта бастайды. Кәрәсін шамның жарығымен үйдің қабырғасына түскен көлеңкеміз мың құбылып, ертегінің кейіпкерлеріне айналып кететіндей. Алтын-апа далалықтар мен шығыс халықтарының толып жатқан ертегілерін айтып берді, сол

үшін мен ол кісіге әлі күнге ризамын. Ертегіші әжей есіме түскенде қызықты да қорқынышты ертегілерді беріле тыңдап отырған сол баяғы он жасар бала кезіме қайта ораламын. Кейде өмірдегі ең бақытты сәттерім қыстың ұзақ кештерінде көне қыстауда жатып, ертегі тыңдаған күндерім тәрізді көрінеді.

Бір тәмсіл жадымда мәңгі жатталып қалды. Пайғамбарымыз Мұхаммед ғалейкүмсаламға Ғазірет Ғали – Әзірет Әлі баһадүр келіпті. «Күшім тасып, бойыма сыймай кеткенде, Жаратқан Иеміз жердің тұтқасын берсе, жерді көтеріп алып, допша шыр айналдырар едім!» – депті. Пайғамбар үнсіз жымышты. Әзірет Әлі әрі қарай жүре береді. Астындағы Дүлділ атымен жортып келе жатып, бір ақсақалды қарияға жолығады. Сәлем береді. Ақсақал сәлемін алып, қолындағы қоржынын жерге қоя салыпты. Бірер ауыз тілдескен соң, Әліден қоржынымды әперші, еңкейе алмай тұрмын деп өтінеді. Әзірет Әлі атынан түспестен, камшысының ұшымен қоржынды іліп алмақ болады. Қоржын көтерілмейді. Танданып қалған Әлі ат үстінен еңкейіп, қоржынды шынашағымен көтермек болады. Қозғалар емес! Ыңғайсызданып қалған батыр қоржынның бауынан ұстап тартады, қозғалта алмайды. Қаны басына шапқан Әлі ызаланып, аяғын үзеңгіге тірей шіреніп тұрып тартады. Бар күшін салғаны соншалық, астындағы Дүлділі тізесіне дейін жерге кіріп кетіпті. Қоржын орнынан да қозғалмаған. Сол мезет ақсақал Әліден мазалағаны үшін кешірім сұрап, қоржынды екі саусағымен іліп алып жүре беріпті.

Абыржып қалған Әлі пайғамбарға шауып келіп, болған жәйтті түгел айтып береді.

Пайғамбар жүзінен нұр төгіле жымыш, былай депті:

- Сен тәкаппарлыққа салынып, өзінді күштімін деп санадың, кара жерді көтеріп, шыр айналдырамын дедің. Алла-Тағала сол астамшылығыңды түсінсін деп, жердің тұтқасын ұстатты саған!

Әзірет Әлі сонда бәрін түсініпті...

Меніңше, бұл тәмсілдің терең де жан-жақты мағынасын үлкен-кіші барша адам ұғынуға тиіс. Жер шарын тұтқасынан ұстап айналдыру, сөйтіп, планетаның тағдырымен ойнау ешкімнің несібесіне бұйырмаған! Жер мен ғаламның тағдырын тек Жаратқан Иеміз ғана шешеді. Адамдар шетсіз-шексіз ғарышта жүзіп бара жатқан ортақ кемеде тату-тәтті өмір сүруге тиіс!

Тағы бір ұмытылмас әсер – қоныс аударған орыстар. Әуелі оларды ешкім жақтырмапты. Жерімізді тартып алуға келген жат елдіктер, біздің дұшпанымыз деп санаған. Жекелеген жаужүректер келімсектердің жерімізге қоныстануына барынша кесірін тигізіп бағыпты, кейде тіпті өлтіріп те кететін болған. Әсіресе Күрентай батыр

көп жауласыпты, кейіннен орыстардың жерімізге қоныстануына бәрібір кедергі келтіре алмайтынын түсініп, көндіккен екен.

Уақыт өте келе жаңа көршілерге де бойымыз үйренді. Біртіндеп араласып-құраласып, тұрмыстағы керек-жарақтарын алмасып, бір-бірінің өмір тәжірибесін үйрене бастады.

Патшаның отаршылдығына қарсы белсенді күрескер саналатын әкеміз Аманжол елдің бәрін таң қалдырып, Жөкей көлінің маңына қоныстанған Майдайкин деген орыспен достасып кетті. Бұрын қазақтар меншіктеніп келген бұл аймақтың табиғаты әсем, жері құнарлы болатын. Патша өкіметі озбырлықпен тартып алды. Ол кезде тұрмысқа жайлы жерлерді орыс казактары мен қоныс аударушылар басып қалатын.

Майдайкин зор денелі, мығым мұжық еді. Теңселе басып, асықпай ырғала аяндайтын. Әр сөзін шегедей қағып, саңқылдап сөйлейді. Ауыл тұрғындары оны Сарыорыс деп атап кетті. Орыстың бәрі сары, түгел солай атауға болады ғой, бірақ Майдайкин шынымен сап-сары болатын. Бет терісі ғана емес, шашы да алтындай сары. Өзінің лақап атына тез үйреніп кетті, кейде қазақтардың бірі абайламай: «Сары орыстың бәрі орыс» десе болды, ренжіп қалатын. Олай емес, бұл жерде орыс көп, бірақ нағыз Сары орыс тек өзі ғана! Әкеміз Аманжол мен Майдайкинді қазақтар тамыр дейтін. Халықтың түсінігі бойынша, қазақ пен орыс дос болса екеуі тамырласып кетеді. Өйткені, тамыр деген сөздің екі мағынасы бар, бір жағынан, тамыр – өсімдіктің тереңнен нәр алатын тамыр, екінші жағынан, адамның қаны жүретін тамыры. Мәні терең осы сөз арқылы халқымыз қазақ пен орыстың достығы қаншалықты маңызды екенін білдіргісі келген – тамырымен байланысып жатқан қандас туыс. Қалай болғанда да бұл тұжырым біздің «Сары орысқа» қатысты алғанда шындыққа жанасатын.

Біздің үйге ол жиі келіп тұрды. Әкем де оның үйіне барып, бұрын көрмеген нәрселерді әкеледі. Өзара айырбас жасайды.

Бір күні әкеміз Сәлім екеуімізді де ертіп апарды. Бұл біз үшін тұтас жаңа әлемді ашқанмен тең еді! Өңіміз түгіл түсімізге кірмеген заттарды көрдік. Темірден жасалған құралдарға қайран қалдық. Соқаны көргенде таңырқағанымыз соншалық, дереу жер жыртпақ болдық. Мен ат болып жегілдім, бірақ, қанша тырыссам да орнынан қозғалта алмадым, Сәлім соқаның құлағын ұстап тұр. Бірақ, ең қызыққанымыз Майдайкиннің мылтығы болатын.

Тамыр мылтықты ұстап көруімізге рұқсат етті. Сәлім екеуіміз кезек-кезек жармасып, олай да, былай да қарап жатырмыз, бәрібір онымен не істейтінін, қалай қолданатынын біле алмадық. Мен

ұңғысынан ұстап, сойылша үйіріп-үйіріп қойдым, Сәлім құндағынан ұстап, найзамен түйрегендей қимыл жасады. Майдайкин күліп, мылтықты қалай оқтап, қалай көздеуді, сосын атуды көрсетіп берді. Ол кезде оқпен атылатын қарудың не екенін білмейміз, бірақ сол сұп-суық темірдің ішінде сұрапыл күш бұғып жатқанын ішкі түйсікпен сезе қойдық. Сәлім менен көрі ақылдырақ болып шықты, ненің не екенін бірден ұғып, көздеместен қолымен ұмсынып, шынымен атып жатқандай «пух, пах, пух!» – деп айғайлайды. Әкем оның епті қимылына сүйсіне қарап қалыпты, Сары орыс мұртын ширатып, басын шайқап тұр. Ия, далада өскен балалар мылтықпен алғаш рет солай кездесуі еді, ал Майдайкин тамырдың неліктен тұнжырай қалғанын бұл күндері жақсы түсінемін.

Сосын бізді дастарханға шақырды. Майдайкиннің әйелі жарқыраған жуан самауырдан шәй құйып, алдымызға ашытқан капуста қосып пісірген бүйрешке қойды. Сәлім екеуміз бұрын ондай тағам жемеп едік, дәмі тіл үйіреді.

Әкеміз бен тамыры әңгімелесіп отыр. Түк түсінбесек те ара-тұра екеуі дауыс көтеріп, дауласып кеткенде өзімізді жайсыз сезінгеніміз есімде. Ауылға қайтар жолда әкеміз не туралы сөйлескендерін айтып берді.

- Тамыр маған: «Түсінсеңші, Аманжол, мәңгі есінде сақта – орыс мұжығы туып-өскен жерін тастап, сенің далаңа жетіскеннен келген жоқ. Бізді зорлықпен әкелді!», – деді. Саусағымен жоғары жақты нұсқап қояды. Кім екенін ойлай бер дегендей!

- Кім? – деп жарыса сұрадық Сәлім екеуміз.

- Белгілі ғой... Ақ патша! Бұлардың әкелері!

Әкеміз мұңая күрсініп қойды. Ол кезде ондай әңгіменің, соған бола дауласудың не керегі барын түсінбеп едік.

Әкеміз бізді жасымыздан оқып-жазуға үйретті. Мен зерек болатыным, тез үйреніп алдым – араб әріптері білімнің шырағындай көрінетін. Иректелген әсем әріптерді бір-біріне қосып, буынға біріктіріп, одан сөз түзіп, сөйлем құрауды және соның мағынасын ұғынуды ұнатушы едім. Есейген соң кирилл әрпімен танысып, орыстың жазуын үйрендім, сөйтіп өзім үшін мүлдем жаңа әлемді аштым.

Халық қаһары

1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыс басталды – Патша империясы мен Кайзерлік Германия бір-бірімен шайқасқа түсті. Не болып жатқанын, бұл не қылған соғыс екенін ауылда ешкім

түсінбейді. Дала телеграфы – ұзынқұлақтан естуімізше, орыстар мен немістер соғысып жатыр екен. Неміс деген кім, қай жерде мекендейді, оларға не керек – бірін де білмейміз.

Керейдің айтқыштары бұрын естімеген Германия деген сөзді қалай құбылтқаны есімде: Кермания, Кереймания! Оны былай түсіндіреді: «гер» дегені – «кер», керей сөзінің басқы буыны, ал «ман» – немісше «адам» дегенді білдіреді. Кер-ман, Керейман – керей-адам деген сөз! Бүйтіп түсіндіру бәрімізге ұнап қалды, керман дегеніміз керейман екен, яғни олар да керейден шыққан екен деп мәз болатынбыз! Кейін біздің тағдырымыздың Германиямен қандай тығыз байланысқа түсерін ол кезде қайдан білейік!

1916 жылы маусым айында жарияланған он тоғыз бен отыз бірдің арасындағы қазақ баласын Бірінші дүниежүзілік соғысқа, майданның қара жұмысына алу туралы Ақ патшаның жарлығы даланы дүр сілкіндірді. Халқымыздың тарихында қара таңбамен белгіленген Июнь жарлығы қазаққа өлшеусіз қасірет әкелді. Ұлдарын өлімге жіберуге қимаған халық патшаның орыс империясы қазақтан солдат алмайды деген уәдесін еске түсірді. Бұл жөнінде ақ патшаның өзі ит терісіне жазылған келісімге қол қойып, мөрін басқанын генерал-губернатордың есіне салмақ болды. Бірақ ит терісі жоғалып кетіпті, Ақ патша берген уәдесін ұмытқан, содан кейін қазақтар көтеріліске шықты.

Патшалық Ресей қазақ даласын отарлағаннан бері ірілі-ұсақты үш жүзге тарта ұлт-азаттық көтерілісі болды дегенді бір жерден оқығаным бар. Солардың ең ірілерінің бірі 1916 жылғы көтеріліс болды, патша империализміне қарсы ұлт-азаттық күреске шыққан қазақтардың бас көтеруі кең байтақ даламыздың әр қиырында бұрқ ете қалып жатты. Қазір кейбір зерттеушілер патша өкіметі одақтастарының алдындағы қарызын төлемеу үшін осы жарлық арқылы қазақтарды көтеріліске шығуға әдейі арандатты деген болжам ұсынып жүр: «Көрдіңдер ме, елді тәртіпсіздік жайлап алған, бүлік шығып жатыр, келісім бойынша, ішкі саяси жағдайы шиеленісіп кеткен елдің барлық қарызы сызып тасталады!» Бұл болжамның да шындыққа жақын болуы мүмкін. Қалай болғанда да дала халқы патша өкіметінің жүгенсіздігіне қарсы жаппай соғысқа шықты.

Бірақ екі жақтың күші тең емес еді. Кайзерлік Германиямен соғысып, майданда көптеген қиындыққа тап болса да патшалық империяның күші көтерілісті басуға жетіп-артылатын. Зеңбірекпен, пулеметпен, сол кезде алдыңғы қатарлы от-қару болған бесатар винтовкамен қаруланған жазалаушы отрядтар әрі кеткенде қылыш, найза, садақ ұстаған, көпшілігінің сойылдан басқа қаруы жоқ

қазақтың атты сарбаздарын аяусыз қырып салды. Небір сабаз жігіттер жазалаушылардың қолынан қаза тапты. Қысқа мерзімнің ішінде көтеріліс ошақтарының бәрі дерлік басып-жаншылды, халық көсемдерін сотсыз-тергеусіз дарға асып, атып тастады. Қолға түскен көтерілісшілерді түрмеге қамап, әбден азаптаған соң, өлім жазасына кесті немесе Сібірге айдады. Аман қалғандарының басым көпшілігі Қытай асты. Кейбір рубасылар зеңбірек пен пулеметке қарсы найза мен сойылдан қауқар жоғын түсініп, соғыспай-ақ өз руын бастап көшіп кетті. Еріксіз шетел асқан сол қазақтардың ұрпақтары қазір, арада ондаған жылдар өткен соң жаңа елге, тәуелсіз Қазақстан Республикасына оралып жатыр. Оларды оралман деп атап кетті. Бауырларымыздың тауқыметті тағдырын ешкімнің басына бермесін!

Патшаға қарсы көтерілген қазақтардың арасынан Торғай даласындағы Амангелді батыр бастаған көтеріліс қана жеңілген жоқ, оның жеңімпаз сарбаздары өздерінің туын көтеріп әуелі Ақпан, кейін Қазан революциясын жүзеге асырушылардың қатарына қосылып, дала өлкесінде Кеңес өкіметін орнатуға атсалысты. Дауылды кезеңнің канқұмар жендеттері ақыры Амангелді батырды опасыздықпен алдап өлтірді, оның өлімі әлі де жұмбақ күйінде қалып отыр. Халықтың айтуынша, өзгеге бағынуды білмейтін, еркіндіксүйгіш, қол астында сан мың әскері бар батыр қазақ ақтарға да, қызылдарға да керек емес екен! Бір нәрсе анық – Амангелді батыр халық қаһарманы болды, аңыздар мен әңгімелерде ол даламыздың бостандық сүйгіш даңқты перзенттерінің қатарында аталады.

Әрине, қазір тарихты таразыға тартып, тіпті сол қантөгістің өзін ақтап алуға да тырысып, әр тұрғыдан ой жүгіртуге болады. Ал, ол кезде өте қиын еді. Менің әкем Аманжол әу бастан-ақ көтерілісшілерге қосылып, теңдік үшін күреске араласып кетті.

Бір күні көтерілісшілер қоныс аударушылардың шағын қыстағына басып кірді. Арасында екі ағам – жиырма жастағы Әлімжан мен он тоғыздағы Мейрамбай және мен де бармын. Біздікі әшейін дүрмекке еру, қолымызда қару да жоқ. Қызық көріп, не болар екен деген желікпен қосылып кеткенбіз. Енді ойласам, әкеміз бізді соғыстың не екенін көріп, шыныға берсін деп ертіп алғанға ұқсайды.

Қыстақ қаңырап қалған, тұрғындары бәледен аулақ деп көшіп кетіпті. Тек бір үйде ғана адам бар екен. Қылыштарын жалаңдатып, найзаларын үйіріп, қиқулай шауып келген сарбаздар үйді дереу қоршап алды. Біреулер ішке кіріп, үйдің иесі мен біздің тамыр Майдайкінді сүйреп алып шықты. Шамасы, қатын-баласымен бірге қонаққа келсе керек.

Көзіне қан толған жігіттер қолға түскендерді дереу жайратып

салмақ болды. Қоныс аударушылар оларға патша өкіметінен келген зұлымдық атаулының бейнесіндей көрінетін. Атты сарбаздар сойылмен ұрып ағаш шарбақты сындырды, терезені шағып, шатырды қирата бастады. Майдайкин бізді көріп қуанып қалған, бірақ, бірнеше атты сарбаз тілдесуге келтірмей ортаға алып, қамшымен шықпырта жөнелді. Әкем тамырына ара түсіп, жігіттерге доғарыңдар деп айғай салды. Бірақ оны бәрі бірдей тыңдай қойған жоқ. Қаны қызып алған біреулер Сары орыстың мойнына арқан салып, атпен сүйрете жөнелмек болды. Майдайкин кеспелтектей жуан қолын сермелеп, аттың қылынан ескен арқанды бұлшық еті білеуленген мойнына салдырмай жанталасты. Бірақ, жігіт жіті қимылдап, тұзақты қыл мойынға салып жіберді. Майдайкин бар күшін жинап, арқанға қос қолдап жабысып, құлап қалмауға тырысып бақты, реті келсе арқанды үзіп жібермек. Бірақ, қыл арқанды аттар да үзе алмайды, Майдайкин қылғына бастады. Езуінен қанды көбік бұрқырап қоя берді. Әйелі дауыс салып еңіреп жатыр, ересек екі ұлы ызалы шарасыздықтан көздері жалт-жұлт етіп, үн-түнсіз қарап қалған. Майдайкин қырылдап, талықсып бара жатыр, тірсегі дірілдеп шөге бастады, сол мезет әкеміз Аманжол қылышын жарқ еткізіп суырып алды да, арқанды кесіп жіберді. Келесі сәтте өткір қылышын тым қызбаланып кеткен жігіттің тамағына тақады:

- Тимеңдер оған, ол менің тамырым! Оның еш жазығы жоқ. Осы жерден аман кеткің келсе қоя бер, кәне!

Руластарымыздың арасында әкеміздің әжептәуір беделі бар еді, сөйтіп Майдайкиннің өзі мен қатын-баласын және үйдің иесін ажалдан арашалап қалды.

Тұзақтан құтылған Майдайкинді әйелі мен ұлдары құшақтай алды, өзі әкемізге қарап, ризашылығын үнсіз, көзімен білдірді. Әкеміз басын изеп жауап қатты, сосын қыстақтан шығып кеттік.

Қатал шындық көңілімізді су сепкендей басты. Соғыс деген, соғыста жеңу деген осындай болады екен! Жеңу үшін біреулерді ұруың керек, тіптен өлтіріп тастауың керек! Батырлар жырларында айтылатын қаһармандықтың екінші қыры қасірет болып шықты, жеңімпаздың салтанат құрып, даңққа бөленуі жеңілгеннің көз жасы мен аққан қанынан тұрады!

Көп ұзамай соғыс шиеленісе түсті. Әкем жігіттерімен бірге Торғай даласына барып, Амангелді батырға қосылмақ болды. Ол бізге, төрт ұлына ауылда қалып, руластарымызды қорғауға әмір етті. Қазақ үшін әкенің айтқаны заң, бір сөз айтпастан қабыл алдық.

Сол кезде жазылған бір мақала жақында қолыма түскен, қазақ даласындағы жаппай көтеріліс пен жазалау операциялары туралы

мәселе патшалық Думада қаралыпты. Депутаттар жергілікті халық пен жазалаушылардың арасындағы қақтығыстар мен үкімет әскерлерінің жазалаушылық әрекеттері салдарынан ондаған мың қазақ пен мыңдаған орыс қаза тапқанын ашына айтқан. Заңсыз жарлық шығарып, оны қаныпезерлікпен орындаған, сөйтіп дала өлкесінде бүлік шығуына, империяның ішінде қан төгілуіне жол бергені үшін тікелей патша өкіметін айыптапты.

Өкіметтің адамшылыққа жатпайтын әрекетін депутаттар да айыптағаны жақсы ғой, бірақ содан өзгеріп кеткен ештеңе болған жоқ; ұзынкұлақтың айтуынша, патша губернаторы көтеріліске шыққан қазақтардың арнайы барған өкілдеріне: «Көтеріліске шығуға батылдық еткен екенсіңдер – бәріңді қырып саламыз, қатын-қалаш, бала-шаға, кемпір-шал деместен біріңді қалдырмаймыз!» – деп мәлімдепті.

Жазалаушы отрядтар жан түршігерлік қылмыстар жасап, жазықсыз тұрғындарды аяусыз қырғынға ұшыратты. Аш қасқырша аласұрып, қазақ ауылдарын іздеп даланы шарлады. Оларға жер ыңғайын жақсы білетін жергілікті казактар қосылып, жол көрсетіп отырды. Күдіктенген адамдарды сотсыз, тергеусіз жазаға тартатын.

Кіші ағам Мейрамбай оқыста солардың қолына түсіп қалды. Қалыңдығына барып, қайтып келе жатыр екен. Күздің соңы, алдағы көктемде той жасаймыз деп жүргенбіз. Жолшыбай Мейрамбай атын суармақ болып бір кара су – томардың жағасына тоқтайды. Атынан түскені сол екен, қамыстың арасынан қарулы жазалаушылар шыға келіп, қоршап алады. Біреуі тізгінін қолынан жұлпып алып, атты тартып әкетеді. Қалғандары он тоғыз жасар бозбаланы қорқытып, қарқылдап күліп, қылышпен, винтовкаға таққан істікпен түрткілей бастайды. Мейрамбай шегіншектеп, аласалау жарға барып қалғанын байқамапты. Озбырлар сонда да қоймастан жақындай берген, солардан жасқанып жүргенде суға құлап кетеді. Су едәуір терең екен, адамның бойынан асады, Мейрамбай жанұшыра сүңгіп кетіпті. Түншығып бара жатқан соң жағаға шықпақ болады. Жазалаушылар жолын бөгеп, сүңгімен жасқап жолатпай қояды. Ағамыз судың тайыздау жерін тауып, аяғын тіреп тұра беріпті. Мазақтап құмарынан шыққан жазалаушылар оны сол күйі қалдырып, атын алып кетеді. Әлгілердің қарасы өшкен соң Мейрамбай судан шығып, киімін сығып алады да ауылға қарай жүгіреді. Жол алыс, күздің кара суығы өңменінен өтіп, сүйегін қариды. Патша жазалаушылары өз ісін жетік білетін! Бір оқ шығындамастан өлтіруді шеберлікпен ойластырыпты. Мұздай суық су мен күзгі түннің салқыны ашық далада жаяу жүруге мәжбүр болған жігіттің түбіне жетіп тынды.

Мейрамбай таң алдында келді. Суықтан көгеріп кеткен, есінен танып бара жатып не болғанын айтып берді, бізбен қоштасып үлгерді. Денесі күйіп тұр, өзі сандырақтап жатыр.

Сүйікті ағамыз Мейрамбай өкпесі қабынып, бірер күннен кейін қайтыс болды. Мейрамбайдың қазасы туралы хабар кең далаға жай оғындай таралды. Халық қайғымызды бөлісіп, көңіл айтты. Ол кезде мен он алтыдамын, Сәлім он бес жаста. Бұл қаза бізге ауыр тиді, соның салмағы әлі күнге дейін жанымға батады. Туған үйімде өз бауырымнан алғаш рет айырылып, еріксіз егілдім. Әсіресе анамның дауыс салып жылағаны жанымда қоярға жер таптырмады. Молданың «Лә-илаха илла Алла» деп салауат айтқаны сәл де болса көңілімізді жұбатып, тағдырдың салғанына көну керектігін ұқтырғандай. Сол оқиға есіме түссе әлі де жанарыма жас оралып, анамыз Бәтиманың жоқтау айтып зарлаған даусы құлағыма келеді.

Бұл өлім бізді одан әрі ширықтыра түсті, патшаның жазалаушылары мен отаршыларын бұрынғыдан бетер жек көріп кеттік. Алайда күш тең емес – өркениеттің жемісі деп танылған от шашқан темір қару табиғаттың төл перзенті болған ақпейіл халықты жаныштап, қырғынға ұшыратуға бағытталды.

Әкеміз сол кеткеннен оралған жоқ. Жасы қырық бесте болатын. Олардың тобы мұздай қаруланған жазалаушы отрядпен қанды шайқасқа түсіп, талқан болыпты. Әкеміз сонда қаза тауыпты деп естідік. Жауынгер бауырларымен бірге туған даламызда мәңгі қалып қойды. Бір жылдан кейін ауылымызға сол оқиғаның куәгері болған бір ақсақ кісі келді. Құран оқып, соңғы қанды қырғында далалықтардың қалай қаза тапқанын баяндады. Тосқауылға тап болған көтерілісшілер пулеметтен бораған оқ пен зеңбіректен атылған картельке қаймықпай қарсы шапқанын қарлығыңқы даусымен әңгімелеп берді.

- Сойыл мен найзадан басқа қаруы жоқ салтаттыларды қырып салуға көп ақыл мен айланың қажеті бар ма? – деді ақсақ қонағымыз көзін әлдебір алыс жаққа қадап. – Винтовкалар залппен атып жатыр, пулеметтер сартылдап, зеңбіректер күркіреп тұр. Салған ұрандары мен ат тұяғынан шыққан дүбірі даланы сілкінткен ержүрек көшпенділер бір-ақ сәтте қырылып қалды. Бәрі дерлік туған даласының жусаны мен селеуін құшақтаған күйі мерт болды. Тек кейбір жанкештілер ғана атқыштарға таяп барып, сойылмен ұрып бастарын жарып үлгерді. Әкең Аманжолдың қасында құйғытып келе жатқам, найзасын керіле толғай көкке көтеріп, зеңбірек атушыға сілтеп қалғанын көрдім. Ол да атып үлгерді. Аманжолдың найзасы оның өндірішегіне қадалды, ал әкеңді картель қиып түсті. Мен қара санымнан жараландым, аттан ауып бара жатқанымды білемін, сосын

есімнен танып қалыпшын. Көріп тұрсың, әйтеуір аман қалдым.

Осы көрініс менің жадымда мәңгі қалып қойды, әкемді еске алғанда, көз алдыма орыстың зеңбірегіне қарсы найзасын құлаштай толғап, жанұшыра шауып бара жатқан, тұла бойын қан басқан жауынгер елестейді.

- Әкемізді мақтан етуге болады! – деп қинала тіл қатты Сәлім. – Бірақ мен ешқашан өйтіп баяғының батырларынша зеңбірекке қарсы қолыма найза алып шаппаймын. Айлакер, епті жауынгер боламын! Дұрысы, зеңбіректі айналып өтіп, арт жағынан барып, зеңбірекшілерді түгел қырып саламын немесе оларды одан да күшті қарумен атқылаймын!

Сәлім сөзінде тұрды. Сансыз шайқасқа түсіп, шыңдалып, айлакер де тәжірибелі жауынгер болып шықты.

Көтеріліс басып-жаншылған соң үлкен ағамыз, жиырма жасар Әлімжанды майданға алып кетті. Екі рет хат келді, содан кейін байланыс үзіліп, ағамыздан хабар алуды қойдық. Көп ұзамай Ресейде қым-қуыт оқиғалар басталып, өкімет орындары ағамызды біржола ұмытып кетті-ау! Сол бір аласапыранда су түбіне кетіп қалмай, өз елінің бе, өзге елдің бе, әйтеуір бір жағаға аман-есен шыққан болар деп үміт еттік, сол үмітіміз әлі үзілген жоқ. Аяулы ағамыз аман болса екен! Үйде жүргенімізде Әлімжанның араб әрпімен жазған хаттарын қайта-қайта оқимыз, халі нешік екен деп ойланамыз. Хаттарына қарағанда, майдандағы жағдай да мәз болмаған секілді.

Әлімжанның өзі бәрі жақсы, аманбыз, деніміз сау, тек бізге өлген аттарды жегізбейді деп жазыпты. Орыс солдаттары жылқы етін жемейді, өлген аттарды асығыс-үсігіс көме салады немесе қарға-құзғынға жем болсын деп қалдырып кетеді екен. Тыл жұмыстарын атқарып жүрген қазақтарға беруді тіпті ойламапты! Азық-түлік мәселесі өзінен өзі шешілер еді. Бірақ офицер мырзалар көшпенділердің қамын ойлаушы ма еді!

Осыдан бірер жыл бұрын Бірінші дүниежүзілік соғыс майдандарындағы қара жұмысқа жегілгендер туралы мақала оқығанмын. Оларға түрме тәртібі қолданылыпты, жұмысқа айдап апарып, айдап әкелетін болған, болмашы кінәсі үшін аяусыз жазалайды екен. Қаһарлы соғыстың қанды даласында мәңгіге жоғалған сүйікті ағам Әлімжанды егіле еске алдым.

Аласапыран

Он жетінші жылдың басында ашық күнде жай түскендей хабар алдық: Николай патша тақтан құлапты!

Дала дүр ете қалды – дүние төңкеріліп кеткендей! Бұл 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық революциясы еді. Уақытша үкімет құрылыпты, оның мәнісін ұзақ жылдардан кейін түсіндік: билік басына конституциялық құрылым келген екен. Ақпан революциясы даламызды қан сасытқан жазалаушылардың әрекетін тоқтатты. Қару-жарақсыз бейбіт қазақ ауылдары мен нашар қаруланған көтерілісшілерді қырып салуға дайындалған жазалаушы отрядтар не істерін білмей абыржып қалды. Алып империя басынан айырылған болатын.

Не болғанын түсініп үлгермей жатып, күндей күркіреген тағы бір хабар жетті: Қазан революциясы Уақытша үкіметті құлатып, еңбекшілер диктатурасын орнатыпты!

Дала қайтадан дуылдап қоя берді. Алдымызда күтіп тұрған сұрапыл өзгерістер мен өлшеусіз қасіреттің хабаршысындай болып революцияның алғашқы дауылпаздары келді. Қызыл сөзді қызара сапырған шешендер ескі дүниені түбірімен қопарып, әділетке негізделген жаңа әлем құрамыз деп жар салып жатты. Ұлы көсеміміз жолдас Ленин бастаған Ресей және дүниежүзі еңбекшілерінің соңына ерген қазақ кедейлері байлар мен басқа да қанаушылардың көзін құртып, елден қуып, билікті өз қолына алуы керек деп тамағы жыртылғанша айғайлады. Рас, әзірше ешкім нақты қимылға көше қойған жоқ, бірақ дала халқы бұрынғы тұтастығынан айырылып, бір-бірімен аңдысқан, өзара қырқыса кетуге дайын тұрған топтарға бөлініп кетті.

Қазақтың ұлттық партиясы – алашорда өкілдері халыққа өз жолын нұсқамақ болды.

- Біз, қазақтар, біртұтас халықпыз! Бай мен кедейге бөлініп, бір-бірімізбен жұлқыспайық, онсыз да санымыз аз. Бар қазақ – бір қазақ, бір халық!

Алашорда қайраткерлері қазақтың ұлттық жаңғыруының алғашқы қарлығаштары еді.

Қазір, арада жүз жылдай уақыт өткенде сол бір сұрапыл оқиғаларды сарапқа салып, жүйелей аламыз. Алайда қым-қуыт өзгерістердің арасында жүргенде не болып жатқанын жүйелемек түгіл түсінудің өзі қиямет болатын. Дүние быт-шыт, аласапыран, арпалыс. Аштық, суық, қырғын. Орыс революциясы қазақтардың бір қалыпты жайбарақат өмірін астан-кестен қылып, тыныш жатқан даламызды азамат соғысының қанды майданына айналдырып жіберді. Азаматтық анархия дала кезген қанқұмарлардың қолайына жаға кетті – қорқу дегенді ұмытып, желігіп алған қорқаулар қазақ ауылдарын жаппай қырғынға ұшыратты. Снарядтар жарылып, пулеметтер сақылдап,

болат қылыш жарқылдап, даланың құтын қашырды, бейбіт халық қынадай қырылды. Ізгілік пен зұлымдық туралы ұғым атаулы түгел адыра қалды, мың-миллион адамдардың тағдыры сапырылысып кетті. Әркімнің көкейіне қорқыныш ұялап, болашаққа сену дегеннен біржола айырылды. Кім дос, кім жау, кіммен бірге болу керек – ештеңені түсінбей басамыз даң болды. Жаңа өмірдің мән-мағынасын ажырата алмай жүргенімізде неше түрлі авантюристер, монархистер мен анархистер, социалистер мен совдепшілер жан-жақтан үгіттеп жатты. Бәрінің тілінен бал тамады – азаттық, теңдік, туысқандық идеяларын алға тартып, патшалар мен байлардан ада болашақ өмір туралы әңгімесімен еліктіріп әкетуге тырысады. Солардың арасынан ұлттық бірлікке, азаттық пен автономия алуға шақыратын ұлтшыл қазақтар ғана жақынырақ секілді, сөздері де түсінікті әрі өзіміздің қандасымыз.

Даладағы билік кезек алмасып жатты – бірі келеді, бірі кетеді. Патша өкіметін уақытша буржуазиялық үкімет алмастырды, одан кейін совдепшілер, алашордашылар, ақтар, колчакшылар, анненковшылар, қызылдар келді – халық әбден шатасып, кімге сенерін, кімнің соңына ерерін білмей басы қатты.

Сәлім бірден Алашорданың идеясын қолдады.

- Әр халық дербес ел болады! Жақсы ғой бұл! Ресей империясының қол астындағы езілген халықтарға Лениннің өзі азаттық берді, өз мемлекетімізді құру үшін осы сәтті пайдаланып қалу керек!

Бұл идея көп адамға ұнады. Бәріміз соған сеніп, үміттеніп қалдық. Дегенмен кейде күдігіміз басым түсіп жатады. Өз-өзімізнен, даладан, аспаннан, желден сұраймын – не істеу керек? Ұзақ ойланғаннан кейін бұл сұрақтың да жауабын тапқандай болдым – өз халқыңмен бірге болу керек! Халқыңды қорға, соның азаттығы мен бақыты үшін күрес! Бірақ, халықтың өзі бөлшектеніп, біреулері ақтарды, басқалары қызылдарды, енді біреулері ұлтшыл алашордашыларды жақтап жатқанда, қайтпек керек? Оның үстіне, бұл жай ғана алауыздық емес, қарулы күрес, туысқандардың өздері бірін-бірі атып-шапқан қып-қызыл соғыс. Сонда, бір қазақ бауырыңның бақыты үшін екінші қазақ бауырыңды қолың барып қалай атасың?! Басым быт-шыт болып, жаным қиналды, бірақ сол сұрақтың жауабын таппай қойдым – бұрын да, қазір де! Бұл бүліншілік санама сіңбеді, жан дүнием қабыл алмады – мен үшін қазақтың бәрі бауыр, бәрі бір халық. Алайда, екіжүзді, зымиян саясатшылар арамызға іріткі салып, тұтастығымызды бұзудан аянбады. Бар қолымнан келгені – ақ па, қызыл ма, бай ма, кедей ме – бірде-бір қазақ баласына оқ атқан жоқпын.

Біз орталықтан алыс, шалғайда жатқан Қойтас деп аталатын жерді паналадық. Топыраққа жартылай сіңіп кеткен, бір қарағанда шынымен қой секілді, ірілері түйеге де ұқсайтын бұл тастар табиғаттың өзі жаратқан кереметтің бірі. Тымық күнгі теңіз бетіндей теп-тегіс далада келе жатқаныңда алдыңнан көкжиекке дейін көсілген осы тастар шыға келеді. Және бір-біріне ұқсамайды, әрқайсысының да табиғат жаратқан, кейін уақыт желінің өңдеуінен өткен қайталанбас өзіндік бет-бейнесі бар. Қайдан пайда болған тастар – көктен түсті ме, жерден шықты ма? Бұл сұрақтың жауабы әлі күнге дейін табылған жоқ.

Біз мұнда жазалаушылардан қашып келгенбіз, сөйтіп тұрақтап қалдық. Алағай да бұлағай заманда көшпенділер үшін қойтастар кәдімгідей қорған болды. Тұтас ауылдар ақтар мен қызылдардың шапқыншылығынан сол тастарды паналау арқылы аман қалды.

Паналамасқа амал кәне! Даламызда тәртіп те, заң-зәкүн де қалмаған. Ақтарға немесе қызылдарға тап болсаң құрығаның – тағдырың солардың көңіл ауанына байланысты. Бастығының көңіл-қошы болмаса бүкіл ауылды қан-қасап қылып, өртеп жібереді, түгел қырып тастауы да мүмкін. Тергеп-тексеріп жатпайды, моральдық жауапкершілік дегенді сезінбейді, ойларына келгенін істей береді. Көңілі тоқ болса ғана керегін сұраусыз алып, жөніне кетеді. Сондай кезеңді де бастан кештік.

Ауылымыздың үлкені, жасы жетпіске келген Малай ата данагөй қария болатын. Ол бізге дала халқына тән биік адамгершіліктің, бағы заманнан тамыр тартып жатқан ел мен жердің киесі мен кепіетін сақтаушы, руымыздың тірегі болып көрінетін. Қардай аппақ сақалы беліне түседі. Ол кіріп келгенде үйдің іші жарқырап кетеді, жылынып сала береді, біз осынау қасиетті адамның ерекше қуатын бірден сезінуші едік. Далада аяңдай басып келе жатқанда самал жел сақалын желпіп, жан-жағына нұр шашатын секілді, біз бұл ғажайып көрініске сүйініп, көз алмастан қарап қалушы едік. Ол бізге арамызда жүрген ата-баба аруағындай әсер ететін. Ет пен сүйектен тұратын кәдуілгі адам болса да шынымен аруақ – руымыздың аруағы! Кең далада қарыштай адымдап бара жатқан Малай ата әлі де көз алдыма келеді. Баяғы кездегідей бойыма күш құйылып, құшырлана тыныс аламын.

Ол әділ де кемеңгер болатын, аңыз әңгімелерді көп білетін, саясатқа да жүйрік еді. Руымызды аман сақтап қалу үшін шыбын жанын аямаған ғазиз адам болатын.

- Басқыншының түр-түсінде тұрған не бар? Ақ па, қызыл ма, сары ма, жасыл ма – басқыншының аты басқыншы! – дейтін ол. – Былай істейміз. Ақтар келсе ақ үйде ақ дастарханымызды жайып қарсы

аламыз. Тамаққа тойғызамыз, сусынын қандырамыз, сұрағанын береміз. Бермесең де тартып алады, қыңқылдай бастасаң, атып та тастайды! Олардан кейін қызылдар келсе, оларды да солай құрметтейміз. Кімнің жағындасың деп сұраса – сендердің дейміз. Бұл екіжүзділік бола ма? Дұшпанға тек ақымақ қана шынын айтады! Не үшін өтірік айтқанымды білмексің бе? Руымызды аман сақтау үшін! Арамыздан бөтеннің айтағына еріп, солардың бұйрығымен өз тамырына өздері балта шауып жүрген ақымақтар да шыққанына қарамастан!

Мен оның әр сөзін қалт жібермей, аузымды ашып тыңдаймын.

- Біздің халқымызға бөтен жұрттың көксақал көсемдерінің жаны өзіміздің ақсақалдардан да көбірек ашиды деп шынымен ойлайсың ба?! Айтшы өзің, қаңғып келген келімсектердің өкіметіне шын ниетіңмен сенесің бе?!

Ақсақалдың сөзі жанымға батып кетсе керек, басымды шайқадым: жоқ!

- Жаратқан Иемізге ғана шын сеніп, өз халқыңа адал бол! Саясатшылар мен бөтендерден сақтан. Ар-ұяттан жұрдай пасықтар мен оңбағандарға адал қызмет етіп, шын ниетіңмен жолдас болуға міндетті емессің! Осындай қиын-қыстау кезеңде аман қалу үшін жауларыңды алдай білуің керек! – деп үйретті маған Малай ата.

Ақсақалдың айтқаны еліміздің астан-кестенін шығарып, әлі де толастай қоймаған өзгерістерге жаңаша қарауыма түрткі болды.

- Бұл – біздің жолымыз емес. Соғыс та біздікі емес ! Халқымыз бөтен жолға түсті, бөтеннің соғысына тартылып, бірін-бірі қыра бастады. Бөтеннің заңымен өмір сүретін болды. Бұның бәрі бекерге кетпес, талай құқайды көретін шығармыз әлі!

Кемеңгердің күмәні расқа шыққанын уақыттың өзі көрсетіп берді. Біздің ауылдарымыз, біздің халқымыз басынан кешпеген сұмдық қалды ма! Бүкіл ауылда көнеден қалған екі аңшы мылтығы мен бір уыс патроннан басқа қару жоқ. Болған күнде де Ақ және Қызыл армиялардың үйретілген әскеріне қандай қайран қылар едік?!

Тағдырдың жазуымен үйдің үлкені мен болып қалдым. Жасым он сегізде, өзім қатарлы жастармен бірге қат-қабат оқиғаларға менің де араласқым келеді, әділдікке негізделген жаңа дүние құру үшін алашордалықтармен бірге қарулы күреске шыққым келеді. Бірақ әке аманатын орындау керек – ауылды қорғап, анама қамқор болып, руымызды сақтауға тиіспін. Ауылымыз он екі үйден тұрады, жетпіс шақты адамбыз, басым көпшілігі әйелдер мен балалар, бірен-саран жастар мен егде тартқан еркектер де бар. Көпшілігі соғысқа кеткен. Жауапкершілік жүгі ерте есейтіп, жасыма жетпей сабырлы

болуға мәжбүр етті. Қолдан келгенше Сәлім інімді ағаттыққа ұрынудан қорғаштап бақтым. Ол менен бір-ақ жас кіші, бірақ басты жауапкершілік ағасында екенін сезіп, кейде қызбалыққа салынып кетеді. Батыл да тентек інім алашорда әскеріне қосылуға құлшынатын. Біраз уақытқа дейін тежеп келгем, он сегізінші жылы, он жеті жасында қазаққа теңдік әпереміз деп күрескен ерлердің қатарына қосылып кете барды. Үйге бір жылдан кейін бір-ақ оралды. Содан бірер күн өткен соң күтпеген қонақтар сау ете қалды.

Екі топ аттарын бабымен аяңдатып ауылдың екі жағынан тізбектеле кірді. Алтауы – ақтың, алтауы – қызылдың әскері. Совет өкіметін жақтаушыларды қызыл деп, ал жұмысшы-шаруалар өкіметіне қарсы шыққандардың бәрін әдетте ақтар деп атайтынбыз.

Қонақтарды әрі қуанышпен, әрі күдіктене қарсы алдық. Екі топты да біздің бауырларымыз бастап келіпті. Әкімжан мен Кәрімжан бізге үш атадан қосылады, екеуін де көптен бері көрмеп едік. Туыстарын да сағынса керек, тыныш жатқан ауылға өздерін де көрсетпек болған ғой, ал, сәті түссе өз жағына шығарып алуға да тырысар. Аталарымыз бір туған. Мен арғы атамның атымен Бектеміров болып жазыламын, ол екеуі аталарының атымен Әбжанов пен Әбішев болып тіркелген. Тағдырдың тәлкегі сол, жақын ағайындар бір-бірімен өліспей беріспеске бекінген екі жақтың жыртысын жыртып, қас дұшпан болып шыға келіпті.

Бес қаруы бабында, айбарлы да ызғарлы қонақтарымызды бір дастарханның басына отырғызу үшін бар өнерімді салып бақтым. Сыйлы адамды төрге шығарады, екеуі де содан дәмелі. Мен оларды қатар отырғыздым және екеуі де төрдің төбесі өзімдікі деп сезінетіндей еттім. Нөкерлері басшыларынан төменірек, екі жаққа бөлініп жайғасты. Мейманасы тасып, масайраған екі «генерал» разы болып, жымиып қойды, дегенмен іштей егесуі басылар емес. Кіші бастықтардың кісімсүй зор болады. Бөтеннің өкіметіне қызмет етіп болымсыздау шенге қол жеткізген, өздерінен жоғары тұрған бастықтардың айтқанын екі етпей жүгіргенде аяғы-аяғына жұқпайтын туысқандар ауылға келгенде өздерін ірі сезініп, қомпия қалыпты. Жоқ-жұтаң ағайындардан қаншалықты биік тұрғанын көрсеткілері келіп, шіренгенде белдігі үзіліп кетердей.

Қыбыр етуге қорқып, тым-тырыс отырмыз. Іштей шириққаным соншалық, өз жүрегімнің дүрсілін естігендей болдым. Табақ тартылғанда саскалақтап қалдым – менен басқалар да абыржығандай болып көрінді. Басты кімге тартамын ? Көшпенділердің ежелгі дәстүрі бойынша, қойдың басы қадірлі қонаққа – рубасына, құдаға, жасы үлкен қарияға тиесілі. Басты ұстаған адам осы отырғандардың

арасындағы ең құрметтісі болып саналады. Бірақ бұл бейбіт кездегі жағдай. Ал өзара жауласып жүрген, сәл ілік шықса бір-біріне мылтық ала жүгіруге дайын тұрған әскери адамдардың арасында не істеген жөн?! Қызыл комиссарға ұсынсам, соларды жақтап, жеңіске жетуіне тілекші болғаным. Ақтарға тартсам, қызылдардың жауы болып шыға келемін. Екеуіне бір-бір бастан тартса ғой! Бірақ, қазақтың салты бойынша бір табакқа екі бас салынбайды. Тығырыққа тірелу деген осы!

Ақыры бірден бір дұрыс шешімге келдім. Басты Әкімжанға ұсындым, өйткені ол Кәрімжаннан екі жас үлкен. Үлкенді сыйлау – бұлжымайтын дала заңы, ал Жаратқан Иеміздің өзі бұйырған жас үлкендігін ешкім де жоққа шығара алмайды. Ақ-қазақтар мұны жақсы ырымға жорып, өздеріне айырықша ықылас білдіру деп қабылдап, көңілдері көтеріліп сала берді. Қызылдар бүгінше масайрап қалыңдар, кімнің басын кім мүжитінін көрерміз әлі дегенді жанарымен ұқтырып, бір-біріне үнсіз көз тастады.

Қару-жарағы сай, алты қызыләскер мен ақтардың алты жауынгері бір дастарханның басында сұр қазы мен майлы қой етіне мелдектей тойып, қымыз ішіп қызара бастады. Бәрінің үстінде әскери киім. Екі жақта да үш қазақ, үш орыс. Өз топтарын бастап келген екі туыс – Әкімжан мен Кәрімжан тізе қағыстырып төрде қатар отыр.

- Сәлім қайда? Тентек ініміз көрінбейді ғой? – деп сұрады Кәрімжан кенет дауысы жұмсарып.

Орынды сұрақ болса да, мүдіріп қалдым. Алашордашыл Сәлім бұлардың бәріне қарсы. Қызба неме бірдеңе бүлдіріп қоя ма деп қауіптеніп, ақ – қызыл туысқандар келмей тұрғанда бір жаққа жұмсап жібергенмін.

- Ол деген... Білесіндер ғой, әлі жас, құйын мінезді...Далада қызыл түлкі аулап жүрген шығар!

Түлкіде нем бар еді, оның үстіне, қызыл түлкіде! Қыздарға қырындап, көрші ауылда жүрген шығар дей салсам жететін еді!

- Жұрттың бәрі қызылдарды аулауға құмар! – деп кекетті Әкімжан.

- Тек сосын өздері қып-қызыл болады! – деп жауап қатты Кәрімжан.

- Білеміз сендерді. Бұл далада қанша қызылдың ағарып кеткенін кім санапты! – деп жекірді Әкімжан, даусынан ызғарлы леп есіп.

Нені айтып отырғандарын бәріміз де түсіндік. Кәрімжан ақтардың қанын талай төккенбіз десе, Әкімжан оған ақтардың қолынан қаза тапқан қаншама қызылдардың ақ кебінге оранғанын, одан да сорақысы, айдалада көмусіз қалғандарының сүйегі ай сәулесімен ағараңдап жатқанын тұспалдап отыр.

Жағдай ушығып кете ме деп қыпылдай бастағам, қызылдардың

арасындағы бір жігіт құтқарып кетті. Оларға жақында қосылса керек, Қызыл Армияның қатал мектебінен өткен жауынгердей емес, ауылдың болбырлау келген аңқау қазағына көбірек ұқсайды.

- Міне, дайын. Кәне, кім бастайды? – деді ол әбден мүжіліп, аппақ болған ортан жілікті ортаға қойып.

Солтүстіктің қазақтары жілік шағудан жарыс өткізеді. Әдетте жіліктің басын балтаның шүйдесіне қойып, қолына орамал орап алып ұрады. Кәнігі шеберлер жарысты шиеленістіре түсу үшін жіліктің осал тұсын іздеп тықылдатуға тыйым салып, жалаң қолмен бір-ақ рет ұруға келіседі. Ойын қиындап кетеді, кейде талапкерлер жілікті бір ұрғаннан шаға алмай, жілігіміз отырғандарды бірнеше рет айналып шығады.

Жілікті көрген жігіттер қомпандасып, иықтарын қомдап, жарысқа түсуге дайындала бастады. Болбырлау қызыләскер жіліктің басын балтаның шүйдесіне қойды. Қазақтар жарысқа кірісіп кетті, бірінен кейін бірі ұрып жатыр. Жілік сынатын емес, жігіттер де қолдарын ауыртып алмау үшін бар күшімен ұрып жатқан жоқ. Кенет ақтардың арасынан бір орыс тілек білдірді.

- Біз де ұрып көрсек бола ма? – деп сұрады ол. – Бәрің жабылып бір жілікті сонша соқтыңдар ғой!

- Байқап көр! – деп ду ете қалды ағы мен қызылы аралас қазақтар. Бір мезет өзара жауласып жүргенін ұмытып кеткендей көрінді.

- Кәне, Костя, көрсетші көкесін! – деп айғайлады досының күшіне сенген шапыраш көз жирен орыс.

Ақ орыс денелі екен – нағыз алыптың өзі! Жеңін түріп, алақанын уқалап алды да оң қолының тоқпақтай жұдырығымен жілікті періп кеп қалды. Сарт еткен соққы мен күтір еткен дыбыс қатар естілді. Сындырған екен деп ойлағанбыз. Әлгі орыс сол қолымен оң қолын ұстап, боқтанып, аһ ұрып қоя бергені. Жілік емес, дәу жігіттің қолы сынған екен. Қара күшіне сеніп, қай тұстан дәлдеп ұру керегін ойламаған ғой. Оның сынған қолын шүберекпен таңып, бір кесе арақты жұтқызып жіберді де, «дымыңды шығарма» деп бұйырды.

Жілікті әлгі болбыр жігіт сындырды. Қызылдар мәз болып қалды, ақтардың қабағы түсіп кетті. Мен тез киіп кетіп, сендер басты ұстадыңдар, жілік соның сыралғысы болды деп, тігісін жатқызып жібердім. Бір жағынан, дұрыс уәж, соны түсінген қазақтар мақұлдап, шуылдасып кетті.

Екі жағы теңескен соң, қарсыластар кеселерін көтеріп, достық тілек айтты.

- Сендердің қызаруларың үшін алып қояйық! – деп әзілдеді қызылдар.

Қандарың төгілсін деген сөз.

- Біз сендердің ағаруларың үшін көтеріміз! – деп жауап қатты ақтар.

Сүйектерің күн сәулесімен курап, ақжем болсын деген тілек.

Заманы қандай болса, тілегі де сондай!

Бәрі қарқ-қарқ күліп, ішіп қойды. Мен де іштім. Ішімдік адамдарды жақындатады, арадағы түсініспестік жойылады, ал біз үшін күтпеген қонақтарды мас қылудың өмірлік маңызы бар – ақтың да, қызылдың да орыстары өздерімен бірге ішкен адамдарға қару көтермес деп үміттенетінбіз. Дәл осы сәтте өзім қатты қорыққан оқиға болды – есік ашылып, Сәлім кіріп келді.

Қонақтармен ақырын амандасты да малдасын құрып, қасыма отыра кетті. Қолындағы қамшысының сабы тобылғыдан жонылған, ұзындығы бір кезге жуық. Өгіз терісінен тілінген таспадан алты өрім етіп жасалған қамшының өзі сабынан бір тұтамдай ұзын. Өрімшілердің айтуынша, дәл осындай өлшеммен жасалған қамшының соққысы өте күшті болады. Оның үстіне, жаугер Сәлім қамшының ұшына оқ тәрізді қорғасын қосып өргізген. Ол қамшымен шынтағынан немесе тізесінен бір тартқанда, дұшпаны қатты ауырсынып, қалай шыңғырып жібергенін өзі де білмей қалады, атынан ауып түсіп, жатып алып домалай беретін. Тіпті, самайдан немесе қарағұстан яки бүйрек пен бауырдан бір-ақ тартып, өлтіріп жіберуі де мүмкін. Бұдан бейхабар адам сырт кейпі аңғал ауыл еркесінің қолындағы қамшының қандай қауіпті қару екенін сезбейтін.

Билер кеңесінде қамшы ұстау үйреншікті жәйт – сөз сұраған адам қамшысын көтеріп, немесе ортаға тастап белгі береді. Сөз сайысына түскен шешендердің қолында қамшы болуы далалық демократияның, көшпенділер этикетінің ажырамас бөлігі. Ал Сәлім үшін бұған қоса қаһарлы қару.

Амандық-саулықтан кейін туыстардың арасында қозғалмай-ақ қойса екен деп өзім іштей тілеп отырған әңгіме басталып кетті. Оны да Сәлім бастады. Тік қадап, кесіп-кесіп сөйлейді.

- Айтыңдаршы, – деп сұрады ол екі туысымыздан, – осы сендер не үшін соғысып жүрсіндер?

- Біз монархияны қайта орнатып, даламызда Ресей империясының тәртібін қалпына келтірмекпіз! – деп жауап берді ақ Әкімжан.

- Біз кедейлерді байлар мен болыстардың езгісінен құтқару үшін күресеміз! – деді қызыл Кәрімжан.

- Екеуің де адасып жүрсіндер! Монархияны көргенбіз, құлдыққа қайтадан түскіміз келмейді! – деп кесіп тастады Сәлім. – Қызылдармен де жолымыз бөлек. Совет өкіметі бізге ұлттық тәуелсіздік бермейді!

Ал біздің алашорданың мақсаты – халқымызға азаттық әперу!

- Сандырақ! Құрғақ қиял! – деп шап ете қалды Әкімжан.

- Қазақтар саяси жағдайға байланысты Ресейден бөлініп кете алмайды. Алашорда мемлекетін құруға Орталық жол бермейді! – деп ұстамдылықпен жауап қатты Кәрімжан.

- Біз ешкімнен рұқсат сұрамаймыз! – деп қызбаланды Сәлім. – Мақсатымызға жету үшін қанымызды да, терімізді де аямаймыз!

- Шамаларың жете ме соған? Ондай күш қайдан бітті сендерге, інішек? Жан-жақтарыңа қарап, жағдайды бағамдап, оң-терісін салмақтап алмайсыңдар ма! Қаруға жүгінбес бұрын ойлану керек! – деді кенеттен байыпты бола қалған Әкімжан.

- Халқымыздың соры болдыңдар сендер! – деді алған бетінен қайтпайтын Сәлім. – Бәріміз бірігіп, жұдырықтай жұмылсақ – азаттыққа қол жеткізер едік!

- Ой, жоқ, інішек, айналайын! – деп бастады Кәрімжан, өз пікірін сауатты түрде жеткізуге тырысып. – Бүкіл дала, барша қазақ бірігіп кетсек те, тәуелсіздікке соғыспен жете алмаймыз. Жарқын болашаққа жетудің жалғыз-ақ жолы бар, ол – социализм жолы! Біз, қазақ кедейлері, орыс жұмысшы табымен бірге, шаруалармен одақтасып, дүниежүзілік еңбекшілердің ұлы көсемі Лениннің жетекшілігімен өз бақытымыз үшін күресеміз!

- Кедейлер дейсің бе? Сонда байларды, дәулетті адамдарды қайтесіңдер? Әлде түгелімен көрге тықпақсыңдар ма? – деп қарсы шықты Әкімжан.

- Бізге қосылмағандар – біздің жауымыз! – деп кесіп тастады Кәрімжан.

- Міне, сендердің сықпыттарың! – деді Сәлім қамшысын білеп. – Бір халықты бай мен кедейге бөліп, қырқыстырып қойдыңдар! Ал біз, алашордалықтар, ұлттық бірлік үшін, шыққан тегі мен дәулетіне қарамастан барша қазақтың бауырластығы үшін күресеміз!

Әңгіме ушығып бара жатқанын түсінген Малай ата басу айтты.

- Әй, сабыр, сабыр сақтаңдар! – деді ақсақал ақырын ғана. – Туып-өскен ауылдарыңда кездескендерің қандай жақсы болды! Әйтпесе бір-бірінді қырып салудан тайынбайтын түрлерің бар ғой, ә, бауырлар?! Сонда не тындырар едіңдер? Мүмкін, өздеріндікі дұрыс деп санайтын шығарсыңдар. Мәселе басқада. Империя ұлтты бөлшектеп, бауырларды бір-біріне айдап салды. Тап күресі идеясы сол үшін керек! Бұл біздің жолымыз емес. Біз оны тандап алған жоқпыз. Сыртымыздан, жоғарыдан таңып отыр. Сасяи аярлықпен, жымын білдірмес зымияндықпен, аяусыз қаталдықпен күштеп таңған! Сорымызға қарай, мұндай тозақтың иіріміне бір түскен соң,

шыға алмаймыз. Ең болмаса, қолдарыңнан келгенше адам болып қалыңдаршы, өз бауырларыңа ешқашанда, ешқандай жағдайда да оқ атпандаршы!

Бәрі ойланып қалды – өмірдің қатал шындығына қарсы тұра алмаса да, кемеңгердің айтқан ақиқаты қай-қайсысының да санасына жеткен тәрізді.

Мен де шамырқанып отырғанмын. Туыстарыма өкпем қара қазандай, іштей екеуін де кінәлап едім. Ал қазір... Бұлақбасы ауылындағы рулық зиратта екеуі қатар жатыр. Бұлақ басы – өмірдің басы мен аяғы. Патшалық және коммунистік отаршылар ала келген идеологиялық, саяси алауыздыққа арбалып, жарық дүниеде сыйыса алмаған екі туысқан ұлтарақтай жерде тып-тыныш қатар жатыр. Енді оларды кінәламаймын. Өйтуге батылым да бармайды. Бұл күндері толып кеткен жалған тарихшылар мен атакқұмарлар, қас надандар мен жартыкеш ойшылдар, есалаңдар мен есіріктер ауыздарынан ақ көбік бұрқырап, өткенді талқыламақ болады, айыптауға тырысады. Байыппен ойланар болсақ, тағдырдың жазуымен жиырмасыншы ғасырдың бірінші жартысында қан-қасап қырғынға тап болған қазақ халқының тарихы айырықша күрделі де кереғарлыққа толы болғанын бағамдар едік. Әлгі туыстарым ол кезде жасы отызға енді келген, тіпті жиырманың үстіндегі жап-жас жігіттер болатын. Әлі ақылы толыспаған жастардың иығына сұрапыл ауыртпалық түсті. Олардың орнында талай адам ағат басып, қателікке ұрынар еді.

Үш атадан қосылатын ағамыз Әкімжанның әкесі бай болатын. Патша өкіметін жақтайтын. Әкімжан ақтардың жағында соғысып, жиырмасыншы жылы туған өлкесінде қаза тапты.

Екінші шөбере ағамыз Кәрімжан большевиктердің теңдік пен туысқандық туралы идеясына шын берілген адам еді. Іш ауруы болып таралған белгісіз індеттің кесірінен әке-шешеден бірдей айырылып, бала кезінде-ақ жетім қалған Кәрімжан кедейліктің зарын бір кісідей тартты. Бірақ тұрмыстың қиындығына мойымай, шыңдалып, шынығып шықты – шымыр, жүйкесі темірдей, мықты жігіт болып өсті. Бала кезінен қалыптасқан табандылығы мен өз сеніміне адалдығы, ойының ұшқырлығы мен тілінің өткірлігі арқылы өзі қуанышпен қарсы алған революциялық өкіметті жақтаушылардың алдыңғы қатарынан орын алды.

Обалы не керек, Кәрімжан коммунистік идеяның фанатигі де, соқыр сенімнің адамы да болған жоқ, тайыз ойлы белсенділердей емес, қандай күрделі мәселені де ойланып алып шешетін. Өз әрекетін маркстік-лениндік философияның қағидаларымен қатар даланың өміріне, халық даналығына сүйене отырып негіздейтін. Қарапайым

халық оны партияның адал да әділ қызметкері, жаңа тәртіп орнатып жатқан совет өкіметінің лайықты өкілі деп таныды, көп адам оған ақыл-кеңес немесе көмек сұрап баратын, жаңа өмірдің қиындықтары туралы ашық сөйлесетін. Кәрімжан әрдайым мәселенің байыбына баруға тырысып, үнемі дұрыс шешім қабылдайтын. Жиырма үшінші жылы тап жауларының құйыршықтары түн жамылып өз үйінде, терезенің алдында баяндама жазып отырғанда атып кетті. Қанды кезең ешкімді аяған емес.

Сол күнгі мәжіліс ақырғы кездесуіміз екенін кейін білдік, туыскандар дауыстары қарлыққанша дауласып, ортақ тіл таба алмады, әрқайсысы өз пікірінде қалды. Әртүрлі идеялардың қатар өмір сүруге хақысы бар екенін қазір білеміз ғой, ол кезде революция гүрілдеп тұр, соғыс жүріп жатыр, жауынгерлік рухы көтеріліп тұрған адамдар басқаша ойлайтындарды ата жауындай жек көретін. Фанатиктер идея үшін біреуді өлтіруге де, өз өмірін қиюға да әзір еді.

Дегенмен, туыскандар сол кеште тату-тәтті қоштасты – Кәрімжан өзінің қызылдарымен, Әкімжан ақтарымен бірге кетті, ал Сәлім алашордасына қайтты. Қай-қайсысы да өз идеясын қарумен қорғап, сол үшін өлуге де, өлтіруге де дайын. Ал мен әке өсиетін орындап, туған ауылымды қорғау, анама қамқор болу үшін үйде қалдым. Үш бауырым өз жолымен үш жаққа бөлініп кеткенде жүрегім үшке жарыла жаздап, көзімнен ащы жасым сорғалап қоя берді.

Бірде, жиырмасыншы жылы ауыл сыртындағы төбенің басында мал қарап отырғанмын. Ымырт үйірілген уақыт, көңілім жай. Күннің батуын ұзақ қызықтадым. Жан-жағына жып-жылы, жұп-жұмсақ нұрын шашып, ұясына еніп бара жатқан қызыл дөңгелекке кірпік қақпай қадалып, мәңгілік пен қас-қағым туралы тәтті мұңға толы ойларға беріліп кетіппін.

Кенет қырқадан асып түскен атты әскерді көзім шалды. Ақтар, патша армиясының офицерлері. Ең алдында шоқтығы биік ақбоз ат мінген сом денелі капитан келеді, үстінде әскери мундир. Бірінен-бірі сымбатты офицерлер соңына ерген. Жусанды дала қызыл жолақты ақшыл-көк мундирлерін айшықтай түседі, алтын жалатылған эполеттері мен ордендері батарея күннің сәулесіне шағылысып, жарқ-жұрқ етеді. Мінген аттары жорықта жүріп арығанымен, әлі де көз тартып тұр. Қару-жарағы да сай – винтовкалары мен өрнекті қынапқа салынған қылыштары көк темірдің салқын да мінсіз сұлулығын паш еткендей.

Айтатыны жоқ, империя армиясының киімі мен қару-жарағы әдемі болатын. Арнайы үйретілген ат мініп, үстіне шеруге арналған мундир киген бекзада офицерлер де көркем. Тектілігі бір қарағанда

білініп тұр. Оларға мылтық кезенуге де қолым бармас еді.

Сұлулық әлемді құтқарады дейді.

Мына сұлулық әлемді қиратып, құртып келе жатыр.

Қазір, қартайған шағымда әлемді сұлулық емес, мейірім құтқарады деп ойлаймын. Жаратқанның мейірімі, адамдардың мейірімі! Ал сұлулық адамдардың жан дүниесіндегі мейірімді оятуға қызмет етеді. Қараңыздар, әскери ұшақ қандай әдемі! Зымырандар ше? Көк жүзінде, шалқар мұхит төсінде самғағаны көз қызықтырады. Бірақ олар ажал себеді!..

Жарайды, осымен қояйық, дүниемен бірге жасап келе жатқан мәңгілік сұрақтарға елігіп кетіппін, негізі, тыныш та бақытты өмір сүргің келсе ондай сұрақтарға жоламау керек. Жалған кемеңгерлік көрсетіп, құр сөзбен қазан қайнату адамды өмір нәрінен айырып, күш-қуатын азайтады. «Жүз жасасаң да үйренуден жалықпа!» деген аталы сөз, сірә, мен секілділерге айтылған-ау. Осы уақытқа дейін алжи қоймағаным да содан шығар.

Сонымен, әдемі киінген, өздері де көркем әскери адамдар ауылымызға жалт-жұлт етіп келді.

Өздері алтау екен, біз үшін бұл үлкен күш. Шақырылмаған қонақтарды ықыласпен қарсы алдық. Бірақ, ақтардың қарулы отряды біздің ықыласымызды онша керек қыла қойған жоқ, өздерін сабырлы ұстаса да, өктемдігі мен билігі сезіліп тұрды.

Тездетіп семіз қойды сойып тастап, ет астық, барымызды алдарына тосып, сыйлап жатырмыз. Малай ата маған көзін қысып қойып, сандықтан екі үлкен шөлмек самогон шығарды. Шешем Бәтима бастаған ауыл әйелдері дастархан жасады. Бауырсақ, құймақ, қаймақ, құрт, айран, қымыз, сары май, ақ және қызыл ірімшік – қолда бардың бәрі дастарханға қойылды. Аш офицерлер әсіресе ыстық бауырсақты қаймаққа батырып, сүйсіне соғып, әйелдерді мақтай бастады. Сонда ғана еркін тыныс алдық.

Көп ұзамай ет те келді, ұзақ уақыт жорықта жүргенде дұрыстап тамақ ішпеген жауынгерлер табаққа түсіп кете жаздады. Қарындары шеңбірек ата тойып, ішімдіктен біраз сілтеген соң капитан эн салындар деп өтініш білдірді. Дала халқы үшін қонақтың тілегін орындау – бұлжымас заң, оның үстіне, қонағыңның қару -жарағы сакадай сай тұрса, орындамасқа амалың да қалмас. Арамызда энші жоқ екен, Малай ата аппақ сақалын сипап қойып «Елім-айға» басты. Жоңғар шапқыншылығы кезінде, сайланып келген жоңғардың қалың қолы тұтқиылдан тап берген қанды шабуылдан көп қазақ қырылып, аман қалғаны босып келе жатқанда – атышулы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» тұсында шығарылған зарлы эн.

Малай ата әр сөзін нақпа-нақ айтып, ырғағын сақтап, баяу дауыспен жан тебіренге әндетіп отыр. Қатал уақыт пен тыныш та бақытты өмірінен айырылған халықтың ащы шері әннің «Елім-ай, елім-ай!» деп қайталанатын қайырмасында жүректі шымшып өтеді. Орыстар әннің қасіретті мағынасын түсінген секілді. Малай ата әнін аяқтағанда бастарын шайқап, бір-біріне үнсіз қарады. Кенет капитан ән бастап қоя берді. Баяу дауыспен айтылатын мұңды әуен. Сөзін түсінбесем де туған үй, отбасының жылуы, бақытты өмір туралы екенін жан-тәніммен сезінгенім есімде. Дауысы жақсы екен, біртіндеп шырқап көтеріле берген ән арқылы жан құбылысын жеткізуге тырысатындай.

Жау болса да жақсы әнші екен.

Бөтен тілде айтылған бейтаныс әннің мұңлы әуені бәрімізді баурап әкетті. Мен сонда орыстар да қайғырып, туған үйін сағынады екен-ау деп тұңғыш рет таң қалдым. Бұрын олар өзге халықтың жерін таптап, мылтығын шошандатып, жергілікті тұрғындарды қырып-жойып, қорлаудан басқаны білмейді деп ойлаушы едім. Олай болса неғып жүр мұнда? Жүрген жеріне ажал сеуіп, даламызды неге кезе береді? Әлде мұнда өз еркімен келмеген бе? Кім айдап келді оларды, сан мыңдаған адамдардың тағдырын ойыншық қылған қандай құдірет? Бұл ойлардан капитанның әні аяқталған кезде ғана арылғандай болдым.

Ақтар жапырлай қол шапалақтап, бірнеше рет «Гип-гип, ура!» деп айғайлады да әнші капитанның құрметіне ішіп жіберді. Көңілі шалқыған масаң капитан кенет маған бұрылды.

- Ауылдарыңда бізбен бірге ән салатын қыздар жоқ па? Әлде қулық жасап, бәрін жасырып қойдыңдар ма? Ә?!

Алдай салу мүмкін емес, жауап қайтармау – қауіпті. Амал жоқ, Халиланы шақыруға тура келді.

Қарындасым Халила сұлу қыз болатын. Үйге кіріп келгенде айналамыз жарқырап кетуші еді. Гүлдей жайнап өсіп келе жатқан сұлулығына қоса домбыраны жақсы шертеді, ән салғанда бұлбұлдай сайрайды. Дауысы сондай әдемі, тыңдаған жанды тәнті етіп, жүзінен шуақ төгіліп тұрады. Халила шабыттанып кеткенде домбыраны аяғының башпайымен де тартады.

Сорға бастаған сол күні Халиладан шақырусыз келген қауіпті қонақтарға ән салып беруін өтіндік. Бір жағынан, қонақтардың «өтінішіне» бағындық, екінші жағынан, патшаның бекзат офицерлеріне өз мәдениетімізді көрсеткіміз келді, әнімізге көңілі толып, жайымызға қалдыра ма деген үмітіміз де бар.

Халила бірнеше күй тартып берді. Офицерлер риза болып қалды. Одан кейін бірер ән салып, соңында Біржан сал атамыздың азалы

мұңға толы «Теміртас» әнін шырқады. Қарындасымның нұрланған сұлу жүзі мен жан шуағындай әсем даусы әлі күнге есімде.

Капитан мен Халила енді өнер жарыстырғандай кезектесе шырқай бастады; қарындасым қазақша ән салады, офицер оған орыс әнімен жауап қайтарады.

Офицер мырзалардың жүздері жылып, жанарлары ұшқындай берді. Бір мезет бәрі қосылып, біз білмейтін небір әндерді шырқады. Аузымыз аңқиып, алдымызда отырған әншілер – ақ патшаның офицерлері, кез-келген сәтте бүкіл ауылымызды қырып кетуі мүмкін қас жауымыз екенін де ұмытып кеткендейміз.

Шабыты оянып, көңілі шалқыған Халила қазір ғана естіген орыс әнінің әуенін домбыраға түсіргенде офицерлер «браво!» деп айғайлап, қарындасымыздың денсаулығы мен таланты үшін көтеріп қойды. Әсіресе, ажарлы капитан айрықша қуанышты. Оның Халилаға қарай бергенін байқап қалдым.

Ән – жүрек хабаршысы. Махаббаттан ән туады, кейде ән де махаббатты оятуы мүмкін.

Малай атаға бір қарап, қандай қателік жібергенімізді түсіндім. Сұлу қарындасымызды шақырылмаған қарулы қонақтарға көрсетпеуіміз керек еді! Бұрын сөйтетінбіз, бұл жолы не қара басқанын қайдам! Жат жерліктердің алдында мақтанбақ болғанымыз үшін сазайымызды тарттық.

Ақтар таң алдында ешкіммен қоштаспастан тайып тұрыпты. Керек-жарағын, азық-түлігін алған. Қарындасым Халиланы да алып кетіпті!

Ауылдың есі шықты. Шешем мені құшақтап, зар еңіреді. Тістеніп алып, жұбатуға тырысып бақтым.

Сол кезде Сәлім келе қалғаны! Інімді көргенде толқып кеттім. Шешеміз бұрынғыдан бетер еңірей түсті. Малай ата не болғанын қысқаша айтып берді. Сәлімнің көзінде ашу оты жарқ ете қалды.

Малай ата бізді қуғынға аттанудан айныта алмады, тек соғыстан сақтанып, бейбіт келісімге келуге тырысындар деп ақылын айтты.

- Қару алмаңдар, одан пайда жоқ. Адамша сөйлесіп, ұялтып көріңдер, бәлкім сәті түсіп қалар. Тек ұят пен әділдік қана көмектеседі сендерге!

Жолда келе жатқанымызда Сәлім ауылға анамыз бен туысқандарымызға жолығуға келгенін айтты. Алашорда әскерінің бейбіт кезі екен, командирінен сұранып келіпті. Сәлімнің айтқанына қарап, алашордашылардың да жағдайы мүшкіл екенін ұқтым. Қызылдар да, ақтар да оларға сенімсіздікпен қарайды, кейде ашық жаулық білдіреді. Алашорданың әскери күші мардымсыз, қару-

жарақ пен оқ-дәрі мүлдем жоқтың қасы. Сәлім винтовкасын қарулас досына беріп кетіпті, оның мылтығы жоқ дейді.

- Винтовкама ризамын! – деп мақтанды інім. – Ақтардың бірнеше сарбазын атып өлтірдім. Арасында бір қазақ офицері бар!

Мен ініме ақырып жібердім:

- Өзімізге қару кезенуге қалай дәтің барды?!

Сәлім таңдана қарады.

- Ол өзіміз емес. Ақтың офицері!

- Қайдағы ақ, қандай қызыл?! Ол – қазақ, біздің бауырымыз!

- Маған салса – қас дұшпан! Ол мені тапаншамен атып өлтірмек болды! Мен оны өлтірмесем, ол менің көзімді жоятын еді! Сол ма саған керегі?!

Бұл сөзіне айтар уәжім болмады. Осының бәрі жат биліктің – патшалық тирания мен пролетариат диктатурасының сырттан таңған философиясы. Бөтеннің жолы, бөтеннің революциясы ақырында қазақтарды бір-бірінің қанын төгуге мәжбүр етті.

- Бар қазақ бір-біріне бауыр! – деп күбірледім амалым құрып. – Біздің қанымыз бір, ал ол сендердің ұстаған туларыңның түсінен маңыздырақ! Ақ па, қызыл ма, бай ма, кедей ме, қай рудан шыққан, қай жерде туған – осының біріне қарамастан қазақ қазақ үшін – туысқан!

Жауынгер Сәлім тынышталып, түнеріп кетті.

- Қазақтар руаралық жанжалдың кезінде де бірін-бірі өлтіріп алмауға тырысқан. Ондайда сойылды ғана қолданған және қарсыласының басынан ұрмаған. Тізеден, тобықтан немесе қардан ұруға машықтанған. Соның өзі дұшпанын аттан түсіріп кетуге жетіп жатыр.

Сәлім нағыз қазақ болатын, ағасының сөзіне қарсы шыққан жоқ. Ол көшпенділердің жазылмаған заңдарын әрдайым бұлжытпай сақтауға тырысатын.

- Түсініп тұрмын сені, – деп жұмсарта сөйледім. – Заман сондай. Бауыр бауырға қару кезенетін болды. Бірақ бәленің бәрін заманға аударуға болмайды. Біз онсыз да аз халықпыз, бір-бірімізге оқ атпауымыз керек!

- Дұрыс айтасың, Асанбай! – деп келіскенін білдірді Сәлім. – Бірақ бәрі бірдей бізге байланысты емес қой.

Онысы рас, амалсыздан үндемей жүре бердім.

Сәлім туа бітті қолмерген болатын. Винтовка ма, тапанша ма – қашып бара жатқан түлкінің құлағына көздеместен дәл тигізеді. Және кез-келген жақтағы нысананы қарамай-ақ, шыныққан қолымен нұсқап атып жіберсе, оғы нысананы дәл табады. Бойы ортадан сәл

төмен, ашаң денелі, сіңірлі, өте шалт қимылды жігіт. Шағын денелі, салмағы жеңіл болғанымен, күші көп. Мергендіктен кейінгі қасиеті әбжілдігі дер едім. Шауып келе жатып аттың құлағында ойнағанда, жаулары да көз алмай қарап қалады. Жауынгерлік пәлсапасы қорқынышты болғанмен, ақылға қонымды. Қанқұйлы дәуірде басқа не күтуге болады? «Кім бізге қосылмаса, сол біздің жауымыз! Дұшпаныңды өлтір, әйтпесе ол сені өлтіреді. Әрдайым бірінші болып ат! Соғыстың аты соғыс!» Інім жер ыңғайын жақсы біледі, күндіз – күнге, түнде – жұлдыздарға қарап жол тауып жүре береді әрі жасырынудың шебері. «Түн ішінде адасып кетсең ішкі түйсігің мен астындағы атыңа сен. Тізгінді босатып, атты еркіне жібер, керек жерге өзі-ақ апарарды. Ең сенімді бағдар – Темірқазық жұлдызы, ол үнемі солтүстікте тұрады!»

Сәлім Алашорда идеясына шын берілген болатын және сол жолда ымырасыз күреске түсті.

Біз ақтарды бір күннен кейін, таңертең Сілеті өзенінің жағасында қуып жеттік. Капитан бізді жылы шыраймен қарсы алды.

- Кешір бізді! – деді кесіп-пішіп. – Өмір солай!

Мен оған халқымыздың қонақжайлық дәстүрін аяққа таптап, ақ дастарханымыздан аттап кеткенін, намысымызға кір келтіргенін ұғындырмақ болдым. Нан-түзбен қарсы алған адамдарға иттік жасау қай халықтың да салтында жоқ! Бірақ ақтың офицері райынан қайтпады.

- Тыңда! Біз қаңғып жүрген тобыр, қарақшы емеспіз. Біз ақ патшаның офицеріміз, патшаның бодандарынан керегімізді алдық! – деді әр сөзін шегелей сөйлеп. – Қарындасың үшін қалыңмалын ал да, тып-тыныш қоштасайық!

Жастық арын мен ашу билеп, қуғынға ойланбай шыққанымызды сонда түсіндім. Кімді ұялтпақпыз, қарындасымызды оп-оңай қайтарып алмақ болғанымыз қалай? Винтовкалардың жалт-жұлт еткен суық түсі мен болат қылыштардың сартылы тез есімді жиғызды.

Ол менің алдыма тапаншасын қойды.

- Қазіргі қиын-қыстау кезеңде осыдан артық қалыңмал жоқ шығар! – деді. – Артық патрон бере алмаймын, түсінесің ғой, далада қару-жарақ қоймасы жоқ!

Сол сәт қаным басыма шауып, капитанды түтіп жеуге дайын екенімді сездім. Оқыс қимылдан олардың көптігі мен от-қаруы ғана тежеп қалды.

- Сонда қалай, қарындастарымызды оп-оңай тартып әкетіп, зорлай бересіңдер ме?

- Жоқ, олай емес! Қарындасың ұнайды маған, өте ұнайды. Ғашық

болып қалған сияқтымын. Ол да мені сүйетін секілді.

Мұндайды күтпеп едім, не айтарымды білмей тосылып қалдым.

Сәлім жол тауып кетті. Байқатпай бүйірімнен нұқып қалып, тапаншаны айналдырып қарай бастады. Қуаңжүзділерге алтын беріп, қару-жарақ алғалы тұрған семинола тайпасының көсеміндей таңданып, көзін ашып-жұмып, таңдайын тақылдатып қояды. Шолақ орысшасымен офицерді әңгімеге тартып, тапаншаның құрылысы туралы сұрай бастады. Сәлімнің аңқаулығына мәз болған ол наған маркалы алты оқты тапанша – алтыатар мен бес оқты винтовка – бесатарды қолға қалай ұстайтынын түсіндіре бастады. Сәлімге де керегі сол, қаһарлы кекшіл емес, ұстазға ұйыған шәкірттей болып офицердің әр сөзін қалт жібермей тыңдай қалыпты. Екеумізді қауіптен қарсы алған ақтар босаңсып сала берді, ауылдың надан қазағы Сәлімнің темір түтік пен қойдың құмалағындай қорғасын оқтың күдіреті туралы аңғалдау сұрақтарына дуылдап күле бастады. Әсіресе бір оққа неше адамды тізіп қоюға болады және бұған адамның жуандығы қаншалықты әсер етеді деген сұрағы бәрінің ішек-сілесін қатырды. Басқаша айтқанда, оқ кімді оңай тесіп өтеді – семізді ме, арықты ма, байды ма, кедейді ме? Офицерлер әуелі қарқылдап күлген, ізінше дауласып кетті. Шынымен, бір оқпен неше адамды өлтіруге болады?!

Ақтардың алтауы да Сәлімнің қасына жиналып, келемеждеп, мылтық атудың китұрқыларын түсіндіре бастады. Сәлім оларды қостап қойып, бір-бірлеп қаруларын қарап, тексеріп тұр.

Капитаннан қарындасыммен тілдестіруді өтіндім. Басқа амалым да қалмаған.

Бекзадамыз қолымен өзен жақты нұсқады.

Халила мені өзен жағасындағы бұталардың арасында күтіп алды. Өз көзіме өзім сенбедім – қарындасым адам танымастай өзгеріп кетіпті. Сүйкімділігінің ізі де жоқ.

Ауылға қайтудан үзілді-кесілді бас тартты.

- Осымен бірге қалдырыңдар мені, әйтпесе өлтіріп кетіңдер! Масқара болған басым жұрттың көзіне қалай көрінемін?!

Алақанымен бетін басып, еңіреп қоя берді. Қарындасымды құшақтап, шын жүрегімнен ағалық ақылымды айтып, жұбатуға тырыстым.

Сол мезет атылған мылтық даусы естілді. Не болғанын түсініп те үлгермедім, бірінен соң бірі жай оғындай атылған мылтық дауысы ғана есімде. Дұрыстап қарап едім, ақтардың бесеуі сұлап жатыр. Сәлімнің мүлт жібермес қолы бесеуін де жер жастандырыпты. Екі қолында екі тапанша, капитанға кезеніп тұр. Ол өлі мен тірінің

арасында, есі кіресілі-шығасылы.

Қарындасым екеуміз жүгіріп бардық. Сәлім сұп-сұр, тісін шақырлатып, қан толған көзімен офицерді жеп жіберердей қадала қалыпты.

Халила жылап жіберді.

- Бұл әділдікке жатпайды! – деді капитан.

- Ал сендердікі әділдік пе?! – деп дүрсе қоя берді Сәлім. – Тыныш жатқан елімізге, үйімізге басып кіріп, қару оқталдыңдар! Тұтас ауылдарды қырып салып, қыз-келіншектерді зорладыңдар, әділдік пе сол?! Ә?! Жауап бер, иттің баласы!

- Мұндай сөз үшін бізде жекпе-жекке шақырады, намысын қарумен қорғайды! Бірақ сендер, жабайылар, ондайды түсінуші ме едіңдер! Сендерде ар-намыс деген ұғым да жоқ шығар?!

Сәлім екі тапаншаны да капитанның басына тақады. Ананың үні өше қалды, жүзі қуарып кетті, бірақ өзін ерге лайық ұстады. Қашан атады деп күтіп тұрмын. Кенет Халила жанұшыра шыңғырып, Сәлімге тап берді.

- Тоқта! Тоқта, ағатай! Немесе мені де өлтір!

Танданғаннан үніміз шықпай қалды.

- Не, патша офицерінің құшағы туған үйіңнен ыстық болды ма?! – деп жантүршігерлік дауыспен ақырды Сәлім.

- Жоқ! Бірақ басқа амалым да жоқ! Не оның әйелі боламын, не...

Сәлім оны аяғына дейін тыңдаған жоқ. Ашуға булығып, ақырып жіберді:

- Жап аузыңды! Мұндай сөзге аузың қалай барады?! Жат жерлікке қолымнан беріп қоя алмаспын сені!

Сәлім қатты итеріп жібергенде, Халила анадай жерге ұшып түсті. Қара жерді құшақтап, еңіреп жатыр. Шыдай алмай, қасына барғым келген, Сәлімнің сөзін естіп қалт тоқтадым.

- Не істейміз, беті қара бекзатым? Атысамыз ба?

Сәлім офицерге зілдене қарап, тапаншаны соған қарай лақтырып жіберді. Ол да қалт жібермей қағып алды.

Сәлім кері бұрылып, адымдай жөнелді, дауыстап санап барады. Халила атып тұрып, артынан жүгірді, көз жасын көлдетіп жалынып жүр.

- Қан төгіп керегі не? Не үшін кеуденді оққа тоспақсың? Одан да жібере салшы бізді, Сәлім!

Сәлім артына бұрылмастан жүре берді, санаудан жаңылған жоқ. Қарындасым еңіреп, қайтадан жер бауырлай жығылды, сол күйі тұрған жоқ. Отыз қадам есептеген інім тоқтай қалып, кері бұрылды. Офицер де дайын екен.

- Қылышты серме! – деп айғайлады Сәлім маған.

Інімді райынан қайтармақ болып оқталғанмын, түріне қарап, бұл әрекетімнен түк шықпайтынын ұқтым.

Еріксіз секундант болдым, екеуінен бірдей қашықтықта, орта тұсқа барып тұра қалдым. Офицердің тұрысы мен өзін-өзі ұстауына қарағанда, талайды көрген мықты дуэлянт сияқты. Сәлім болса, ешқашан жекпе-жек атыспаған.

Қарсыластар дайын екенін білдірді.

Офицердің қылышын сермеп қалдым.

Атылған оқтың дыбысы шықты.

Бір-ақ рет атылды.

Әуелі інім тұрған жаққа қарадым. Тапанша ұстаған қолын созған күйі орнында тұр. Екінші жаққа қарадым, капитан жусанды даланы құша құлапты. Жақындап барғанда көрдім, оқ басын тесіп өткен.

Халила қозғалмастан жатыр. Есінен танып қалған.

Ақтардың мәйіттерін бір жерге жинап, беттерін топырақпен жаба салдық. Алты винтовка мен жеті тапанша, оқ-дәрі, қылыш, қанжар тәрізді қару-жарақты, ер-тұрман және басқа жорық заттарын олжа қалып алдық.

Қарындасымыздың есін әрең жиғыздық. Атқа отырғызып, жолға шықтық. Қарсыласқан жоқ, жол бойы мұңлы әндерді ыңылдаумен болды.

Қараңғы түсіп, түнемелге аялдадық. Қоржынымыздағы қалған-құтқан тамақпен жүрек жалғап, ұйқыға бас қойдық.

Кенет түн тыныштығын тіліп өткен мылтық даусынан шошып ояндық. Атып тұрып, қорғанысқа дайындалып жатырмыз. Сәлімнің шынымен дала көкжалындай әккі болып алғанына тағы да көзім жетті. Мен винтовкамды таппай әуреленіп жатқанда, ол атысқа сақадай сай дайын тұрды. Бірақ, ешқандай дұшпан байқалған жоқ, сабамызға түсіп, қарындасымызды іздей бастадық.

Халила өліп жатыр екен.

Ия, ол атылып өлді, сол қылығын қалай түсіндірерімді әлі күнге білмеймін. Неге, ә? Не үшін істеді соны? Таңғы шықтай тап-таза жан дүниесі кәтігез заманның қиянатын көтере алмады ма? Масқараға ұшырағанын қанымен жумақ болды ма? Әлде... Бұл жауапты ойлаудан да қорқамын. Әлгі офицерді, халқымыздың жауын шынымен сүйіп қалғаны ма? Онсыз өмір сүре алмайтын болғаны ма ? Жоқ, жоқ, мүмкін емес! Оның қандастарымызды қырып-жойып, қорлық көрсеткен жауыз екенін біледі ғой ! Ондай адамды сүйе алмайды ол!

Ал сүйе алса ше ?

Халиланы аза тұтуға бүкіл руымыз, айналадағы ел-жұрт түгел

жиналды. Бұл қаза анамызға өте ауыр тиді. Қызын жоқтап зар илегені әлі құлағымнан кетпейді. Жерлеген соң да көпке дейін есімізді жия алмай жүрдік. Сәлім олжадан түскен қарудың тең жартысын қарулас достарыма беремін деп алып кетті, қалғанын ауылдағы шалдар мен ересек балаларға таратып бердік.

Аумалы-төкпелі заман Сәлімді катал да қитұрқы ойындарға араласуға мәжбүр етті, сөйтіп жаужүрек әрі айлакер інім біресе қайтпастан шайқасып біресе күмәнді біреулермен одактасып жүрді. Үйде бір-екі апта отырған емес. Қат-қабат оқиғаларға құмар, мен секілді сырт қалуға тырыспайды, керісінше, қанды қырғынның қақ ортасына тайсалмай кіріп кете барады. Ол Алашорданың атты әскеріндегі ең үздік мергендердің бірі болды. Көшпенді бабаларымыздың лайықты ізбасары, даланың еркін ұлы ешкімге бағынғысы келмейтін. Мен оған қатты алаңдап, сақтандырып бағамын, ал ол күлімсірей жауап қатады:

- Өз қамында ойла, ағатай. Сәлім ешкімге есесін жібермейді!

Біртіндеп үйге келуді сирете бастаған, сөйтіп жүріп ақыры хабарсыз кетті!

Жиырмасыншы жылдың күзінде Малай ата қаза тапты. Далада жайылып жүрген малды ауылға айдап әкелейін деп аттанып кеткенмін. Ертесіне қайтып келсем ауылдағылар аза тұтып отыр.

Жылап-сықтаған әйелдер не болғанын айтып берді. Ақтардың отряды ауылға кенеттен сау ете қалыпты. Малай ата алдарынан шығып қарсы алған. Әлгілердің қарны тоқ болса керек, өздері мас дейді, үйге кіріңдер деп шақырса құлақтарына қыстырмапты. Қызылдарды жасырсандар немесе соларға іш тартсандар ауылды өртейміз деп ақсақал мен әйелдерді қорқытыпты. Қызылдардың жоқ екеніне көздері жеткен соң боқтап-боралап, кетуге жиналыпты.

Бірақ, дәл кетерде жергілікті казак, осы маңдағы станицадан шыққан есаул мас екен, атын ойнатып тұрып, патша офицерімен бір шөлмек араққа бәстесіпті. Казак мақтанып, қылышының өткірлігі мен сайыскерлік шеберлігін, соққысының күшін сынап көрмек болған. Малай атаға далаға қарай қаш деп бұйырыпты. Есаул атпен қуып жетіп, қылышты бір-ақ сермегенде екі бөліп тастай алмаса шалды да, ауылды да жайына қалдырады. Шал келіспесе тұрған жерінде шауып өлтіреді, ауылды қырып кетеді. Амал жоқ, жасы жетпістің екеуіне келген Малай ата қаша жөнеледі, есаул қиқулап соңынан қуып береді. Әп-сәтте жетіп барып, қылышын сермеп қалыпты. Жас кезінде ат үстіндегі шайқастың неше түрін бастан өткерген көшпенді емес пе, атамыз соққыдан жалтарып, домалап кетеді. Қылыш ауаны тіліп су ете түскен, аптығы басылған казак қызып алған атының басын әрең

тежепті. Ақтар қарияға қол соғып құрмет білдіріп, мақтаншақ есаулды күлкіге айналдырады. Ауыл адамдары құтылғандарына қуанып, енді демін алған екен. Отряд жолға шыға бергенде, ызасы қайнаған есаул күтпеген жерден Малай атаның аппақ басынан қылышымен тартып жіберіпті. Ақ сақалы қызыл қанға боялған қария дыбыс шығармастан құлап түседі. Ақтар есаулға кінәлай көз тастапты, ол атын тебініп, айғай салып шаба жөнеледі. Әйелдер дауыс салып, баршамыз құрмет тұтатын атамызды жоқтап, жылап қоя берген.

Малай атаны ата дәстүрімізбен арулап жерледік.

Бәріміз үшін қадірі бөлек атамыз үшін кек алғымыз келіп құштарланғанбыз, бірақ оған мүмкіндік болмады.

Тағы біраз уақыт, азамат соғысы аяқталғанға дейін сол маңда күн өткіздік.

Бір күні қойтастардың арасынан ауылымыздың жылқы-сиыр, қой-ешкісін жинап жүргенмін. Кенет үлкен жақпар тастың тасасынан бірнеше қызыләскер атып шығып, винтовкасын кезеніп тұра қалды.

- Тоқта! Қозғалма!

- Көтер қолыңды!

Сасып қалып, қолымды көтердім. Қарсылық білдірмеген соң тыныштала бастады.

- Ақтарды жақтайсың ба, қызылдарды ма? Байсың ба, кедейсің бе?

- Қайдағы кедей? – деп тойтарып тастады екіншісі. – Қанша малы бар! Нағыз қарынбайдың өзі!

- Сендер кімді жақтасандар, соның жағындамын! – деп құтылмақ болдым.

- Ах, сүмелек! Қарғыс атқыр калбит! Тап жауы ретінде көзіңді жоямыз сенің!

Бәрі қарқылдап күліп алды.

- Не керек сендерге? Мал ма, жан ба? – деп сұрадым біртіндеп ұзап бара жатқан малды нұсқап. Бірақ оларға керегі басқа сияқты.

- Өкпелеме, уақыт сондай! Ал, тағдырыңды өзін таңдайсың!

Арасындағы үлкені шалбарының қалтасынан мыс бақыр шығарды.

- Мына тиынды жоғары лақтырамын. Егер ту сырты жоғары қараса, ешкімді жақтамайтын болғаның. Онда да босатпаймыз. Түсінесің ғой, қазір соғыс уақыты. Кім біледі, барып ақтарды ертіп келерсің, ә? Мына тасқа байлап кетеміз. Әрі қарай маңдайыңа жазғанын көресің! Мүмкін туыстарың тауып алар, қасқыр мен қорқау жеп кетуі де ғажап емес. Ал егер беті жоғары қараса, онда жау болғаның! Олай болса өкпелеме – табан астында атып тастаймыз!

Ештеңе дәлелдей алмайсың, даулассаң бәлеге қалғаның. Бірақ жаным тыныш, өлер сәтім келе қоймағанын сезіп тұрмын. Ішімнен

Жаратқанға сыйынып, ата-баба аруағына жүгіндім. Бастық тиынды әуелете лақтырып жіберді. Күнге шағылысып жалт ете қалған тиын әуеде шыр айналып шөптің үстіне құлады. Қызыләскер екеуміз бір мезгілде тұра ұмтылды.

Беті жоғары қарапты!

Жүрегім су ете түсті.

- Міне, тағдырдың өзі үкімінді шығарды. Бізде кінә жоқ. Жүр! – деді бастық міз бақтастан.

Қойтастардың ортасына қарай айдап әкетті. Аяғымды әзер басып келемін.

Қызыләскерлер арзан күлкілі бұзық анекдот айтып, қарқылдасып қояды. Ескі дүниені қиратып, соның сынықтары мен адам сүйектерінің үстіне жаңа дүние орнатып жатқан сабаздар кісі өлтіргелі тұрғандарын қаперіне алар емес.

Кенет көзімнің қиығымен шалып қалдым, бізге қарай бірнеше салтатты келе жатыр. «Ауылдастар ма? Әлде ақтар ма екен?» – деген сұрақ миымда жалт етті. Қызылдар екенін келесі сәтте-ақ түсіндім.

Екі қызыләскер сол жерде тұрып қалды, екеуі мені қойтастың қасына әкеліп, тізерлетіп қоймақ болды. Бірақ мен жауларымның көзіне тура қарап, ажалымды лайықты қарсы алуға ұйғардым. Қолдарынан жұлқынып шығып, жүзімді соларға бұрдым, басымды тік ұстауға тырыстым. Ішімнен Аллаға сыйынып: «Лә иләха иллә Алла, Мұхаммед расул Алла!» – деп кәлимамды айттым.

Өлгім келмей тұр, өмірім енді ғана басталды ғой!

Келе жатқандар аттарына қамшы басты. «Қызықтан құр қалғысы келмеген болар!» – деп ойладым.

Жендеттерім бір-біріне қарасты. Жүздерінен ызғар шашып, енді нағыз қанішерлерге ұқсап шыға келді. Үмітімнің әлсіз сәулесі жалп етіп сөнді. Қызыләскерлер ызалана бастады – көздеріне тура қарап тұрған адамды ата салу онша қолайлы болмаса керек. Теріс қарап, тізерлеп тұр дегенді ымдап түсіндірмек болады. Көздерінен жанарымды айырмай тұра бердім.

- Дайындал!

Зәрлі бұйрық катал естілді. Үш солдат мылтықтарын кезеніп, көздей бастады. Ажал оғы атылғалы тұрған мылтықтардың үңірейген ұңғыларынан көз алмай, жарық дүниемен қоштаса бастадым.

Кенет жаңа бұйрық естілді.

- Доғарындар!

Қызыләскерлер мылтықтарын түсіріп, сымдай тартыла қалды.

Жүйке тамырларым шамадан тыс ширығып тұрса керек, сол жерде жығылып қала жаздадым, бар ерік-жігерімді салып қана құламай

тура бердім.

Бұйрықты бірінші шауып келген салтатты берген екен. Жүзіме тесіле қарап сәл тұрды да санқ ете қалды:

- Асан! Асан! Сен Асанбайсың ғой, Аманжолдың ұлы! – Атынан қарғып түсіп, құшақтай алды. – Не, Асанбай, тамырыңды танымадың ба? Мен Майдайкиннің баласымын, Тимофеймін ғой!

Құшақтаса кеттік. Құтылған екенмін!

- Бұларың не, қызыләскер-комсомолдар? Дос пен дұшпанды ажырата алмайсыңдар ма? Өзіміздің адам бұл! Жатсынбауды өтінемін! – деп мәлімдеді Майдайкин шорт кесіп.

Сөйтіп, аяқ астынан өмірім өзгеріп сала берді. Қызыл Армия командирі, әкемнің тамырының баласы Тимофей Майдайкин мені ажалдан құтқарып қана қойған жоқ, қызылдардың жағына тартты. Басқа амалым да қалмаған – қайсар командирдің шешімі мен жағдайға байланысты совет өкіметінің жағына шығуға тура келді.

Майдайкин командирге тән шешімталдықпен оқуға жіберді.

- Осы соғысқаның да жетер! Шындыққа тура қара! Жаңа өмір басталды! Жаңа өкіметпен дос болу керек! – деді ол кесіп-пішіп. – Әйтпесе...

Сәл үнсіз қалды да әрі қарай жалғастырды, енді байыппен сөйлей бастады:

- Арман-қиялың мен жан қиналысың туралы ешкімге жақ ашушы болма! Совет өкіметіне мұғалімдер керек. Бар, білім ал, халқыңа социализмнің әділдігін уағызда!

Мен оған шын жүректен рахмет айттым.

- Рахметті сенің әкеңе айту керек! Біз жақсылықты ұмытпаймыз! – деп жымиды ол қоштасарда. – Бала оқыту – абыройлы іс, тамыр! Осыны ұмытпа! Әлі талай жолығамыз, жаңа өмірді бірге құрамыз!

Соның кепілдемесімен облыс орталығындағы қысқаша оқыту курсынан өтіп, мұғалім болып шықтым. Ол кезде мұғалімдерге деген құрмет алабөтен. Үлкендер балаларға: «Мұғалім бол!» – деп бата береді. Халқымызға мұғалімдер жетіспей жатты. Өзімнің де бейіл, бейімім осы еді. Балалардың сауатын ашу, хат таныту, халықтың көзін ашу сол уақыттағы ең абыройлы жұмыс болатын.

Біртіндеп бейбіт өмір қалыптаса бастады. Бұрынғы заман ұмытылып, жаңалыққа ұмтылатын болдық. Советтік ұрандар көңіліме қонбаса да басқа баратын жер жоқ. Бұрынғымен салыстырғанда тыныш өткен сол жылдары адамдар өмір сүріп, еңбек етіп, жаңа ұрпақ – совет адамдарын өсіріп жатты.

Жиырма бес жасымда үйлендім. Дұрысы, мені үйлендірді. Әйелімнің аты Халима, арғын, қарауыл. Әке-шешеміз баяғыда

құдаласып қойыпты, ол кезде мен жеті жастамын, болашақ әйелім бесікте жатқан, тағдырымыз сол кезде шешіліпті. Дала заңы қатал болғанымен, даналыққа негізделген. Ата-аналар бірін-бірі таниды, шыққан тегін біледі, құдалық екі жақтың келісімімен ғана жүргізіледі. Әрине, бізден ешкім рұқсат сұраған жоқ.

Әкеміз Аманжол қалыңдығымның қалыңмалын – көшпенділердің салты бойынша қырық жетіні матап берген.

Қалыңдығыммен алғашқы кездескенім әлі есімде, бейне бір тәтті түс сияқты. Жаздың кезі, дала құлпырып тұр, көкорай шалғын мен қызыл-жасыл гүлдердің хош иісі танауды қытықтайды, әр жұтқан деммен бірге тұмса табиғаттың бұла күші көкіректі кернеп, құстардың шырылы мен шегірткенің шырылы аялаған әндей естіледі. Дәстүр бойынша, достарыммен бірге қалыңдығымның ауылына бардым.

Кешкісін ауыл жастары бізді құрметтеп, алтыбақан құрды. Халима екеуміз арқаннан керілген әткеншекке қарама-қарсы отырып, аяғымызды ортадан тартылған арқанға тірей жайғастық, қыздар мен жігіттер алтыбақанды тербете бастады. Екеуміз махаббат пен адалдық, бақытты өмір туралы ән шырқадық. Әткеншек тербеліп, жоғары көтерілгенде айға дейін жетіп, қайтадан төмендегенде демің бітіп қалатындай көрінеді; әткеншектен бе, бақыттан ба – басымыз айналатын секілді. Қараңғы түскен соң ақсүйек ойнаймыз деп хабарлады. Ойын тәртібі бойынша, ұйымдастырушы малдың тазартып мүжілген сүйегін әуелетіп алысқа лақтырып жібереді. Бәрі соны іздеп жүгіре жөнеледі. Көпшілігі сүйекті шынымен іздегенсиді, бірақ шын мәнісінде ойлары басқа, бұл – ғашықтардың оңаша қалуына арналған ойын! Біреулер кейде ақсүйекті түннің ортасына дейін іздейді!

Халима екеуміз де ұзақ іздедік, сөйтіп жүріп «адасып кеттік». Бұл біздің алғашқы кездесуіміз еді...

Бір аптадан кейін үйлендік. Бір мың тоғыз жүз жиырма бесінші жыл болатын.

Біз Степняк қаласында тып-тыныш, бейбіт өмір сүріп жаттық.

Ашаршылық

Жиырмасыншы жылдардың ортасында Қазақстан коммунистік большевиктер партиясы өлкелік комитетінің бірінші хатшысы болып Филипп Исаевич Голощекин тағайындалды. Бірінші хатшы іс жүзінде республиканың қожайыны болатын.

Халықтың арасында оның шыққан тегі еврей екен, шын аты-жөні Шая Ицкович деген қауесет тарады. Біреулер Филипп Исаевич

Голощекин – Шая Ицкович орыстың соңғы патшасы Екінші Николайды өз қолымен атып өлтіріпті деп сыбырласып жүрді.

Қазақстанға нендей оймен келді, Орталық Комитеттен қандай тапсырма алды – оны ешкім де білмейді. Әйтеуір, қолына билік тигесін Қазақстанда адамзат тарихында болып көрмеген сұрапыл саяси қылмыс жасады.

Жұрттың айтуынша, Қазақстанға келген соң республикадағы жағдайды көріп таң қалыпты: далада мал өріп жүр, халықтың тұрмысы жақсы. Бейне бір революция да, оның салдары ретіндегі бүліншілік пен аштық та болмаған сияқты.

Жергілікті саяси қайраткерлер оған қазақ – көшпенді халық, сан ғасырлардан бері азығы да, көлігі де мал болып келген деп түсіндіріп баққан. Бірақ Өлкомның бірінші хатшысы басқаша ойлайды. Оның пайымдауынша, Совет елінде көшпенді халық жоқ, бәрі отырықшыға айналып кеткен! Олар советтік дәстүрмен өмір сүруге тиіс! Бір әулетте ондаған, тіпті жүздеген мал болуы біздің ұстанымға жат, революцияға қайшы... Бұл жерден буржуазияның иісі шығады!

Оның бұл пікіріне қарсы шығып, бір әулеттің ондаған немесе жүздеген мал ұстауы – байлық емес, күн көріске қажетті ең төменгі мөлшер екенін дәлелдемек болыпты. Олардың азық-түлігіне, қажет заттарға алмастыруына және мал басын сақтап, көбейтуге осынша мал ауадай қажет. Даланың өлшемі бойынша олар кедей болып саналады... Әрі кеткенде орта дәулетті ғана!

Бірақ хатшы өз дегенінен қайтпайды. Советтік өлшем бойынша, олар – буржуялар, құлақтар, қарынбайлар! Малын тартып алып, байлығын тәркілеу керек, ал мыналарды... кедейлер мен орташаларды колхоздар мен артельдерге біріктіреміз, сонда ғана нағыз кедей таптың өкілдері болады! Малдың бәрін колхозға жинаймыз! Ойлап қараңдаршы, қандай байлық, неткен әлеует! Жоспардың бәрін артығымен орындар едік!

- Ондайдың зардабы ауыр болады! – деп сырттан келген басшыны ақылға көндірмек болады қазақ қайраткерлері. – Халық немен күн көреді? Дала өмірінің ерекшелігін, жергілікті тұрмыс салтын ескеру керек! Қазақ малсыз қалса аштан қырылуы мүмкін!

Өлкелік комитет басшысы таң қалыпты: Неге? Басқалар малсыз-ақ өмір сүріп жатыр ғой!

Қазақ көшпенді халық, ата-бабасынан бері малшылықпен ғана айналысқан. Мындаған жылдардан бергі өмір салты сондай! Оны күрт өзгерту апатқа ұшыратуы мүмкін дегенді оған ешкім ұғындыра алмай қойды..

Өлкелік басшы тіпті шектен шығып, басқаша сайрап қоя берді:

- Совет өкіметі, коммунистік партия қазақ халқынан қамқорлығын аямайды! Менің ойымша, Қазақстанда революция жасау керек! Шағын Қазан төңкерісі! Социалистік дамудың басты шарты – тап күресін күшейту! Байлардың мал-мүлкін дереу тәркілеп, өздерін республикадан қуып жібереміз, ұжымдастыруды жеделдетеміз, сондай шешім қабылдадық! Қазақстанда шағын Қазан төңкерісін жасау қажеттігі туралы жолдас Сталинге хат жазғанмын, жолдас Сталин бұл идеяны мақұлдап, қолдау білдірді! Керек десендер, жолдас Сталин қазіргі бірден-бір дұрыс шешім осы деп өз қолымен жазып, қуаттап отыр! Ұқтыңдар ма?! Әлде бұл шешімге қарсысыңдар ма? А-а? Маған қарсысыңдар ма? Әлде жолдас Сталинге ме? А-а?

Талай адамның аузына құм құйылды. Дегенмен ақырына дейін барып, әңгіме тұтас халықтың тағдыры туралы деп табандап тұрып алған ерлер де болды. Асыра сілтеуге ұрынбайық... Жазықсыз адамдар жапа шекпесін!

Орыс патшасы Екінші Николай мен балаларын өз қолымен атқан Голощекин бұл пікірге шімірікпестен жауап беріпті:

- Революция құрбандықсыз болмайды!.. Асыра сілтеуге жол бермеуге тырысамыз, бірақ ымырашылдыққа ұрынбауға кеңес беремін! Алға, жолдастар, ұлы істі – шағын Қазан төңкерісін бастайық!

Содан басталып кетті! Орталық Комитеттің қолдауына сүйеніп, қарсыластарының бәрін басып тастады, көнбегендерінің көзін құртты. Саяси көреген, айрықша дарынды, қазақ халқының көзсіз батыр патриоты, Голощекиннің есірік саясатына табандылықпен қарсы шыққан, жаулары Мәскеуге шақырып алып у беріп өлтірген жап-жас Смағұл Сәдуақасовтың қалай қаза тапқаны әлі де құпия. Отызыншы жылдардың басында қуғын-сүргіннің алғашқы толқыны жүрді – көптеген танымал тұлғалар мен ырыққа көнбеген қайраткерлерді жер аударып, түрмеге қамап, бірқатарын шұғыл соттың үкімімен ату жазасына кесті.

Сөйтіп, күшейіп алған Голощекин қанды жоспарын – Кіші Қазан төңкерісі деп аталатын, қазақ халқының басым көпшілігін қырғынға ұшыратқан екінші социалистік революцияны өзімбілемдік өктемдікпен жүзеге асыруға кірісіп кетті!

Қазақ байларының мал-мүлкін жаппай тәркілеу басталды, елдің саяси басшылығы бұл іске қазақтың партия-совет белсенділері мен кедей табы белсене араласуын талап етіп, жүзеге асырды.

Бәрінен де сорақысы, байлар – жаман адамдар, олардың көзін құрту керек дегенге кедейлер шынымен сеніп қалды! Бұл – әр адамның парызы! Байларды түгел жойсақ қана жаппай бақытты өмір сүретін боламыз.

Сөйтіп кедейлер атқа қонды.

Жиырма тоғызыншы жылы тәркілеу науқаны дүркірете жүргізілді, оның қармағына орташалар да ілінді. Байларды үйелменімен қоса Сібірге, итжеккенге айдады. Өзіміздің ақсары ақымбет керейден шыққан ірі бай Кеңесбайды тәркілеуге куә болғанмын. Оның байлығы аңыз болып айтылатын. Бірде Кеңесбай далада келе жатса Омбының базарына шығару үшін жылқы айдап бара жатқан біреулер жолығып қалады.

- Базарға шығаруға ерте емес пе? Жылқы әлі қонданбапты, арзанға кетеді ғой, – депті Кеңесбай көшпендінің жіті көзімен үйірді шолып өтіп.

- Бізге ақша керек болып тұр! – дейді әлгілер.

- Олай болса, базардың қазіргі бағасын беріп, мен-ақ сатып алайын!

Жолаушылар қуана-қуана келіседі, Омбыға дейін пәлен жүз шақырым, мынау оңды болды ғой – жылқыны да сатады, уақыттан да ұтады! Сонда Кеңесбай тоқымының астынан ақша толы қапшықты суырып алып, айдалада төрт жүз бас жылқының құнын қолма-қол төлеп, сатып алыпты. Ойлап қараңыз, тоқымының астында соншама ақша жүрсе, үйінде, сандығында қаншасы жатыр?!

Жыл сайын ағайындарына соғым таратады екен. Бүкіл ауылы соған қызмет етеді – малын бағады, есесіне соның есебінен күн көреді. Соның арқасында ешкім ашығып көрмеген. Енді міне, қоштасатын уақыт келді. Өте ауыр көрініс! Қарулы айдауылдар байдың өзі мен әйелдеріне ешкімді жакындатпайды. Қорыққан балалар шешелерінің етегіне тығылып жүр. Кеңесбайға ең керекті мүліктерін ғана арбаға тиеп алып жүруге рұқсат етті. Бітті! Бай мен қатын-баласы қарулы айдауылдардың қоршауымен арбаға мінді. Ешкім үндеген жоқ, соның өзі жаныңды ауыртады. Кеше ғана ысқырығы жер жарған байдың ел-жұртпен қоштасуына да мұрсат жоқ. Жиналғандар мұрнының астынан міңгірлеп, қош айтысып жатты. Бай басын изеп жауап қатты. Әйелдер жыламсырай бастады.

Совет өкіметінің суық жүзді өкілі жиналғандарды көзімен шолып өтті.

- Не болды? Байға жандарың ашып тұр ма? Қанаушы ғой ол, нағыз қанішер! Қанша жыл бойы мойындарыңнан түспей келді! Мына байлықтың бәрі, мал-мүлкі түгел сендерге тиесілі. Заң бойынша! Сондықтан, кедей ағайындар, совет өкіметі мен большевиктер партиясы сендерді осы сияқты қанаушылардан құтқарғанына қуану керек! Әділдік салтанат құрды! Оның ендігі орны Сібірде! Басқа жол жоқ! Ал, тартыңдыр!

Биік айғырға мініп шіреніп тұрған өкімет өкілі қамшысын шарт еткізіп сілтеп қалды, арба орнынан қозғалып кетті. Ауыл тұрғындары бір кезде елге сыйлы, қадірлі болған байдың соңғы көшін көзімен ұзатып салды. Кеңесбайды отбасымен бірге белгісіз сапарға апара жатқан арба ғана бір сарынмен шиқылдап барады.

Жылқысы, сиыры, қойы, ешкісі мыңдап саналушы еді, соның бәрін совет қызметкерлері белгісіз жаққа айдап әкетті. Елдің қажетін өтеу үшін ет комбинатына өткізіпті дейді.

Дала қаңырап қалғандай. Бұл саясаттың мәнісін ол кезде ешкім түсіне алмады. Дегенмен, байларды тәркілеу мен жер аудару барлық жерде тып-тыныш өте қоймапты. Дала телеграфы – ұзынқұлақ арқылы елді елегізйткен хабарлар келе бастады. Белгілі әулеттер мен тәркілеушілердің арасында қақтығыстар шығып, кісі өлімі болған дейді. Даланың әр түкпірінде бұрқ етіп көтеріліс шығып жатты.

Сәлім інім көтерілісшілерге қосылып, совет өкіметінің жолсыз істеріне қарсы шайқасқа араласып кетіпті деген қауесетті де естідік. Бұл өте қауіпті жәйт болатын, біз үнемі қорқыңқырап жүретін болдық.

Тәркілеу мен шұғыл ұжымдастыру науқанынан кейін азық-түлік салығын жинау басталды. Жоғарыдан сондай тапсырма беріліпті.

- Ең алдымен Орталыққа астық, ет және басқа азық-түлік өткізу жоспарын артығымен орындау керек!

Содан басталып кетті. Жергілікті биліктің тізгінін ұстағандар өкіметтің тапсырмасын бұлжытпай орындауға тырысты. Сол кезде пайда болған «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын!» деген жадағай да шалағай ұран даламызды шарлап, халықты тұттай жалаңаш қалдырғаны тарихтан белгілі.

Шолақ белсенділерге бастап келген азық-түлік салығын жинаушылар аш қасқырша жалақтап, дала кезіп, бейбіт қазақ ауылдарының астан-кестенін шығарды. Күн өткен сайын арандары ашыла түсті, халықтың қыс келеді деп сақтап отырған астығынан түйір дән қалдырмай, еттің ең соңғы кесегіне дейін тартып әкетті! Наразылық білдіргендерді біз азық-түлік жоспарын орындап жүрміз, кейін совет өкіметі бәріңді тойындырады деп тыныштандырды. Бұл сөзге сенгендер де бар шығар, қарсылық білдіргендерді қамауға алып, жұмысшы-шаруа өкіметінің дұшпаны ретінде сотқа тартады, кейде сабап-сабап қоя береді.

Шолақ белсенділер қазақтың соры болды. Олар Кремльдегі диктаторлар мен өлкелік комиссарлардың темір жұдырығына бағынатын. Қарапайым адамдар қайдан білсін, халықты қыруға бағытталған сұркия саясатты сол белсенділердің өздері жүргізіп жатқандай көреді. Олай емес, ақылдан жұрдай шолақ белсенділер

заңсыздық пен жаппай қырып-жоюды жүзеге асырушылардың қолындағы тиімді құрал ғана. «Міне, қараңдар, әділдікке негізделген жаңа өмір құру жолында қазақтардың өздері тап жауларын құртып жатыр! Біздің еш қатысымыз жоқ!»

Салық жинаушылар мен шолақ белсенділердің темір тырнағына іліккендер жан түршігерлік әңгімелер айтатын. Тіске басар қалдырмай сыпырып әкеткен: қысқа дайындаған қор ма, сүрленген ет пе – ұқыпты әйелдердің кейінге сақтаған қорегінің бәрін тартып алған. Біреулер астықты жерге көмген екен, иіс сезгіш немелер жердің астындағы ұраны да қопарып, ырымға дәнек қалдырмай жинап әкетіпті. Ол аздай, үй иесін тұтқынға алып, астығын жасырғаны және азық-түлік салығынан жалтармақ болғаны үшін сотқа тартады. Әлгі бейшара зиянкес әрі совет өкіметінің қас жауы ретінде ең кемі он жыл арқалап кете барады.

Көз көргендердің айтуынша, отыз бірінші жылдың күзінде бүкіл аймақтағы малды аудан орталығы Казгородок селосына айдап әкеліпті. Малды сойып, ет комбинатына жөнелтпек болған, бірақ осыншама мол етті игеруге комбинаттың шамасы жетпейді екен. Сосын әлгі етті Отан қоймасына тасу үшін көлік жіберуін күтіп, сойылған малды бірінің үстіне бірін таудай қылып үйіп қойыпты. Бірер күннен кейін бұзыла бастаған еттің иісі бүкіл аймақты алып кеткен. Бірақ аштықтың азабын тарта бастаған адамдарға сол еттің бір кесегін де бермепті! Қарулы күзет қойып, ашыққан халық пен қаңғыған иттерді жолатпай, мылтық атып қуалаған. Еттің бәрі шіріп кетіпті!

Осындай саясаттың салдарынан Қазақстанда бір мың тоғыз жүз отыз екінші жылдың қысында жаппай ашаршылық басталды. Адам қолымен жасалған мұндай апат даламыздың тарихында ешқашан болған емес.

Салық жинаушылар керексіз деп тастап кеткен мал терісін қаузалап аман қалған тұтас әулеттер болды. Аязда бүлінбей сақталған шикі теріні тілімдеп кесіп алып, әбден жібігенше қайнатады. Соның сорпасын ішіп, жан сақтайды!

Өкімет орындары көңілдері соқпаса да ашаршылық жайлаған далаға анда-санда азық-түлік отрядтарын жіберетін. Бірде сондай сапарға мені де аттандырды.

Бір жолдас екеуіміз азық-түлік тиелген екі шанаға мініп, бір апта бойы алыс ауылдарды араладық. Далада көргенімізді сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Жолдың жиегінде аштан өлген адамдардың мәйіттері жиі кездесті.

Бір сурет әлі күнге дейін көз алдымнан кетпейді: сайдың ішінен

біреудің мүрдесін көрдік. Денесінің жартысын қар басқан, қалған жартысы күртiк қармен бiрге қатып қалыпты. Өмiр үшiн ақырына дейiн күрескенге ұқсайды, талшық етер азығына екi-ақ қадам жете алмапты! Оң қолын алға қарай созған күйi етпетiнен жатыр. Шарасынан шыға бақырайған екi көзi алға қараған күйi қатып қалған. Сол күйi өлiп кетiптi. Қол созған нәрсесiне қарап едiк, талып түсе жаздадық. Екi қадам жерде саршұнақ тышқан өлiп жатыр. Бар күшiн салып ұмтылған бейшараның сәл ғана жылжуға шамасы болмапты! Егер саршұнақтың өлексесiн жеп әл жинаса, қалаға да жетер ме едi!

Сол маңнан шағын қыстауды көрдiк. Балшықтан соғылған жатаған үйлерде от жағылмаған сияқты – түтiн көрiнбейдi. Көңiлiмiзге қобалжу кiрiп, атымызды қамшылап сонда тарттық.

Ауыл жым-жырт, адамның iзi көрiнбейдi. Үйлердiң табалдырығын қар басып қалған. Бәрi қалаға кеткен болар деп топшыладық. Алдымыздан кездескен алғашқы үйдiң есiгiн үмiтпен емес, күдiктене тұрып ашпақ болғанбыз. Iшiнен iлiп алыпты! Есiк қағып бiраз тұрдық. Ешкiм үндемейдi. Сосын айғайлап шақыра бастадық: «Әй, кiм бар мұнда? Ашыңдар есiктi! Бiз ауданнан келдiк, сендерге тамақ әкелiп тұрмыз!»

Ауыл тым-тырыс. Көңiлiмiздегi күмәндi жеңiп, есiктi бұзып кiруге тура келдi. Ақырын басып iшке ендiк. Зәре-құтыңды қашырап тыныштықтан үрейiмiз ұшып барады – ажал лебi есiп тұр. Ауыз үйде ешкiм жоқ. Iшкi бөлмедегi төсектiң үстiнде үш адам жатыр – бiр әйел мен екi бала. Үшеуi де өлiп қалған! Жаным қиналып тұрып олардың тiрi кезiн көз алдыма елестеттiм. Өлер алдында сорлы ана сүйiктi перзенттерiн бауырына басып ұйқыға жатқызған болар: «Ұйықтаңдар, қарақтарым, ұйықтап алыңдар, сендер оянғанша ауданнан жiберген адамдар да келер, көмектесуге уәде еткен!»

Өлi ауылдан жан дүниемiз құлазып аттандық. Қысқы аяз бен таза ауадан есiмiз кiрдi. Шаналар жеңiл сырғып келедi, мүлгiген тыныштықты ат тұяғы күрт-күрт ойған қатқан қардың дыбысы ғана бұзып тұр. Тұлыпқа оранып алып, үн-түнсiз келе жатырмыз.

Келесi ауылға жеткенше тiл қатысқан жоқпыз. Мұнда тiрi адамдар бар болып шықты, бiрақ соларға қараудың өзi қорқынышты. Аштықтан қу сүйегi қалған бейбақтар аман қалудан үмiттерiн үзген. Бiздi көргенде қуанып, нанға бас қойды. Тамақты аз-аздан берiп жатырмыз. Сөйтiп бiрер әулеттi ажалдан алып қалдық.

Әйтеуір бiреулердi құтқарғанымыз дәтке қуат, бiр күн демалып, кейiнiрек қалаға әкетемiз деп уәде берiп, бiраз азық-түлiк қалдырдық. Содан кейiн ауданымыздың ең қиыр шетiндегi елдi мекенге аттандық. Түс кезiнде барыппыз. Ауылдың тым-тырыс екенiн көрiп, көңiлiмiзге

корқыныш ұялады. Жан баласын көре алмадық. Бірнеше үйді қарап шықтық – бәрі өліп жатыр. Кенет бір дыбыс естілді. Талып жеткен түсініксіз дыбыс, бірақ тірі жан иесінің дауысы! Баспалап дыбыс шыққан жаққа беттедік. Дыбыс шыққан үйге де жақындадық, сиырдың ыңыранғанына әлде иттің ырылына ұқсайтын әлгі дыбыс енді анық естіле бастады. Жанымызды шүберекке түйіп, есікті аштық та ішке кірдік. Үй қараңғы екен, ақырындап пердені ысырдым...

Көргенімізді сипаттап жеткізу мүмкін емес, адам санасына сыймайтын сұмдық көрініс! Үсті-басы қожалақ-қожалақ, бетіне қан жұққан жеті жастар шамасындағы жартылай жалаңаш қыз бала өлі денеден жұлып алған жас сәбидің қолын шайнап отыр! Бізге қырынан көрінеді, ырылдап, өлі қолдың етін тісімен өршелене жұлмалап жейді. Біздің дыбысымызды естіп жалт бұрылды. Жан шошырлық көрініс – кішкентай қыздың беті қан-қан, құтырған көзі оттай жанып тұр! Тісін ақситып, ырылдап айбат шегеді! Шыдай алмай, тұра қаштық! Алды-артымызға қарамай, атымызға қамшы басып шаба жөнелдік!

Қарлы даламен қанша зулағанымызды білмеймін. Кенет өкірген дауысты естіп, жан-жағыма көз жібердім. Аттар тоқтап тұр. Шанада отырған жолдасым үрейлене қарап қалыпты. Сонда ғана байқадым, еңіреп тұрған өзім екенмін! Шанадан домалап түсіп, қардың үстіне етпетімнен құлай кеттім. Көпке дейін солығымды баса алмадым, көз жасым көмейіме кептеліп, қатқан қарды басыммен ұрғылай бердім. Сол сәтте Сталин мен Голощекинді тауып алып, тірілей өртеп, күлін желге шашып жібергім келді. Біраздан соң есімді жиып, жолдасыма бұрылдым.

- Неге бұлай болды? Бұл сұмдық неге біздің басымызға түсті?! – деп айғайладым бар дауысыммен. – Халық емеспіз бе, осындай зұлымдыққа қалай жол бердік?! Аштық дегенді білмеген көшпенділердің ұрпағымыз, өзімізді осылай оп-оңай қырып салуға қалай жол бердік?! Зымияндығы мен сұрқиялығына найза бойламайтын есіріктер алдап соғып, халқымызды қырғынға ұшыратты. Аспай-аспай, соғыссыз-ақ көзімізді жойды! Қалай, неге қол жеткізді бұған?! Түсінесің бе соны? Олар мұны әдейі істеді! Сондағы мақсаты – қазақты ұлт ретінде жойып жіберу! Даламызды босатып, өздері орналаспақ!

Жолдасым әуелі жанашырлықпен тыңдап тұрған, сосын ащы шындықтан қорқып, көзін тайдырып әкетті.

Ол менен сегіз жас кіші. Ауылдан шыққан қарапайым кедейдің баласы, аңғал жігіт. Кейде бай туыстарын тәркілеуге қалай қатысқанын мақтанышпен әңгімелейтіні бар. Ленин мен Сталинді шын көңілімен пір тұтып, олар өзі секілділерді байлармен теңестіріп

қана қоймай, тіпті, жоғары көтерді деп есептейді. Совет өкіметінің арқасында кешегі жалшы көзді ашып-жұмғанша елдің егесі болып шыға келіпті.

Ашаршылықтың жан түршіктірерлік көрінісінен ол да шошыса керек. Бірақ, оның қиналысы кәдуілгі жанашырлық болатын. Біреудің, онда да жазықсыз жанның қаза тапқанын көргенде кез-келген адамның аяушылығы оянады. Бірақ, өкінішке орай, бүкілхалықтық қасіреттің мәнісін сол күйі түсіне алмады!

Жылап-жылап, сабырға келдім. Қанша қиналсақ та қайтадан ауылға бардық, сырқат қызды өліктердің арасында қалдырып кете алмаймыз ғой. Не істерімізді де анық білмейміз. Ауданға अपарайық, қайда жіберерін сондағылар шешер деп ойладық.

Ақыры, ауылға да жеттік. Аттарымыз аяғын басқысы келмейді, бұра тартып, жүрісін баяулатып, тоқтап қала береді. Қамшымен шықпыртып отырып, айдаған жағымызға жүргіздік, әйтеуір. Өзіміздің де барғымыз келіп тұрған жоқ.

Келдік. Әлгі тоқал тамның есігін ақырын ашып, ішке кірдік. Жүйкеміз ширығып, қандай сұмдықты да көруге дайын тұрмыз. Зәремізді ұшырған қыз бала қыбыр етпестен етпетінен жатыр. Дауыстап шақырып едік, тіл қатпады. Қасына барып, қамшының ұшымен иығынан түрттім. Қозғалмайды, тіршіліктің белгісі жоқ. Қамшының сабымен түрткілеп жүріп денесін аударып тастадым. Қыз өліп қалыпты. Інісінің қолынан тісімен жұлып алған ет көмейіне кептеліп, тұншығып өлгені көрініп тұр!

Бір мезет мелшиіп тұрып қалыппыз, күбірлеп: «Лә иләхә иллә алла!» – деп тілімізді кәлимаға келтіріп, далаға шықтық...

Жобасы, жанұшырған ата-анасы талғажау етер бірдеңе тауып әкелмек болып, қалаға тартқан, екі баланы үйде қалдырған. Көп ұзамай әлі құрыған кішкентай ұл қайтыс болып, әпкесінің есі ауысып кеткен.

Осы көрініс кей-кейде көз алдыма елестеп, жанымды қинайды.

Келесі, отыз үшінші жылы қандықол Голощекинді республиканың басшысы қызметінен түсіріп, орталыққа алып кетті. Естуімше, бірер жылдан кейін қамауға алып, соғыстың алдында атып тастапты. Жауыздың сазайын тартқаны дұрыс болды, бірақ істеген зұлымдығының өтеміне татымайтыны өкінішті.

Билік басындағы залымдардың қолымен жасалған жалпыұлттық, күллі адамзатқа ортақ қасіреттің мән-мағынасыз қатыгездігі мен ауқымдылығын уақыт өте келе, ондаған жылдардан кейін ғана сезіне бастадық. Кейбір тарихшылардың жазуы бойынша, ашаршылық жайлаған жылы үш миллионнан астам қазақ қырылыпты. Советтік

дерек көздеріне қарасак, бір жарым миллион адам мерт болған. Ең сорақысы, ұлы далада қанша адамның сүйегі көмусіз қалып, қанша боздақтың күлі желге ұшқанын ешкім білмейді! Күні бүгінге дейін бүкіл дүние жүзінің ғалымдары қаза тапқандардың саны екі миллион мен үш миллионның арасында деп болжамдап жүр! Айырмашылығы ондап, жүздеп, мыңдап емес, миллиондап саналады! Ашаршылық құрбандарының есеп шоты осындай сұмдық – бір миллион әрі, бір миллион бері!

Ашаршылықтан кейін бұл өкіметке мүлдем сенбейтін болдым.

Тиранның тозағы

Халықтың төгілген қаны мен көз жасын көріп, елді қаражүрек тиран билеп отырғанын сезіне бастадық.

Әрине, ашық қарсы шығуға ешкім тәуекел ете алмады. Ыза-кек пен наразылығымызды ішімізге жасырып, көнбістікпен тіршілік етіп жаттық, сол биліктің қол астында еңбек еттік.

Мен мектепте қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ бердім. Ол кезде өмірдің бар мәні – балаларды ізгілікке баулып, жас ұрпақты тәрбиелеу ғана деп білдім. Әйелім Халима сүйенішім болды, үш бала – екі ұл мен бір қыз – мектепте оқиды.

Степняк ол кезде әртүрлі ұлт өкілдерінен құралған ондаған мың адам тұратын үлкен қала. Ашаршылық кезінде Степнякқа жеткен адам тірі қалыпты.

Елдің айтуынша, бұрынғы заманда, осыдан бірнеше ғасыр бұрын Мыңшұқыр деп аталған бұл өңірде алтын өндіріліпті. Содан сақталып қалған монғол тұнбаларын кейін орыс және ағылшын алтын өндірушілері пайдаланған.

Соғыстың алдында өзен жағасынан алтын құм жиі табылатын. Балалар өзен жағасында ойнап жүріп, жылтыраған құм көрсе қаңылтыр қалбырға салып, дүкенге өткізеді. Ондағылар құмның салмағын өлшеп, ақысына бон береді. Бон – тек алтын үшін төленетін және осы дүкеннен ғана зат алуға болатын айырықша ақша.

Басшылар жоғары жаққа алтын өндірушілердің ғажайып табысы туралы ақпар беріп жатты. Газеттерде советтік өндіріс пен ауыл шаруашылығының жетістіктері туралы құлаш-құлаш материалдар жарияланады. Степняк сол кезде бүкіл Одаққа белгілі болды. 1934 жылы мұнда Совет еліндегі Сталиннен кейінгі екінші тұлға – Сергей Миронович Киров келіп қайтты.

Бастықтар салмағы жиырма килограммдық трапеция пішіндес құйма алтынды көрсетіп мақтанады екен. Қызметкерлерге осы

құйманы екі алақанымен қысып, алып кетуге ұсыныс жасайды. «Әкете алсаң – сенікі!» – деп әзілдейтін болған. Әрине, ондай ауыр да жылтыр, қысып ұстауға ыңғайсыз трапецияны ешкім көтере алмаған!

Экономикада едәуір, тіпті зор табыстарға қол жеткізілді. Бірақ ашаршылықтың зардабын көрген басым оған қуана қойған жоқпын.

Жыландай жылжып сұрапыл оқиғалардың тағы бір науқаны – отыз жетінші жыл да жетті. Адамдар із-түзсіз жоғалып кететін болды. Бұл құбылысты халық Үндемес деп атады. Тып-тыныш жұмысын істеп, советтік жаңа өмірді өз қолымен құрып, отбасын асырап отырған адам кенеттен жоқ болып кетеді. Жер жұтып қойғандай. Біраз уақыттан кейін қауесет таралады: ол біздің адам емес екен! Советтік құрылысқа қарсы күресіп, зиянкестік жасап, Американың немесе Жапонияның пайдасына тыңшылық еткен! Қалай айналысқан ондаймен, қалай ешкім байқамаған – түсініксіз! Ең сорақысы, халық газетке жазылғанның бәріне сенетін. Газет деген шындықтың бейнесі, онда өтірік жазылады деп ешкім ойламайтын! Сөйтіп кешегі досың, жолдасың, туысың бір-ақ сәтте жат элемент болып шыға келеді, сол кездегі ең ауыр, қарғыс атқан сөз – «халық жауы» деген жаман атқа таңылады!

Әуелі халыққа танымал кайраткерлер мен көшпенді халықтың текті әулеттерінің ұрпақтарын құртты.

Біздің халқымыз аранға құлаған құланның күйін кешті. Аңшылар оларды таңдап-таңдап ұстайтын болды, бейшара құландар аранның ішінде оңды-солды ойқастағанымен, ешқайда қашып құтыла алмайды.

Совет өкіметіне қарсы шыққандарды да, сол үшін күресіп, жаңа өмірді өз қолымен құрғандарды да халық жауы деп жариялап, атып тастап жатты. Алашордалықтарды түгел құртты. Жаңа өкіметке сенім білдіргендерді де аяған жоқ. Біз түсінбедік, бұл қалай? Енді не істейміз? Біртіндеп сұрапыл шындық ашыла бастады. Ажал машинасы нақты мақсатта іске қосылған екен – қазақ халқының бетке ұстарларын қырып тастау керек! Қанды кезеңнің қорқынышты шындығы сол – қазақтың озат ойлы перзенттері түгелге жуық қырғынға ұшырады!

Бұл жүйенің құрығынан құтылу мүмкін емес еді. Газеттер елімізде халық жаулары бас көтере бастады, совет адамдары барынша қырағылық танытуы қажет деп шулап жатты.

Жазықсыз жандарды шетінен ұстай бастаған кезде халық бұл күрестің дұрыстығына күмән келтіріп, іштей наразылық білдірді. Бірақ дауыс шығарып айтуға ешкімнің батылы бармады. Елді жаппай

үрей жайлаған. Кім болса да кез-келген сәтте қамауға алынуы ықтимал. Кез-келген кісіні бір-ақ мезетте тұтқынға алып, жиырма бес жылға кесіп, Колымаға, Магаданға, Сібір тайгасына айдап жібереді, одан да жаманы, белгілі органдардың шешімімен атады да тастайды ! Бұл сұмдықты елдің бәрі түсіне бастады.

Сұмдығы сол, әр қала, әр аудан, әр ауыл, әр еңбек ұйымы өз ішіндегі «халық жауларын» тауып, залалсыздандыруға міндетті болды. Мысалы, белгілі бір уақыт ішінде Н. ауданында оппортунистер, троцкистер, ұлтшыл-алашордашылар, панисламистер, пантюркистер және Жапония мен Американың немесе Германияның тыңшысы анықталып, ұсталмаса, бұл аудан саяси тұрғыдан сенімсіз деп есептеледі. Қуғын-сүргін машинасы енді сол ауданның басшылары мен бүкіл партия-совет аппараты қызметкерлерін бір-ақ толғап жұта салады. Сондықтан жұрттың бәрі өз арасындағы «халық жауларын» әшкерелеуге білегін сыбанып кірісті. Жаппай бірін-бірі анду мен жала жабу осылай басталды!

Халқымыз тынымсыз айналып тұрған, адам етімен қоректенетін құбыжық еттартқыштың түпсіз терең көмейіне жаңа құрбандарды тоғытып жатқан конвейердің алдында тұрғандай болатын. Еттартқыш шаршамайды да, тоқтамайды да, темір тісіне іліккеннің бәрін талғамастан шайнап, қылғыта береді. Адамдар ажал конвейеріне түсіп қалмау үшін неше түрлі айла-амал, әдіс-тәсіл ойлап табатын болды.

Қазақ – ізгі жанды бауырмал халық. Тарихтың қатал сынағына тап болса да, адамгершіліктен айырыла қойған жоқ. Өлім қаупі төніп тұрғанына қарамастан ар-намысын аяққа таптатпады. Бірін-бірі құтқарып қалуға тырысып, бауырлары үшін өз басын қатерге тігіп, кейде құрбан болудан да тайсалған жоқ. Бірақ, осы қуғын-сүргін қолайына жакқандар да болды. Қатыгез де зымыян кезең көр көкірегіндегі қорқау сезімдерін оятып, жүгенсіздікке бой ұрған кейбір залымдар өз қандастарын әлгі құбыжықтың қанды көмейіне рахаттана жөнелтіп жатты.

Қазақтар бірін-бірі ұстап берді, сатқындық жасады, жоғарыға шағым түсіріп, туыстарын, көршілерін «халық жауы» қылып көрсетті деген пікірлер айтылып қалады кейде. Ия, ондай келеңсіздіктер де болды, бірақ жағдайды байыппен бағамдар болсақ, үздіксіз жұмыс істеп тұрған ажал машинасы үнемі жаңа құрбандарды талап еткеніне көз жеткізер едік! Ешкімді аяған жоқ! Бұл тұрғыда басты кінә осы қорқынышты ажал машинасын іске қосқандар мен оның тойымсыз аранын тірі жандармен тоқтаусыз толтырып отырған зұлымдарға артылса керек. Ол бәрін де талғамай жұта беретін. Ал қарапайым

бейбақтарды өзгелерге жала жабуға көбінесе қорқытып немесе алдап көндіретін. Ондайдың зымыян да сұрқия тәсілдері толып жатыр, қарапайым адамның оған шыдауы, төтеп беруі мүмкін емес.

Ойлап көріңіз. Әуелі кісіні куәгер ретінде жауап беруге шақырады. Тәжірибелі тергеушілер әрқилы айла-шарғы қолданып, қорқытып-үркітіп, тұтқындардың ыңқылы мен шыңғыруы үздіксіз темір гуілге ұласатын қорқынышты алакөлеңке жертөледе аяусыз азаптаған бейшара не айтса да басын изеп, не жазса да қолын қойып беретіндей халге жетеді. Ең шешуші соққы мынау: «Егер пәленшеев жолдастың жапон тыңшысы екенін растап бермесең, ол сені Германияның агенті деп көрсетеді! Сондықтан, әзірше мүмкіндік барда екінің бірін таңда: не – сен, не – ол! Куәгерлік етіп біздің жолдасымыз болып қаласың немесе халық жауы ретінде атып тастаймыз. Балаларыңды ойла, оларды өмір бойы халық жауының баласы деп қудалайтын болады!» Адамды сындыру үшін осы да жеткілікті. Ал НКВД жендеттері құрбандық пен куәгердің бұл дүниеде енді қайтып жолықпауын қамтамасыз ететін! Біраз уақыттан кейін сыннан өткен схема бойынша әлгі куәгерлердің өздеріне айып тағылып, басым көпшілігінің көзі жойылды. Сөйтіп қаралау мен жала жабу тәсілінің құпиясы жабық күйінде қала берді, кешегі тату көршілер басына түскен ауыртпалық үшін бірін-бірі кінәлап, өмір бойы жек көрумен өтті. Бұл араздық олардың балалары мен немерелеріне мұра болып қалды, осындай түсініспестік, алауыздық, сенімсіздік, бірін-бірі айыптау халықтың санасында әлі күнге дейін жалғасып келеді.

Сол замандағы саяси технология ойлап тауып, айналымға енгізген жалған аңыздар мүлтіксіз жұмыс істеп тұрды. Психологиялық тұрғыдан олардың есебі түгел: ауыл адамдары айтқанға да, естігеніне де сене береді, ал оны қолында билігі бар атқамінер айтса және бұл өзіне қатысты болса сенбегенде қайтсін! Адамдардың бір қасиеті – кім айтса да, қайда айтса да, тіпті соны айтқан-айтпағаны күмәнді болса да өзі туралы әңгімеге шын көңілімен сенуге дайын. Біреу бір жерде біреулерге сен туралы бірдеңе айтыпты деген сөз құлағына тисе жетіп жатыр! Рас па, өтірік пе – тексеріп әуре болмайды, сене салады. Ия, оның сатқын екенін баяғыдан білетінмін, мен туралы жақсы сөз айтпайтыны белгілі деп шыға келеді! Яғни адамдар бір-біріне алдын-ала сенбейтін болды, кез-келген адамнан кез-келген уақытта кез-келген пасықтық жасалады деп күтті! Қуғын-сүргін мен қудалау жылдары сенімсіздік пен күдікшілдік, әсіресе қорқыныш сезімі осылай өрши түсті! Адам санасы сол күдікшілдік пен қорқыныштан әлі де арыла қоймаған сияқты, кейде біреулердің ақылға сыймайтын әрекетке барып, арсыздыққа ұрынатыны содан болар! Екінің бірі: не

– сен, не – жолдасың, ол сені итеріп құлатпай тұрғанда сен оны құлат деген таңдау іс жүзінде әр адамның ақылы мен жүрегін жаулап алды.

Қуғын-сүргін еліміздегі барлық халықтарды қамтыды. Орыс коммунистерін де аяусыз қырып жатты. Ауданымыздағы әскери комиссар Тимофей Майдакин тұтқындалғанда бәріміздің есіміз шығып кетті. Әйгілі Біржан салдың ұлы Теміртас шахтада жұмыс істейтін. Ұзын бойлы, алып қара күштің иесі еді. Атқа мінгенде екі аяғы жер сызады. Ақкөңіл, ақжүрек Теміртастың қиянат атаулыға жаны қас, әлсіздер мен қорғансыздарға ылғи жақтасып жүреді. Халық оны көкіректеріне нан пісіп, жергілікті тұрғындарды мазак қылмақ болған бір топ келімсекке жалғыз өзі қорықпастан қарсы тұрып, тойтарыс бергені үшін жақсы көретін. Теміртас бір өзі бірнеше содырмен төбелесіп, сабап тастайтын, амал жоқ, әлгілердің екпіні басылып, тынышталып қалады. Басшыларға оның осы жүректілігі ұнамапты, оны да астыртын «қара тізімге» енгізіп, дала тарпаңын жуасыту үшін қолайлы сәтті күтіп жүрген.

Ол домбыраны тәуір шертетін, әкесінің әндерін шырқаушы еді. Біржан салдың жан азасы дерлік «Теміртас» әнін бүкіл дала біледі. Жазылмас дертке шалдыққан әншінің туған ұлы Теміртасқа арнаған әні өмір мен өлім туралы толғаныстан туған!

Осы әннің арқасында Теміртас көзінің тірісінде-ақ аңызға айналды. Совет өкіметі қуғын-сүргін жылдары оны да қатал жазаға тартты: Біржан салдың еркіндік сүйгіш ұлын бала-шағасымен бірге ұзақ мерзімге Сібірге айдады. Соғыстан кейін, Сталин өліп, жазықсыз қудаланғандар ақталған соң, қартайған шағымда Теміртастың ұлы Мұхамедқалиға жолыққанмын. Теміртас пен отбасы мүшелері түгелімен Сібірде қаза тапқанын, туған өлкеге бір өзі ғана оралғанын сол жолы Біржан салдың немересінің өз аузынан естідім.

Бір мұғалім басқа мата таба алмай, қызыл сисадан дамбал тіктіріп кигені үшін он жылға сотталып кетті! Сорына қарай ауылға облыстан жіберілген өкіл, жілік майына дейін НКВД мінезі сіңіп қалған, Деникин мен Колчак әскеріне қарсы шайқастарға қатысып шыныққан, Питерде туып-өскен күрескер-большевик келіпті. Әккі комиссар «халық жауларын» іздеп даламызды шарлап жүрсе керек. Аудан басшылары үрпиісіп қалған! Ауылдарды аралап, жат элементтерге қарсы күрес тәсілдерін тексеруге шыққан. Қасында арнайы машинаға мінген қарулы күзет. Керек адамды қолын қайырып, машинаның қорабына тығып жібереді. Кейбіреулерге жай ғана ескерту жасайды. Мәртебелі меймандарды әлгі байғұс мұғалімнің үйінде қонақ қылып күтеді. Ішкізіп, жегізіп, бәрі жақсы екеніне көз жеткізіп, енді қонақтарды шығарып салатын уақыт келеді. Кетерінде комиссар

дәрет сындырмақ болады. Қырсыққанда сол сәтте мұғалімнің де қуығы сыр беріпті. Әккі болған «адам аулаушының» қырағы көзі жолдас мұғалімнің дамбалы қызыл екенін бірден байқайды, ондайды қалт жіберсін бе! «Ах, иттің баласы! Түстің бе қолға! Мынауың не?! Жұмысшылар мен шаруалардың қасиетті қанымен суарылған еліміздің қызыл туы күллі әлемге сәулесін төгіп асқақтап тұрады! Ал оны қайдағы бір алашорданың сілімтігі бұтына киіп алыпты!» Қаһарлана боктанған бастық тексеруге кіріседі – мұғалімнің ішкөйлегі ақ сисадан, дамбалы ғана қызыл сисадан тігіліпті! «Сүмелек, контра! Ақтар жүрегіңе жақын, сондықтан оны жоғары жағыңа киесің! Ал қызылды ең лас, ең ұятты, ең сасық жеріңе жапсырып қойыпсың!» Байғұс мұғалім ақталып бағыпты: «Әдейі істеген жоқпын, ақымақ қатын тапқан матасынан тіге салыпты. Оның өзі тек дамбалға ғана жетеді екен.»

Комиссар қорыққаннан қалшыып қатып қалған мұғалімді тұмсығынан бір періп, артынан бір теуіп, тұтқынға алуға бұйырыпты! Бейшараны он жылға кесіп, Сібірге айдап қоя берді!

Ауыл тұрғындары сол түні қызыл дамбалдың бәрін өртеп жіберді.

Өйткені, қызыл түстің өзі қасиетті деп жарияланған! Партия-совет насихатшылары мінбер атаулының бәрінен қызыл түс халықтың қанын білдіреді, біздің туымыз совет өкіметі үшін күресте төгілген жұмысшылар мен шаруалардың қасиетті қанына боялған деп жағы талмастан жар салып жатты!

Қанның бәрінің түсі қызыл! Қандай мақсатта төгілсе де қанның сел болып аққаны қорқынышты!

Бірінші класта оқып жүрген бір ауыл баласы сурет салуды ұнатады екен. Бірде ол барша халықтардың әкесі, көсеміміз Сталиннің портретін салмақ болады. Адамның бет-жүзін салуға шеберлігі жетпеген бала қулыққа барып, Сталиннің суреті басылған кітаптың келесі бетіне ақ қағаз қойып, қарындашты қатты басып, портретті жан-жағынан сызып шыққан, яғни қағазға суреттің сұлбасын түсірген. Сол кітап әлдебір қырағы жолдастың қолына түсіп, қара бояумен қоршалған көсемнің портретін көріп, тиісті жерге жазып жіберсе бітті, тағы бір «халық жауы» табылып, баланың әкесі он жыл арқалап кете барар еді. Абырой болғанда, кітап пен баланың суретін тарих пәнін оқытатын жас мұғалім көріп, маған әкеліп берді, зәресі ұшып кеткен. Көсемнің бүлінген портретін көргенде менің де жүрегім су ете түсті, дегенмен сыр бермей, ақырын сұрадым:

- Кітапты тағы кім көрді?

- Ешкім! – деді ентігін баса алмай тұрған жігіт.

- Егер мұны андағылар көріп қалса бір саған емес, бәрімізге не

болатынын түсінесің бе?! – деп сұрадым мен саусағыммен төбені нұсқап.

Тарихшы қорыққаннан қалтырап, бөгелек тиген жылқыдай басын шұлғи береді.

- Онда сен ештеңе көрген жоқсың! Ондай ештеңе болған жоқ, бітті! Ұқтың ба?!

Менің сабыр сақтағаным оған да әсер етсе керек, жауабын нақпа-нақ айтты:

- Ия, ұқтым! Тура солай!

Кешкісін Сталиннің бүлінген портреті салынған әлгі кітапты жанып жатқан пешке тастадым, «барша халықтардың көсемі мен әкесінің» әскери киіммен түскен бейнесі құрғақ қайың топалақтардың жалынымен қалай жанғанын бақылап, қадала қарап ұзақ отырдым. Мұртты тианның қап-қара күйік шалған бет-жүзі қисайып, қорқынышты кейіпке енді. Соның өзінде мысқылдап күліп тұрғандай. Еріксіз дір ете түстім, жон арқам шымырлап, портрет түгел өртеніп кеткенде ғана еркін тыныс алдым.

Ақыры ақиқатқа көз жеткіздік. Ақ патшаның боданы енді қызыл патшаның боданына айналыпты! Тек түсі басқа және ұраны өзгерген, ішкі мәні бәз-баяғы қалпы! Бұрын Ресей империясының боданы болсақ, қазір де сол күйімізде қалған екенбіз! Ұлттық тәуелсіздік жоқ бізде – бітті!

Осы күні, кей-кейде ойлап қоямын: егер халқымыз түгел, бір адамдай тұтасып, патшаның, кейіннен советтің отаршылдығына қарсы көтерілгенімізде не болар еді? Садақ пен жебенің мылтық пен зеңбірекке қарсы тең емес шайқасында жігіттердің бәрі мерт болатын шығар. Қазақ ұлты жер бетінен біржола жойылып та кетер ме еді?! Халқымыздың аман қалу және өзін-өзі сақтау жолында ұстанған күрделі де қисынды пәлсапасын арада ұзақ жылдар өткеннен кейін түсіндім: бағынған болып, басқыншылардың қол астында еңбек етіп, айтқанына көніп, айдағанына жүрген сияқты көрінгенімізбен іштей өз дінімізге, рухымызға, мәдениетіміз бен тілімізге адал болып қала беріппіз. Ең бастысы, жанымызды берген жоқпыз !

Мен де совет өкіметі мен компартияға қызмет еттім. Бұқара халықты екпінді социалистік еңбек етуге, адамзаттың жарқын болашағы – коммунизмге шақырып, биік-биік мінберлерден жалынды сөз сөйлеген большевик басшыларды қолдадым. Кешкісін Құран аяттарын, пайғамбардың хадистерін, мұсылман әулиелерінің өмір тарихын, ата-бабаларымыздан қалған аңыздар мен жырларды оқитынмын. Бұл менің өмір сүру салтыма айналды, іштей соны мақтан тұтушы едім.

Шеңгел

Ақыры менің де кезегім келді. Ол кезде «қара күзгын» аталып кеткен қара машинамен қара былғары күрте киген екі адам келіп, тағы бір «халық жауын» тұтқындап әкетуі оншалықты тосын жағдай емес еді. Көп адам, әсіресе партия-совет органдарының қызметкерлері алда-жалда тұтқындала қалса, дайын болуы үшін жұмыс кабинетінде ең қажетті заттар салынған шағын шамадан немесе сөмке ұстайтын. Соттар мен прокурорлар, тіптен НКВД қызметкерлері де кеңседегі жайлы орнынан кез-келген сәтте тас түрмеге көшіп баруға дайын жүреді деп естуші едік. Ол кезде тұтқындалу мен түрмеге қамалу, әйтпесе үштіктің үкімімен атылып кету қатері кім-кімге Дамокл семсеріндей де төніп тұратын. Сондай шамадан менде де болды, тағдырымның кез-келген сәтте өзгеріп кетеріне дайын жүргенмін. Бірақ дәл бұлай тұтқындаламын деп ойламап едім.

Әдебиет сабағының үстінде кластан алып кетті. Сегізінші класта оқитын қыз Лермонтов орыс тіліне тәржімалап, одан Абай қазақшаға аударған Гетенің «Қараңғы түнде тау қалғып» деп аталатын өлеңін оқып тұрған. Табиғат туралы жазылған ғажайып өлеңнің аудармасы да керемет, оқушылардың қиялына қанат бітіреді. Тәтті қиялды сарт етіп ашылған есіктің дыбысы бұзды. Былғары күрте киген екі кісі қарыштай адымдап кіріп келді. Балалар қорыққаннан тына қалды. Тұла бойым мұздап сала берді.

- Асанбай Аманжолұлы Бектеміров деген мұғалім сіз боласыз ба?!

Былғары киген жолдастардың үлкені бетіме сұраулы жүзбен қарады.

- Ия, – дедім ақырын ғана. Аузым құрғап кетті, тілім бұралар емес.

- Не оқып отырсыңдар? – деп мысқылдай сұрады әлгі кісі оқушылардан.

- Гете мен Лермонтовтың өлеңдері, Абай аударған! – деп жасқана жауап қатты балалардың арасындағы ең батылы.

- Міне, бір қарағанда-ақ түсінікті! – деді әлгі кісі маған жалт бұрылып. – Немісті оқытасыз! Германияның пайдасына тыңшылық етіп жүрсіз бе?

- Жоқ, әрине! Өлең ғой бұл... Ұлы ақындар поэзиясы! – деп баяу жауап қаттым.

- Жарайды! Көгерміз! Біз мұнда басқа жұмыспен келдік! – деп кесіп тастады былғары киген жолдастардың үлкені. – Мұғалім Асанбай Аманжолұлы Бектеміров, сіз тұтқындалдыңыз!

Көзқарасы тым суық екен. Үрейге бой алдырмауға тырысып, қыбыр етуге қорқып отырған оқушыларға байыппен тіл қаттым:

- Балалар, сабыр етіндер! Бұл жай ғана түсініспестік, қателесу. Менің еш кінәм жоқ! Көп ұзамай бәрі анықталады, сосын поэзия сабағын жалғастырамыз! Жаман ойлап қалмаңдар! Сау болыңдар!

- Сау болыңыз, ағай! Тезірек қайтып оралыңыз! – деп шулап қоя берді олар.

Балалардың алдында жерге кірердей болдым. Олар мені сыйлайтын. Енді міне, құрметті мұғалімдерін қылмыскер ретінде әкетіп бара жатыр.

Кластан шығып, мектептің кіре берісіне беттедік. Қысқа ғана үйреншікті дәлізбен жүріп өту сондай ауыр тиді! Артымыздан мектеп есігі жабылғанда ол маған енді қайтып ашылмастай көрінді. Қара құзғынды елеусіздеу жерге, ағаштың көлеңкесіне қойыпты. Енді міне бергенімізде әлгінде өлең оқыған қыз жүгіріп шықты. «Ағай! Ағай!» – деп айғайлайды. Кіп-кішкентай қолын бұлғап қояды.

-Ағай! Қаламыңызды ұмытып кетіпсіз!

Автоқаламымды ұсынды.

Сасып қалып, қолымды соза бергенмін. Комиссар көкірегімнен итеріп жіберіп, жекіріп тастады:

- Ол енді керек емес бұған! Өзің ал!

Қыз үнсіз жылап жіберді. Біз машинаға міндік. Сонда ғана көрдім, Халима жүгіріп келе жатыр екен. Аяғы ауыр болатын, жеті айлық. Алқынып, сүріне басып, машинаға жақындап қалыпты. Түспек болып едім, қатал қызметкер күштеп ұстап қалды да, бұйрық берді:

- Отыр! Кеттік!

Шопыр газды басып қалды, машина ытқып кетті.

Шыдай алмай ашық тұрған терезеден айғай салдым:

- Көп кідірмей келемін! Бәріне сәлем айт! Менің еш кінәм жоқ!

Бұрылып қарап едім, Халима мен шәкірт қыз бірін-бірі демеп, еңіреп жылап тұр екен.

НКВД бөлімшесіне келген соң бірден жауап алуға апарды. Тергеуші азиялыққа ұқсамайды, жасы өзіммен шамалас. Ол маған мұғалім Асанбай Бектеміров, Аманжолдың ұлы, совет өкіметіне қарсы үгіт жұмысын жүргізді деген күдікпен ұсталдың деді.

- «Тау ішінде» деген әнді айтатын ба едіңіз? – деп сұрады.

- Ия! Махаббат туралы ән.

- Сол әннің авторы кім, білесіз бе?

- Жоқ! – деп өтірік айттым.

- Онда біліп жүріңіз! Авторы – Сәкен Сейфуллин, халық жауы!

- Әнде халық жаулары туралы айтылмаған! – дедім, түсінбеген болып. – Бұл әнді бәрі жақсы көреді, бәрі де айтады!

- Бұрын солай болатын! Ал енді бұл әнді ешкім де жақсы көрмейді,

ешкім де айтпайды! Ән де, авторы да ұмытылады! Ақын жоқ болса, ән де жоқ! Түсініп тұрсың ба, сүмелек, ол ақынның әндеріне тыйым салынған! Есінде болсын, халық жауы шығарған ән де бізге жат! Ондай әндерді айтқан адам – империалистердің құйыршығы!

Ентігін басып, ызбарлана көз тастады. Үндемей шыдап тұра бердім.

- Сонымен, жаудың әні екенін біле тұра айтқаныңды мойындайсың ғой?! – деп ақырып жіберді ол кенет, жантүршігерлік дауыспен.

- Жоқ! – деп жауап бердім, мұздай тер үсті-басымды жауып кетті.

- Ал мен солай деймін! Сен жоқ дейсің! Қайсымыз өтірік айтып тұрмыз?! Тез жауап бер, қайсымыздікі дұрыс?!

- Бұл өтірік емес! Біз білген жоқпыз, ойлаған емеспіз... жаудың әні деп!

- Демек мен өтірік айтып тұрмын ғой, ә?! – Тергеуші бұрынғыдан бетер құтырына түсті. – Сен мені, советтің жауапты адамын, НКВД қызметкерін, өтірікші деп айыптамақсың ба?!

- Мен олай деген жоқпын!

- Демесең де солай ойлайсың! Мені айыптап тұрсың ба, жексұрын?!

Күтпеген жерден бетімнен періп жіберді. Көзімнің оты жарқ ете түсті, басым айналып кетті. Бас салып, еденге құлап түскенімше жұдырығымен тоқпақтай берді. Есім кіресілі-шығасылы, қанша уақыт жатқанымды білмеймін, бір кезде екі қолымен жағамнан ұстап көтеріп, орындыққа отырғызып, бір стакан су берді.

- Жарайды, – деді дауысы жұмсарып. – Бар да ертеңге дейін ойлан. Жақсылап ойлан! Айтқанымға көнсең, мына былықтан құтылуыңа көмектесемін. Қырсықсаң– лагерьде шірісің!

Дегенінен қайтпайтын тасжүрек жендет екені көрініп тұр.

Айдауыл камераға сүйреп апарып, ішке лақтырып жіберді де, темір есікті тарс жапты. Орнымнан тұруға шамам жетпей, тас еденде жата бердім.

- Жасыма, балам, басыңды көтер! – деген қарт адамның баяу шыққан дауысы естілді. – Ештеңеге қарамастан өмір сүріп, күресу керек!

Өлгі кісі орнымнан тұруға көмектесіп, аласа сәкіге жатқызды. Таныстық. Кім екенін айтқанда орнымнан атып тұра жаздадым. Өйгілі шешен Жәкежан би екен.

Камералас көршім, «тап жауы, қазақ кедейлерін қанаушы» Жәкежан би халықтың арасында өте абыройлы болатын. Ол аңызға айтылған жан еді. Он алтыншы жылы патша шенеуніктеріне асыл тұқымды бес жүз тұлпарын байлап беріп, өз болысынан майданның қара жұмысына шақырылғандарды руы мен шыққан тегіне қарамастан

түгел алып қалыпты. Сөйтіп, көптеген қазақ жігіттерін тура келген ажалдан – жазалаушы отрядтың картөші мен герман бомбасының темір жарықшақтарынан құтқарып қалған. Содан кейін оның беделі мүлдем шарықтап кетті, өз басым есімін зор құрметпен атайтынмын.

Тағдырдың жазуымен енді екеуіміз бір камерада отырмыз!

Бай-құлақтарды тәркілеу басталғанда туыстары Жәкежан биді елден кетуге көндіріпті. Үй-ішімен бірге тып-тыныш қана Ресейге, Омбы облысының шеткі аймағына көшіп кеткен. Адамдар оны Қытай асты деп қауесет таратып жібереді. Оны сол жақтан іздеп жүргенде бұл кісі бөтен біреудің атымен басқа республикада тұрып жатады. Бірақ, совет өкіметінің тұзағынан құтылмапты, ақыры осы жерден бір-ақ шыққан.

- Күрестің бәрі, әсіресе саяси күрес ақылдың ұшқырлығын, кеменгерлік пен айлакерлікті талап етеді! – деді қария. – Кең даланы мекен еткен көшпенділер – аспан перзенттері, көкті кезген бұлттар мен жымындасқан жұлдыздардың ағайыны, адал да ашық өмір сүреді. Адамдармен риясыз, шын көңілмен араласады, ізгі мұраттар мен асыл қасиеттер туралы жұрттың бәрімен ашық сөйлеседі, бір сөзбен айтқанда, қулық-сұмдықсыз ғұмыр кешеді және солай әрекет етеді. Ешкімді алдамайды, өздерін де біреу алдайды деп ойламайды! Міне, сондай өмірдің нәтижесі! Өмір деген – күрес, күрес деген – соғыс, ал соғыста дұшпаныңды шамаң жеткенше алдау керек! Жауыңды алдамасаң, өзің алданадың! Сондықтан, есінде болсын, мәселе өмір мен өлімге, ұлттық мүддеге тіреліп тұрса, бәрін де алдай бер! Дұшпаныңа өзіңді жау емес, шын берілген адал дос ретінде көрсет, қулығың жүрегіңнің терең түкпірінде жатсын! Көк сүңгіге көкірегіңді тосып, пулеметке қарсы таяқ алып жүгіруге болмайды, шындықты жақтаймын деп соққыға кеуденді төсеме. Алдай сал, құбылып бақ, қайткенде де алдап соқ, бірақ, ең бірінші, осы қанды қасаптан аман қалуға тиіссің, екіншіден, халқыңды сақтап қалу үшін күресте айлакерлік керек! Ешқашан, ешқандай жағдайда да өз халқыңа оқ атпа! Ал егер жауың соны талап етіп, өзіңді қарауылға алып тұрса, болашақ жеңістер үшін туған ағаң болса да атып таста! Осы ақылымды тыңда – алғашқы тергеуде-ақ тәубаңа кел, алашордашылардың желбуаз идеяларына елігіп, адасыппын де. Шыныңды айтып тұрғандай көрін, ұлттық тәуелсіздік, дербес мемлекет құру идеяларынан түгел бас тартамын де, ең бастысы, жастықпен адасып жүрген сендей ақымақты кешіріп, сенім білдіруіне қол жеткіз! Өкіметтің жауларына қарсы күресуге, адал қызмет етуге дайын екеніңді білдір!

- Ал өзіңіз неге солай істемейсіз?! – деген сұрақ аузымнан шығып кетті.

- Маған сенбейді олар! Олар үшін мен тым ірі тұлғамын, бұл жерден тірі шығармас, сірә! Сен жассың, бар өмірің алдында! Сенбеген күннің өзінде оларға міне, қазақтардың өздері араларынан шыққан ұлтшылдарға қарсы күресіп, көздерін жойып жатыр, дала жастары совет өкіметін қолдайды, бұқара халық соларға ереді деп күллі әлемге көрсету үшін жастардан шыққан ұлттық кадрлар керек! Сондықтан сені қызметке тартады, әрине, қалт жібермей қадағалап отырады! Сен оларды алдауға тырыс, жақсы қырыңнан көрін, қарсылықты аса құпия жүргіз!

Бұл сөздер маған түсінікті болатын. Малай ата да шамамен осылай дейтін, өмірдің өзі де солай үйретіп келеді.

Ақсақалға алғысымды жаудырдым.

- Рахмет! Мен сізге мәңгі қарыздармын!

Ол терең күрсініп, ойлана жауап қатты:

- Осы рахметті шын ниетіңмен айтсаң, қарызыңнан құтылдым деп есепте. Мен де, жасы бар, кәрісі бар – талай адамға қарыздар болғанмын. Көпшілігінің алдындағы қарызымды өтей алмадым. Дегенмен, өз кезегімде мен де қолымнан келгенше көп адамға көмектестім. Олар да қарымтасын қайтара алған жоқ. Шамасы, өмір заңы осындай болса керек – ізгі ісіннің өтеуі әрқашан да қайтады! Тек соны күтпеу керек – ізгілікті риясыз жаса! Мәселе мынада, ізгі іс те аманат тәрізді, бір адамнан екінші адамға беріліп отырады. Бір күні сен де біреуге жақсылық жасайсың! Сол кезде осы жақсылықты мен үшін де жасадым деп есепте!

Данагөй Жәкежан бидің сол сөзінен қуат алып, серпіліп қалдым, шырығып, күреске дайын тұрдым.

Ертесіне мені тағы да алып кетті. Жәкежан-атамен қоштасып, айдауылдың алдына түсіп жүре бердім.

Шұбалаң қаракөлеңке дәлізбен айдап келе жатыр, толып жатқан қалтарыс-бұлтарыстармен бұрылып жүре бердік. Біртіндеп оң-солымды бағдарлаудан қалып, әйтеуір жүріп келемін. Ақыры бір үлкен сұрғылт бөлмеге әкеліп кіргізді.

Айдауыл мені жалғыз қалдырып, шығып кетті. Тас қораптың ішінде өзінді жайсыз сезінеді екенсің. Кешегі жеген таяқтан жағым ауырып, басым гүілдеп тұр.

Жедел басып тергеуші кіріп келді.

- Құдайға сенесің бе? – деп сұрады күтпеген жерден. Үндеген жоқпын.

- Әрине, сенесің! Бәрің де ырымшылсындар, иттің балалары! Жарайды, құрып кетіндерші! Ал, қайда сол құдайларың, сендер Алла деуші ме едіңдер?! Көрсетші маған! Бар болса қайда қарап отыр?

Осындай сұмдық қиянатқа қалай жол беріп қойды, ә?! Демек, құдай жоқ! Жоқ ол, бітті! Бұрын болған шығар, қазір жоқ! Ха-ха-ха!

Қаркылдай күліп, қанталаған көзі алақ-жұлақ етіп, алдында жатқан бір бума қағазды ақтара бастады. Айтқан сөзі жынымды қоздырып, кеңірдегін жұлып алғым келді. Ашуымды әрең басып, күйіне ойладым: шынымен Жаратқан Иеміз осындай сұмдық қылмысқа қалай жол беріп қойды? Жер шарының үлкен бір бөлігін қанға бөктіріп, сенім мен әділдікті табандарына таптаған құдайсыздар неге есіріп жүр?!

- Енді оған алаңдаудың қажеті жоқ! – деді тергеуші даусын бәсеңдетіп. – Тек мәңгілік материя ғана бар, біз соның өніміміз, жаңа дүниенің иесі де біз! Жаңа өмірді өз қолымызбен орнатып жатырмыз! Әуелі ескі дүниені түгел қиратып, күресінге тастаймыз! Сосын әділдік орнатамыз, баршаға ортақ бақытты өмір сонда басталады! Әлемде жоқ құдайды аспаннан іздемей, жер басып қасында жүрген адамдардан дос табуға тырыс! Қалай, келісесің бе осыған? Ә?

Тағы да үндеген жоқпын. Сабырдан артық пана бар ма?.

- Кім бізбен бірге емес – сол бізге жау! – деп ақырды ол. – Ал жауларды басынан сипамайды, оларды атып тастайды! Сондықтан дос пен дұшпанды таңдайтын уақыт болды!

Ол үшін бүкіл әлем ақ пен қарадан тұратын болса керек, ал адамдар біздікі және бөтен деп қана жіктеледі. Большевик ретінде НКВД-ның бұл қызметкері дүниені екі-ақ түске: ақ пен қызыл деп қана бөлетін шығар. Басқа түс жоқ, ондай да болатыны ұғымына сыймайды, сондықтан да тіпті қорқынышты.

Азаптаушым кенет қасыма жақындап, иығымнан қақты:

- Жағдайдың қиын екенін түсінсеңші! – деді ол күйінгенсіп. – Бұл жерден шығатын екі-ақ жол бар: не – аяғыңнан сүйреп шығарады, не – қолыңды артыңа ұстап шығасың. Түсіндің бе? Не – желкеңнен қорғасын оқ қадаймыз, не – жиырма жылға Сібірге айдаласың! Сол ма саған керегі?!

Басымды шайқадым:

- Жоқ, әлемдегі ең әділ партия осынша көңіл бөліп, әуре болатындай менің қандай еңбегім бар екен!

Мырс ете түсті:

- Бұл саған қалжындайтын жер емес!

- Бәрібір емес пе! Әйтеуір өледі екенбіз, жылап өлгенше күліп өлген дұрыс!

- Бәрекелді, даланың батыры! Батыр болған жақсы, бірақ сенің батырлығың – ақымақтық! Қазір бірдеңе айтамын, жақсылап ойлан! Ешкімге тісіңнен шығарма! Үшінші, сыннан өткен жол да бар!

Қырлы стақандағы салқын судан бір ұрттап, оқыс ұсыныс жасады:
- Кәне, бір-бір стақаннан тартып жіберейік! Әйтпесе өміріміз сұрқай тартып барады!

Жауабымды күтпестен шкафтың ішінен ақшыл түсті сұйық құйылған бөтелке алып, қырлы стақанның екеуіне толтырды.

- Первач! – деп тамсана тіл қатып, бір стақанды маған ұстатты.

Құтыламын ба деген үміт ұшқыны жарқ ете қалды, бас тарту – өз-өзімді өлтіргенмен пара-пар. Бұған дейін бірер рет ішкенім бар: қызылдармен бірге ақтардың көзі құруы үшін, ақтың офицерлерімен бірге – патша ағзам үшін! Онда да амалсыздан іштім, бас тартсам, қарулы, шала мас қарақшылар құтырынып, бүкіл ауылды қырып тастауы мүмкін еді. Сөйтіп, өзім мен руластарымды құтқару үшін қызылдармен де, ақтармен де бауырласып, ішіп қойғанмын.

Мен сарқып іштім. Ол стақанды аузына ақтара салды. Сосын рахаттанып шылым шекті, түтінін мұрнынан будақтата шығарып, маған да папирос ұсынды. Не ойлап отырғанын біле алмай, мен де бұрқырата бастадым. Ажалдан осы папирос арашалап қалардай көрінді.

- Білесің бе, сен маған ұнай бастадың! Өз-өзіне берік, қарапайым дала перзентісің! Нағыз еңбекші деуге болады! Аңғалдықпен аздап адасқансың! Ондай қателік кімнің басынан өтпейді, ә? Сендей адамның көзін жоюдың керегі не? Қайта тәрбиелеп, өз жағымызға – шындық жағына тарту керек! Большевиктер сондай болады! Сондықтан, бірлесіп ойланайық, әрі қарай не істейміз?!

Темекінің түтінін тура бетіме үрлей отырып, сиқырлана сыбырлады:

- НКВД-ның құпия агенті бол! Бірлесе жұмыс істесек қиындық көрмейсің!

Мен одан бәрін де күткенмін, бірақ тап осыны емес! Сасқанымнан папиросқа қолымды күйдіріп ала жаздадым, терлеп кеттім. Демек, бұл жерден аман шығуым мүмкін! Бұның өзі де аз олжа емес! Қалғанын көре жатармыз!

Бірақ мен сырттай сабыр сақтап, тіл қатқан жоқпын.

- Неге үндемейсің? Ойланып отырсың ба? Ойланатын несі бар? Сынақ атаулының бәріне шыдап, қаһармандық көрсетпексің бе? Бұл жерде түк шықпайды одан! Бір, екі, үш – қазған көрге түс! Біржолата! Бұл жерден аман-сау шыққандардың бәрі бізге қызмет етуге келісім береді! Тегіннен тегін ешкімді шығармаймыз! Кінәсіз екенім дәлелденіп, ақталып шықтым немесе шын жүректен тәубама келгендіктен босатып жіберді деген – бос сөз, аңқау халықты алдау!

Бөлмені бір айналып келіп, алақанын уқалап, артыма келіп тұрды. Демі желкеме ұрады, соның өзі жүйкемді жұқартып барады. Атып тұрып, жұдырықпен бетінен бір ұрсам, мойнын бұрап тастасам, бытшытын шығарсам деп құшырланып отырмын. Бірақ, тістеніп алып, үнсіз шыдауға тура келді.

- Сенің ағайындарың совет өкіметінің алдында кінәлі! – деп жалғастырды ол, дауысын құбылтып. – Өзің мен тағы бірер туысың өкіметке адал қызмет етіп жүрміз деп құтыла алмайсыңдар. Бір ғана Сәлім үшін бәріңді атып тастауға болады!

Қол-аяғымның жаны кетіп қалды. Тергеуші қайтадан өз орнына барды, менің қорыққанымды көріп рахаттанып тұр, бар ерік-жігерімді салып, сабыр етіп отыра бердім. Ойым сан-саққа жүгірді – шынымен Сәлімді де ұстағаны ма? Қайда екен ол? Тірі ме, өлі ме? Бірақ бұл жайында сұрай алмадым.

Сәлім бір топ жанкештілермен бірге басмашыларға қосылып, Орта Азияның құмды даласында қызыл гвардияшыларға қарсы соғысыпты дегенді ұзынқұлақтан естігенбіз. Отызыншы жылдары Сәлім тәркілеу мен ұжымдастыруға қарсы көтерілгендердің арасында жүр деген қауесет жетті. Көтеріліс аяусыз басып-жаншылған соң із-түзсіз кетті, ешкімге көкірегін бастырмайтын маңғыстаулық адайлармен бірге түрікпеннің Қаракұмында жасырынып жүр деген хабар келді, сосын ол туралы аңызға бергісіз әңгімелер сиреп кетті. Отыз екінің аштығынан кейін мүлдем хабарсыз қалдық. Не аштан өлді, не шайқаста қаза тапты, не шекара асып, Ауғанстаннан немесе Ираннан бір-ақ шықты деп ойладық.

- Інің туралы алуан түрлі аңыздар айтылады, – деп жалғастырды тергеуші кекетіп. – Біреулер оны құдайсыздарды тәубасына келтіру үшін қайта тірілген еркіндік сүйгіш көшпенділердің аруағы деп соғады. Халықтың айтуынша, біресе сұр мергеннің кейпінде келіп, кәпірлерді – яғни біздерді, советтік қызметкерлерді жазалайды екен. Кейде қараңғы түнде даланың бір түкпірінен ол атқан оқ халық жек көретін, өмір сүруге хақысы жоқ жауыздың қақ маңдайынан қадалады дейді. Асырып айтады, әрине, дегенмен шындыққа жанасатын тұстары да бар – соңғы жылдары бірнеше жауапты советтік қызметкерді атып кетті. Бірақ бізден ешкім құтылған емес, құтыла алмайды! Міне, сын сағаты соқты! Аруақ-інің үшін жауап беру керек қой! Таңдау өзінде – екінің бірі! Не – олай, не – былай!

Жұдырығымен үстелді қойып қалды. Бұл маған берілген мүмкіндік болатын. Үнсіз, қинала басымды изедім. Азаптаушым масайрап қоя берді. Тағы жарты стақаннан құйып, тілек айтты. Ішіп жібердік, сол арқылы құпия келісім туралы шартты бекіткендей болдық.

Мен бір шешімге келдім: ажал машинасына ашық қарсы шығуға болмайды, ал онымен шайқасқа түсу мүлдем мән-мағынасыз әрекет. Ұраншыл кітаптарда жазылатындай, қаһармандық көрсетіп: «Жоқ! Құлыққа бармаймын, ұстанған қағидаттарымнан бас тартпаймын! Мен адалмын, ажалдың алдында да адал боп қаламын! Тек шындықты ғана айтамын! Дұшпанның алдында тіземді бүгіп, өзімді де, өзгені де алдап жер бауырлап жүргенше, басымды тік ұстап, күресіп өлгенім артық!» – деп айғай салғанда не болар еді? Атады да тастайды, бітті!

Мен икемділік пен айлакерлік жолын таңдадым.

Қажетті шегініс

Сөйтіп, өмір жолым ойламаған жерден басқа жаққа бұрылып кете барды.

Енді өз басымды ғана арашалауды ойламай, қолымнан келгенше біреулерді сақтандыруға, жазықсыз жандарды қамауға алуға жол бермеуге, кейбіреулерді НКВД-ның жазалаушы машинасынан құтқарып қалуға тырысатын болдым.

Сұмдық заманның айла-шарғыға толы амалдарын зерттей келе бұрын шолақ белсенді болған, қазіргі сөз тасушы салпаңқұлақ – құпия қызметкерлердің жұмысындағы бір ерекшелікті байқадым. Олар болашақ құрбандықты қақпанға түсіру үшін әуелі күмәнді әңгімеге тартады екен. Өкіметтің кейбір әрекеттерін сынға алғансып, әртүрлі дәрежедегі басшылардың қандай да бір істерімен келіспейтінін білдіріп, наразылығын айтады. Арандатады. Әрине, шыншыл да адал адам өйгіп ашық сөйлеп тұрған кісіден күмәнданбай, әңгімеге араласып, бұл жөніндегі өз пікірін білдіріп, нақты деректер келтіреді. Салпаңқұлаққа керегі сол – домалақ арыз жазып жіберуге жеткілікті материал тапты, шындық іздеген байғұстың да тағдырын шешті. Сондай зұлымдықты көргенде қаным қайнап, әлгіндей арамзалардың кеңірдегін жұлып алғым келетін. «Оу, бауырларым-ау, неткен аңқаусындар, неге сонша сенгішсіңдер?! Арандатқан әңгімеге иланбандар, тілдеріңе сақ болыңдар!» – деп кең даланы басыма көтеріп, жар салар ма едім! Осының екеуін де істей алмайтын болғандықтан, халқыма аз да болса нақты іспен көмектесуге ұйғардым. Енді әлгі сұрқиялардың қаскөйлік әрекеттерін аяқтауына мұрша бермеу үшін сатқындардың өздерін сата бастадым. Сол үшін қазір, өмір жолым аяқталып, жаным көкке ұшар сәт жақын қалғанда да өкінбеймін! Әрине, ондай ештеңе болмағаны жақсы-ақ еді! Сәби кезіміздегідей періште күйімізде қалсақ қой, шіркін!.. Бірақ, өмірде адамның алдынан әрқашан жолайырық шығады – екінің бірін таңда.

Қайтпас қайсар максималист болғымыз келеді, нағыз адам андай, мындай болуы керек дейміз... Оның бәрі жақсы ғой, бірақ моралистер мен діни уағызшылар асыл мұрат тұрғысынан адамның қандай болуы керектігі туралы айтады! Асыл мұрат – нақты шындық емес, ал біз шын мәнісінде не болғаны, адам өзін сол сәтте қалай ұстағаны туралы айтуға тиіспіз! Жер бетіндегі өмір деген сол, онда бәрі де болады. Жаратқан Иеміз адамға ғұмыр сыйлағанда өмірдегі барша сынақтан өтсін, бақытты да көрсін, қасіретті де бастан кешсін, ойланып, сол ойын жеткізе білсін, әрекет етіп, жасампаздыққа ұмтылсын, күрессін деп берген! Адам – періште емес, оны сол қалпында қабылдап, жан дүниесін сол күйі түсінуге тырысу керек! Ондайды қаламасаңыз да үкім шығаруға асықпаңыз!

Менің өмір жолым, ғұмыр тарихым теп-тегіс болған жоқ, бірақ шынайы. Ол маған осы күйінде ыстық!

Бір күні тергеуші әңгімелесуге шақырды.

- Ал, қане, тезірек көңілімді көтерші! Әйтпесе, байқаймын, жүйкем жұқарып жүр! – деді ол.

Сөзінің астарында қорқыту жатыр. Егер оның жыны ұстап кетсе, жағдай насырға шабады. Сонда да даланың аңқау қазағы болып көрінуді жалғастыра бердім.

- Сізді қуантуға қашан да әзірмін! Қонаққа келіңіз! Ең семіз қойды соямыз... Ет асамыз, самогон !

Қаркылдап күліп жіберді.

- Сен өзің қойсың! Семіз болмасаң да! Ішіп- жеуге үлгереміз. Қойың жайылып жүре берсін, біздің қарнымызды тоғайту үшін дәру шөптерді жеп, қондансын! Ал қазір басқаны жегім келіп тұр! Халық жауларын әкел!

- Жоқ олар! – дедім еріксіз.

- Қалай жоқ?

- Бітті бәрі! Ұсталып, атылып кетті!

Ол мырс ете қалды.

- Сондай нақұрыс болмашы! Біріншіден, сен әлі ешкімді ұстап берген жоқсың. Екіншіден, халық жаулары әрқашан табылады! Арақ таусылуы мүмкін, ал халық жаулары ешқашан таусылмайды!

- Әйтеуір біздің ауданда жоқ! – деп қасарыстым мен. – Шынымен бәрін баяғыда ұстап әкетті! Қалғандары марксизм-ленинизм-сталинизм ілімін қатаң ұстанады, заңды бұзбауға тырысады!

- Былай, Асанбай, – деді тергеуші дауысын бәсеңдетіп. – Бері кара, адамдар бірлесіп, халық құралады. Солардың арасынан біреуі ерекше көзге түсіп немесе басқалардан аулақтай бастаса, халық жауы – сол! Сондайларды ұстау керек!

Енді қасарысуға болмайтынын ұқтым, бірақ қулығымды жалғастыра бердім.

- Сізді енді түсіне бастадым, – дедім бағыныштылық танытып. – Бірақ оларды іздегенде мұқият болу керек, әйтпесе сөвет өкіметіне шын берілген, жазықсыз, адал адамдар зардап шегуі мүмкін!

- Ізде,ізде, – деп мақұлдады ол. – Іздеген адам бір мая шөптің ішіндегі инені де табады! Ал енді адал, шын берілген адамдарға келсек... Сенің ағайындарыңа, жалпы жат жерліктердің ешқайсысына сенбеймін! Олар біздің өкіметтің жаулары, ерік өзімде болса түгелімен лагерьге тығар едім! Сонда бәрімізге жақсы болар еді! Біздің де құлағымыз тыныш, олар да қауіпсіз өмір сүреді! Келешекте солай болатын шығар. Ал әзірше нақты адамдармен айналысайық. Бір аптаның ішінде жасырынып жүрген халық жауының бет пердесін сыпырып, аты-жөнін жазып бер! Таппасаң, өзінді айдатып жіберемін! Жоспарды орындауға бір адам жетпей тұр!

Қорыққан түр көрсетіп, басымды изей бердім, бұрыннан мазалап жүрген бір ой бар еді, соны іске асырудың сәті енді түскен сияқты. Тек ұсақ-түйегіне дейін ойластырып, нақты кірісу ғана қалды. НКВД қызметкері ештеңеден күдіктенетін емес, көңілі толып, бұрынғы әдетімен темекісін тұтатты.

Жоспар туралы айтқаны бекер емес. Жұрттың айтуынша, әр облысқа, әр ауданға халық жауларын анықтау туралы жоғарыдан нақты жоспар түсіріледі екен. Жоспар орындалмаса, сол аудандағы қызметкер жолдастар жұмысты нашар істейтін болғаны. Онда өздерін тұтқындайды. Сондықтан әр аудан жоспарды мерзімінен бұрын әрі ештеп артығымен орындауға тырысады. Қосыңқырап, артығымен орындау – жоспардан тыс тағы бір-екі адамды атып тастау немесе лагерьге жөнелту. Жел сөз бе, құрғақ статистика ма – білмеймін, бірақ сол кездің шындығы осы. Енді міне, сондай сұмдық жоспарды орындауға өзім де қатысатын болдым!

Бұрынғы шолақ белсенді, қазір жұрттың айтқанын астыртын тыңдап, сыртынан көрсетіп жүрген бір салпаңқұлақты ұстатып жіберуді көптен ойластырып жүргенмін. Оны бүкіл аудан халқы жек көретін, бірақ көптеген адам, тіптен бастықтар да аяғын тартады. Сақтанатын жөні де бар. Жала жауып, сыртынан көрсету арқылы талай адамды берісі – лагерьге, әрісі – ана дүниеге аттандырған сұмпайының өзі. Сол құбыжыққа өз тәсілін қолданып, көзін құртатын уақыт жетті деп шештім. Осы бір қауіпті операцияны мұқият ойластырып, асқан сақтықпен қолға алдым. Әуелі аудандық және облыстық НКВД басшыларына салпаңқұлақтың зиянкестікпен айналысып жүргені жайында бірнеше домалақ арыз түсірдім. Асыра

сілтеуге құмар, сол арқылы халықтың алдында совет өкіметінің беделін түсіреді деп жаздым. Белсенді кезінде өзіне берілген өкілетті асыра пайдаланып, кедейлердің ішіп-жемдік азық-түлігін сыпырып алды, дала халқын жаппай аштық пен қырғынға ұшыратты.

Әуелі батылым бармағанмен, кейін ойлана келіп, тергеушінің өзін де әлгінің соңынан жіберу керек деп ұйғардым. Жазықсыз жандарды аяусыз қаталдықпен қамауға алып, тойымды білмес етартқышқа аттандырудан жалықпаған қанішердің екі қолы шынтағына дейін қанға малынған. Халқымызды қырып-жоюды шын көңілімен құлшынып, рахаттанып істейтіні соншалық, көрген адамның төбе шашы тік тұрады. Құзыры жүретін аймақтың тұрғындарын қан қақсатып, үрей-құтын ұшыратын. Қорқыныш бұған халық оған қарсы бір ауыз сөз айта алмайды, жауызды іштей қарғайтын. Қолданатын тәсілдері түп-түгел зымияндыққа құрылған. Қаным қайнап, үкімін баяғыда кесіп қойғам, бірақ орындаудың амалын таппай жүргенмін. Осы ой маза бермейтін. Қасиетті жеріміз ондай жендеттен арылуға тиіс. Сөйтіп, өздерінің әдісі бойынша, НКВД-ның жоғарғы құрылымдарына үстінен домалақ арызды жаудырта бердім.

Әрине, олардың темір шеңгелінен шығу оңай емес, мүлдем құтыла алмауым да мүмкін, оны түсінетінмін. Бірақ, соған саналы түрде бардым, ештеңеге өкінген жоқпын, опат болсам өзіммен бірге ала кетер жастығымды дайындап, өз кегімді өзім ала берейін деп шештім. Мүмкіндік бар кезде дұшпандарды барынша көбірек қыру керек, кейін өзіңнің уақытың келгенде жаның тыныш болады. Мені құтқарса, тек кездейсоқ жағдай ғана құтқара алады.

Күтпеген жерден сондай жағдай туа қалды.

Тура сол кезде ішкі істер халық комиссары Ежов орнынан түсіп, тұтқынға алынды. Кейін халық жауы ретінде атып тастапты. Жаңа халық комиссары болып Берия тағайындалды, НКВД қызметкерлерінің арасында қайтадан тазарту жүргізілді. Соның арқасында Ежовтың сыбайластарын жауапқа тартуға жол ашылды, менің тергеушім мен оның құпия қызметкері – әлгі салпаңқұлақ солардың қатарынан саналатын.

Домалақ арыздарым буырқанған оқиғалар ағынына қосылса керек, көп ұзамай тергеуші мен салпаңқұлақ қамауға алынды. Кейін үштіктің үкімімен екеуін де атып тастапты деп естідік. Мейлі, алды-артына бір уыс топырақ!

Айлакерлікпен ойластырылған жоспар арқылы екі бірдей нағыз халық жауынан құтылып, көңілім орнына түсті. Анығында не болғанын қайдам, әйтеуір менің ісім тергеушімен бірге кеткен сияқты.

Содан кейін бұл мәселе бойынша мені ешкім мазалаған жоқ.

Соғыс

Көп ұзамай соғыс басталды.

Ол кезде қырық бір жасқа келгеніме қарамастан, басшылардың «достық кеңесімен» алғашқылардың бірі болып өз еркіммен Ұлы Отан соғысына аттануға тура келді.

Үйдегілердің қалай шығарып салғаны әлі есімде. Халима ет асты, көп қылып шелпек пісірді. Балалармен бірге үн-түнсіз жеп отырмыз. Бәріміз жабырқаумыз. Үш ұлым мен екі қызым уайымдап отыр – бір-ақ сәтте есейіп шыға келіпті, бәрін түсінеді. Шешем батасын беріп, дұғасын оқып, құшағына басты. Көзіне мұң тұнған. Балаларымды бауырыма қысып, үнемі бірге болыңдар деп ескерттім.

Үйден шығарда Халима жолға жинаған түйіншекті қолыма ұстата беріп, алғаш рет жұрттың көзінше мені құшақтай алды! Көзінің жасын әрең тежеп, күбірлеп қояды:

- Өзіңді сақта! Аман қайт! Бәріне ерегескенде тірі келші! Біз сені күтеміз, амандығыңды тілеп отырамыз!

Қайғыдан жүрегім езілді, бірақ амал жоқ – аттанып кете бардым.

Шұғыл даярлықтан өткен соң алғы шепке жеткенше бірер апта жаяу жүрдік. Шиыршықтай бүктеген шинелін арқасына асып, иығына винтовкасын ілген адамдар тізбектеліп шұбырып келеді. Командирлер жиі-жиі компасқа қарап бағдар түзеп, рация арқылы сөйлесіп бағыт анықтамақ болады. Жолдан адасып, бейтаныс, орманды жерді кезіп жүргенімізді бірер күннен кейін түсіндік.

Өзгелермен бірге келе жатсам да, көбінесе қиялым басқа жақты кезіп кетеді. Солдаттарға қарап, былай ойладым: «Бәріміз бірге жүріп келеміз, бірақ әркімнің өз өмірі бар! Солдат өз тағдырын арқалап келеді! Не ойлап келе жатыр бұлар? Ешкім біле алмайды. Шынымен, әр адам – жеке тарих, жазылмаған кітап! Ал өмір бір-ақ сәтте қиылып кетуі мүмкін! Сөйтіп әлгі кітап оқылмастан қала береді».

Басыма неше түрлі ой келеді, бірінен бірі қорқынышты. Солдаттардың шеруіне қарап келе жатып, миымда бір ой жарқ ете қалды: «Адам – ертеңгі өлік! Бүгін бар, ертең жоқ! Міне, солдаттар жүріп келеді, әп-әдемі жігіттер, бірақ олар біреулерді өлтіруге, өздері де өлу үшін келе жатыр!» Соғыстың қатал шындығынан қашып құтыла алмайсың, жасырынып қалу да мүмкін емес! «Осының бәрі қас дұшпанды жеңу үшін жасалады!» – деп қарсылық білдіреді ақылым. «Өмірдің мәні мен мағынасы өзгелерді қырып-жою арқылы жеңіске жету ме?!» – деп айтысқа шақырады ішкі дауысым. Осы даудан, осындай дауыстардан басым жарылып кете жаздайды. Ашынғаннан оңды-солды оқ боратып, соңғы патроныма дейін атып

тауысып, жаудың оғына қарсы шапқым келді.

Соғыста алғаш рет шайқасқа кіргенде қорқасың. Сосын жараланып, госпитальда жатып, сауыққан соң қайтадан майданға оралғанда қорқынышты болады. Қалған уақытта бойың үйреніп кетеді, соғысып жүре бересің. Қанды қырғыннан аман қаламын деп ешкім де ойламайды. Құлағыңның түбінен ысқырып оқ өте шығады, дәл қасында снаряд жарылады, ал сен тамағыңды ішіп отыра бересің. Кідіруге болмайды, тамақ суып қалады!

Алғаш рет неміс артиллериясының атқылауына тап болғанда қарауылда тұрғанмын. Жарғы бойынша күзетшінің қарауылды тастап кетуіне болмайды. Бірақ жарылыстан қорғану үшін жата қалуға тыйым салынбаған. Ал мен селтиіп тұра беріппін! Снарядтар ысқырынып ұшып өтеді немесе жақын маңға түсіп жарылады. Кенет дәл қасымда гүрс етіп жарылды, үстіме ап-ауыр бірдеңе құлап түсті. Біттім деп ойладым! Қарасам, тірі екенмін, бірақ қозғала алмаймын. Сөйтсем, денемді түгелдей топырақ басып қалыпты, қарауылда тікемнен тік тұрған күйімде тамағыма дейін көміп тастаған. Бір кезде өзіміздің адамдар қазып алды. Қараймын, ешқандай жарақат алмаппын! Командир: «Жарайсың! Қарауылды тастамапсың!» – деп мақтады. Ал мен қорыққаннан қалшиып қатып қалғанмын!

Осы сұмдықты бастан кешкенім өзіме пайдалы болды, біртіндеп соғысқа бойым үйрене бастады. Дегенмен, біржола үйреніп кете алмайсың. Тығылатын жер жоқ – сені атып жатыр, сен де атасың. Біреудің сені атқаны онша жағымды емес, оқ самайыңды жанап өтеді, кейде сарт етіп басыңдағы дулығаға тиеді. Фашистер бас көтертпей оқ жаудырғанда қатқақ жерге жабыса қаласың, ол саған жып-жылы, жұп-жұмсақ болып көрінеді. Жерге сіңіп, топыраққа айналып кеткің келеді, адамдардың қолымен жасалып жатқан мынадай азаптан біржола құтылсам деп армандайсың.

Таңертең жас солдаттар мінген жүк машиналары алға қарай өткенін де көрдім. Кешкісін кері қайтқанын да көрдім. Бағанағы солдаттардың мәйіттері тиеліпті, астауынан аққан қан жерге тамып, дөңгелегіне шашырап келеді. Шыр айналған дөңгелектер адамның қаны мен жердің балшығын араластырып илеп барады, машина балшыққа батып қалса қанды балшық зырқырай айналған дөңгелектің күшімен жан-жаққа бірнеше метрге шашылады. Жаным түршігіп, есімнен танып қала жаздадым. Әрине, ешкімнің де өлгісі келмейді, бірақ мына тозақтан аман қалып, үйге ораламыз деп те ойлаған емеспіз.

Соғыста көрген алғашқы өлімді ұмыта алмай қойдым. Немістер шабуылдап келе жатқан. Қазылған орға тығылып, атысып жатырмыз.

Қасымда Саша деген жап-жас орыс жігіт бар, винтовкадан көздеп атуға тырысады. Бір кезде «О, дәл тиді!» – деп қуана дауыстады. Бір фашисті өлтірсе керек. Сол сәт өзі де ауырсына ышқынып, бір қырына аунап түсті. Жалма-жан басын көтердім. Көкпеңбек көзі шарасынан шығып кеткен, сыбырлап бірдеңе айтпақ болады: «Асанбай... Асанбай!» Қаны сорғалап жатыр, автоматтан түйдектеле атқан оқ кеудесін тіліп өтіпті. Басын көтеріп, жанарынан көзімді алмай күбірлей бердім: «Саш! Сашенька!». Дір ете қалды да, жан тапсырды! Шайқас біткен соң жерледік. Оның дауысы әлі де әлсін-әлсін құлағыма келеді. Өлгісі келмеген, өліп бара жатқанына сене алмаған жас жігіт не айтпақ болды екен?

Одан кейін қанша өлімді көрдім – жаппай қырылу, қаһармандық өлім, сұмдық өлім, ақылға қонбайтын өлім! Адам ажалға да үйренеді екен! Шайқас қызған сәтте мылтықты жүгіре атып, шабуылға шыққанда немесе жан алып, жан беріскен қоян-қолтық ұрыс кезінде өзіміздің де, дұшпанның да өлігін тапап жүріп соғысатынбыз. Адам қанын тізеден кешіп жүргенімізді кейін аңғарамыз. Ыза-кекке булыққан солдаттар айуанға айналып кеткендей, сол мезет тірі жан иесін түгел қыруға дайын тәрізді.

Соғыстың бас кезінде тоқтамастан шегіне бердік. Немістердің қаруы сай, техникасы мықты. Құрыдық деп ойладық, дегенмен түбінде біз жеңеміз деген әлсіз үміт ешқашан өшкен емес. Жеңуге тиіспіз! Сол жеңіс үшін қарапайым совет солдаттары мен офицерлері ғажайып ерлік жасап, қиял жетпес қаһармандық көрсетті.

Жаужүрек жігіттер қарулас достарын құтқару үшін өздері құрбан болды. Мені қанша рет құтқарды, өзім қанша адамды құтқардым – есімде қалмапты!

Қысқы аязда, қар басқан шұңқырда тоңғанымыз ше! Қазір ыстық пештің қасында отырып, соның бәріне қалай шыдадық екен деп ойлаймын. Суықтан қалтырап, ыстық тамақты армандайсың, сол мезет жаудың артиллериясы атқылап қоя береді! Онсыз да жетісіп тұрғаның шамалы, енді снаряд жауып тұр! Кейде солдаттың ас үйін снаряд талқандап кетеді – қош бол, майлы сорпа мен ыстық ботқа! Амал жоқ, шыдадық!

Сұрапыл соғыстың бетбұрыс кезеңіне ілігіп, Совет Армиясы жеңе бастағанда біздің де рухымыз көтерілді. Енді ажал бізден қашып жүргендей. Жоқ, ол қашатын ба еді! Үнемі қасымызда аңдып тұрып, керегін әрқашан алатын.

Бір күні, уақытша тыныштық кезінде қасыма ерекше бөлімнің майоры келді. Іштей сақтана қалдым, бірақабыржыған жоқпын, өйткені ол солдаттарды жиі-жиі әңгімеге тартатын. Ешкім жақтырмайды

оны, амалсыздан сөйлеседі. Бірақ соны ашық айтуға ешқайсының батылы бармайды, еріксіз бағынады, майор соны малданып, өзін беделді бақылаушымын деп есептейді. Басында сатқын және тыңшы деп ешкімді кінәлаған жоқ, ешкімді тұтқындаған емес. Кейінірек бетіне перде тұтқан жау тыңшылары мен сенімсіз элементтерге қарсы күресті қатаңдату туралы бұйрық түскен соң шындап кірісті. Бірнеше солдат пен офицерді айып батальонына аттандырды, біреулерді атып тастапты деп естідік. Неше түрлі сұмдығы онсыз да жетіп-артылатын соғыстың осындай қатал қосымшасы да болған.

Майор әртүрлі тақырыпта әңгіме айтып, папирос ұсынды. Екеуміз шылым шектік, сонда ғана маған айырықша назары түскенін аңғардым. Қобалжи бастадым, тек далалық сабырымның арқасында сыр берген жоқпын. Сұрақтарына қысқа да нұсқа жауап беріп, мұқият тындап тұрмын. Жүрегім дүрсілдеп барады. Ерекше қызметтің адамдары Сәлім туралы бірдеңе естіген болды-ау деп қорықтым. Онда маған құтылу жоқ! Тірілей берілмеймін, өлгенше соғысамын деп шештім. Бір тәуірі, автоматым қасымда, гранаттарым бар.

Майор жүріп қайтайық деп ұсыныс жасады. Бағынуға тура келді. Автоматымды алмақ болғам, қала берсін деп ымдады.

Майдан шебінен әрірек барып тұрдық. Қираған жүк машинасының қасына барып тоқтадық, майор әңгімеге енді кірісті. Дауысынан ызғар есіп қоя берді.

Қарулас серіктеріммен әңгімелесіп отырғанда соғыстың мән-мағынасыз екенін айтқанмын, біреу соны жеткізіп барыпты. Бір жолы шыдай алмай, бұл туралы не ойлайтынымды ортаға салғаным бар еді.

- Адамдар не үшін бірін-бірі өлтіреді, осыншама адамды қырып салуға қалай дәті барады?! – деп сұрақ қойдым бір сұмдық кескілескен шайқастан кейін, қаза тапқан жолдастарымды уайымдап, жаным күйзеліп отырып.

- Не деп тұрсың? Сеніңше, немістер де адам ба?! – деп қарсылық білдірді біреулер.

- Ал кім олар? – деп қоймадым мен.

- Олар адам емес! Олар – фашист! Біздікі дұрыс – оларды мүмкіндігінше көбірек қыру керек! – деп түсіндірмек болды маған.

- Біз солай ойлаймыз! Олар да солай ойлайды! Сонда адамзаттың мұраты – бірін-бірі аяусыз қырып-жою болғаны ма?! – деп мұндай қатыгездікті түсіне алмайтынымды білдірдім.

- Доғар! Қайдағы жоқты айтпа! Жарылыстан есің ауысып кеткен бе!

Қаруластарым аузымды жапқызып тынды, амалсыздан үнімді

өшірдім. Бірақ сан түрлі ойлар миымды кемірумен болды.

Сталин Кремльде отырып, адамзаттың тағдырын шешеді. Гитлер рейхстагта, өзінің бункерінде аспан мен жерді қабыстырып жатыр. Черчилль сигараның көк түтініне оранып, күн сайын қымбат коньяқтың бірнеше бөтелкесін сіміріп қойып, Англияның пайдасын көздеп қитұрқы жоспарлар жасайды. Мұхиттың арғы жағында Франклин Рузвельт дүние жүзін түгел бағындыруды ойластырып жүр. Ал Асанбай Бектеміров, қарапайым қазақ Аманжолдың баласы, неміс автоматшыларының бораған оғынан тығылып, сызды окоптың түбінде бүрісіп отыр; қолайлы мезетті пайдаланып, қарапайым әскери винтовкадан атып, оларды бір-бірлеп өлтіруге тырысады. Сонда, совет және неміс армияларының қатардағы солдаттары, қарапайым адамдар, бір-бірімізді не үшін қырып жүрміз?!

Осы ойлардан қиналып, күмәнданып жүргенімде әлгі айтқанымды біреу жеткізіп барыпты. Майор сол сөзімді түгел талдай келіп, мынауың немістермен бауырласуға шақыру деп тапты.

- Гуманизм туралы айтқансып, іс жүзінде совет солдаттарын идеялық тұрғыдан аздырмақсыз, біздің ісіміз дұрыс екеніне деген сенімнен айыруды ойлайсыз! Бұл – зиянкестік, арандату мақсатындағы идеологиялық әрекет!

- Жоқ! – деп шыңғырып жібердім, әлде қорыққанымнан, әлде жөнсіз айыптауға күйіп кеткендіктен. – Біздің соғыс әділ екеніне ешқашан күмәнданған емеспін! Фашистер елімізге басып кірді, жерімізді тартып алмақ, олар – басқыншы! Біз оларға қарсы соғысып, отанымызды қорғап жүрміз, бұл – Совет Одағының әр азаматының қасиетті борышы!

- Әй, қайдам! – деп кекетті ерекше бөлімнің қызметкері. – Осы сөздерді окопта жатқанда айту керек еді, жыламсыраудың орнына! Енді ана жақ не айтар екен, көреміз соны!

Саусағымен аспанды нұсқады. Сұп-суық көздері тесіп жіберердей болып, сәл кідірді де сөзін жалғастырды.

Екінші қойған кінәсі алғашқыдан да ауыр болып шықты. Бірде зор шығынға ұшырағанымызға күйініп, солдаттарды бар даусымен «уралап», винтовкасын серт ұстап, қарлы даламен дұшпанның мықтап бекітілген қорғаныс шебіне қарай тұра жүгіріп шабуылдауға мәжбүрлейтін әскери басшыларымызды сынағанмын. Бетондалған доттар мен дзоттарда отырған фашистердің пулемет пен автоматтан төккен оғынан қанша солдаттымыз қырылды! Қарамағындағы жауынгерлерді аяусыз өлімге айдап, қайткенде де Н. биіктігін алуға ұмтылған әскербасылардың мұндай тактикасын түсіне алмап едім. Сол сөзім де ерекше бөлімдегі қызметкерлердің құлағына

шалыныпты.

- Сен не, ененді ұрайын сатқын! Әлде советтік әскери тактикаға қарсысың ба, ә?! – деп, майор кенеттен ақырып жіберді. Оның даусынан өртенген жүк машинасына қонақтап отырған құстар шошып, ұшып кетті. – Орыс солдаты қанша рет «уралай» айғайлап, дұшпанның оқ пен отына кеудесін төсеп, жеңіске жетті! Енді міне, қайдағы бір ауылдан келген әумесер сол ерлікке күмән келтіреді!

- Жоқ, мен біздің солдаттардың қаһармандығына қарсы емеспін! – деп батыл тойтарып тастадым, бұл әңгіме жақсылыққа бастамайтынын түсініп. – Мен тек шамадан тыс адам шығынына қарсымын!

- Солдаттың Отан үшін ерлікпен қаза тапқаны – азаттық жолындағы соғыстың асқақ та биік мәні!

- Ал оның туған үйіне жеңіспен оралғаны одан да жақсы! – деп тойтардым да, байкатпай пышағымның сабын сипап қойдым.

Майорды сол жерде өлтіріп, орманға жасырынуға дайын тұрғанмын. Ол менің ойымды оқып қойған екен. Кенет нағанын суырып алып, маңдайыма тақады.

- Сен тұтқындалдың, отанын сатқан опасыз! Көтер қолыңды! Трибуналға барасың!

Біткен жерім осы. Берісі, айып батальонына жібереді, тіпті, сатқын ретінде табан астында атып тастауы да мүмкін.

Сүмірейіп, қолымды көтердім. Сонда да майордың қолындағы нағанды қалай қағып түсіруге болатынын ойластырып тұрмын.

Кенет гүрс ете қалды. Көзім қарауытып, құлап түстім. Біраздан соң есімді жидым. Басым айналып барады, қаным сорғалап тұр, басымнан жараланғанымды ұқтым. Жарамды бинтпен таңып, жан-жағыма қарадым. Жарылыс майордың денесін талқандап кетіпті – быт-шыты шыққан мүрдеге қарауға дәтім бармады.

Сәлден соң санитарлар жүгіріп келді, мені дереу санитарлық бөлімшеге апарды. Ол жерден госпитальға жөнелтті. Снаряд майордың арт жағына түсіп жарылыпты. Қарсы алдында тұрғанмын, мені снарядтан денесімен қалқалап қалған. Ол мені өлтірмек болып еді, керісінше, төніп келген ажалдан құтқарып қалды! Керемет болмағанда не бұл?! Снарядтың сынығы оң жақ самайыма шықпастай болып қадалыпты. Дәрігерлер бір апта әуреленсе де суырып ала алмай, ақыры сол күйі қалдыруға ұйғарды. Ең бастысы, өзімді жайыма қалдырды, барлық күдік-күмән мен айыптаулар неміс снаряды жарып өлтірген ерекше бөлім қызметкерімен бірге ұшып кетті.

Сабама түсіп, Жаратқан Иемізге шүкіршілік айттым, қасиетті

бабаларым Марал ишан мен Салық молданың аруақтарына бағыштап дұға оқыдым.

Әскери госпитальда бір апта жаттым. Біртіндеп басымның ауырғаны бәсеңдей бастады, ұйқым қанып, тыңайып қалдым. Сызды окоптан кейін аурухана төсегі жұмақтай көрінеді, ыстық тамақ ішіп рахаттанғаным соншалық, соғыс аяқталғанша осында жатып, тамақты соға бергің келеді. Үйге хат жазып, газет оқып, радио тыңдадым. Жарақаттан айыға алмадым, ара-тұра басым шыдатпай, жарылып кетердей ауырады. Дәрігерлер емдеп жатыр, екпе салады, біртіндеп тынышталамын. Жарықшақ алынбады, сүйекке терең еніп кетіпті, мені ғана айналдыра беруге уақыт қайда – майдан шебінен жаралылар көптеп түсіп жатыр.

Ақыры шығарып жіберді, қайтадан алғы шепке аттандым. Майданға жеткенім сол еді, басым қайтадан жан шыдатпай ауырып қоя бергені. Не істейміз, санитарлар көмектесе алмады – самай сүйегіме қадалған темірдің әлегі бәріміздің есімізді шығарды. Ақылдаса келіп, қайтадан госпитальға апарды.

Госпитальда әскери дәрігерлер тылға жіберіп емдетуге шешім қабылдады. Түстен кейін қажетті құжаттарымды алып, жолға шығуым керек. Түскі астың кезінде радиодан Левитанның дауысы естілді, Сталиннің аяғын басып тұра алатын, мылтық атуға жарайтын жаралылардың бәрін алғы шепке жіберу туралы бұйрығын оқыды. Солай, қарақтарым! Бейбақ басым тағы да майдан даласында домалап кете барды. Бірер күннен кейін самайым жан шыдатпай дуылдап қоя бергені. Саусақпен қасыдым, жұдырықпен уқаладым – қоятын емес. Сол кезде тамақ әкелді. Қасықпен ботқаны көсіп алғалы тәленкеге еңкейе бергенімде, бірдеңе сылдыр ете қалды. Қарасам, неміс снарядының жарықшағы! Ұзындығы бір сантиметрдей, бір қарағанда қорқатын түгі жоқ, бірақ, адамды өлтіріп, жан шыдатпас ауруға душар ететін жоғары сапалы болаттан жасалған жіп-жіңішке, эп-әдемі темірдің сынығы ботқаның ішінде тып-тыныш жатыр! Шамасы, ағзаның өзі жатсынып, ұзақ күресіп, бөтен денені қанды іріңмен қоса шығарып тастаса керек! Басым жеңілдеп сала берді, өмірге құштарлығым қайта оянды! Бірақ жүректегі жарықшақ сол күйі қалды, одан мәңгі құтыла алмайсың. Өмір бойы қала береді! Совет өкіметі мен Сталин үшін соғысып, жаудың танкісіне қарсы атылып, пулеметке қарсы шабу оңай болып па! Мен Сталинді жек көретінмін, Гитлерді одан да жек көрдім! Шыбын жаным екі оттың ортасында шырылдаумен болды.

...Бір жолдасым екеуміз орманда келе жатқанбыз. Айнала тып-тыныш, қауіпсіз аймақ тәрізді – майдан шебі әрегіректе. Штабқа

баруымыз керек. Кенет сүрініп кетіп, құлап қала жаздадым. Еңкейіп қарап едім – қарағайдың бұтағы. Бір кезде снаряд қиып түскен үлкен қарағайдың түбіне жақын өскен, жартылай үзілсе де тамырынан ажырамаған бір бұтағы шөптің үстінде жатыр. Үстінен ауыр машина өткені көрініп тұр – әлгі бұтақ жерге жаншыла тапалып қалыпты, сонда да сынбаған. Кей жері топыраққа көміліп, соның өзінде иіліп-бүгіліп өсе берген, күнге ұмтылудан танбапты! Сынған жері бітіп кеткен, тамырынан нәр алып тұр. «Біреді жылдан кейін үлкен ағаш болады!» – деп ойладым. Табиғаттың кереметіне таң қалып, бір мезет осының жасырын сыры бар емес пе деп ойладым. Сәлден соң басымды көтеріп, жан-жағыма қарағанмын – орман тып-тыныш, жанның рахаты. Жапырақтар сыбдырлап, құстар шырылдайды, ешқандай соғыс болмаған сияқты. Дауыстап жолдасымды шақырдым, жауап бермейді. Мен кідіріп қалғанда алға озып кетіпті. Өзі де көрінбейді, дауысы да шықпайды. Ұзап кетпеуге тиіс еді, алаңдай бастадым, атын атап жүгіре жөнелдім. Орман тып-тыныш.

Жолдасым сол күйі із-түзсіз кетті. Штабтағылар әбігерге түсіп, дабыл көтеріп, іздеп бақты, таба алмады. Танертең барлаушылар кеше немістердің барлаушы тобы майдан шебін кесіп өтіп, біздің тылға өткенін мәлімдеді. Солар «тіл» алған болса керек. Жоғалған жолдасымыз солардың қолына түсіп қалған болуы мүмкін. Олай болса, мені сынып түссе де тамырынан айырылмаған бұтақ құтқарып қалды!

Бірде барлаудан қайтып келе жаттық. «Тіл» алып, түні бойы жүрдік. Шаршап-шалдығып, таң алдында әлдебір қираған ғимаратқа жетіп жығылдықта бірден ұйқыға кеттік. Түс көріппін. Түсімде шешем жаңа піскен нан берді, иісі бұрқырап тұр. Шетінен бір тістеп, рахаттана шайнап жатырмын, анашым жүзінен шуақ төгіліп, басымнан емірене сипайды. Оянып кеттім. Жарық түсіп қалыпты. «Таң алдындағы түс – аян! – дейтін өмірден түйгені көп ақсақалдар. – Есінде болсын, түсінде көргенің емес, қалай жорығаның орындалады! Сондықтан, түсінді кім болса соған, әсіресе пиғылы жаман адамдарға айтушы болма. Өзің жорығаның дұрыс». Ішімнен Аллаға сыйынып, аман-есен үйге қайтып, анашымның нан-тұзынан дәм татады екем деп ойладым. Жып-жылы, жарқын қуаныш жанымды жылытты, сонымен қатар, көңілімде әлдебір алаңдаушылық пайда болды. «Үйіме аман оралып, туыстарым мен жақындарымды көрсем, солармен бірге отырып бір үзім нан жесем, содан кейін өліп кетсем де арманым жоқ, тағдырыма ризашылық айтар едім!» – деп ойладым.

Кенет бір дыбыстар естілді. Біз, жеті барлаушы, жерге жабыса қалып, қарай бастадық. Сайды бойлап бір топ неміс солдаты

келе жатыр. Қолдарына автомат, пулемет ұстаған елу шақты адам қапталымыздан орағытып өтпек. Біздің әскердің ту сыртынан шықпақ қой. Командиріміз Иван тез шешім қабылдап, дереу шабуылдауға бұйырды, оқыстан тап берсек жеңіске жетеміз деп шештік. Шеп құрып, жақындап келуін күттік те өзіміздің және олжа автоматтардың бәрінен бір мезгілде оқ жаудырып, гранат лақтырдық. Фашистердің қарсыласуға мұршасы келмеді, тосыннан көздеп атқан оқ көпшілігін жер жастандырды. Тек бірнешеуі ғана жауап ретінде оқ боратты, бірақ олар бізді көрмей, беталды атып жатыр. Біртіндеп бәрін өлтірдік, жараланған екеуін тұтқынға алдық.

Штабтағылар бұл ісімізге риза болып, нағыз қаһармандық деп атады. Әлгі топтың көзін жойып, құпия операцияның жолын кесіппіз. Бәрімізді наградаға ұсынды, Иван екеуімізді Совет Одағының Батыры атағына лайық деп тапты!

Содан кейін қым-қуыт шайқас басталып, қанды қырғында бәрі сапырылысып кетті. Награда жайына қалды. Кім білген, мүмкін қағаздарымыз штабтағы командирлермен қоса өртеніп кеткен шығар. Соғыстан кейін балаларым әскери комиссариатқа сұраныс берген, алайда құжаттарым табылмапты.

Үш жыл алдыңғы шепте жүргенде талайды көрдім. Біреулердің қаһармандығына, басқалардың зымияндығына, солдаттардың тапқырлығы мен командирлердің кеудемсоқтығына куә болдым. Адамгершілігі мол, шынайы құрметке лайықты командирді кеудесімен жауып, оны құтқару үшін өздерін құрбан еткен солдаттар болды. Жасыратын несі бар, көркөкірек командирдің қыңырлығы мен қорлығына қаны қарайған солдаттардың шабуылға шыққанда әуелі соның өзін арқасынан атып өлтіріп, содан кейін «Отан үшін!» – деп ұран салып қаза тапқаны да болды.

Жарты денесі жарылыстан жұлынып кеткен солдаттың қаны атқылап жүріп, соңғы күшін жинап, бір бума гранатты қолына ұстаған күйі неміс танкінің астына түскенін көрдім.

Бәрінен де совет солдаттарының отансүйгіштігіне тәнтімін. Түрлі ұлттың өкілдері, солардың арасында қазақтар да өлімге бір адамдай қасқая қарсы тұрып, «уралап» шабуылға шығатын. Олар, негізінен, совет өкіметінің кезінде туып, большевизм рухында тәрбиеленген ұрпақтың өкілдері. Олар біздің басымыздан өткенді көрген жоқ, біздің білетінімізді білмейді. Ең бастысы, социализм мен интернационализм идеяларына шын сенеді. Олардың ерлігі құрметтеуге лайықты. Жанымды тырнаған жараны ұмытып, солармен бірге шабуылға шығатынымын, фашистермен жан аямай шайқастым. Кейде өзімнен: «Сен кімсің, Асанбай Бектеміров, Аманжолдың ұлы? Советтің ура-

патриотысың ба, халқыңның тағдырына жаны ауыратын ұлтшыл қазақсың ба?! Әлде әділдік үшін шайқасып жүрген қарапайым солдатсың ба?» – деп сұрайтынмын. Жауап жоқ, бір күрсініп қойып, тағдырдың айдауымен жүре беремін. Ал тағдыр деген әрқашан жұмбақ.

...Бірде орман ішінде тамақ ішіп отырғанбыз. Айнала жым-жырт, жапырақтардың жан жылытар сыбдыры ғана естіледі. Кенет қасымдағы жолдастарымның бірі үн-түнсіз бір жағына қисая кетті. Тандана қарасақ, өліп қалыпты. Атқан оқтың да, жарылыстың да дыбысын естіген жоқпыз. Кейін білдік, ажал оғы аспаннан түсіпті – алыс бір жақта ұшып жүрген ұшақтан атылған ірі калибрлі пулеметтің қаңғыған оғы дәл қарағұстан қадалған. Тағдырдың жазуын қараңыз – талай шайқасқа түсіп шыныққан, екі жыл бойы жарылған бомбалардың астында шабуылға шығудан тайсалмаған, жауып тұрған оқтан сескенбей жау әскері тығылған орға арыстанша атылған жаужүрек жауынгер орман ішінде тып-тыныш түскі асын ішіп отырып ажал құшты.

Бірде біздің жаяу әскерге немістердің шабуылдаушы ұшақтары тап берді. Ірі калибрлі пулеметтен оқ жаудырып келеді. Шамамыз келгенше тасаланып, үстімізде ойқтап жүрген ұшақтарды бақылап жатырмыз. Кенет адам сенгісіз оқиға болды. Штабтан қайтып келе жатқан бір офицер ашық далада жау ұшағынан жауған оқтың астында қалып қойған. Жанұшырған ол жалтара жүгіріп, ағаштардың тасасына тығылу үшін орманға қарай қашады. Неміс ұшқышы мазак қылғысы келді ме, оғы таусылды ма – белгісіз, әйтеуір әлгі офицерді қағып құлатардай-ақ төмен ұшып, қуалай берді. Кенет біздің капитан бір домалап түсіп, шалқасынан жата қалды да, нағанын алып, жер бауырлап ұшып келе жатқан ұшақты көздеп атып салды. Фашист ұшқышының басынан тигізсе керек, біраз жер ұшып барып құлаған ұшақ күрс етіп жарылды. Капитанның ерлігінен рухы көтерілген солдаттар төмен ұшып жүрген фашист ұшақтарына оқ жаудыра бастады, әлгілер қашып кетті. Командирлер капитанға жүгіріп барып, құттықтап жатты. Кейін солдаттардан естуімше, оны жауынгерлік наградға ұсыныпты.

Қазір, жарты ғасыр өткен соң, толып жатқан тарихи оқиғалардан кейін, екі мыңжылдықтың биігінен көз тастаған адамзат сұрапыл соғысты қайта сараптап, сын көзімен қарап, жаңаша көзқарас тұрғысынан бағаламақ болады. Әртүрлі пікірлер айтып, дауласып жатады. Әрине, дүниені дүр сілкіктіп, талай нәрсені өзгертіп жіберген ондай соғыстың қыр-сыры көп, қайшылығы да жеткілікті. Сондықтан да бір-біріне кереғар, бұрмалауға толы, ағымшылдыққа

бейім, субъективті және объективті пікірлер көп... Бәрін санап тауыса алмайсың... Алайда, мен бір нәрсені білемін және кәміл сенемін: егер көсемдердің ар-ұяты таза болмаса бұл үшін тарихтың алдында, Жаратқан Иеміздің алдында өзери жауап береді. Бірақ, сол соғыста төгілген солдаттың қаны кіршіксіз таза әрі қасиетті!

Біздің соғысымыз әділ болатын, біз елімізді басқыншылардан қорғадық. Елімізді тиран мен оның жандайшаптары билеп отырса не амал?! Бұл мүлдем басқа мәселе. Солдаттар билеушілер үшін емес, туған жер үшін жанын қиды!

Сел боп аққан қан мен төбеңнен төніп тұрған ажал, екі жүйенің бітіспес шайқасы адам бойындағы жақсылық атаулыны түгел тапап-жаншып, жойып жіберетін тәрізді. Бірақ, олай емес, бәрібір адам күйімізде қалдық, рухымыз сынған жоқ. Адамдар ерліктің үлгісін көрсетіп, әскери достыққа адал болды, өзін-өзі құрбан етіп, отанын қорғау үшін кеудесін оққа тосты, ән салып жүріп қаза тапты! Ия-ия, тыныштық кезде де ән салатын, ажалға қарсы да әндетіп аттанды. Халық әндерін, совет әндерін шырқадық. Шырқап қана қоймай, жаңа әндер шығарды. «Жас қазақ» әні бүкіл майданға жайылғаны әлі есімде. Бұл әннің тарихы мынадай: қан майданда қаза тапқан Төлеген Тоқтаровқа кейіннен Совет Одағының Батыры атағы берілді. Ержүрек, алғыр да білікті жауынгер қысқа ғұмырында көптеген ерлік жасады. Алғашқы автоматшылардың бірі болған ол жалғыз өзі фашистердің отрядына тұтқиылдан шабуыл жасап, отыз алты жау солдатын өлтірді. Бір шайқаста оғы таусылып, ірі калибрлі пулеметтің оғы тиіп жараланады – қарны жарылып, ішегі қардың үстінде шұбатылып жатады. Қиналғанына қарамастан, бір қолымен қарнының жарығын басып, өзіне оқ атқан неміс офицеріне тұра ұмтылады. Жетіп барып автоматтың дүмімен ұрып басын жарады, фашист офицері өліп түседі. Төлеген Тоқтаров та құлап, оның үстінде жатып жан тапсырады. Оның өлімі бүкіл полкты дүр сілкінтеді, әскери санитар, композитор Рамазан Елебаев тебіреніске толы «Жас қазақ» әнін шығарады. Соғыс өртінің жалынында дүниеге келген ән бүкіл майданға таралып, қазақ солдаттарының гимніне айналды.

Қар жамылған кең дала қанға бөгіп,

Гүрілдейді сұр аспан өлім төгіп...

Ел қорғаған майданда жас арыстан,

Жас қазақ, мұрттай ұшты уралап.

Жанын қиып кете алмай жас өмірден,

Жас қазақ жатты көзі от жайнап!

Көп ұзамай Рамазан Елебаевтың өзі де қаза тауыпты деп естідік.

Бірақ «Жас қазақ» әні халықпен бірге мәңгі қалды, қазір де шырқалып жүр! Кейін білдім, Рамазан Елебаев біздің ақсары керейден шыққан екен, ауданымыздағы Құдықағаш ауылында туыпты. Ия-ия, Сәлім екеуміз Мәриям әпкемізге қыдырып барып, Алтын апаның ертегілерін тыңдаған жер! Солай! Бірақ ауылдан ерте кетіп, Алматыда білім алып, жұмыс істепті. Бұл дүниеде кездесе алмасақ та «Жас қазақ» әні шырқалған кезде ол әрқашан қасымызда, бізбен бірге жүргендей болады!

Адамгершілік сынағы

Барлаушылар тобының командирі аға сержант Иван Петров өз ісін жетік білетін тәжірибелі маман болатын. Екеуміз бірден достасып кеттік. Бір қарағанда қарапайым мұжық тәрізді көрінетін ол көптеген ерлік жасады, қаншама «тілді» дұшпанның апанынан тікелей суырып алды!

Шайқастың алдындағы тыныштық кезінде немесе теп-тегіс далалық жерде тыныққан уақытта біз жиі әңгімелесетінбіз. Темекі салатын дорбасын баптана шығарғанда бұл өмірде содан маңызды шаруасы жоқтай көрінеді. Барбиған саусақтарымен темекі орап, махорканың қоп-қою түтінін көкірегін кере жұтады. Темекінің ашқылтым иісі біз үшін әлемдегі ең нәзік хош иістен де артық сезілетін. Түтіндетіп отырғанымызда соғысты ұмытып, арманға берілуші едік.

Бір күні Иван екеуміз алғы шептен қашық, орманның арасындағы бейтарап жермен барлауға шықтық. Мұнда тұрақты майдан шебі жоқ. Кез-келген сәтте оққа ұшуың немесе минаға түсуің ықтимал, сондықтан біздің солдаттар да, немістер де бұл маңға жоламауға тырысады. Біз секілді барлаушылар үшін бұл жер жау тылына, кейде тіпті о дүниеге өтіп кетуге қолайлы болатын.

Майдан шебін тез кесіп өтіп, фашистердің тылына жеттік. Қалың бұтаның арасымен барыс тәрізді сып етіп өте шықтық, мақсатымыз – осы тұстағы неміс күштерінің орналасу тәртібі мен саны қанша екенін білу. Қанша рет осылай барлауға шығып, «тіл» алып қайттық! Бәрі әдеттегідей еді, кенет қаһарлы дауыс шықты:

- Хенде хох!

Алда келе жатқанмын. Жаудың ақырғаны қарағұстан тиген соққыдай әсер етті, көзім қарауытып, мелшиіп тұрып қалдым да, ақырын қолымды көтердім. Иван да менің істегенімді қайталады. Басымда бір ой жалт етті: бәрі біткені ме?!

- Кімге айтып тұрмын, көтер қолыңды! Бол, тез! – деп бұйырды біреу орысшалап.

- Аtpaндap! Өзіміз! – деп алға қарай аттадым, қуанып кеттім. Бізді немістің жансыздары деп ойлаған өзіміздің солдаттар екеніне шынымен сеніп қалдым.

- Өзіміз, өзіміз! Бұл жерде бәрі өзіміз! Кел бері! – деп шақырды әлгі бейтаныс, бұтаның арасынан сұлбасын көрдім. Олар да екеу екен.

- Келе жатырмын! – деп жауап беріп, қолымды көтеріп солай қарай жүрдім.

Иван сол мезетті пайдаланып, бұтаның арасына сүңгіп кетті. Мен де соған ілесейін деп ойлап едім, бірақ келесі сәтте қалшыып тұрып қалдым.

-Асанбай?! Әй! Сенбісің, Асанбай?! – деп айғайлады әлгі бейтаныс қазақша.

Дауысы таныс, бірақ дәл қазір оны танитындай жағдайым жоқ еді. Серігіне ескерткен болса керек, немісше бірер сөз айтып, жасырынған жерінен атып шықты да, маған қарай жүгіре жөнелді. Кім екенін танығанымда толқығаннан басым айналып кетті.

Бұл Сәлім болатын!

- Бауырым! – деп бас салды Сәлім.

- Сәлім! – деп, екеуміз құшақтаса кеттік. Көзіме жас оралды.

Иван мен немістің не ойлағанын қайдам. Әрқайсысы өзінің тығылған орнында жатыр. Бірін-бірі, бәлкім ағайынды екеумізді нысанаға алған шығар.

Міне, тағдыр бізбен осылай ойнады – бірін-бірі көрмегелі жиырма жылдай уақыт өткен ағайынды екі қазақ майдан шебінде кездесіп, орыс-неміс автоматының қарауылына ілінген күйі құшақтасып тұр.

Біз бір үлкен ағаштың түбіне тізе бүктік. Толқығаннан айтуға сөз таппай қалдық. Сәлден соң есіміз кіріп, бір-біріміздің денсаулығымызды, қалай өмір сүргенімізді сұрастыра бастадық. Сәлім анамыз туралы айтуымды өтінді.

- Былтыр тірі болатын, үйде, немерелерінің қасында. Қазір өзім де білмеймін, көптен бері хат жоқ. Біз сені қаза тапқан шығар деп ойлап едік! – дедім мен.

- Көріп тұрсың ғой, аманмын! – деп жауап қатты ол. – Власовтың армиясымен бірге немістерге өттім. Генералдың бұйрық берді, бітті! Басқа амалым болмады.

- Біздің адамдарға барайық! – деп салдым шыдай алмай.

- Қайдағы біздің адамдар?! – деп ашуланды ол. – Сен мыналарды біздікі дейтін болғансың ба?! Қанша халқымызды қырып тастағанын ұмытпаған шығарсың?!

- Жарайды, қазір саясатты қояйық! – деп бөліп жібердім. – Үйге қайтайық!

- Үйге жібермейді бізді! Мені бірден атып тастайды! Одан да қасындағы орысты өлтірейік, сен бізбен бірге жүр!

- Жоқ, Сәлім! Иван екеуміз барлауға бірге шықтық, бірге қайтамыз! Одан да сенің немісінді «тіл» ретінде алайық, өзің бізбен бірге жүр! Мүмкін кешірер!

- Ал мен кешірім сұрағым келмейді! Керісінше, Совет өкіметіне менің тағатын айыбым көп! Және өзімді кінәлі сезінбеймін!

- Бірақ шындыққа қарсы тұра алмайсың! Қазақ халқы түгелімен Совет Одағымен бірге, қазір фашистік Германияға қарсы соғысып жүр!

- Өкінішті! Бұл менің жаныма батады! Не үшін сонда? Бізге бөтен империялар үшін бе? Ұлылық дертіне шалдығып, әлемді билеуге ұмтылған екі есірік үшін бе?

- Бұрын Маркс пен Энгельсті жек көруші едің, енді Гитлер мен Геббельсті т ұнатып қалдың ба? – деп кекеттім. Ұйқастыра салыстыруым Сәлімге де ұнаған секілді, жымысып қойды.

- Оларды да жек көремін! – деп ақталды Сәлім сыбырлап. – Бір нәрсені түсін: халқымыздың алдында немістердің еш кінәсі жоқ! Біздің адамдарды аштан қатырған, халқымыздың бетке ұстарларын қуғындап, қырып салған олар емес! Қазақтың сорпаға шығарларын түгел өлтіріп, халқымызды бассыз қалдырған – орыстардың өкіметі, сендер сол үшін соғысып жүрсіңдер, жандарынды беруге дайынсыңдар! Ақымақтық қой бұл! Саяси соқырсыңдар, аңқаусыңдар, жазаланудан қорқып, қолдарыңа қару алып «Сталин үшін! Отан үшін!» – деп ұрандатып немістердің жауып тұрған оғына кеуделерінді тосасыңдар. Қандықол тиран үшін өміріңді қалай құрбан етесің? Халқымыздың тең жартысын аяусыздықпен жойып жіберген большевиктердің қанқұмар өкіметі қалай біздің отанымыз болады?! Басқа да көптеген халықтарды қырды! Айтшы, түсіндірші, осы соғыста, сенің соғысында қандай мағна бар ? Не үшін, кім үшін өлгелі жүрсіңдер?

- Біз Совет Одағын қорғау арқылы өз жерімізді, өз үйімізді қорғап жүрміз! Жарайды, бұл дауды қояйық! – дедім ерегісті тоқтатпақ болып. – Өзің туралы айтшы. Осы жылдар бойы қайда жүрдің?

Сәлім тынышталып, жан-жағына қарап қойып, өз өмірі туралы қысқаша айтып берді.

- Алашорда жеңілген соң қызылдардан қашып еліміздің оңтүстік аймағында жүрдім. Сосын совет өкіметінің қысымына қарсы көтеріліске шықтық. Бірақ орталықтан жақсы қаруланған, ақ гвардияшылармен соғыста әбден шыныққан жазалаушы отрядтар жіберілді. Теп-тегіс далада бірнеше рет шайқастық, ақыры ашық

соғыста қаруы нашар, тәжірибесі жоқ көтерілісшілер тобының тас-талқаны шықты. Атты әскеріміз әсіресе тачанкадан көп қырылды – кұйындай жүйткіп, шыр айналып, қорғасын оқты жаудырып берді. Талай боздақ шайқасқа кірмей жатып соның боратқан оғының құрбаны болды. Амал не, біржола жеңіліп тындық, әскеріміздің қалғаны дала кезіп шашырап кетті. Көңіл жұбаттарымыз – дала мергендері көне мылтықтардан және садақтан атып бірнеше дұшпанды жықты, өз басым олжадан түскен бесатар – бес оқты винтовкадан атып, үш қызыләскер мен командирін өлтірдім! Сосын басқа жаққа кеттім, аты-жөнімді өзгертіп, адайлармен бірге түрікпеннің Қарақұмына жасырындым. Біздің қарсылығымыз із-түзсіз кеткен жоқ, көптеген сондай көтерілістен кейін жергілікті өкімет орындары бұрынғы тактикасын өзгертіп, қазақтармен тілге келіп, абайлап сөйлесетін болды.

- Ал мұнда қалай тап болдың?

- Сен секілді өз еркіммен! – деп кекетті Сәлім. – Түрікпендермен бірге. Бөтен есіммен.

- Үйлендің бе? Отбасын құрдың ба?

- Ия! Екі балам бар – ұл мен қыз, Қарақұмда өсіп жатыр.

Біз енді туып-өскен үйіміз, жақындарымыз туралы айта бастағанбыз, сол кезде оқ атылды. Жақын маңда атыс басталды.

Құшақтасып қоштастық.

Сәлім қолын бұлғап, ағаштың тасасына кіріп көрінбей кетті. Мен де бұқпантайлап кері жүгірдім. Иван түнеріңкі қарсы алды.

- Кім ол? – деп сұрады ақырын.

- Бұрынғы бір жолдас, жерлесім! – деп өтірік айттым. – Тағдырдың шырғалаңына тап болып, генерал Власовпен бірге немістерге өтіп кетіпті.

- Неге қоя бердің? Мұның сатқындық емес пе?!

- Жоқты айтпашы! – деп кесіп тастадым. – Кешегі досыма оқ ататындай айуан болып кетпеген шығармын!

- Қалай дос деп тұрсың оны?! Ол – сатқын, бітті! Атып тастау керек еді!

- Өзің неге атпадың? Қолыңда тұрды ғой!

- Атып тастағым келген! Бірақ, оның қасындағы фашист те сені нысанаға алып тұрғанын ұқтым! Сені өлімге қалай байлап бермекпін!

- Өзім де солай ойлағанмын! Сен де бәрін түсінетін шығарсың?

Қарулас жолдасыма сұраулы жүзбен қарадым. Бар шындықты ашып айтқым келген, бірақ айта алмадым. Уақыттың өзі үндемеуге үйреткен.

Иван ауыр тыныс алып, күңк ете қалды:

- Мейлі, құрып кетсінші!

Өз жағымызға бет алдық. Ойым алысты шарлап кеткен. Ойламаған жерден Сәліммен кездескеніме, одан да әрісі – оның кім болып шыққанына таң қалып келемін. Міне, соғыс адамдарды осылай жан-жаққа лақтырып, өзгертіп жібереді!

Мен оны кінәлаған жоқпын, бірақ түсіне алмадым. Тек аман болсын деп тіледім. Соғыстан кейін бауырларыммен туған ауылымызда кездесіп, жұлдызды түнде ошақтың басында отырып, асықпай әңгімелессек деп армандадым. Жүрегім қан жылап тұрып, ішімнен дұға оқыдым.

...Қаншама қиындықтар мен сынақтарға қрамастан біздің армия басым түсіп, дұшпанды жерімізден қуа бастадық. Маршал Жуков басшылық ететін Украина майданында соғысып жүрмін. Орыс қалаларынан өтіп, Украинаны азат еттік, Европаға кірдік.

Бірақ үнемі жолың бола бермейді екен.

Қырық төртінші жылдың күзінде, қараша айында фашистердің тылына өтіп, «тіл» әкелуге бардық. Бес адамбыз, басшымыз Иван. Түн жамылып майдан шебінен өттік те, оңтайлы жерден тосқауыл құрып, бекіністен аулақ шыққан аңқау солдаттарды аңдыдық. Неміс блиндаждарының жарығы көрініп тұр. Кенет аяқ дыбысы естілді – екі адам келе жатыр. Сақтана қалдық, сол кезде күтпеген оқиға болды. Қалың шөп танауын жыбырлатқан болуы керек, бір жолдасымыз түшкіріп салғаны. Еріксіз селк ете түстім. Немістер кілт бұрылып қаша жөнелді, аттандап барады: «Ахтунг! Руссо! Ахтунг!» Айғай-шу көтеріліп, ондаған ракета ұшырылды, атыс басталып кетті. Ракетаның жарығымен екі жолдасымызды атып өлтірді. Қалған үшеуіміз шегінуге мәжбүр болдық.

Кенет Иван «жатыңдар!» деп айғайлап, мені құшақтай құлады. Сол мезет жарылыстың күркірі естілді. Келесі сәтте есімді жиып, үсті-басымды сипап едім, жараланбаппын. Иван жау жақ қапталымда жатыр, ауыр тыныс алады. Жараланып қалғанын біліп, ақырын түртіп көрдім.

- Иван! Кеттік!

- Жоқ! Мені қалдырып, кете беріңдер! Қош болыңдар, артық кеткен жерім болса кешіріңдер! – деді Иван дауысы үздік-создық шығып.

- Болмайды! Бірге кетеміз! – деп батыл жауап қаттым.

- Кетіңдер! Бұл – бұйрық! – деп ысылдады ол тісінің арасынан, қолында гранат. Командирдің соңғы бұйрығына бағынып, ақырын жылжи бастадық.

Көп ұзаған жоқпыз, жарылыс даусы естілді. Өлімші болып

жараланған Иван немістер жақындай бергенде гранатты жарып жібергенін түсіндік. Қарулас жолдасымыз солай қаза тапты. Дұшпан лақтырған гранатты көріп қалып, мені құшақтай құлаған ол өзін құрбан етіп, мені аман алып қалды.

Бірақ, бәрібір құтыла алмадық. Немістің оғы қасымдағы жолдасымды өлтіріп тынды. Біткен жерім осы деп ойлады. Үлкен бір тастың тасасына тығылып, дұшпанның жақындауын күттім. Қорыққан жоқпын, тек туған өлкеден алыста өлетініме, туыстарымды, анамды, әйелімді, балаларымды соңғы рет көріп, қоштаса алмағаныма өкіндім. Бір мезет олар көз алдыма елестеп кеткенде, өмір сүргім, үйге қайтқым келді. Көз алдымда Халима пайда болып, соғысқа кетерде айтқан: «Аман қайтшы!» дегенін қайтадан естігендей болдым.

Соғысты, кісі өлімін, адамдардың бірін-бірі өлтіруін жек көремін, ғазиз жаным шырқырап, жер бетіндегі билікқұмарлардың бәріне, билік үшін адам қанын селдей ағызатын барлық басқыншыларға қарғыс айтып шыңғырып жатты: «Бұл – әділетсіздік! Соғыста еш мағына жоқ, соғыста жеңімпаздар болмайды! О, адамдар, тоқтасандаршы!...» Бірақ менің жан дауысымды ешкім естіген жоқ, естімейді де! Жаным бұрынғыдан бетер күйзелді. Әлемдегі ең бауырмал, ең бейбіт халықтың перзенті Асанбай Бектеміров орыс солдаттарымен бірге, өзі үшін мүлдем бөтен Европа жерінде қаза тауып, осы жерде, бұтаның түбінде мәңгі қалады, онда ешкімнің шаруасы жоқ! Қалай және не үшін өлгенімді де ешкім білмейді. Әсіресе соған жыным келді, соңғы патроным қалғанша аянбай атыса бердім.

Ақырғы сәтте тілімді кәлимаға келтірдім: «Лә иләха илла алла!», енді тек қарулас жолдастарым, әсіресе Иван үшін кек алып, ана дүниеге жастығымды көбірек ала кету. Көшпенді бабаларымыз текке өлмей, жауларын көп өлтірген жауынгерлерді еске алғанда: «батыр екен, жастығын ала кетіпті!» – дейтіні бекер емес. Нешеуін атып өлтіргенімді білмеймін, біраз оғым дәл тиген сияқты. Көп ұзамай немістер жан-жағымнан қоршап: «Руссо, руссо! Беріл, беріл! Хенде хох!» – деп айғайлап қоя берді

Патроным таусылды, сүңгі мен гранат қалды, әрі қарай не боларын кім білген, кенет біреу желкеме автоматтың ұңғысын тіреп, таза орыс тілінде бұйырды:

- Таста қаруыңды! Қолыңды көтер! Айтқанды тыңда – өз еркінмен беріл!

Тәжірибелі неме екен, қимылдауға мұршамды келтірмей, қаруының ұңғысымен жерге жаныштап, қолға түсуге мәжбүр етті.

Әуелі өз құлағыма өзім сенбедім. Елес пе деп ойладым. Орысша да, қазақша да сөйлегенді естідім! Кейін түсіндім. Орыс азаттық армиясы мен Түркістан легионының солдаттары екен. Олар немістерге қызмет етеді, бірақ, шындығында мені ажалдан алып қалды.

Немістер дереу тергей бастады. Қарапайым сержант қандай әскери құпияны білуі мүмкін? Майдан шебі, әскерлердің орналасуы онсыз да белгілі. Фашистерге пайдасы тиетін жаңалықтан хабарым жоқ. Неміс офицері атып тастамақ болған, түркістаншы – қазақ мені легион қызметіне қосатынын айтып, тірі қалдыруын сұрады. Немістер қолдарын бір-ақ сілтеді. Оларға бәрібір – бір адамның бары не, жоғы не? Сөйтіп, соғыс тұтқындары лагеріне жөнелтті.

Тағдыр жолы осылай бұрылып кетті! Мені құтқарған – отанын сатқан опасыздар, совет өкіметінің жаулары. Енді қалай болады? Майдан даласында кездессек совет солдатының міндетін орындап, олардың көзін жоюға тиіспін. Ал өзін ажалдан алып қалған адамды өлтірген кісі кім болады? Тарихтың осы түйіншегін бірде-бір тінін үзіп алмай тарқатып берер адам бар ма өзі?

Легионердің есімі Мәжит екен, оның айтуынша, Түркістан легионын белгілі саяси қайраткер, алашордашы, сталиндік қуғын-сүргін кезінде Парижге эмиграцияға кеткен Мұстафа Шоқай құрыпты. Легионға соғыс тұтқыны ретінде қолға түскен қазақ, өзбек, қырғыз, түрікпен, татар, башқұрт, әзірбайжан, басқа да мұсылман және түркі халықтарының өкілдерін тартқан. Мұстафа Шоқайдың басты мақсаты Үшінші Рейхқа қызмет етіп, совет өкіметіне қарсы соғысу емес, қандас-діндес бауырларын фашистердің қапасында опат болудан құтқару болған деп сыбырлады ол. Өзі соғыстың бас кезінде жұмбақ жағдайда қаза тапқанымен, ол құрған Түркістан легионы шынымен көптеген бауырларымызды құтқарыпты. «Сен де сол кісінің арқасында тірі қалдың, ең бастысы осы!» – деп иығымнан қақты легионер. Мен оған ақырын ғана рахмет айттым.

Міне, бүгінде жыл сайын Жеңіс күні – тоғызыншы мамырда Ұлы Отан соғысында қаза тапқан боздақтарға арнап Құран оқимын. Мұстафа Шоқайдың өлген күні жыл сайын Мәжит екеуіне дұға бағыштаймын.

Өмір осындай қат-қабат қарама-қайшылықтан тұрады! Өз басым аласапыран қанды оқиғалардың ортасында жүрсем де, адам қалпымнан айнымауға бекіндім.

Соғыс тұтқындары лагеріне жеткенше легионер Мәжит сыбырлай сөйлеп, тұтқынға түскен орыстар мен қазақтардың көпшілігі Орыс азаттық армиясы мен Түркістан легионы қатарында қызмет етуге қарсы екенін айтты. Бірақ тұтқындағы өмір өте ауыр, соның

қиындығына шыдамай, біраз адам немістерге жұмыс істеуге келісім береді. Тәуір тамақ пен азды-көпті қолайлы тұрмыс үшін солардың қатарында мәңгі қалғандар да бар. Бірақ, көпшілігі алғы шепке барысымен алғашқы мүмкіндікті пайдаланып, ештеңеге қарамастан өз жағына өтіп кетеді. Кейде топтанып қашады немесе шайқаса отырып жылжиды. Сондықтан немістер Түркістан легионын совет майданынан алыс ұстауға тырысады. Қазір легионның негізгі бөлігі басқа жақта – Францияда жүр.

Мәжит маған талай нәрсе айтты, уақыт өте көбісін ұмытып қалыппын. Бірақ, ең бастысы есімде, ол мені қазақтың бәрі туысқан болғандықтан ғана төніп тұрған ажалдан алып қалғысы келіпті. Көзге түсе бермей, тұтқындағы өмірдің ауыртпалығына шыдап, бәріне көнуге кеңес берді. «Біраздан кейін Түркістан легионына өтсең тіпті жақсы болады!» – деп түйіндеді ол.

- Онда жалғыз болмайсың! Түркістандық бауырлар сені құшақ жайып қарсы алады. Вермахтың солдаты ретінде қызмет етіп, өмір сүресің, бәлкім одан сәл төмен болар, сонда да лагерьдегі тірліктен анағұрлым артық. Жалпы, советтердің – отаршылардың елінде нең бар?! Олар үшін соғысу ақымақтық емес пе!

- Өздерің қанша адамсындар? – деп ақырын сұрадым, құтқарушыма қарсы сөйлеуге дәтім бармаса да.

- Бірнеше жүз, егер барлық майдандарды қоса есептесек, мыңдап саналамыз! – деп жалтара жауап берді Мәжит.

- Ал біз қаншамыз? Миллиондап сана! Бүкіл қазақ халқы! Еркектер майданда қан төксе, әйелдер тылда еңбек етіп, ұлдары мен бауырлары соғыстан қайтып оралады деп күтіп жүр. Қаласаң да, қаламасаң да бұл соғыс қазақтар үшін де қасиетті отан соғысына айналып кетті! Бұл қасірет Одақтың барлық халықтарымен бірге бізге де ортақ! Кешір, сендерге қосыла алмаймын. Жолың басқа болса қайтесің енді, тағдырың шығар! Ал мен өз халқыммен бірге боламын. Бауырым ретінде құтқарғаныңа рахмет, бірақ мынаны түсін: жігіт үшін ант бұзу – өліммен тең!

- Түсінуге тырысайын, Асанбай, – деді оқ пен отты, қысым мен қуғынды түгел бастан кешкен түркістаншы ақырын ғана. – Сен де түсін, біз қазақтардың бәріне жақсылық ойлаймыз! Өлі де ойлан. Тірі болсақ, көре жатармыз ар жағын.

Үндеген жоқпын. Ол да тықақтай бермей, жай ғана: уақыт көрсетеді деп қоя салды. Сәлім туралы сұрағым келіп, өз-өзімді әрен тежеп қалдым. Ініме кесірім тиіп кетер деп қорықтым. Қоштасқанда легионер Мәжит тағы да келемін деген. Бірақ сол күйі хабарсыз кетті. Не жағдайға ұшырағанын ешкім білмейді, ал соғыс болса

өзінің қанды иіріміне адамдарды көбірек тарта түссе де, біртіндеп аяқталып келе жатты.

Немістердің тұтқынында алты айға жуық уақыт болыппын. Басында қатты қиналдым. Қазақтар үш күннен кейін көрге де үйренесің деп бекер айтпайды екен. Есімді жиып, басқалармен бірге мойындағы қамытты сүйретіп жүре бердім.

Советтік соғыс тұтқындарының жалпы саны қанша екенін ешкім білмейтін. Бірнеше мың болса керек. Совет Одағының әр түкпірінен шыққан адамдар. Тас қапастың жартылай жертөлесінде топтанып тұрып жаттық. Төбесі аласа, екі қабатты темір төсек, терезесі кішкентай, немістерге тән ұқыптылықпен мұқият торлап тастаған, соның бәрі жүйкеңе тиеді. Қай жердеміз, дүниенің қай түкпіріндеміз, ешкім білмейді. Бізді құл тәрізді ұстады. Жұмыс істеуге жарамды болуымыз үшін тамақ береді. Ертемен жұмысқа апарады. Көбінесе жер қазып, түсініксіз бекіністер тұрғыздық. Жер астындағы бункер, бекіністің ату нүктелері екен деген қауесет тарады. Өзімізше қорытынды жасадық: немістердің жағдайы нашар, шегініп барады. Көп ұзамай біздің әскер келеді, соған дейін тірі боламыз ба, өліп қаламыз ба? Көп адам жартылай аштықтан әлсіреп, ауыр еңбекке шыдамай өліп кетті. Адамның шамасы жетпестей ауыр жұмысты бірер ай істеген соң тұтқындар тірі өліктің кейпіне енеді. Жұмыс кезінде әлсіздіктен құлап, орнынан тұра алмаған бейшараларды күзетшілер тілге келместен атып тастайды. Табиғи төзімділігім мен ұзақ жылдар бойы шыныққанымның бұл жолы да пайдасы тиді, барша қиындықтар мен азаптауға шыдап бақтым. Кейде күректің ауырлығы соншалық, көтеру мүмкін еместей көрінеді, қадам аттауға шама жоқ. Бірде әбден әлсіреп, сызды, суық кара жерге қисая құлап кеткенмін, айдауыл автоматын кезене бергенде, міне, ғажап, өз-өзімді күштеп, әзер дегенде тұрып кеттім. Әлдебір киелі күш қолдап тұрғандай, бойыма күш құйылғанын сезініп, күрегімді қолға алып, жұмысты жалғастыра бердім. Айдауыл неміс тісін ақситып, басын шайқап, қаруын түсірді. Ішімнен Жаратқанға сыйынып, әулие аталарым Марал ишан мен Салық молданы еске алдым.

Тұтқында болу – ит қорлық, тек тірі қалғым келгендіктен ғана шыдадым. Қайткен күнде де аман қалып, үйге оралып, балаларды, анамды, әйелімді, туған өлкемді көруім керек! Бірақ, бәрі бірдей маған байланысты емес. Фашистер кез келге соғыс тұтқынын кез-келген сәтте атып тастауы мүмкін. Бірақ бұл сирек болатын, немістер бізді жұмыс күші ретінде пайдаланады, сондықтан сақтауға тырысады.

Көптеген совет солдаттары барлық қиындыққа шыдап, әскери антына адал болып қалды, дегенмен азапқа төзе алмай, алдағанға

сеніп, қорқытқанға көніп, Орыс азаттық армиясының және Түркістан легионының қатарына қосылып кеткендер де болды.

Кейде ойлаймын, егер фашистер мені де Түркістан легионына қосылуға мәжбүр етсе не болар еді? Советтің, орыстың солдатына қарсы оқ ата аламын ба?! Мен патшаның жазалаушыларымен күрестім, ақтарға да, қызылдарға да қарсы шықтым, өйткені олар менің жеріме қару ұстап келді. Орыстың, патшаның, ақтың, қызылдың, советтің – қалай аталса да отаршылардың билігінің қай-қайсысын да жек көрдім. Бірақ, енді орыс солдатына қарсы оқ ата алмас едім!

Бұл соғыста бәріміз бауырласып кеттік, қарулас жолдас болдық. Біз – қазақтар, орыстар, ұлан-байтақ елдің барлық халықтарының өкілдері, тұтас алғанда совет солдаттары, майдандас жолдас болатынбыз және біртұтас Отанымыз – СССР-ды қорғау үшін соғыстық! Совет Одағын, орыс өлкесін қорғау арқылы өз жерімізді, өз халқымызды қорғадық.

Бұл қасиетті соғыс болатын! Осы соғыста төгілген солдаттың қаны – киелі қан! От пен оқтың сынағынан өткен солдат достығы да қасиетті!

Жоқ, отаршыларды жек көріп, туған халқым – қазақтар үшін тарихи тұрғыдан өкпем қара қазандай болса да, фашистерге қарсы өліспей беріспес соғысқа бірге кірген орыс солдатына қолымды көтермес едім. Сондықтан Түркістан легионына да, Орыс азаттық армиясына да кірмеймін деп шештім.

«Сатқын болғаннан да, басқа түскен сынаққа ақырына дейін шыдап баққаным артық! Қалғанын көре жатармыз!» – деп басу айттым өзіме.

Америка және ауыл

Күн өткен сайын соғыс аяқталып келеді. Түнге қарай артиллерия дыбысы мен әуеден тасталған бомбалардың жарылысы естіле бастады. Кейде өзіміздің, советтің бомбалары талқанымызды шығармасын деп тілеп, төсекте дірілдеп жататынбыз.

Бір түні кескілескен шайқастың дыбысы естілді, дәл қасымызда жүріп жатқан сияқты. Шаршағанымызға қарамастан түнімен көз ілген жоқпыз, таң алдында ғана ұйықтап кетіппіз.

Ертесіне күндегідей жұмысқа шығындар деп ешкім желкелеген жоқ. Бізді ұмытып кеткен сияқты. Бір тәуліктен кейін ғана біреулердің жүргені естіліп, қақпа ашылды. Солдаттар кірді, бірақ біздікі емес.

Бұлар америкалықтар еді.

Соғыс тұтқындарын алыстағы жұмбақ Америкаға әкетпек болды.

Тура солай деді: «Кеттік бізге, жігіттер, еркін өмір сүресіңдер! Өз елдеріңе қайтсаңдар, Сталин бәріңді атып тастауға бұйырады!»

Кейбіреулер СССР-ға қайтудың орнына солармен бірге Америкаға кетуге ұйғарды.

Шынында да бұл керемет қой! Алып кемеге мініп, әлемдік мұхитты шарлайсың. Кеме күні-түні жүзе береді, ашық палубада жатасың, жан-жағыңнан жылы жел есіп тұр, Оңтүстік жарты шардың түнгі аспанын тамашалап, жымыңдасқан жұлдыздарға көз жіберіп, бейбіт өмірдің тыныштығын рахаттана сезініп, қиялға берілесің.

Бірақ, мен бас тарттым!

Әлдене жібермей қалды!

Туған жерге деген сағыныш күштірек еді. Америкалық арманнан да, сталиндік лагерьдегі сұмдықтардан да күшті болады екен.

Жарайды, кемеге мініп Атлантиканы кесіп өтейін, әрі қарай не болмақ? Өмір бойы теңізде жүзіп, жұлдызды аспанға қарай бермейсің ғой. Бір күні жағаға шығасың, ол біздікі емес, бөтен елдің – Американың жағасы! Жок, тағдырымның қайығын туған жерге бұрайын!

Сол мезет Сәлімнің кекете сұраған дауысын естігендей болдым: «Туған жағалауың қайда өзі? Бізде туған жаға қалды ма? Қандықол тиран билеп отырған елді туған жерім демексің бе? Онда сені не күтіп тұрғанын білесің бе өзің?!»

Осы бір жұмбақ құбылысты неге дауыс деп атайтынымызды түсінбеймін, ол естілмейді – айғайлап та, сыбырлап та айтылмайды! Біз оны іштей сеземіз. Дыбыссыз дауыс – міне, тағы бір кереғарлық!

Осы кереғар дауыстар қашаннан бері соңымнан қалмай келе жатқаны есімде жоқ. Қанқұйлы жиырмасыншы жылдары басталды-ау, сірә. Кенеттен, көкейімнің терең түкпірінен жанымды ауыртып, жүрекке қадалатын, біресе айыптап, біресе қуаттайтын сұрақтар атойлап қоя береді. Кейде миымда, құлағымда шуылдасып, тыным бермейді. Осы дауыстар әрі азаптаушым, әрі ақыл-кеңес беретін оқытушым болып кетті.

Бірақ, мен шешімімді өзгерткен жоқпын. Туған жерім, ауылым, туыстарым, ошағым өзіне тартып барады. Анамның, Халиманың, балаларымның дауысы жүрегімнің түбінен шығып жатқандай:

«Аман қайтшы! Ештеңеге қарамастан қайтып келші!»

Білмеймін, қазіргі жастар түсіне ме мені, әлде кінәлай ма: «Неткен ақымақ! Кемеге мініп Америкаға, арман еліне тегін баруға ұсыныс жасайды, мұхиттың көкпенбек суына, жап-жасыл долларға шомыласың, еркін өмір сүріп, заңға ғана бағынасың, ал ол бас тартыпты! Не үшін? Лагерьдің батпағын кешіп, заңсыздықтан зардап

шегіп, советтің қатыгез болмысында бұқпантайлап өмір сүру үшін бе? Әрі кеткенде қарапайым тұрмыс жағдайлары да жасалмаған дала совхозында итшілеп күн кешу үшін бе?»

Мүмкін, мұның да дұрыс жағы бар шығар. Бірақ олар туған жерге, жусан иісі аңқыған қасиетті даламызға деген терең сүйіспеншілікті түсінбейді. Оны түсіну үшін далада туып-өсу керек. Туған жерді сағынуымның күштілігі соншалық, азат та тәтті өмір мен америкалық арман да бөтен елге алып кете алмады.

Өзімнің қаһарман да зымиян, мейірімді де қатыгез, адал да қорқынышты еліме қайтып келіп, басқа түскеннің бәрін қайыспай көтеріп алуға бел будым.

Кешіре ме деген үміт те бар еді. Тұтқындардың арасында Сталин тұтқынға түспес бұрын фашистермен жан аямай соғысқан, Отан үшін қанын төккен солдаттарды түгел ақтау туралы бұйрық шығарыпты деген қауесет тарады. Олай болса маған – үш жылдан астам уақыт алдыңғы шепте соғысып, екі рет ауыр, бір рет жеңіл жараланған, әскери марапаттары бар адамға мүлдем қорқудың керегі жоқ. Бұл туралы генералдар айтыпты, радиодан хабар таратыпты, газеттерге жазыпты десетін. Көптеген адам еліміздің әскери-саяси билігінің уәдесіне сеніп, үйлеріне қайтты.

Арада ұзақ жылдар өткеннен кейін ондай қаулы расында болғанын, бірақ бәріне бірдей қолданыла бермегенін бір жерден оқыдым. Көп адамды шынымен кешіріпті, ал кейбіреулерін қамауға алған.

Менің тағдырым ауыр болып шықты.

Лагерь

Отан бізді, неміс тұтқынында болған өз жауынгерлерін салқын қарсы алды. Тергеп, тексеріп, әркімді әр жаққа жөнелтті. Біреулер үйіне, басқалар қызметке, үшіншілері лагерьге кетті. Маған он жыл кесті, мерзімді Сібірде өтейтін болдым! Алдыңғы шепте үш рет жараланып, Қызыл Жұлдыз орденімен және жеке басының ерлігі үшін солдатқа берілетін ең жоғары награда – «Ерлігі үшін» медалімен марапатталғаным ату жазасынан құтқарып қалған сияқты, бірақ орден-медалімді сыпырып алды.

Таққан кінәлары ақылға сыймайды. «Неге тұтқынға түстің? Нағыз совет солдатты сияқты неге ерлікпен қаза таппадың?»- дейді. Қатал соттың бетіне «тирандар үшін өлгім келмейді, тіпті соғысқаным рахмет айтыңдар», – деп былш еткізгім келді, бірақ амал жоқ!

Нақты қалай болғанын айтып бердім.

Сотсымақтың үкімі тез шықты. Алдыңғы шепте үш жыл

соғысқаным алты ай тұтқында болғанымның қасында түкке тұрмай қалды. Тұтқынға әдейі түстің, түркістаншылардың дұшпандық үгітіне еріп, немістерге жұмыс істедің деп айыптады. Ақталу үшін айтқан сөздерімді құлақтарына қыстырған да жоқ.

Өзім тәрізді бейбақтармен бірге арнайы вагонға мінгізіп, жер түбіне айдады да жіберді. Сосын жүк машинасына тиеді. Қайда бара жатқанымызды ешкім білмейді. Таусылып бітпестей көрінген ұзақ жолдан кейін ақыры Сусуман деп аталатын жерге жеттік. Қазақтың «су», «сусу» деген сөздеріне ұқсас болғандықтан ба, бірден жаттап алдым.

Кейін білдім, Колыма өзенінің бір саласы, лагерьдің қасымен ағып жатқан Сусуманды жергілікті эвендер Кухуман деп атайды екен – борасын, сырма дегенді білдіреді. Тіпті келіп тұр, су ағады, сырма да сусып сырғиды!

Талайды көрген тұтқындар – зектер бұл лагерь Магадан облысында, қиыр шығыста, Магаданның өзінен де әрірек орналасқан дейді. Сөйтсек, Оймяконның қасында екен. Оймяконды бәрі біледі – Жер шарындағы ең суық мекен. Оймякон деген де қазақтың Ой мекен – ойдағы мекен деген сөзін еске салады.

Сусуманның суығы сүйегінді мұздатады, қысқы аяз алпыс градусқа дейін жетеді. Тұтқындардың айтуынша, жер бетіндегі ең суық өлке осы. Адамдар үсікке шалдығып, ауырып, арып-ашып өліп жатады. Өлген тұтқындарды тым-тырыс жерлей салады, қабірінің басына нөмірленген тақта іледі – бітті! Соны көргенде өлгің де келмейді екен! Кейін ешкім таппай қалады, басыңа келіп ешкім дұға оқымайды! Хабар-ошарсыз құрып кетесің. Зектердің айтуынша, атышулы Ажал алқабы да осы маңда, оны атаса болды, бәрінің үні өше қалады. Өлім қаупі әркімге төніп тұр. Біреудің алдында кінәлі болған адам кез-келген сәтте жоғалып кетуі мүмкін. Адамдар аяздан ғана емес, ызғарлы жауыздардың қолынан да ажал құшады. Бағынғысы келмей, қиқандағандарды қызыл погондылардың өздері-ақ ыңғайы келгенде «қашуға әрекет еткені үшін» атып тастайды екен деген күбір-сыбыр да үрейінді ұшыра түседі.

Айтатын несі бар, адам үшін адамның қолымен жасалған адам төзгісіз жағдайда тірі қалуға тырысып бақтық.

Осы сұмдықтарға қарамастан, алғы шеппен салыстырғанда лагерьдің артықшылықтары да баршылық. Біріншіден, күні-түні зеңбірек пен пулеметтен атып жатқан жоқ, ұшақтар тас төбеңнен бомба тастамайды. Екіншіден, қанша қатал болғанымен белгілі бір тәртіп, заң бар. Соғыспен салыстырғанда аман қалуға мүмкіндік көбірек деуге болады.

Басында торығып едім, біртіндеп мұндағы жағдайға да бейімделе бастадым. Мұның бәрін тағдырдың жазуы деп санап, сабырмен төзе бердім.

Лагерьеде күнің өтіп болмайды. Айлар мен жылдар бір-біріне тым ұқсас болғандықтан сұрқай күндердің сұрғылт тізбегі ешқашан таусылмайтындай көрінеді. Ал осы уақыт өтіп кеткен соң, айналып көз жіберсең, соның бәрі есте қалар ештенесі жоқ сұрғылт түсті қып-қысқа бір мезет сияқты. Ұсақ кикілжіңдер мен зектердің өзара қақтығысын, бастықтардың жекіруі мен бір қалыпты жұмысты қоспағанда ешқандай оқиға болмағандай көрінген алғашқы бес жыл зыр етіп өте шықты. Сусуманда алтын өндіреді, естуімше, мұндағы кеніштер жер бетіндегі ең бай кен орындары болып саналады. Жолым болып, орманда ағаш кесушілердің қатарына қосты. Қақаған аязда тас уатқаннан гөрі ағаш кескен әлдеқайда жеңіл әрі үйреншіктілеу жұмыс. Тастан салынған, ағаштан тұрғызылған ұзын да аласа барактарда тұрдық, тұтқындардың өздері жасаған темір шарбақпен қоршалған. Бізді аяғаннан емес, қажетті жұмыс күші ретінде беретін тамағы тойымды. Ауыр жұмыстан шаршап келгенде түрменің ыстық быламығы да дәмді көрінеді.

Түрлі ұлттардың өкілдерінен тұратын саяси және әскери тұтқындар мен кәдімгі қылмыскерлердің қызғылықты әңгімелері, қызулы таластары сұрқай өмірімізге азды-көпті жан бітіреді. Көңілімізді көтеріп, ызамызды келтіріп, қанымызды қайнатып, ойымызға түрткі салатын да сол әңгімелер. Саясат пен саясатшылар туралы талай хикмет естідім, ұзақ ойлана келе саясат деген – аса күрделі, қатпар-қатпар нәрсе екен деп түйдім. Саясатшы бірдеңені ойлайды, басқаны айтады, үшіншіні істейді, төртіншіні күтеді, бесіншіні көздейді, алтыншыға қол жеткізеді.

Өрбір саяси қадамның артында жатқан құпия тарамдар қалыпты адамның ақылына сыймайды. Сондықтан саяси тақырыптағы әңгімелерге ешқашан араласпай, тыңдаумен шектеліп, ойға түйе беруді ұйғардым. Қазақта «үндемеген үйдей бәледен құтылады» деген мақал бар.

Достасып кеткен адамдармен әртүрлі тақырыпта әңгіме айтамыз. Қысқасы, сұрқай күндер өте берді, тағдырдың салғанына көніп, жүріп жаттық.

Бетегеден биік, жусаннан аласа болуға тырыстым, ешкіммен дауласқан емеспін, қызыл погондылардың бұйрығын қалт еткізбей орындаймын. Өмірдегі бірден-бір басты мақсатым маған күш беріп, төзімдімді шыңдай түсті – үйге тірі қайтуым керек! Аяулы Халиманың: «Аман қайт! Ештеңеге қарамастан қайтып орал! Біз сені күтеміз!» –

деген сөзі әлсін-әлсін құлағыма келеді.

Бірақ, адамдар әртүрлі болады, осындай қиын жағдайда жүрсе де бастары піспейді. Бірде қылмыскерлердің арасында жаңадан пайда болған бетке ұстары, апайтөс дәу жігіт әкірендеп, су әкеліп бер деп бұйырды. Бағынсам беделім түседі, бірден бас тарттым. Сөзіне сөз қайтарып тастадым, ол ала көзімен атып, кетіп қалды. Кек сақтап кеткенін, өш алуға бекінгенін түсіндім. Ол басқа баракта тұрады. Майданда белшеден қан кешкеннен кейін ешкіммен жауласқым келмейтін, біраз соғыстық, сол да жетер! Бірақ, бәрі бірдей маған байланысты емес екен. Талайыма тағы бір қиындық түскелі тұрғанын білдім.

Елуінші жылдың көктемінде бізге жаңа бақылаушы келді. Жұрттың бәрі оны фамилиясымен Тараско деп атайды. Әуезді, бірден есте қалады. Атын ешкім айтпайды. Хохол немесе капитан Тараско десе болды, бәрі түсінеді. Жұмбақ адам болатын. Шын мәнісінде кім екенін ешкім білмейді. Біреулер соғыс қаһарманы десе, басқалар ішкі әскерде қызмет еткен дейді, үшіншілер оны ерекше қызметтің кәнігі маманы деп соғады.

Тараско соғыс мүгедегі, оң аяғын ақсап басады, сол қолы иығынан жоқ. Естуімізше, неміс танкінің зеңбірегінен атылған доп дәл қасына түсіп жарылып, әуеге бір-ақ көтеріпті де, бронь сауытты машинаның алдына тастап жіберіпті. «Тигр» сол қолын жаншып өткен. Капитан есінен танып бара жатып, сауытты құбыжықтың артынан гранат лақтырып, өртеп жіберіпті. Госпитальдан кейін зейнеткерлікке шығармақ болған екен, қызметтен кеткісі келмей, ақыры осында жіберген. Қатал, сұсты, бірақ әділ бастық болатын. Ұзын бойлы, жауырыны қақпақтай, нағыз украин батыры енді зектерді күзетумен айналысады. Кейде бұл жер оған тарлық етіп жүргенін сезетінмін.

Орманда ағаш кесіп жүргенде күн сайын бізді бақылап жүреді. Бір күні өмірімнің астын үстіне шығарған бір оқиға болды.

Күндегідей ағаш кесіп жүргенбіз. Екі тұтқын жұмыс уақыты аяқталып қалғанына қуанып, қимылды еселей түсті, араның ызыңы қаттырақ естіледі. Биік карағай жантайып құлай бастады. Мен зәулім ағаштың ұшар басына, одан әрі аспанда қалқыған бұлттарға ойлана қарап тұрғанмын. Біртіндеп жылдамдығы арта түскен ағаш ештеңеден қаперсіз, бейқам тұрған Тарасконың үстіне құлап бара жатқанын ішкі түйсікпен сезіп қалдым. Ол теріс қарап тұрған, ештеңе көрген жоқ. Одан арғы оқиға бейне бір түсімде болған секілді. Біреу жұлқып қалғандай тұра ұмтылып, секіріп барып қос қолдап бір қапталға итеріп жібердім. Екеуміз бірге жығылды, орманның қалың шөбін жапырып домалап барамыз, сол мезет бұтақтары тарбиған ұзын да жуан

қарағай гүрс етіп құлады. Сынған бұтақтардың шартылы мен бұрқ ете қалған шаң бомба жарылғандай әсер етіп, соғыстан шындалып шыққан екі жауынгер есімізден танып қала жаздадық. Бұтақтың жұп-жұмсақ, жіңішке өскіндері мен жасыл инелері үстімізді басып қалды. Бір мезет қозғалмастан қата қалыппыз, соғыстағы әдетпен келесі жарылысты күтіп жатырмыз. Содан кейін ғана қайда екеніміз есімізге түсіп, мәңгі жасыл ағаштың суық құшағынан босап шықтық. Тұтқындар анадай жерде көздері бақырайып қарап тұр. Қақталған, әжім басқан жүздерінде абыржу мен ызғар арбасады! Жон арқам шым ете қалды. Күзетшілер шайқасқа дайындала бастады, біреулері капитанның қасына жүгіріп барды.

Тараско оларды ымдап тоқтатып, әдеттегіден қаттырақ ақсандай басып қасыма жақындады.

- Рахмет! Жақсы жігіт екенсің!

Иығымнан қағып, қолымды қысты. Көзіне тура қарадым. Аялы көк көзі ризашылығын үнсіз білдіріп, шуақ шашып тұр. Өзім де толқып кеттім, соны жасыру үшін жолдастарыма қарай аяндадым. Олар мені үнсіз қарсы алды. Түнеріп, жұмыстарын жалғастырды. Баяғы дәу жігіт ара-тұра көзімен атып қояды.

Түнде көпке дейін ұйықтай алмадым, болған жәйтті қайта-қайта көз алдымнан өткіземін. Өзімнің сол қылығыма ақылға қонарлықтай түсіндірме таба алмай қойдым. Бұл не сонда?

Өзін-өзі сақтау түйсігінің ережелері бойынша, құлап келе жатқан ағашқа қарай жүгірмеу керек. Мен – зекпін, совет өкіметі әділетсіз соттап жіберді. Осы елдің солдаты болғанмын, оны қорғап жан аямай соғыстым. Елімізді басқарып отырғандар мені лагерьге айдады. Демек, сол өкіметтің офицерін төніп келген ажалдан құтқармауым керек еді, өйтпеге хақым жоқ. Осындай жанқиярлыққа баруға не түрткі болды? Адами жанашырлық па? Бастан кешкен азаптардан кейін бұл сезім өліп қалған жоқ па еді?

Әлде қарапайым солдаттардың бірін-бірі құтқаруы ма?

Өзім де өліп кетуім немесе өмір бойы мүгедек болып қалуым мүмкін еді. Ал менің өлгім келмейді. Әсіресе қазір, бораған оқ пен фашистердің снарядтарының жарылуы артта қалғанда. Бүкіләлемдік қырғыннан аман шыққан солдаттың оқ атылмайтын тыныш кезде өлгені жараспайды-ақ!

Түн жарымына дейін сабан төсекте дөңбекшіп, осы сұрақтың төңірегінде көп ойландым, бәрібір жауабын таба алмадым. Талықсып жатып ұйықтап кетіппін.

Таңертең ғана түсіндім, офицерді пейілімнің ақтығы құтқарған екен. Ондай жанқиярлыққа баруға сол сезім – адамдық мейірім

түрткі болыпты. Ештеңе ойлап үлгермедім, ешқандай ішкі есебім де жоқ, тек жан-дүнием дүр сілкінді – адамға қатер төніп тұр, көмектесу керек!

Бірақ, жұрттың бәрі олай ойламапты, кейбіреулер бұл қылығымды жақтырмай тіпті қалыпты. Ертесіне жұмыс кезінде кіші дәрет алуға оңаша шыққанмын. Қайтарда әлгі дәу тосып алды. Сыртымнан аңдып жүріпті, жолымды бөгеп тұр.

- Бастықты не үшін құтқардың? – деп сұрады қарлығыңқы дауыспен.

- Мен адамды құтқардым! – деп жауап қаттым татулыққа шақырып. – Ол да мен секілді солдат. Соғыстан аман шықты, үйіне тірі қайтуы керек! Ағаштың астында қалып өлуге болмайды оған!

- Жок! Сен біздің жауымызды құтқардың! Демек, сен де жаусың! – Көз жанары өшпенділікке толып тұр, денем тітіркеніп кетті. – Тағдырдың өзі қызыл погондыны жазаламақ болып еді, сен келіп қыстырылдың, сүмелек! Жағынбақ болдың ғой?! Мен сені көптен бері аңдып жүрмін, сүмелек екеніңді баяғыда сезгенмін. Дәрет шелекке отырғызғым келіп еді. Қу екенсің, соны сезіп, құтылудың жолын тапқың келген екен. Капитан Тарасконың қолтығына тығылып, тыныш өмір сүрмексің ғой?! Жок, құтыла алмайсың бізден! Сондықтан, екінің бірі! Не былай – не былай! Өз қолыңмен өлтіресің оны, сонда есебіміз түгел. Немесе пышаққа өзіңді ілеміз! Қатенді түзеуге бір тәулік уақыт беремін! Міне, уақыттың есебі кетті! Иттің баласы, сен есепшотта тұрсың!

Қалай байқатпай келсе, солай жоқ болып кетті. Ештеңені түсіндіріп үлгермедім, жай бопсалағаны болар деп үміттендім. Келесі жолы мұқият тыңдап алуын өтініп, бәрін адамша түсіндірермін деп ойладым.

Қайдан! Ертесіне жұмыс аяғында бір жас зек келіп, оңашаға шақырды. Әңгіме бар дейді. Сақтана қалдым, бірақ қашып құтыла алмайсың. Керегі болар деп жерден бір жуан бұтақты алып, өтірік ақсаңдап, соған сүйеніп жүре бердім. Жігіт мән берген жоқ. Жүз қадамдай жүрген соң бұрылып кетті. Не болғанын бағамдап үлгерген жоқпын, ағаштың тасасынан ескі танысым шыға келді.

Тілге келместен қонышынан пышағын суырып алып, тарпа бас салды. Іштей осындай пасықтық жасайды-ау деп күтіп жүргем, сасқаным жоқ, айқаса кеттім. Алғашқы шабуылынан сәтті жалтарып, таяғымды оңтайлап ұстадым. Әлгі дәу өз-өзіне сенімді, пышағын сермелеп жүр. Өзі де бұқадай күшті, аюдай ашулы екен. Сонда да ебін тауып, бар күшіммен басынан таяқпен салып жібердім. Теңселіп барып құлап түсті, табан астында жан тапсырды.

Өлгеніне көзім жеткен соң, қалшиып тұрып қалдым. Кенет әлсіреп кеттім. Дегенмен өз-өзімді қайрап, жіті басып, аулақ кетуге тырыстым. Сыр берместен күндегідей жұмысымды істей бердім.

Бір күннен кейін орманда жұмыс істеп жүргенімде Тараско басқаларға білдірмей оңаша шақырып алды. Жүз жасаған жуан қарағайдың діңіне сүйеніп отыра кеттік, қоп-қою мәңгі жасыл ине жапырақтардың көлеңкесінде темекі тұтаттық. Хохол жөткірініп қойып, жан-жағына қарап алды да ақырын күңк етті:

- Шал, бұл жерден қашу керек саған!

Ондайды күтпеп едім, тіл қатпастан бақырайып қарап қалыппын.

- Неғұрлым тезірек кеткенің жақсы. Әйтпесе өлтіреді сені! Мұндайды кешірмейді олар! Мен оқыс оқиға деп құжат жасадым. Бірақ зектерді алдай алмайсың! Жақында басқа жаққа ауысамын, қорғай алмаймын сені!

Білмегенсуден немесе қарсылық білдіруден пайда жоқ. Бәрін біліп, түсініп тұр. Ең бастысы, шын ниетімен көмектеспек.

- Қашып қайда барамын?

- Басың ауған жаққа! Әйтеуір бұл жерден аулақ кет! – Осыны айтқанда дауысы дірілдеп шықты.. – Қиын болады! Қауіпті, өте қауіпті! Дегенмен тірі қалуға мүмкіндік бар! Қолымнан келгенше көмектесемін! Аңыз ойлап табамыз... Тексере қалса лагерьдің мұрағатына сілте, маған жүгін. Бірдене ойлап табармыз! Ал дайындал, керекті заттарды әзірлеп қоямын, жолың болсын! Үнемі оңтүстік-шығысқа қарай жүр! Жұлдыздарға қарап бағдар түзе – олар алдамайды!

- Білемін! Көшпендімін ғой! – деген сөз аузымнан шығып кетті.

- Олай болса, көш тез, әуелі бәрін ойластырып ал. Бірақ, тайга – дала емес! Мұнда бәрі басқаша!

Артық әңгіме айтқан жоқ, мұнысы – жақсылықтың қарымтасын қайтарғаны, оны түсіндім. Қамқорлығына риза болып, қолын қыстым да көзіне қарадым. Мұңға толып тұр. «О, адам баласы! Бұл дүниеде не керек саған?!» – деп ойладым терең күрсініп.

Сынақ

Мың тоғыз жүз елуінші жылы маусым айында, айдауда жүргеніме бес жылдай уақыт өткенде украиндық батыр Тарасконың көмегімен лагерьден қашып шықтым.

Тарасконың ойлап тапқаны ақылға сыймастай. Екеуіміздің арамыздағы әңгімеден кейін екі күн өткен соң мені және тағы бірнеше зекті Хандығаға алып кетті. Шаруашылыққа керекті заттар, мәселен,

бензин әкелу үшін күзетшілер Сусуманнан зектерді алып шығып, Хандығаға апаратын. Алғаш рет мені де ертіп бармақ. Тараско құлағыма сыбырлап, туған жеріме шамамен мың шақырымдай жақындай түсетінімді айтты. Тура жүрсем тағы бес мың шақырым, бұрылыстарын қосқанда жеті мың шақырымдай жүруім керек! Алдан өзенінің жағасында орналасқан Хандыға қалашығы Солтүстік өңірдегі алғашқы алтын өндіру орталықтарының бірі болып саналады. Хандыға деген атау қазақтың Қан доға деген сөзін есіме түсірді.

Америкадан әкелінген бірнеше «Студебеккерге» міндік. Соғыс кезінде одақтасымыз америкалықтар жіберген жол талғамайтын ауыр да қуатты көліктер енді Сібір кеніштерінде қолданылады. Жол нашар, машинаның қорабында селкілдеп келе жаттық.

Соңғы машинаның қорабында бір өзім, Тараско кабинада отыр. Қанша жүргенімізді білмеймін, жол ауыр әрі таусылып бітпестей көрінді. Ақыры таң алдында көлігіміз тоқтады.

Тараско мені әрірек ертіп апарды.

- Хандығаның қасында тұрмыз, – деді ол сыбырлай сөйлеп. – Алдан өзені ана тұста. Сенің аңызың – тоқтадық, дәретке шықтым. Былай барып шаруамды бітірген соң қайтып келсем машина жүріп кетіпті. Мені ұмыт қалдырған! Қайтып оралмақ болып едім, адасып кеттім. Түнде жолдан жаңылысып, тайғаның ішінен бір-ақ шықтым!.. Қағаздарыңды өзім реттеймін, оған алаңдама! Қош бол!

Іші толы зат қапшықты бұтаның түбіне тастай салып, үндеместен қолымен орманды нұсқады да машинаға беттеді. Сілейіп тұрып қалыппын. Тараско кабинаға мінді, машина қозғалып кетті. Қапшықта консервіленген тамақ, сіріңке, нан, үлкен пышақ, жолаушыға қажетті басқа да заттар бар екен.

Сөйтіп, соғыс қаһарманы, зектердің құбыжық-қорқынышы капитан Тараско мені тайга арқылы үйіне бар деп шығарып салды. Жол алыс, не күтіп тұрғаны белгісіз, қауіп-қатерге толы. Екеуіміз де тәуекелге бел буған сияқтымыз. Тарасконың не ойлағаны бар, осының бәрін қалай ұйымдастырды, қалай ақталады – ол жағы өзіне ғана мәлім. Сенімді бірдеңе ойлап тапқан шығар, әлде өйтіп-бүйтіп құтылармын деп шешті ме екен! Ішімнен оған бақыт тілеп, орманға қарай аяңдадым.

Әуелі бостандыққа шыққаным аяттанып, аяғым жерге тимей ұшып келе жаттым. Көп ұзамай нақты болмысқа қайтып оралдым. Айналам ну орман. Ағаштардың күмбездене тұтасып кеткен ұшар бастарының арасынан әредік аспан сығалағандай болады. Көңіліме мазасыздық кіре бастады. Соғыс өртінен шыққан адам ештеңеден

қорықпауға тиіс қой. Олай емес, бейтаныс тайга қорқытады екен, жалғыздық жаныңды жаншиды. Бірақ ешқайда кете алмайсың, сәл тынығып, есімді жинайын деп, қарағайдың діңіне сүйеніп тұрып қалдым.

Кенет ағаштың арасынан әскери киінген екі адам шыға келді. Тура маған қарай келе жатыр. Біткен жерім осы! Амал жоқ, көзімді тарс жұмып, ағаштың діңіне жабыса қалдым. Сол мезет қарағайға біржола сіңіп, ағашқа айналып кетсем, адамдардан аулақта, орманда тып-тыныш өмір сүрсем деп тіледім! Қазір ұстап әкетеді деп ойлап тұрмын!

Бірақ олар қасымнан өте шықты!

Маған қарай келе жатқан, дәл қасымнан өтіп кетті, көрмек түгіл байқаған да жоқ. Өлі мен тірінің арасында қалшыып тұрмын, көрінбес перденің артында қалғанымды еміс-еміс сезгендеймін. Әскери киімділер көрінбей кеткен соң әлдене үп етіп ұшып кеткендей болды, ауаның болымсыз қозғалысын аңғардым. Жаным жай тауып, әрі қарай адымдай жөнелдім. Осы бір жұмбақ құбылыс туралы өмір бойы ойланумен келемін, Аллаға шүкірлік айтып, әулие аталарым Марал ишан мен Салық молдаға құран бағыштап қоямын.

Ұзақ жүріп әбден шаршадым, демалайын деп шештім. Тамақ жеп, махорканы бұрқыратып алғасын, қалғып кетіппін.

- Әп, бәлем! Түстің бе қолға! – деген қырылдаған ызбарлы дауыс естілді.

Тұла бойым суып сала берді. Қызыл погондылар қуып жеткені ме!

Ағаштың арасынан екі адам шықты. Ірі денелі ер адам мен толықша келген жас жігіт.

- Қорықпа! Өзіміз!

Сонда ғана «үһ» дедім.

- Пахан! – деп таныстырды өзін үлкені. – Ал, мынау – Баклан!

Кәдімгі қылмыскерлер екен. Басқа лагерьден қашып шығыпты, мені көріп, артымнан аңдып жүріпті. Жалғыз екеніме көздері жеткен соң бірге жүрейік деп ұйғарыпты. Серік табылғанына қуандым, бір жағынан, қауіптеніп тұрмын.

Үшеуміз әрі қарай кеттік, жолшыбай кеңірек танысып, әңгімелесіп келеміз. Пахан тайганы біледі екен, одан жол тауып шыға алады. Бірақ жағдайымыз қиын. Төңірек түгел орман. Басында ұнап еді, табиғаттың сұлулығына сүйсінгенмін. Бір-екі күннен кейін бір көріністің өзгермеуі жалықтырып жіберді, тезірек ашық кеңістікке, далаға шықсақ деп тілейтін болдым. Бірақ тайга жібергісі келмейді. Ұзақ жүрдік, талай күндер, бәлкім талай апта артта қалды. Азығымыз таусылып, әлсірей бастадық. Кейде қоректік нәрі мардымсыз болса

да жеуге жарамды өсімдік, жеміс-жидек табылады. Күн санап қарнымыз аша берді, аштық меңдей бастады. Отыз екінші жылды, ұшы-қиырсыз далада аштан өлген марқұмдарды еске алдым, өлер алдындағы қиналысын көзіме елестеттім. Басым айналып, аузым құрғап кетті. Санамда бір ғана ой қалыпты, сол ойды білдіретін бес-алты сөз үнемі қайталанып тұрады: «Өмір сүру керек! Қайткенде де аман қалуға тиіспін!»

Қанша жүргеніміз, қайда бара жатқанымыз есімде жоқ. Діңкеміз құрып, ағаштың түбіне қисая кеттік. Баклан кейіндеп қалған, Пахан екеуміз қатар жатқанбыз.

Пахан кисетін шығарды. Шылымды тіл қатпастан ұзақ шектік, махорка жұқарған жүйкемізді тыныштандырған секілді, көк түтінге оранып, қатал шындықтан жасырынбақ боламыз.

- Білесің бе, Асанбай, – деді Пахан даусы қырылдап, кесімді үнмен. – Бұл жерден бәріміз бірдей шыға алмаймыз!

Сөзін аяқтап, сынай қарады. Еріксіз дір ете қалдым. Өңменімнен өткен көз жанарында шешімталдық пен қатыгездік жатыр.

- Аштықтан бұралған үш адамнан қарны тоқ екі адам артық! – деп тұжырды Пахан, әлсіреген Бакланды көз қиығымен бір атып. Еңгезердей неме осы сәтте жыртқыш аңға ұқсап кетті. – Бір адам қалғандарын құтқарып қалады. Егер соны өз еркімен істегісі келмесе, өзіміз көмектесеміз!

- Не нәрсеге көмектесеміз? Қалай? – деп сұрадым не айтып тұрғанын түсіне бастасам да, сыр бермей.

- Өз еркін оятуға көмектесеміз! Басқа амал жоқ! Менімен біргесің бе?

Еріксіз басымды изедім.

Атпал жігіт шылымының қалдығына бір түкіріп, өкшесімен езіп тастады. Мен де соны қайталадым.

Паханның домаланған Бакланды не үшін ертіп шыққаны сонда ғана түсінікті болды! Оған тек әрі-бері жұмсайтын көмекші ғана емес, өз аяғымен жүретін тамақ, қазыққа байлаулы құрбандық керек болған!

Бойымды үрей билеп, тұрып қалыппын. Пахан Бакланға қарай бара жатқан, аңғармай қалды. Сөлбірейіп соңынан ердім.

Аштық пен шаршағаннан әлсіреген Баклан көкпеңбек көзін аспанға қадап, шалқасынан жатыр.

Пахан қабылан тәрізді дыбысын білдірмей жақындап, мойнына тұзақты салып жіберді. Ондайды күтпеген Баклан сасқалақтап, жұлқынып жатыр. Бар күшін жинап, бұлқынып, тізерлеп отырды, тұзақты сыпырмақ болады, бірақ кәнігі қылмыскер Пахан тұзақты

босатпай, бейшараны қылғындыра берді.

Қастарына барғанымда Баклан әл-дәрмені таусылып, бір жағына қисая құлап бара жатты. Пахан қонышынан өткір пышағын суырып, кеңірдектен қадауға оқтала берді. Баклан жан ұшырып, шап беріп қолынан ұстай алды. Бірақ ол әлсіздеу болатын, Паханның күші басым. Не істерімді білмей мелшиіп тұра бердім.

- Неғып тұрсың? – деп қырылдады Пахан ызбарланып. – Қабанды союға көмектес!

Ауыр дем алады. Аштықтан оның да әлсірегені көрініп тұр. Не істерімді әлі білмей тұрмын. Аштан өлсем де адам соя алмас едім. Екінші жағынан, басқа амал жоқ. Абыржыған қалпымда қастарына барып, Бакланның қолын қайырмақ болғам, көзіміз ұшырасып қалды. Жиырма жасар жігіттің жанарында қорқыныш пен үміт тұнып тұр. Жоқ, өлтіре алмаймын! Жанұшырып Паханның қолын ұстай алдым, жігіттің тамағынан аулақ әкетуге тырысып, бар күшіммен қайырып жатырмын. Кәнігі қанішер ышқынып қалды, пышағы түсіп кетті.

Қыл тұзақтан босанған Баклан қаша жөнелді. Пахан соңынан кумақ болған, мен ұстап қалдым. Баклан көзді ашып-жұмғанша бұтаның арасына кіріп, көзден ғайып болды.

Пахан құтырына боқтанып, пышағын көтеріп алды да өзіме тап берді. Мен де пышақ суырдым.

Екеуміз шайқасып кеттік.

Ұзақ жолдан әрі аштықтан сілесі қатқан, жыртқыштың халіне жеткен екеуміз аман қалу үшін бір-бірімізді өлтіруге тырысып жатырмыз. Адам баласы не деген құпия жаратылыс! Мысалы, қазір жаппай қырылу қатері төніп тұр, соған қарамастан бір-біріміздің мойнымызды бұрап тастауға дайынбыз. Ал бірақ, қарсы алдында көзіне қан толған, пышағын жалақтатып, сені өлтіріп, етінді асып жемек болған қарақшы тұрса қайтер едің?!

Өзің өлмеу үшін оны өлтіруің керек. Ол сенің етінді жемесін десен, сен оны жеуге тиіссің. Мен де пышағымды сермеп бақтым. Пахан кәнігі қылмыскер болатын, пышағы бірнеше рет көз алдымнан жарқылдап өте шықты. Бойы менен сәл биік, денесі ірі, өзі он жастай кіші. Бірақ, мен белімді бекем бұғанмын. Алысып жүріп, бір-біріміздің пышағымызды қағып түсірдік. Бірнеше рет жұдырық сілтесіп, содан кейін енді қайтып ажырамастай болып жабыса кеттік. Сол күйі сіресіп тұра бердік. Қанша уақыт қаржасқанымызды білмеймін, енді ойласам, мәңгі солай тұрғандай көрінеміз. Екеуміз де әлсіреп қалдық, ашу-ыза мен шарасыздықтан қалшылдап, тісімізді шақыр-шұқыр қайраймыз. Аузымыздан қанды көбік бұрқырап, қыр-қыр етеміз. Қанша шыдарымызды кім білсін, әйтеуір құлауға

болмайтынын екеуіміз де түсіндік. Өйткені қарсыласын жығып салып, үстіне шыққан адам пышақты да бірінші болып алады, сонда бәрі бітеді.

Әлсіздіктің әлегінен, сосын жан шыдамас тіресуден басым айналып, ағаштар қалқып жүргендей көрінді, жердің өзі шыр айналып тұрғандай, аяғым бүгіліп барады. Қарсыласымның да күші сарқылды, қатты ашудан беті қисайып кеткен.

Кенет бүк түсіп, босаған қапшықтай сылқ етіп құлады. Ондайды күтпеп едім, күрт кері шегіндім, қарсы алдымда Баклан тұр. Жуан бұтақпен Паханды қарағұстан ұрып құлатыпты.

Әлім құрып, сол жерге отыра кеттім. Паханның пышағын көтеріп алған Баклан әлгінің тамағын орып жіберді. Қаны бұрқырап қоя берген дәу жігіт қыр ете қалды, бірер рет дір-дір етіп, сұлық түсті. Баклан екеуіміз үн-түнсіз бір-бірімізге қарадық.

Баклан от жақты. Түтіннің иісі мен жанған бұтақтың сытырынан үміт ояғандай. Оттың басында отырған күйімде алысқа, тайганың түкпіріне көз жібердім. Алдымда не күтіп тұрғаны беймәлім, шамасы, аштан өлетін шығармын. Ал мұнда, міне, мол ет пен оттың қасында отырмын.

Баклан мен жаққа қарамастан өліктің қасына барды. Әуелі қалтасын, зат қапшығын ақтарды. Аздаған темекі, сіріңке сосын... бір қорап тұз шықты! Көрдің бе мынаны дегендей қарап қояды, қолында тұз. Бір-бірімізді айтпай-ақ түсіндік – Пахан алдын-ала дайындалып, Бакланның етін тұздау үшін арнайы алып шыққан!

Баклан жыртқыш андай тісін ақситып, өлікті паршалауға кірісті.

Төгілген қанды да, өлімді де талай көргенмін. Шайқас қызған кезде мәйіттерді табанымызға тапап жүретінбіз, керзі етікпен адамның қанын кештік, сол қанды көбірек төгу үшін ұран салып, оқ бораттық. Бірақ, бұл басқа жағдай...

Қазір тірі қалу үшін адам етін жеуім керек.

Тайга тым-тырыс, сол үнсіздіктің өзі еңсені езеді.

Бойымды билеп алған аштық ақылыма да ауыз салыпты. Өлген адам енді адам емес, үйілген ет болып көріне бастады. Бейне бір мал сойғандай елестеттім. «Мүшелеп, асып же! Басқа амалың жоқ!» – деп әмір етті ішкі дауысым.

Каннибалдар кісі өлтіріп, етін жейді – бұл олардың аман қалу үшін табиғи қажетін өтегені. Бұл тұрғыда, олар азық үшін мал соятын кәдуілгі адамдарға ұқсайды. Ал миллиондаған адамды қанды қырғынға айдап салатын корольдар, патшалар, фюрерлер, президенттер, генералдар кім? Олармен салыстырғанда қанқұйлы каннибалдың өзі үлкен гуманист болып көрінеді.

Пышағымды ұстап, өлікке ұзақ қарап тұрдым. Неден бастайын, қай мүшесінен? Мүмкін әуелі қолын кесіп алу керек шығар? Сол сәтте көз алдыма баяғы қар басқан өлілер ауылындағы есі ауысқан қыз бала елестеді. Кері қарай ыршып түстім. Мына жерден тұра қашқым келді — алды-артыма қарамай қаша берсем! Бірақ қаша алмадым. Қозғалуға шамам жоқ. Өлі денені, жаңа ғана өлтірілген адамның мәйітін тастап кете алар емеспін.

Баклан адам кейпінен айырылған екен... Көз алдымда жыртқыш аңға айналып шыға келді.

Пахан әбден ашыққанда оны сойып жеуді алдын-ала жоспарлап, дайындалған. Бірақ тағдыр басқаша шешті, енді оның өзін Баклан қақтап жемек. Бірақ мен олай істей алмадым. Жаратқан Иемізге жалбарынып, ата-баба аруағына сыйындым.

Кенет Баклан екеуміздің жолдас бола алмайтынымызды ұқтым. Паханның өлімінен кейін ерте ме, кеш пе — бір-біріміздің кеңірдегімізді жұлып алуымыз кәдік. Аштық бізді айуанға айналдырып жібереді.

Үн-түнсіз орнымнан тұрып, жүре бердім.

- Сен не, жындымысың? — деп қырылдады соңымнан Баклан. — Аштан өлесің ғой! Ол бізді қиналмастан өлтіріп, жей салар еді! Қайт кейін! Екеуміз бірге болсақ аман қаламыз!

Жауап қатпастан жүрісімді жалғастырдым.

- Мейлі, өзің біл!

Бакланның дауысы жабайы аңның ырылындай естілді. Ақырын артыма көз жібердім. Баклан мәйітті екілене боршалап жатыр.

Бұл жерден аулақ кетуге тырыстым.

Орманда қанша уақыт адасып жүргенімді білмеймін. Ақыры ашық алаңқайға шықтым. Тәлтіректеп, алға қарай жүре бердім. Әлдебір құпия күш құлатпай демеп, алға қарай жетелеген сияқты, соны әлі түсінбеймін.

Бағыт-бағдардан біржола айырылып, адасқан күйімде жүре бердім. Айналам түгел орман, зәулім-зәулім ағаштар. Қашан құлап, қай ағаштың түбінде қаларымды үнсіз күтіп тұрғандай. Басым айналып, көзім қарауытып, есімнен танып бара жаттым. Ара-тұра есімді жинап, құдды тұманнан шыққандай боламын, ізінше қайтадан есімнен танамын. Осымен біттім деп ойладым. Аллаға сыйынып, өлімге дайындалдым, сонда да ілбіп жүре бердім...

Тағдырдың тартуы

Кенет біреуді көрдім, алдымда кетіп бара жатыр!

Ол да менің бағытыммен жүріп келеді, тек сәл оңға қарай бет алған.

Қайдан шыққанын білмедім. Жүрісі жеңіл, ормандағы қалың шөптің бетімен сырғып келе жатқандай. Қазақтың шапанына ұқсайтын аппақ желеңі желбіреп барады. Артына бұрылмастан жүріп келеді, дауыстап шақырайын деп едім, үнім шықпады. Мені байқамай, алыстап кететін болды-ау! Қалып қоямын ба деп қорқып, жүрісімді үдету үшін бар күшімді салып едім, әлсіздіктен сүрініп жығылдым. Орнымнан тұрсам, ғайып болып кетіпті. Жығылардың алдында екі үлкен қарағайдың арасымен өткенін көріп қалғанмын, мен де солай қарай жүрдім.

Сол мезет қоянды көрдім.

Әуелі абыржып қалғам, дереу есімді жиып, баспалап жақындай бердім. Бірақ құр қолмен қоянды қалай ұстауға болады? О, керемет, қоян қақпанға түсіпті!

Қақпан құрса жақын маңда адамдар болғаны! Бірақ ол кезде оны ойлауға шамам болмады! Үркек қоянды шап беріп ұстап алдым да, «бісімлләһи» деп бауыздап жібердім. Тездетіп от жағып, қоянды мүшелеп, қақтадым да жеуге кірістім...

Мұндай дәмді етті ешқашан жеп көрмеген сияқты сезіндім! Кенет баяғы ашаршылық есіме түсті: үсіп өлген саршұнаққа жете алмай жан тапсырған бейшара көз алдыма келді! Мен де солай өліп қалуым мүмкін еді. Қоянды көрмей, бірер қадам бұрылып кетсем болды! Ақылға сыймайды – қалың тайганың ішінде қақпанға түскен қоянға қалай тап болдым?! Өз бағыма сенер-сенбесімді білмей, Жаратқан Иеміз бен бабаларымның аруағына іштей рахмет айттым. Ия, мұның бәрі жай ғана кездейсоқтық емес! Қанша рет ажал маған төніп келді, бірақ ең соңғы сәтте әлдебір кереметтің күшімен аман қаламын. Сол сенімнен қанаттанып, рухым көтерілді.

Тойып алып, ұйықтап кетіппін.

Арада қанша уақыт өткенін білмеймін, әлдебір түсініксіз сезімнен оянып кеттім. Көзімді ашсам, қарсы алдымда қолына мылтық ұстаған әйел тұр!

Әуелі елес деп ойладым.

Жоқ, шынымен әйел. Орысша тіл қатты:

- Әй, сен кімсің?

Дыбысым шықпай қарап қалыппын, ажалдан құтылғанымды түсініп, бойым жеңілдеп сала берді.

- Әй, шал! Бол, жауап бер!

Ол мылтығын кезене бастады.

- Берілдім! – дедім, зорға тілге келіп.

Әйел қасыма жақындап, сұрастыра бастады: кімсің, қайдан келдің, мұнда неғып жүрсің?

Тергеп болғасын өзімен бірге ертіп кетті. Тайганың сүрлеуімен біраз жүрген соң шағын қонысқа келдік. Бірнеше тозығы жеткен, иелері тастап кеткен үй-жайдан тұратын мекен. Кейбір үйлер жартылай құлаған.

Өзінікі болса керек, бір үйге кірдік. Үн-түнсіз шәй қайнатты. Ыстық шәйдан бір ұрттап едім, дәмі керемет екен, таң қалдым.

- Іше беріңіз. Шөптен жасаған шәй.

- Рахмет! Сіз мені құтқарып қалдыңыз!

Әйелдің жауабы таң қалдырды.

- Құтқарылған құтқарушысын құтқарады! Сізге рахмет!

Есімі Татьяна екен. Әдемі, сары шашты, ірі денелі. Кейін білдім, жасы қырықта. Қимыл-қозғалысы жеңіл, серпінді, күші сыртына теуіп тұрған қайратты әйел. Бір-бірімізге бойымыз үйреніп, әңгімелесе бастадық.

Татьяна мұнда қалай тап болғанын айтты. Отыз сегізінші жылы, қуғын-сүргіннің кезінде күйеуі екеуін тұзаққа түсіргелі жүргендерін біліп, Омбы қаласынан Сібірдің бір түкпіріндегі шағын қыстақта тұратын әжесіне қашып келіпті.

- Бір жылдан кейін НКВД қызметкерлері қайда тұратынымызды біліп қойып, қақпан құра бастағанда әжеміз тайгаға тығылуға кеңес берді. Сол маңда бірнеше қоныс бар, заманның ауаны өзгергенше сонда жасырына тұрындар деп ақыл қосты. Мұқият дайындалып, ұлымыз бен қызымызды әжемізге қалдырдық та тып-тыныш тайып тұрдық, Берияның тіміскілері тұмсығының астындағы құрбандықтан айырылып, сандарын соғып қалды. Әжеміздің оларға былай деп қиыстыратын болған: «Саңырауқұлақ тереміз деп тайгаға кеткен, содан оралған жоқ! Адасып кеткен шығар!». Екі халық жауын іздеп, тайганы кім араласын? Және уақыт та сондай, адам қолы жетіспейді. Тайганы кезіп кемінде жүз шақырымдай жол жүрдік. Мылтығымыз, оқ-дәріміз бар, азық-түлік жеткілікті. Ақыры ескі дінді ұстанушы – староверлердің осы мекеніне тап болдық. Діни қысым көрсетушілерден құтылу үшін өткен ғасырда тайгаға жасырыныпты. Кемпірлердің айтуынша, өзге әлемнен оқшауланып, бір ғасырдан астам уақыт осында тұрған. Біз келгенде азайып қалған екен – бірнеше үйде небәрі тоғыз адам тұрады. Біртіндеп олар да өліп, бір кемпір ғана қалды.

Татьяна сәл үнсіз отырды. Сосын осыдан бір жыл бұрын, күзге салым күтпеген жерден күйеуі қайтыс болғанын айтты.

Көктем шыға соңғы серігі әрі сүйеніші болған кемпір дүниеден өтеді. Татьяна ұшы-қиырсыз жабайы тайгада жалғыз өзі қалыпты.

- Мен орыс қызымын, күйеуім де орыс болатын, – деді ол. – Екеуміз

де дүниеге келгелі христианбыз. Бірақ мектепте де, институтта да Құдай жоқ деп миымызға құйып бақты! Мәңгілік материя ғана бар, мәңгі бола береді, бір күйден екінші күйге ауысады, ешқашан жоғалып кетпейді. Үйде әжеміз құлағымызға сіңіреді – «Бәрі де бір Құдайдың әмірімен болады!» Өзіңіз шешіңіз, қай діннің адамына жатамын?! Құдайға сенгеніммен христиан дінін тиісінше ұстанбаймын. Советтік атеизм өзінің материализмімен сиқырлап тастаған, қайтеміз енді.

Ескірген, шағындау айнаға көз жібергенмін, денем дір ете қалды, Татьянаның мені неліктен шал деп атағанын түсіндім. Соңғы рет қашан айнаға қарағанымды ұмытыппын. Өз кейпімді көріп қайран қалдым. Арыған, сақал-мұрты өскен, шашы ағарған, бет-жүзі әжім-әжім қария бір кездегі түрімді еміс-еміс еске салады! Ал мен небәрі елу жастамын, өзімді шалмын деп есептеген емеспін.

Бірнеше күн бойы өлген адамдай ұйықтадым. Госпитальдан кейін өйтіп ұйықтамаған шығармын. Тайга тым-тырыс, таза ауа, тыныштық – шаршап-шалдыққан адамға басқа не керек. Ең бастысы, мұнда соғыс та, лагерь де, ерекше бөлімнің қызметкерлері де, пахандар да жоқ! Ешқандай билікке де бағынбайсың!

Бірақ, адамдар да жоқ! Бұл туралы кейінірек, бірер күн өткен соң ойлай бастадым. Әуелі демалып, бәрін ұмытқым келді, бәрін ұмытып, тынығып алсам!

Бұл маған тағдырдың тартуы, сыйлығы болатын. Қанша жылдар бойы адам төзгісіз ауыр сынақтан өттім, енді тайганың арасындағы тып-тыныш мекенге келдім, тұмса табиғаттың аясында рахаттанып жатырмын!

Қайтадан қалпыма келгенше ұзақ уақыт өтті.

Сол кезде менің жағдайым мәз емес еді – бір қатерден екінші қатерге қарай қашып келе жатқанмын. Тіпті тайгадан аман шығып, әлдебір қалаға, стансаға барсам да, өкімет орындары тергеуге алар еді – кімсің, қайдан келдің, неғып жүрсің? Ал тайганың ішіндегі адам таппас мекенді паналау – аман қалудың ең қолайлы жолы!

Тыныштықты қанша жыл аңсадым! Кейде адамдардың ессіздігін, қиянат-қылмысы мен қан төгуін көрмеу үшін белгісіз бір жаққа – мұхиттың арғы бетіне, ну орманға, аспан әлеміне қашып кеткім келетін! Ол ойым белгісіз әлемге бастаушы еді. Енді міне! Өкіметтен, қоғамнан қашып құтылмақ болып едім, тайгадан бір-ақ шықтым. Табиғи тыныштық жаныңды аялайды. Тайганың ауасы қуат береді. Ну орманның сыбдыры көкіректі тербейді. Уақыттың өзі тоқтап қалғандай. Рахаттанып өмір сүр, күш-қуатыңды толтыр. Қарағайдан қиып салған үйде тұрып жатырмын. Қасымда ақжарқын, мейірбан әйел бар.

Сонда да жан-дүнием байыз таппады. Бұрынғыша туған үйімді, балаларымды, өскен өлкемді ойлаймын. Дегенмен, біртіндеп жаңа өмірге үйрене бастадым, оны сол қалпында қабылдап, тынышталғандай болдым.

Татьяна екеуміз жиі-жиі ұзақ-сонар әңгімелесеміз. Әрқайсымыз өмір тарихымызды, көрген-білгеніміз бен бастан кешкенімізді айтамыз. Уақыт өте келе жақындасып, бір-бірімізді жақсы көріп кеттік.

Толық қалпыма келмесем де, біртіндеп сауыға бастадым. Көп ұзамай қыс түседі, мұқият дайындалу керек. Қолда бар еңбек құралдарын тексеріп шықтым.

Көне де болса жарамды балта, сүймен, күрек таптым. Татьянаның мылтығы мен бірнеше патроны бар.

- Мылтық атпағалы көп болды, патронды үнемдедік! – деді ол. – Негізінен, анды қақпанмен аулайтынбыз!

Әуелі, өскен бидайды орып, картопты жинап алдық. Азық-түліктің артығын ұраға салып қойдық. Кержақтар тұқымдық астыққа ұқыпты болып, көздің қарашығындай сақтап, келесі егіс науқанына дейін ұралар мен қамбаларда ұстаған екен.

Тағамымыз біркелкі болатын. Бірақ, Татьяна бір ғана азық түрін әркілы етіп дайындай біледі. Нан пісіріп, картопты қабығымен қайнатады. Кейде құрып қойған қақпанымызға қоян түседі, ол күн біз үшін нағыз мереке.

Татьянаның құнарлы да емдік тағамының бірі бидайдың өскіні болатын. Жаңа бүршік жарған бидай сондай нәрлі болады, адам бойына өмірлік қуат береді деп кім ойлаған!

- Тұз, қант, май, шәй болмауы – түк емес. Керісінше, соның өзі жақсы! – деп мойымауға шақырады Татьяна. – Емшілер денің сау болып, ұзақ өмір сүргің келсе майлы, тәтті, тұзды және қуырылған тағамдарға жолама дейді. Міне, ағзаңызды тазартып, денсаулықты түзеуге мүмкіндік туды! Менің әжем Сібірдің емшісі болатын, шөппен емдейді. Толып жатқан ауруға қарсы халық емдерінің рецептін біледі, талай кітап жазуға болады. Бір кезде солардың біразын жазып алғанмын. Емдік шөптердің денсаулыққа, ұзақ өмір сүруге пайдасы туралы таңғажайып нәрселерді айтатын! Ол маған көп нәрсе үйретті, табиғатты аялауға баулыды. Тайга – денсаулыққа пайдалы заттардың қоймасы, сырын білетін адам мұнда ешқашан аштан өлмейді дейтін. Айналамыздағы заттардың бәрі пайдалы! Тек шамасын білу керек! Бәрінің де шамасын білген жөн, егер шамадан артық болса дәрінің өзі уға айналып кетеді! Ал шамасын білсе удың өзі ем! Табиғаттың сыйы адамның ағзасын тазартып, денсаулығын нығайтады, біз соны

қаперімізге ала бермейміз.

Татьяна қарағай мен тырбық самырсынның тікені мен бүршіктерінен емдік тұнба дайындайды. Өсімдіктердің дәрілік қасиеті туралы сағаттап әңгімелейді, әр уыс шөпті, дәнекті, жаңғақ пен жемісті аялап, шатырға жинап кептіріп, қысқы қор жасайды. Маған, көшпенді малшының баласына соның бәрі ертегідей көрінеді.

- Қазақтар ешқашан шөп жеген емес! Шөпті біздің жылқымыз, түйеміз бен сиырымыз, қой-ешкіміз жейді, біз үшін пайдалы заттар мен витаминдерді бүкіл даладан солар тереді. Біз олардың етін жейміз де соның бәрін бойымызға сіңіреміз. Ал сен, сиқыршы-емші, көшпенді қазаққа ат секілді шөптің сығындысын ішкізесің! – деп қалжыңдадым бірде. Ол күлгенде жүзінде нұр ойнап, үйдің іші жарқырап, жылынып сала берді.

- Еркектер бүлдіреді, әйелдер емдейді! – дедім мен.

- Әйелдер от секілді, не – емдеп шығарады, не – өртеп тынады! – деп жауап қатты ол.

Құтқарушым болған емші әйел мені емдеп қана қоймай, бұрын беймәлім болып келген жаңа әлемнің есігін ашты, жаңа өмір салтымен таныстырды.

Татьяна бойымнан алуан түрлі ауру тапты, солардың бірін де білмей келіппін. Ата-бабамыз ондай аурулардың атын да естімеген болар.

- Соғыс, жоқшылық, лагерь, мардымсыз, құнарсыз тағам және үнемі жүйкенің ширығып жүруі пілді де құлатар еді. Соның бәріне қалай төтеп беріп, аман қалғансыз?– деп сұрайтын.

Сосын өзіне-өзі жауап береді:

- Табиғи сұрыптаудан өтіп, табиғат аясында салауатты өмір сүру, қоспасыз таза тамақ ішу, тынымсыз қозғалыс, далада үнемі атқа мініп жүру, көшпенділердің қаны мен жанының тазалығы, дініне беріктігі, байсалдылығы денеңіз бен рухыңызды әбден шынықтырған, тағдырдың қатал сынақтарынан аман өткеніңіз соның арқасы!

Татьянаның айтуынша, адам денсаулығын ойлап, күтініп жүруі керек, дұрыс өмір сүруге тиіс. Бұл мен үшін жаңалық болатын. Салауатты өмір салты дегенді енді түсіне бастадым. Дұрыс тамақтану, емдік тыныс алу, тынымсыз қимыл-қозғалыс, жан тыныштығы. Тұзды, тәтті, майлы және қуырылған тағамды жемеу.

Және көне дәуірлерден бері әр түрлі халықтардан шыққан кемеңгерлер кейінгіге өсиет еткен, бірақ өркениетті адамдар баяғыда ұмытып кеткен ең басты алтын заңды есімде сақтап қалдым – бәрі де шектен аспайтын мөлшерімен пайдалы! Әлладалық данышпан Солонның да ұстанған қағидасы еске түседі: «Ешнәрсені де шектен

шығарма!» Бала күнімізде бәрімізді еркелетіп, шектен шығып бара жатсақ тәртіпке шақыратын әкемің даусы құлағыма келеді: «Дәмімен, балалар, дәмімен! Не нәрсенің де дәмі бар! Дәмінен асып кетсе, жаман болады!»

Мен темекіні тастадым. Біржола қоштастым. Біріншіден, махоркам таусылды, екіншіден, Татьяна шылым шегудің зиянын қолмен қойғандай түсіндіріп берді де, никотинді тезірек ұмытуға тырыстым.

...Көп ұзамай қыс түсті.

Тайгадағы қыстың алғашқы күні әлі есімде. Қар жауып тұр. Жапалақтап жауды. Жер бетіне кіршіксіз тазалықтың өзі келіп қонақтаған тәрізді. Төңіректе таңғажайып тыныштық орнаған. Таң-тамаша болып, аспанға қарап алақанымды жайдым. Жуан саусақтарыма, күс басқан алақанымға қонған қар еріп кетеді. Туып-өскен Көкшетау өлкесі, бала күнімізде алғашқы қарды қалай қарсы алатынымыз еске түсті. Анам мен балаларым, әйелім мен туыстарым, жерлестерім қазір ашық аспан астында қар жапырақтарын аулап тұрма екен деп ойладым! Қар – барша адам үшін қар, оған біздікілер мен бөтендер, балалар мен қарттар, коммунистер мен фашистер, бейбіт тұрғындар мен қарақшылар – бәрі бірдей алақанын тосады. Бәлкім, әрқайсысы әр түрлі әсерленетін шығар, дегенмен бәріне ортақ нәрселер де бар. Ия, табиғат-анамыз бәрімізге бірдей, бірақ, адамдардың өздері оған әр түрлі қарайды.

Ал, тайганың қары ерекше. Қадам аттасаң сықырлап қоя береді, бейне бір әңгіме айтып тұрғандай. Сол әңгіме көңіліңді сергітіп, серпіліп қаласың, ит тұмсығы батпайтын ұшы-қиырсыз тайгада жалғыз еместігіңді ұғынасың. Ақ қар айқара ашылған, әлі әріп түспеген кітапқа ұқсайды.

- Бұл жақтың қысы ұзақ! – деді Татьяна. – Қар қалың түседі – ой-ой-ой! Шатырға дейін көміп тастайды! Бірақ боран болмайды, тайга жел жібермейді – жым-жырт тыныштық! Есесіне аязы үскірік!

Бірір аптадан кейін тайганың нағыз қызылшұнақ аязы табиғатты темір қыспағына алды. Жердің бетін қанттай аппақ, қап-қалың, сұп-суық қар басты, қарағайлар аязға шыдамай сықыр-сықыр етеді, бұтақтары шартылдап сынып жатыр. Төбемізден төнген сұр аспан сұп-суық, ауаның өзі де аяздан шыңылдап тұр. Тайгамен бірге ол да ыңырситындай көрінеді.

Түн баласы жұлдызды аспанға көз жібереміз. Мұндағы жұлдыздар басқа жерлермен салыстырғанда жарық та ірі сияқты әрі тым жақын тұрғандай. Төңірек түгел қараңғы түнек болғандықтан солай көрінетін болса керек. Кейде алқаракөк аспанды қақ жарып, жұлдыз

ағады. Ондайда қуанып қаламыз, құдды әлдебір биік те ұлы құпияға өзіміздің де қатысымыз бардай сезінеміз.

Осы түкпірден аман шығуды аңсаймыз. Сонымен қатар, шынайы өмір сүріп, адам қалпымызда қалғымыз келеді.

Торығып, сарыуайымға салынып, тіпті, жынданып кетпеу үшін әр күнімізді жоспарлап қоямыз. Бір-бірімізге өз өмірімізден, көргеніміз бен бастан кешкенімізден айтылмай қалған жәйттерді тауып, әңгімелейміз.

Тек өткен-кеткенді ғана айтып қоймай, кейде жай ғана ұсақ-түйекті әңгімелеуші едік. Мысалы, кейде үйден шығып, ағаштың тасасында тұрған аюды көреміз. Қалшиып тұра қалып, қорыққаннан балтаның сабын қыса ұстап, дұрыстап қарасаң, аю емес, қасқыр болып шығады. Қасқырға алдыра қоймасын деп ойлайсың. Сәлден соң ешқандай қасқыр да жоқ, жай ғана бұта екенін көресің! Соны айтып мәз боламыз. Немесе әңгімені барынша ұзартып, суға барғанымызды, қауғаның әлденеге ілініп қалғаны, бауын сілкілегеніміз, қауғаның суға қалай толғаны, оны қалай суырып алғанымыз туралы айтамыз. Ондай әңгіме жаныңды жадыратады, ермек болады, шын көңілімізден күлісіп, масайрап қаламыз.

Қыста сырғанақ жасап, су құйып қатырып, бала күніміздегідей сырғанаймыз. Балалық шақты еске алып, бір мезет нақты болмысты ұмытып, шынымен бала болып кетеміз. Бұл қызықты әрі дене күшінді молайтып, жүйкенді сауықтырады. Бар даусымызбен рахаттана күліп, қуанғаннан балаша шыңғырамыз. Ұялатын ешкім жоқ, айнала тайга.

Ондай психологиялық терапия өте керек болатын. Өмір мен өлім арбасып, ширығумен өткізген ұзақ жылдар жүйкемді әбден тоздырған. Жүйкемнің жұқарғанын бұрынырақ байқамаған себебім – оған уақыт болмапты. Бірінен бірі қорқынышты қат-қабат оқиғалар тасқыны сәл кідіріп, болып жатқан нәрселерді байыптап алуға уақыт қалдырмады. Құтырынған заманның заулаған екпіні алды-артымызға қаратпай сүйрелей берді. Соның бәрі артта қалып, енді тыныштық тапқанымда бастан өткен сұмдықтардың жаңғырығы жан-жүрегімді қайта тырналап, мазамды қашырды. Өткен өмірім көз алдыма елестеп, жадымда жаңғырып, отызыншы жылдардың қасіреті – аштық пен қуғын-сүргін, мән-мағынасыз соғыс пен лагерьдегі жойдасыз қатыгездік түсіме енетін болды.

Түнімен миымда соғыс күркіреп шығады. Жүйкемнің жұқарғаны соншалық, түсімде ыңырысып, сандырақтап, түн ортасында шошып оянамын. Татьяна бәріне төзіп, жылы сөзімен жұбатады. Ол маған сәтімен жолықты, жанымның қиналысын түсініп, жылы сөзін дәру қылып, емдік шөптердің тұнбасымен емдеді.

Басымнан өткен теперіштің бәрі жаныма терең сіңіп қалыпты, олардан арылу мүмкін емес. Өмір тарихым туралы әңгімелеп, патша жасауылдарының қазақ ауылдарындағы жазалау операциялары, Кіші Қазан төңкерісін жасаймыз дегенді сылтауратып қолдан ашаршылыққа ұрындырып, халқымызды жаппай қырып-жою, отыз жетінші жылғы қуғын-сүргін, соғыстағы қырғын, лагерьдегі қиындықтар жайында айтқанымда Татьянаның көз жасы парлап қоя беретін. Ішіме жиған қайғымды ақтарғаннан кейін бір жеңілдеп қаламын.

Біртіндеп қалпыма келе бастадым.

Жалғыз мылтықтың ескі екенін, патронның да аздығын көріп, аңшылық пен қорғаныс үшін қару дайындауды ойластырдым. Ұзақ әуреленіп, садақ жасап алдым. Дұрысы, Татьяна екеумізге орташалау екі садақ жасадым. Жіңішке бұтақтардан жебе дайындадым. Қирап-бүлінген иесіз үйлер мен қоралардың шіріп кеткен тақтайларынан суырып алған ескі шегелердің пайдасы тиді. Әжептәуір шұқынып, біршама төзім танытқаннан кейін шегелерді бұтақтарға бекітудің сәті түсті, жебелер дайын. Енді садақ атып жаттыға бастадық, бұл қызық екен. Ысқыра ұшқан жебе үйінді қарға немесе ағашқа сарт етіп қадалады. Әрине, ондай садақтан атып қасқырды өлтіре алмайсың, аю туралы айтпаса да болады, бірақ қоян немесе құс аулауға жарап жатыр. Ең бастысы, алысқа және дәлдеп атуды асқан қызығушылықпен үйрендік. Уақытты солай өткіздік.

Ал тайгада уақыттың өтуі де өзгеше. Сағат ұзарып кеткендей, күн мен түннің ауысуы тым баяу жүреді. Уақытымыздың көбін табиғат аясында өткіземіз. Төңіректі зерттейміз, тайгадан шығатын жол іздейміз.

Татьяна сені маған Құдайдың өзі жіберген дейтін. Мен болмасам жалғыз өзі тайганың бір түкпірінде қатал қысқа қалай шыдар еді?

Мен оған аты бүкіл даламызға мәшһүр Татьяна туралы әңгімелеп бердім. Пушкиннің «Евгений Онегин» поэмасынан Абай аударған Татьянаның хатын халқымыз ән қылып айтатын.

- Сен менің Татьянам боласың! Сен де ерекше адамсың! – деймін оған.

Ұялғаннан қызарып кетеді, жүзі жайнап шыға келеді.

Қыстың ұзақ кештерінде бір-бірімізге ертегі, аңыз, тәмсіл, билетініміздің бәрін айтып береміз. Өміріміз туралы, адамдар жайында, бастан өткен хикметтерді әңгімелейміз. Кейбір оқиғаларды қайтадан еске алып, тағы да айтатын кездер болады. Соның өзі жақсы, жадымызды жаңғыртып, адам қалпымызда қалуымызға септігін тигізді.

- Тайгадан шықсақ, өзіммен бірге ала кетемін сені! – деймін Татьянаға шын көңіліммен.

- Сосын не болады? Ол жақта қалай өмір сүремін? – деп сұрайды ол.

- Қалайы несі? Әйелім боласың, адам емдейсің!

- Сүйікті Халимаң бар емес пе!

- Ал сен тоқал боласың – екінші әйел!

Бұл ұсынысымды Татьяна әзіл деп қабылдайды. Мүлде түсіне алмай, мені күлкіге айналдырады.

- Жоқ, бұл нағыз жабайылық! Ешқашан келіспеймін! Одан да өзін осында қал! – дейді Татьяна. – Сүйетінің рас болса – қаласың!

- Сүйемін, сондықтан ертіп кетемін! Бұл жақта қалмаймын!

- Қалай сүйесің? Халима ше?

- Екеуңді де сүйемін!

- Түсінбеймін, екі әйелді бір мезгілде қалай сүйуге болады?!

- Еркек болғанында түсінетін едің! – деп әжуалаймын. – Міне, кара: арыстандардың жеке прайды болады, айғырлардың өз үйірі бар. Табиғатта бәрі дұрыс, өз ретімен жүреді. Тек біз, өркениетті адамдар, табиғат заңын бұзып, қолдан заң жасап аламыз.

Ол ұялып қалады.

- Алдарқатпа, бәрібір келіспеймін!

Құшақтаса кетеміз, қос жүректің лүпілі ғана естіледі.

Пешке от жаққанды ұнатушы едім. Бұл біздің бір сарынды өмірімізді түрлендіретін тұтас өнер болып шықты.

Әуелі түнде кептіріп қойған жаңқаларды мұқият қалап, үстіне бірнеше ірілеу топалақ саламын да, тұтатып жіберемін. От жанған соң алаулаған жалыннан көз алмай, пештің жанында ұзақ отырамын. Жалын тілі мың құбылады, аяздан қатып қалған ылғал отын ысылдап, сосын шартылдап жана бастайды. Оттың неше түрін көргенмін, талай мәрте өзім де өргеніп кете жаздағам. Бірақ бұл от басқа. Бейбіт өмір оты. Жалаңдаған жалын тіліне қарап отырып, алыстағы өз ошағымды сағына еске аламын, мұңға батамын.

Жазда бірнеше рет тайгадан шығып, адамдардың қонысын табуға тырыстық. Дайындалып, азық-түліктен қор жасадық. Жолға шығып, жүрген жерімізде ағаштарға балтамен белгі салып отырдық. Бірақ, онымыздыа түк шықпай, кері қайтқанбыз.

Тайгада үш жылдай тұрдық. Өте ұзақ үш қысты адамдардан аулақта өткіздік. Тек екеуіміз ғана. Дегенмен бір күні бұл жерден шығатыныма сенетінмін. Ғұмыр жолым туған өлкеден алыста аяқталмаса екен. Біз тайга арқылы ақырғы рет сапарға шығуға дайындалдық.

Менің жалғыз-ақ мақсатым болды – туған жеріме жетіп,

үйімнің табалдырығын аттасам, анамды, балаларымды, әйелімді, туыстарымды көрсем, солармен бірге бір үзім бауырсақ жесем, содан кейін өлсем де мейлі. Тек аман-есен үйге барып, туыстарыммен қоштасып үлгерсем, қабірім туған жерімнен бұйырса болды! Ештеңеден қорыққан жоқпын! НКВД мен ерекше бөлімнің қызметкерлері, фашистер, шовинистер енді қорқыта алмайды мені! Үйге жету керек, үйге! Көкірегімнің терең түкпірінен шыққан осы бір әмірлі дауыс күн санап күшейе берді, жарақаты жазылып, тынышталғандай болған жаныма маза бермей қойды.

...Үшінші жылы жаз шыға сапарға аттандық. Бұл қатерлі болатын: алдымызда жабайы тайга мен белгісіздік күтіп тұр. Бірақ шегінгіміз келмеді. Енді мұнда өмір сүріп, әлденені күту мүмкін емес еді.

Күнге, жұлдыздарға қарап бағдар ұстап, күн демей, түн демей жүре бердік. Бірнеше апта артта қалды. О, ғажап!.. Ақыры тайгадан да шықтық!

Біrer күннен кейін Татьянаның әжесі тұратын мекенге жеттік. Жасы сексеннен асып кетсе де әлі тірі екен. Түр-әлпеті жас, қимылы ширақ – емші емес пе! Татьянаның балалары есейіпті. Туыскандардың он төрт жылдан кейін кездесуі жан тебіренерлік көрініс болды – әрі қуанып, әрі жылап жүр. Менің де жанарыма жас үйірілді.

Бір апта солармен бірге тұрдым. Сосын қоштасатын уақыт келді.

Әжесі мен балалары Татьянаны құтқарып, қолдау көрсеткенім үшін алғыс айтты, мен де оларға сол үшін ризашылық білдірдім.

Татьяна мені қыстақтың шетіне дейін шығарып салды. Қоштаса алмай біраз қиналды. Едәуір қашықтаған соң артыма бұрылғанмын – жол бойында әлі тұр екен. Қолын бұлғап қойды. Мен де солай жауап бердім. Біржола қоштасқанымызды екеуміз де түсіндік.

Өмір солай – кездесу мен қоштасулардан тұрады, біз – адамдар – бір-бірімізге тағдырдың көзге көрінбес жіптерімен байланғанбыз.

Бір жылға жуық уақыт бойы ел кезумен жүрдім. Вокзал, стансы, елді мекен, елсіз дала – бәрін араладым. Жолшыбай Сталиннің өлгенін естідім. Жаным жеңілдеп қалды, қиындықтан енді құтыламын деген үміт пайда болды.

Темір игілік

Туған өлкеме келгенде мені ешкім таныған жоқ. Кім екенімді өзім де түсіне алмай далмын – майдангермін бе, қылмыскермін бе?

Степняк қаласынан майданға қылшылдаған қырықта аттанып едім, қойтастардың арасындағы ауылыма елу төрттегі егде адам болып оралдым. Мен танитын адамдардың көпшілігі дүние

салған немесе әркім әр жаққа кетіп қалған. Бәрінің өз қасіреті бар, соғыстың қанды жарасы әлі жазыла қоймаған, өзгелерді ойлауға шама жоқ. Өкімет орындарының жұмысы менсіз-ақ жеткілікті, тың игеру науқаны басталды, сондықтан маған көңіл аударуға ешкімнің мұршасы болмады. Үй-ішіміз соғыс басталғанда қойтастардың арасындағы ауылда тұратын үлкен ұлым жылқышы Қабдөштің қолына көшіп барған. Бұл туралы майданда жүргенде жазған хаттарынан оқығанмын, қайда баруым керегін білемін.

Үйге кешқұрым келдім.

Ақырын кіріп келгенімде Халима қазанға бауырсақ пісіріп жатыр екен. Мені байқаған жоқ, ақырын ғана: «Халима! Халима!» – дедім.

Халима басын көтеріп қарады да, қалшиып қатып қалды. Сосын құшағыма құлай кетіп, еңіреп қоя берді. Солығын баса алмай ұзақ тұрды, менің де көзіме жас оралды. Біраздан соң жылауын қойып, есін жинады.

Балалар келді. Қуанышымызда шек жоқ. Бәріміз де бақытқа бөленгендейміз.

Уақыт өз дегенін істеп тыныпты. Анам осыдан төрт жыл бұрын дүние салған екен. Жетпіс екі жасында. Сыннан өткен жауынгер, шау тартқан адам болсам да анам барда өзімді жас сәбидей сезінуші едім. Бір-ақ сәтте қартайып шыға келдім. Халима қолынан келгенше жұбатып жатыр:

- Сенің келетініне сенетін! Жеңістен кейін хабар болмағанына алаңдап жүрді. Бір бәлеге тап болғаныңды сезіп еді! Түс көрдім, тірі ол дейтін. Аллаға жалбарынып, Сәлім екеуіңнің амандығыңды тілеумен болды! Сендерді аман қалдырып, құрбандыққа мені ал деп Жаратқан Иемізге жалбарынатын!

Халимаға өзім көрген аян туралы айттым. Сосын тайганы кезіп жүріп аштан өліп қала жаздағанымды әңгімелеп бердім. Бәрін салыстыра келіп, анам Татьяна мені құтқарған кезде қайтқанын жобаладық. Мұның бәрі тегін емес деп түйдік те, дастархан жайып, Құран оқып, сауабын ата-анамның, туыстарымның, бабаларымның, Марал ишан мен Салық молда әулиелердің аруағына бағыштадым.

Біраз уақыт ауылда бой тасалап жүре тұруға мәжбүр болдым. Бір тәуірі, қойтастардағы ауыл даланың бір түкпірінде жатыр, аудан орталығы Степняк қаласына дейін екі жүз шақырым. Бұл біздің облыс шекарасының маңы, одан әрі Павлодар облысының жері басталады. Онда да бірнеше жүз шақырым төңіректе елді мекен жоқ, жартылай ұмытылған қойтастар болашағы жоқ аймақ саналатын. Іс жүзінде мұнда совет өкіметі жоқ сияқты, бұрынғы өмір салтын ұстанамыз. Тұрғындар, негізінен, мал бағумен айналысады.

Ауыл тыныш, жанға жайлы. Халық жауларын іздеп даланы шарлаған салпаңқұлақтар мен агенттер келмеске кеткен. Өмірге қай қырынан қарасаң да бұрынғыдай емес, әлдебір жұмсақтық, өкіметтің темір шеңгелі босаңсығаны байқалады. Әрине, Сталин өлген соң заман өзгере бастаған. Көсемнің дүние салуы, шын мәнісінде, миллиондаған адамды ажалдан құтқарды, солардың арасында өзім де бармын.

Әйелім бір керегі болар деп соғыс басталған кезде қайтыс болған немере інім Тақтауиханның құжаттарын берді. Соғыс басталғанда оның бар-жоғын қадағалауға өкіметтің шамасы болмапты, қайтыс болғаны еш жерде тіркелмеген. Құжат бойынша тірі болып есептеледі! Ешкім іздемепті де. Қолыма құжат тиген соң өзімді еркін сезіне бастадым, бірақ мені де ешкім іздей қойған жоқ. Білмекке құмар ауыл тұрғындарына тұтқында болғаным мен лагерьден қашқанымды айтқан жоқпын, елге кеш оралғанымды жапондармен соғысқа қатысып, жарақатымды емдеттім, сосын әскери қызметті жалғастырдым деп түсіндірдім. Немере інімнің құжатымен жүргенімді ешкім білген емес. Ауылда жылдап құжат тексермейді, біздікі тек алдын-ала сақтанғандық қой.

Қайтып оралғанымда әйелім Халиманың жасы қырық жетіде болатын. Бес баланы бір өзі өсіріп, қиындықтың бәрін қажымастан көтеріп шықты.

Балалар өсіпті, қыздар тұрмысқа шыққан, ұлдар үйленіпті. Немерелер үйдің қасында асыр салып ойнайды, дауыстарын естіп жүрегіміз шаттыққа кенеледі.

Біздің рудың көп жігіті соғыстан оралмады. Үйленіп үлгермеген бірқатары майданда қаза тапты, артында ұрпақ қалмады. Күйеулері майданнан қайтпаған жесірлер көз жасын көрсетпей, қасіретті тағдырына амалсыз мойын ұсынды.

Кәрімжанның келіні, үш баламен жесір қалған Рахия екінші рет тұрмысқа шығу туралы естігісі де келмеді. Күйеуінің тағдыры ауыр болды, туысымыз Кәрімжанның ұлы, біздің ініміз еді. Мемлекеттік органдарда адал қызмет етіп, соғыс басталғанда өзі сұранып әскер қатарына алынған, содан хабарсыз кетіпті. Жиырма үш жасар әйелі Рахия үш баламен үйде қалды. Бауырымыздың 1942 жылы ерлікпен қаза тапқанын кейін білдік.

Туыстарға соғыстың алғашқы айларында қаза тапқан күйеуін мәңгі сүйетінін, екі дүниеде соған ғана жар болып қала беретінін айтыпты. Оның үйіне ешкім қожайын болып кірмеуге тиіс. Перзенттері біреуге өгей бала болғанын қаламайды. Ағайындардан марқұмның аруағын құрметтейтін болса, енді қайтып бұл әңгімені қозғамауды өтініпті.

Қиындыққа мойымай, құрыштай шыныққан нәзік те текті әйел балаларын мәпелеп өсіре берді.

Тағы бір немере бауырымның жесірі Нағима екі баласымен күйеуін майданнан оралады деп тоғыз жыл күткен. Келеді деп үміттеніп, күтіп жүрген күйеуінің қаза тапқаны туралы қырық бестің мамырында, Жеңіс қарсаңында келген қара қағазды Халима жасырып қойыпты. Бейшараның үміті үзілмесін деп ойлаған ғой. Мен келген соң, елу төртінші жылы ғана туыстарымызбен бірге барып Нағимаға күйеуінің ерлікпен қаза тапқанын естірттік.

Күйеуін жоқтап көп қайғырды, аман қайтады деп сеніп, ең соңғы сәтке дейін күтіп еді. Тоғыз жыл бойы хабарсыз кеткен менің де аман келгенім үмітін жандандыра түсіпті. Жесірдің қайғырғанын көріп, жоқтауын есту, соғыстың қасіретін қайтадан бастан кешу өте ауыр тиді.

Біраз уақыт өткен соң әртүрлі әңгімелер айтыла бастады. Ажарлы, тартымды әйел, жасы отыз төртте ғана. Әйелі өлген біреулер құда түспек болды. Көнбей қойды. Бұл орайда мына жәйтті ескеру керек: қазақтар жесір әйелді бөтен рудың адамына ешқашан бермеген, өйткені балалар жетімдік көрмеуге тиіс. Бізде балалар үйі болған емес, қандай ру да жетімдерін тағдырдың тәлкегіне тастамайды, бөтендерге бермейді. Дала заңы бойынша, күйеуі өлген әйел бір жылдан кейін аза тұтуын тоқтатып, марқұмның аға-інілерінің біріне тұрмысқа шығады. Таңдауды әйелдің өзі жасайды. Туған бауыры болмаса, жақын туыстарының бірін таңдайды. Қатал да болса әділ заң – әр ру ұрпағының қамын ойлайды. Бір күні Нағиманың туыстары келіп мәселені қабырғасынан қойды: не – былай, не – былай. Біздің рудың бір адамы оған үйленетін болсын, әйтпесе қыздарын алып кетеді. Өмірдің сондай да иірімі болады! Руымыздан шыққан еркек кіндіктің ересектері түгел дерлік қанды жылдардың құрбаны болды. Лагерьден қашып келген елу төрт жастағы мен ғана қалыппын. Жастар жесір әйелден көп кіші. Әрі социализм рухында тәрбиеленген, олардың заңдары да, түсініктері де басқа. Ата-баба заңы бойынша оған үйленетін ешкім табылмай қойды! Екінші жағынан, екі баладан қалай айырылып қалмақпыз?! Бабалар аруағы қорланып, қозғалып, бізді ешқашан кешірмес еді.

Бұл мәселенің түйінін тағдыр тауқыметін әбден тартқан, көрген, түйгені мол менің Халимам шешті. Нағимаға сен үйленесің деді.

Руымыздың үлкендерінен өзім ғана қалғанымды жаным қинала отырып тағы да түйсіндім! Мен жасы келген адаммын, екінші жағынан, өз отбасым бар. Советтік қоғамда екі әйел алу ескіліктің қалдығы ретінде моральдық тұрғыдан айыпталады, заң бойынша қылмыс болып есептеледі.

- Ондай заңды алдап соғамыз! – деп кесіп айтты Халима.

Сөйтіп, мен совет заңын айналып өтіп, жасырын түрде Нағимаға үйлендім. Шарифат бойынша молда некемізді қиып, бұдан былай ерлі-зайыптысыңдар деп жариялады. ЗАГС-қа барған жоқпыз. Алдажалда керек боп қалса, баяғыда қайтыс болған туысымның құжаттары бар! Яғни, ресми тұрғыдан мен – мен емеспін ! Заң жүзінде мен Халиманың күйеуімін, ал Нағиманың күйеуі – марқұм Тақтауихан!

Міне, іс жүзінде біздің, қазақтардың, өз салтымыз бойынша өмір сүруге хақымыз жоқ екен. Бізге мүлде жат, бөтеннің заңын күштеп танды, ал біз соған бағынуға тиіспіз.

Неге бір халық екінші халыққа өз заңын зорлықпен таңады? Амал жоқ, көнуге тура келді, солай өмір сүрдік.

Үлкен ұлым Қабдөш 1927 жылы туған, одан кейін тағы екі ұл мен екі қыз сүйдік. Халқымыздың басына түскен қасіретті – отыз екінші аштығын, отыз жетінің зобалаңын балаларым кішкентай кезінен көріп өсті. Сосын адамзат тарихындағы ең сұрапыл соғыс басталды. Мен майданға аттанғанда Қабдөштің жасы он төртте, қалғандары одан кіші болатын. Кенже ұлым үш-ақ жаста – отыз сегізінші жылы мені тұтқындап әкеткенде туған. Қатал уақыт сәбилердің иініне сондай ауыртпалықты артып қойды! Бірақ олар оған да шыдады. Мен келген соң балаларым бастан кешкендерін жарыса айтып берді.

Соғыс кезінде Совет Одағының түкпір-түкпірінде тұратын әр түрлі ұлттардың өкілдерін қазақ даласына жер аударды, арасында Еділ бойын мекендеген немістер де бар. Бірнеше неміс әулеті біздің ауылға тап болыпты. Кейін ересектерін халық жауы ретінде Қарлағка жөнелткен. Әйелдер мен балалар ауылда қала беріпті, ақпейіл қазақтар қолдан келген көмегін аямаған.

Тағдырдың жазуына не амал! Мен немістермен соғысып жүргенде туыстарым немістерді паналатыпты. Арасында Полина деген қыз бар екен. Ұзын бойлы, сымбатты, сұлу болып өскен Полинаға ауылдың жылқысын бағатын, дала батырларындай ірі денелі үлкен ұлым Қабдөш ессіз ғашық болады. Бүкіл руымыз қарсы шығыпты – қазақ та, мұсылман да емес, ең бастысы – немістің қызы! Адамдардың жүрегіне, жадына фашистік Германияға деген өкпе-реніш пен жек көрушілік терең сіңіп қалған, жылқышы жігіттің таңдауын ешкім қостамайды. Қабдөш пен ауыл адамдарының арасында қайшылық туындайды, әрқайсысы өз дегенін істемек, алайда, сол кезде тағдырдың өзі араласыпты. Полина жүкті болып қалады да, енді ортақ келісім іздеуге тура келеді. Ақсақалдар егер Полина ислам дініне кірсе, келін қылып түсіреміз деп шешеді. Әбсәләм қажыны шақыртып, Полина ислам дінін қабылдайды, Мәриям деген жаңа

есім береді. Қажы некелерін қиып, Қабдөш пен Мәриям ерлі-зайыпты болады.

Немістер мен орыстардан аулақ жүргім-ақ келіп еді! Бірақ, өмірде бәрі басқаша болып шықты.

Тағдырдың жазуымен неміс қызы Полина қазақтың Мәриям атты келініне айналды, кейін біраз қазақтың анасы болды. Он бала тапты – бес ұл, бес қыз. «Батыр ана» деген ардақты атағы бар. Қабдөш екеуі жазда далада, киіз үйде тұрады, қызығы мен қиындығы қатар жүретін жылқышының жұмысында сенімді көмекші. Ерлі-зайыпты екеуі балаларымен бірге Кеңашы жазығында жүздеген бас жылқы бағып, еңбектің ері атанды, бүкіл республикаға аты шықты. Мәриям бие сауады, оның ашытқан қымызы Көкшетау өңіріндегі ең дәмді әрі шипалы сусын болып саналады. Совхоз басшылары көмекке жіберген бір жас қазақ қызы бие сауа алмайды екен. Оның епсіздігін көрген Мәриям: «Мынаны қараңдар! Биені неміс пен орыс секілді түрегеліп тұрып сауады!» – депті. Естіген жұрт күлкіге қарық болыпты! Қазақтар оны өзіміздің адам деп есептейді. Қазақша бейнелеп, кестелеп сөйлейді, немісше акценті бар, соның өзі тартымды. Үлкен келініміз ғой, Халима екеуімізді алғаусыз сыйлайды, ата-апалап құрақ ұшып тұрады. Әуелі ішім жылымай жүрді – жау-немістің бейнесі санама сіңіп қалған. Дегенмен уақыттан асқан емші жоқ, Мәриямның мейірімі мен адалдығын көре тұра оны құрметтемеу мүмкін емес екен, ал немерелерімді сүйгенде, жүрегім мүлде елжіреп кетті. Мәриям сөйтіп әулетімізде өзіне лайықты орынға ие болды.

Қыз кезіндегі фамилиясы Сауэр болатын, қазақтар «Сауэр – сәуір болды, бәрінен тәуір болды, неміс-қазақ бауыр болды!» деп қалжындайды.

...Бір мың тоғыз жүз елу бесінші жылы СССР Жоғарғы Советінің неміс тұтқынында болып, әртүрлі мерзімге сотталған әскери қызметкерлерге кешірім беру туралы жарлығы шықты. Осы жарлықтың арқасында мен де ақталдым, соғыс мүгедегі ретіндегі праволарым қайтадан қалпына келтірілді, әскери наградаларымды қайтарып алдым, мүгедек ретінде зейнетақы тағайындады. Еркін тыныс алып, жаңа кезеңге – өмірімнің жаймашуақ күзіне қадам бастым.

Көп ұзамай, алпысыншы жылы аудан орталығы Степняк қаласына көшіп келдік. Қазақстанда тың игеру науқаны қызу жүргізіліп жатқан. Бұл – біржақты түсіндіруге болмайтын күрделі құбылыс. Бір есептен, иен дала жанданып, жаңа совхоздар құрылды. Шынымен, жиырманшы ғасыр тарихындағы тұтас бір дәуір болды. Екінші жағынан, Қазақстанға миллиондаған келімсектер лап қойды. Темір

айғыр – трактор сүйреткен ауыр соқа жер қыртысын қопарып, қазақи өмір салттың тамырын қиды; топырақты таптаған темір табан ұлттық ерекшеліктерімізді жойып жатты, бәрін араластырып, біртұтас советтік социалистік қоспаға айналдырып жіберді.

Қазақтар сөйтіп өздерінің туған жерінде азшылыққа айналды. Біздің облыста, ауданда тұратын халықтың үштен бірін ғана қазақтар құрайтын. Орыстар, украиндар, белорустар, Совет Одағының басқа да халықтары көпшілік болып шыға келді.

Қазақстанның Ақмола, Көкшетау, Солтүстік Қазақстан, Қостанай және Павлодар тәрізді бес облысын біріктіретін Тың өлкесі құрылды. Әкімшілік орталығы болып бекітілген Ақмола қаласының атауы Целиноград болып өзгертілді. Тікелей Мәскеуге бағынатын Өлке ҚазССР үкіметін мойындағысы келмейтін. Қазақ ССР Министрлер Советінің төрағасы, нағыз қазақ Жұмабек Тәшенов өзінің жігерлі де қуатты шешімі арқылы өлке басшысын тәртіпке шақырып, республика өкіметінің билігімен санасуға мәжбүр етті.

КПСС ОК-нің бірінші хатшысы Никита Сергеевич Хрущев бірде тың игеру науқанының басты мақсаты мен мәні туралы айтыпты. Совет елінің басшысы «патшаның зеңбірекпен істей алмағанын біз соқамен істедік!» – деп масайрапты.

Халық арасында ержүрек патриот Жұмабек Тәшеновтің ерлігі аңыз болып айтылады. Хрущев бірде Тәшеновті Мәскеуге шақырыпты. Халықтар достығы туралы, Совет Одағының аумақтық тұтастығы жайында жылы лебіз білдіре келіп, Тың өлкесін РСФСР – Ресейдің юрисдикциясына өткізуге ұсыныс жасайды! Тәшенов оған Қазақстан – біртұтас республика, Конституция бойынша оның аумағын бөлуге болмайды деп сыпайылап жауап қайтарады. Хрущев қабағын шытып, бәріміз де біртұтас Совет Одағымыз, республикаларға тиесілі нәрселердің бәрі СССР-дың меншігі болып табылады деп ескертіпті. Конституция бойынша, Тың өлкесінің РСФСР-ға қосылатыны туралы республика Министрлер Советінің қаулысы ғана керек, жай ғана рәсім! Сосын әмірлі дауыспен Тәшеновтен елдің бірінші басшысының айтқанын бұлжытпай орындауды талап етеді. Әйтпесе қызметінен айырылады! Бірақ мызғымас қара жартастай қаһарман Тәшенов туған жерін қорғаудан тайынбай, мұндай мәселені күн тәртібіне қоюдың өзі СССР Конституциясы мен заңдарына қайшы деп табандап тұрып алады.

Хрущев шалт мінезді, қаһарлы адам болатын, ашу шақырып, адамды жеп жіберердей айғайлайтын. Одан бәрі қорқатын. Енді ол Тәшеновке қоқан-лоққы жасап: «Бізге республика Министрлер Советінің қаулысы қажет те емес, тура Мәскеудің өзінде, одақтық деңгейде шешім қабылдаймыз!» – дейді.

Бірақ, Тәшенов алған бетінен қайтпай, Хрущевқа: «Олай болса мен халықаралық Гаага сотына шағым түсіремін!» – деп жауап беріпті.

Хрущев түк істей алмады, қазақ жері құлқынынан өтпей қалды. Қаһарын төгіп, Тәшеновті орнынан түсірді, қуғындай бастады. Алайда Тәшенов бәріне төтеп беріп, көзінің тірісінде-ақ халық қаһарманы ретінде аңызға айналып кетті! Бұл аңыздарға компартия мен совет өкіметінің бүкіл насихат машинасы да қара күйе жаға алмады!

Хрущевтің кезінде жоғарыдан бұйрық түсті: әрбір қазақ әулеті бір жылқы немесе бір сиыр және үш қой ғана ұстай алады. Халқымыздың басына тағы да қара бұлт үйіріле бастады, даламызға қайтадан қауіп-қатер төніп тұрғандай көрінді. Біреулер қорыққаннан артық малын сойып тастады: «Ең болмаса етке тойып алайық, қалғанын көре жатармыз!» Көп адам малының артығын малы жоқ туыстарының атына жаздыртты. Бір оқиға әлі есімде. Бір сиырымызды көрші тұратын шөбере ағайынымыздың үйіне жасырғанбыз. Велосипед мінген өкіл келіп, мал басын тексере бастады. Орыс екен, аздап ішіп алыпты. Қорамызды көрсеттік, қарап шығып, былғарымен қапталған қалың дәптеріне қызыл қарындашпен мұқият жазып алды. Сыпайы қоштасып, шығып кетті. Туысымыздың ауласында немерелеріміз ойнап жүрген. Солардың қасына барып: «Сиыр бар ма?!» – деп сұрапты. Балалар сондай маңызды шаруа туралы үлкен бастықтың, өзі орыс, сұрағанына мәз болыпты. Бірімен-бірі жарысып, айғайлап қоя береді: «Сиыр ма?! Бар! Әрине, бар!» Өкілді жасырып қойған сиырымыз тұрған қораға ертіп барыпты. Бірақ оларды үйдің иесі – баяғы жесір әйел Рахия бөгейді. «Коброба нету, коброба нету!» – деп қораға кіргізбей қояды. Сөйтіп тұрғанда сиыр мөңіреп қоя береді! «Жоқ дейсің, сиырдың өзі мөңіреп тұр!» – деп күліпті өкіл. Рахия абыржымай: «Коброба нету! Мен жоқ дегесін, бітті- жоқ!» – деп тұрып алыпты. Соғысқа қатысып, талайды көрген әлгі орыс терең күрсініп, велосипедіне мінген де тайып тұрған. Не ойлағанын, не сезінгенін кім білсін, әйтеуір былғарымен қапталған дәптеріне сиыр бар деп қызыл қарындашпен жазбағаны анық! Сөйтіп бізді жайымызға қалдырды.

Хрущев билік құрған кез «Конный двордағы» нан дүкенінде кезекте тұрғандардың бірін-бірі тапап-жаншып, жанталасқанымен де есте қалды.

Таң атпай дүкеннің алдында нанға келгендер ұзыншұбақ кезекке тұрады. Дүкен сөресіне жақындауға ұмтылған адамдар әр метр үшін қырқысады. Денесі ірі, күші мол адамдар басқаларын ығыстырып, сөреге бірінші жетеді, сонда алатыны екі бөлке нан. Дүкендегі нан

кезекте тұрғандардың жартысына ғана жетеді, қалғандары әлемдегі тақырбас атаулыны түгел сыбап, үйлеріне қайтады.

Бірде нанға барамын деп кеткен немере қызым ашыққан тобырдың ортасында қысылып қалыпты. Аяққа таптап тастамағанына шүкірлік еттік, үйге жылап келді, опыр-топырдың арасынан әрең шығыпты. Түріне қараудың өзі аянышты. Содан кейін біздің әулеттен ешкім нанға бармайтын болды, өзіміз үйде пісіреміз. Сондай да болған.

Ресми түрде қала деп аталғанымен Степняк үлкен ауылға көбірек ұқсайтын. Ол, атына сай, кең далада көсіліп, шашырап жатқан ауылдарды біріктіріп тұр. Біздің ауылымыз – Бұлақбасы, одан әрі – Абай, Ирмовка, Қазауыл, Жөке аяқ, Капай, Кірпіш сарайы, Шанхай, Орталық, Октябрь, Первомайка, Конный двор.

Алпысыншы жылдары алтын өндіру қарқыны бәсеңдеп кетті. Есесіне элеватордың жұмысы қызып жатты, егін орған кезде желдеткіштерінің гүрілі бүкіл аймақты жаңғырықтырады.

Степняктағы Мәдениет үйі айырықша көзге түсетін. Архитектурасы ерекше – негізінен, екі қабатты үй, бірақ сахна орналасқан шеткі жағының шатыры биік, үш қабатты тәрізді. Отызыншы жылдары таспен өріліп, кірпіштен қаланған ғимараттың сүйегі мықты. Алғашқы жылы өз салмағымен аздап шөккен ғимараттың бір қабырғасында жарықшақ пайда болып, құрылысты басқарған инженер жиырма жылға сотталып кетіпті деген сөз бар. Бірақ Мәдениет үйі әлі күнге сол күйі тұр! Концерт пен киноны халық сонда барып көреді.

Степняктың қақ ортасында қоғамдық монша орналасқан. Баяғыда салынған бір қабатты үй әлі де берік әрі жып-жылы. Ерлер мен әйелдерге арналған екі бөлімнен тұрады, жанында шаштараз бар, қысы-жазы үздіксіз жұмыс істейді. Ең ғажабы, онда газдалған сусын – морс сатады. Қырлы стақанның түбінен көпірши көтерілген алтын түсті көбікке балалар қызыға қарап, демін ішіне тартып, жан сергітер салқын да тәтті сусынды рахаттана сіміреді! Степняктың моншасынан шыққаннан кейін біз де шөл қандыратынбыз, дәл сондай дәмі тіл үйірген газды сусынды басқа еш жерден кездестірген емеспін!

Стадионда аудан кубогы үшін футбол жарысы өткізіледі. Аудан футболының көшбасшысы Бірінші автобазаның командасы жарысқа ылғи қатысады. Бәсекелестері – ДЮСШ-ның, Екінші автобазаның және кейбір совхоздардың командалары. Ойындар қызықты, тартысты өтеді. Көрермендер топ-топқа бөлініп, өз командаларын жақтап, тамақтары қарлыққанша айғайлап жатады.

Халық өмір сүріп, еңбек етті, келешекке үмітпен қарады. Болашағымыз жарқын – көсемдер коммунизм орнатуға уәде еткен.

Ал біз отызыншы, қыркыншы жылдары салынған барактарда тұрып жаттық. Неге баракта тұрамыз деп ешкім ойлаған емес. Барак – халықтың игілігі, социализм құрылысының ең жоғарғы жетістігі. Барак – советтік лагерлік қоғамның, социалистік жатақхананың көрінісі. Белгілі бір дәрежеде үлгі. Тас пен кірпіштен қаланған қап-қалың қабырғалары мызғымастай көрінетін. Балаларымыз бен немерелеріміз сол барактарда дүниеге келді, олар үшін туған үйі сол. Біз де өле-өлгенше сонда тұрамыз деп ойлаушы едік!

Шағындау бір бөлме мен ас үй, тап-тар дәліз – бары сол ғана. Қазір бізге тым тар болып көрінеді, ол кезде ондай баспанаға қол жеткізу – арманның шыңы. Баракта, негізінен, алтын өндіретін кеншілер мен қызметкерлер тұрады, онда тұруға рұқсат беретін қызыл ордерді алу әркімнің несібесіне бұйыра бермейді. Барак дегеніміз – берік қылып салынған, бірнеше отбасы тұруға арналған жатаған үй, бір баракта бірнеше пәтер болады. Қабырғасы табиғи тастан қалың етіп қаланған, кейінірек, СССР ыдыраған соң барактарды қиратуға жұмсалған бульдозерлер көпке дейін бұза алмай әлек болды. Әр пәтердің қақ ортасында үлкен пеш бар, қысқы аязда тіршілік жылуы содан бөлінеді. Жалпы, адамдар тыныш, бейбіт, бақытты өмір сүріп жатты – жалпыхалықтық апаттар, ашаршылық пен қуғын-сүргін, соғыс пен нан кәртішкелерінен кейін, Брежнев басқарған тоқырау жылдары қарапайым адамдарға жұмақ болып көрінді. Аязды күндері көкпеңбек ашық аспанға тіп-тіке шаншыла көтерілген көк түтін адамды алыстан шақырып, жаныңды жылытады... Уақыт өте келе адамдарға, солардың арасында біз де бармыз, тұрғын-жайды кеңейтіп берді – екі пәтерді біреу қылып біріктіруге рұқсат етті, пәтеріміз тұтас елу шаршы метр болып шыға келді.

Менің өзге ұлт өкілдерінен дос-жолдасым көп болды, солардың арасынан орыс Николай мен неміс Лионды айырықша атар едім. Николай әуелі Сталин атында болып, кейін Лениннің атына ауыстырылған зауытта шығарылған ЗИС – кейінгі ЗИЛ маркалы жүк машинасының жүргізушісі, Лион – дәнекерлеуші, қолынан бәрі келетін қас шебер. Үшеуіміз көршіміз – бір баракта тұрамыз. Ортаңғы пәтерде – біз, оң жақта – Николай, сол қапталда – Лион. Тағдыр менімен әлі де әзілдескендей – тағы да орыс пен немістің арасында қалдым!

Бір баракта, бір шатырдың астында үш әлемнің, үш ұлттың өкілдері!

Николай Борисович Нестеров Ресейде дүниеге келген. Қарапайым жұмысшылар әулетінен шыққан жігіт соғысқа бастан-аяқ қатысып, екі рет жараланған, орден-медальдары бар. Ірі денелі, бойы ұзын, алып күшті, байсалды, байыпты адам. Аялы көкшіл көзінен мейірбандық

шуағы ұшқындап тұрады, сезімтал, қиындықта көмектесуге әрқашан дайын. Онымен әңгімелесу, тіптен дауласудың өзі бір ғанибет. Адамды тыңдай біледі, не айтсаң да әуелі мұқият тыңдап алады, барынша әділ болуға тырысады. Келіссе де, келіспесе де ештеңені жасырмай, бәрін шын көңілден айтады, ең жақсысы, дауласудың аяғын ешқашан жауласуға ұштастырмайды! Бір-біріміздің пікірімен келіспесек те, дауласқанда қатты кетіп қалсақ та өмірде сол баяғы достық көңілінен танған емес!

Ол менен көп кіші, жас айырмашылығымыз жиырма бір жыл, мені шын құрметтейді. Соған қарамастан көрші ретінде тату болдық, достасып кеттік. Жасым үлкен болғандықтан, Николай мен Лионды іні санайтынмын.

Николайды кейде әзілдеп Үшінші Николай деп атаймын. Әуелі ыңғайсызданып қалған, кейін бойы үйреніп кетті, тіптен ішіп алғанда соны айтып мақтанатын болды. Кейде біреулермен танысқанда:

- Николай... Екінші болмасам да Үшіншімін! – дейді.

Сосын нағыз еркектерше қарқылдап күледі.

Жасы кіші көршілер Николайды әдетте «Коля ағай» деп атайды.

Әйелі Люба пісіретін ашытқан капуста қосқан бүйрешкені сүйсініп жеуші едім. Ақжарқын әйел. Толық денелі, бойы биік, үй шаруасына мығым, өзін байсалды ұстайды және бет-жүзіне қарамастан кімге де болса турасын айтады. Қонақты пейілдене күтеді, бірақ біреулер мас болып шамадан асып бара жатса, орнына қоя да біледі. Күйеуі, ержүрек жауынгер Николайдың өзін де, асып-тасып бара жатса, бір ауыз сөзбен тоқтатып, аптығын басып тастайды. Мінезі ашық, жайдары әйелді көршілердің бәрі сыйлайды. Қысқасы, ертегілерде айтылатын нағыз орыс қатыны еді.

Олардың үш баласы бар – бір ұл, екі қыз.

Неміс келінім Мәриямның алыс ағайыны, халық Лейке деп атап кеткен Лион Вильверт қызық адам. Мен оны құда деймін. Менен отыз жастай кіші, қазақша ағып тұр. Бір қызығы, басқалармен салыстырғанда немістер тілімізді тез үйренеді, бірақ акценті бар, сөйлегені қызық. Шамасы, екі халықтың логикасы мен тілдік ерекшеліктері араласып кетуінен болса керек.

Бірде оған қонақ келіпті. Көрші қазақтар кім деп сұрамай ма. Лейке ойлап-ойлап, барынша дәлірек түсіндіргісі келіп: «Ой, әлгі... қатындікі қатын!» – депті.

Сөйтсе, Белоруссиядан келген әйелінің бөлесі екен.

Ақкөңіл қазақтар Лейкенің сол сөзін көпке дейін еске алып, күліп жүрді. Бірақ ондайды құлағына қыстырмайды, қазақ-неміс тілі қоспасының ауызша озық үлгілерін бұрқырата береді.

Оның Вильверт деген фамилиясы барқыттың бір атауы вельветке ұқсайтын, қазақтар оны тура солай: Лейке Белбет деп атап кетті.

Немістің бір мақалын аузынан тастамайды: «Реден ист зилбер, швайген ист голд! – Сөйлеу – күміс, үндемеу – алтын!» Әуелі немісше айтып, сосын бізге мағынасын түсіндіргенде Николай екеуміз таң қалғанбыз. Әлем халықтарының мақалдары ұқсас болады екен ғой! Николай өз нұсқасын айтты: «Үндемеген – алтын», ал мен қазақтың: «Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір!» деген мақалын келтірдім. Осы мақал өмірде, әсіресе көпшіліктің арасында жүргенде қай-қайсымызға да пайдасын тигізді. Бірақ біз, үш көрші, өз арамызда бұл ережені ұстана бермейміз, еркін сөйлесеміз, кейде орыс-неміс-қазақ тіліндегі сөздер араласып кетеді. Лейке ауылдағы қазақтардың арасында өскен, тілімізді жақсы біледі, Николай көптен бері Қазақстанда тұрады, Лейке секілді сөйлей алмаса да түгел дерлік түсінеді. Орыс-қазақ тіліне немістің тұзды сөздерін шеберлікпен жымдастырып жіберетін Лейкенің арқасында Николай екеуміз майданнан үйреніп қайтқан немісшемізді Гете мен Гейнениң тіліндегі өткір сөздермен толықтыра бастадық.

Дәнекерлеуші Лейке де, жүк машинасының жүргізушісі Николай да халыққа сыйлы. Біреуі жұрттың керегін әкеліп береді, екіншісі шаруашылықта қажетті заттар сынып қалса дәнекерлей салады. Лейкенің айтуынша, бір әжей өте керекті, маңызды заттарымды жөндеп берші деп өтініпті. Лейке үш аяқты «Урал» мотоцикліне дәнекерлеуге қажетті құралдарын тиеп алып, әлгі кісінің үйіне барады. Әжей алюминийден жасалған, түбі шұрық-тесік ыдыс пен саптыаяқ алып шығыпты! Осындай ұсақ-түйекке бола аспаптарын тиеп әуре болғанына жыны келгенімен, үлкен кісінің жасын сыйлағандықтан ашуын тежеп, әбден ескірген заттардың дәнекерлеуге жарамайтынын әрең түсіндіріпті. Әжей осындай шебердің, өзі неміс бола тұрып, ыдыс пен саптыаяқ тәрізді қарапайым заттарды жөндей алмайтынына сенбей қойыпты! Лейке бұл ыдыс пен саптыаяқтың енді гүл суаруға ғана жарайтынына көзін жеткізуге тырысады. Сөйтіп, ыдыс пен саптыаяқтың түбін тағы бірер жерінен шегемен тесіп береді. Әжей қуанып қалыпты!

- Мынау Лейкенің лейкесі! – дейді екен көршілеріне.

Неміс көршіміз Лион – қазақша Лейке сондай адам!

Әйелі Зоя белорус кызы. Олардың төрт баласы бар – екі ұл, екі қыз.

Екі көршім де қымыз бен қазы-қартаға құмар. Балалары, кейіннен немерелері құртты сүйсініп жейді.

Кейде үш көрші бас қосамыз. Николай моншасын жағады, ішімдік

алып, басытқы дайындап, жақсылап демаламыз.

Арақтың дәмін алғаш рет совет өкіметінің тұсында, сонау жиырмасыншы жылдары татқанмын. Соғыста жүргенде майдандағы жүз грамм солдат үшін норма. Қысқы аязда сызды окопта онсыз қиын. Жүз грамды тартып жіберсең жадырап сала бересің, өзінді батыр сезінесің! Оққа қарсы жүгіру де оңай.

- Алып жібереміз бе? – деген ұсыныс қарым-қатынастың нормасы, ақ ниеттің белгісі тәрізді.

Сонымен қатар, шамаңды біліп, артық кетпеу керек, арақ еркелікті көтермейді. Бұл жерде кемеңгер Солоннан қалған: «ештеңе де шектен аспасын» деген ұранды ұстанған жөн. Қайтеміз енді, шындық осы – арақ біздің өмірдегі серігіміз болды, вакцина ма, есірткі ме – қалай атасаңыз да өзіңіз біліңіз. Жан қиналысын, тағдырдың күйігін арақпен басып, қарапайым қуанышты сәттерді арақпен әрлейтінбіз.

Моншаға рахаттанып түсеміз – жарты күн уақытымыз соған кетеді. Шешінетін жері кең, буға қыздырынып шыққан соң ұзақ отырамыз. Әңгіме көп, анекдот айтамыз, саяси тақырыптарды да қозғаймыз, есірудің кез-келген түрін күлкі қыламыз. Кейде күрделі әңгімелерге барып, тамағымыз қарлыққанша дауласамыз.

Әсіресе қысқы аязда моншаға түскенді ұнатушы едік. Тоңып келіп буға қыздырыну – жанның рахаты! Әбден бусанып, сыртқы аулаға жүгіріп шығасың да, қарға аунай кетесің. Орыс моншасын басқа ештеңемен салыстыруға болмайды! Қар құшағынан кейін қайтадан ыстық буға оранасың – пай-пай-пай!

Монша біз үшін жай ғана жуынатын жер емес. Тіршіліктің күйбеңінен, билік басындағылардың кеудемсоқтығынан, басқа да толып жатқан жайсыздықтардан жасырылатын құпия орын. Ішімізге сыймай, көкірегімізді жарып бара жатқан жалаңаш шындықты сол жерде айтамыз. Ағаштан тұрғызылған ескі моншада отырып, батыл-батыл сөздермен Кремльдің тас қабырғасын, диктаторлық қоғамның жуан ұстындарын дірілдетуші едік. Өйткені, алпысыншы жылдары Хрущевтің жылымығы деп аталатын уақытша кезең басталды, ойынды бүкпесіз айтуға мүмкіндік туды.

Жылымықтан қуат алып, Сталиннің жеке басына табыну әшкереленген соң өздерін еркін сезінген халық еңсесін түзей бастады. Алпысыншы жылдардың орта тұсында біздің Бұлақбасы ауылында мұсылман дәстүріне сәйкес Жаратқаннан жаңбыр жауғызуды, астық пен шөптің мол шығуын тілеп тасаттық беру рәсімі өткізілді, ондайда құрбандыққа қой немесе сиыр шалады. Халық көп жиналды, қазанда ет асылып жатыр, қырат басында алқақотан жайғасқан ақсақалдардың арасында жан-жағынан молдалар қаумалаған Әбсәләм қажы

шариғаттан уағыз айтып отыр. Ол менен мүшел жас үлкен, сол кезде сексенге келіп қалған. Шын аты Ғабдісәләм, халық оның арабша қойылған атын қазақшаға икемдеп Әбсәләм атап кеткен. Көзінің тірісінде аңызға айналған, Мекеге екі рет жаяу барған адам.

Бірде ол адам сенгісіз оқиғаға тап болады. Отызыншы жылдары үйіне бір танысы келіп, уақытша жасыра тұршы деп бір түйіншегін қалдырып кетеді. Әбсәләм қажы нағыз мұсылман ретінде не екенін сұрамастан әлгі түйіншекті сақтап қояды. Сөйтсе, оның ішінде кеніштен ұрланған алтын бар екен. Қырағы органдар көп ұзамай ұрыны тұтқындайды, тергеу барысында алтынның қажының үйінде екені анықталады. Үйді тінтіп, шүберекке оралған алтынды табады. Әбсәләм қажыны қылмысқа қатысушы ретінде жауапқа тартып, соттап жібереді. Совет қызметкерлері қажыдан құтылдық деп мәз болады, халық наразы. Сөйтіп оны ажалдан алып қалғандары жауапты қызметкерлердің ойына келмепті! Өйткені, көп ұзамай елімізде қуғын-сүргін басталып, көптеген діни қайраткерлер атылып кетті немесе ұзақ мерзімге сотталды. Ал қарапайым қылмыскер ретінде сотталған Әбсәләм қажы мерзімін өтеп, үйіне қайтып келді.

Кейін оны діннен бас тарт деп тағы қуғындай бастады. Бірақ Әбсәләм қажы сол сынақтардың бәріне шыдап, өлкеміздің шынайы рухани көсеміне айналды. Оны қазақтар ғана емес, ұлтына қарамастан барша мұсылман халықтары – татарлар, ингуштар, балқарлар шын көңілмен құрметтейтін. Күрсары керей руынан шыққан аталары осы өңірге белгілі қажы болған, өзі де дін таратушы ұстаз атына әбден лайық. Қуғын-сүргін кезеңі аяқталғанын пайдаланған қажы сусаған топыраққа шапағатын тигізіп, тасаттық рәсімін жерлестерінің есіне салуға ұйғарыпты. Алла-Тағаланың құдіреті мен мейірімі туралы айтқанда дауысы саңқылдай шығады. Бір кезде қызмет киімін киіп, мотоцикл мінген үш милиционер келді. Кешегі заманның зардабын әлі ұмыта қоймаған адамдар абыржып қалды. Милиционерлер қазақ екен, осыншама ақсақалдың жиналғанын, арасында Әбсәләм қажы бар екенін көріп, екпіндері басылып қалды. Жақындап келіп, ізетпен амандасты.

Милиционерлер не үшін келгендерін туралап айта алмай, даладағы түтіннің иісінен секем алған аудан басшылары анығын біліп қайтуға жұмсады деп түсіндірді. Ақсақалдар өртке жол бермейтіндерін айтып, милиционер жолдастарды құрбандықтың етінен дәм татуға шақырды. Әлгілер рахметін жаудырып, тайып тұрды.

Жиналғандар тасаттық рәсімін толық өтеп, Жаратқанға жалбарынып, етті жеп тарасты. Бұл оқиға ауданнан асып, бүкіл республиканы дүр сілкіндірді. Коммунистік партия басқарып

отырған Совет елінде ашық түрде Аллаға құрбандық шалып, жаппай мінәжат ету – шектен шыққан бассыздық! Көп ұзамай республикалық саяси сатиралық «Ара» журналында фельетон жарияланып, тексеру басталды. Әрине, халықтың арасында беделді Әбсәләм қажыны ашық жазалай алмады. Есесіне осындай бассыздыққа жол берген көптеген адамдар сазайын тартты. Олар қолдан келгенше ақталуға тырысып, тасаттық бергеннен кейін шынымен мол жауын жауғанын айтыпты! Жұрттың айтуынша, табиғаттың бұл құбылысына аудандық комитеттегілер де іштей риза екен, сондықтан кінәлілерге аса қатал шара қолдана қоймапты.

Әбсәләм қажының автобазада жүргізуші болып істейтін екі ұлы әкелерінің ықпалымен намаз оқуға ниет етеді. Мұны аудандық партия комитеті біліп қойыпты. Екеуін аудандық комитеттің идеологиялық мәселелер жөніндегі хатшысы кабинетіне шақырып, аяусыз сынап, идеологиялық өңдеуден өткізбек болады. Маркстің сөзін еске алып, «дін – апиын» екенін айтады, біржола милары ашып кетпей тұрғанда ондай уыттан тезірек айығуға кеңес береді.

- Ленин құдай жоқ деді ме – бітті, жоқ ол! Компартия көсеміміздің ісін әрі қарай жалғастырып келеді. Біз, коммунистер – атеистпіз, құдай мен басқа да тылсым күштерге сенбейміз! – деп түйіндейді аудандағы бас идеолог.

Мәселенің маңыздылығын адал еңбеккерлер дұрыс түсінуі үшін былай деп аяқтапты: – Діншілдікке бой алдырып, халықтың арасында үгіт жүргізуді дереу тоқтатпасаңдар, жиырма төрт сағаттың ішінде бұл өлкеден қуылып кетесіңдер!

Аптығы басылған екі жігіт әкесіне келіп, не болғанын түгел айтып береді. Қуғын-сүргін мен сотталуды басынан өткерген данагөй қажы ұлдарына әзірше діни көзқарастарын жасыра тұруға ақыл қосыпты.

Ол кезде қарапайым еңбеккерлер тыныш өмір сүрді, көсемдер мен олардың жандайшаптарының ақылға сыймас озбырлықтарына төзіп, балаларын өсіріп жүріп жатты. Балалардың санасына туған тілі мен халқының мәдениетін, ұстанған діні мен салт-дәстүрін табандылықпен сіңіре берді. Бұл біздің өзімізді сақтап қалу жолындағы халықтық күресіміз болатын.

Мысалы, мектепте балалар: «Пионерлік шын сөзім! Комсомолдық уәдем! Ленин-сталиннің атымен ант етемін!» – деп серттеседі. Ант берудің ең жоғарғы түрі осы секілді еді және оны ешкім бұзбайтындай көрінетін. Совет мектебі солай оқытты. Дегенмен, баланың аты бала емес пе, советтік көсемдердің атымен берген анттарын бұзып қояды. Ал егер шын жүректен ант етсе Жаратқан Иеміздің атымен: «Оллаһи, билләһи!» – дейді. Бұл уәденің бұзылмайтынын бәрі біледі. Оны

бұзуға ешкімнің дәті бармайды!

Ағаштан жасалып, темір жолақтармен қапталған ескі сандық – әбдіренің түбінде ата-бабалардың көзіндей болып ежелгі бұйымдар сақталады. Даламыздың шеберлері мен шығыс зергерлері күмістен соққан, ішінара алтыннан жасаған сирек кездесетін заттар. Патша заманынан қалған сөлкебайлар, әйелдердің әшекейлері – сақиналар мен білезіктер де кездеседі. Бір шеті тесілген тиындар да бар. Әйелдер оларды киіміне тігіп қоятын болған немесе тесігінен жіп өткізіп, алқа тәрізді тағып жүреді екен. Кейде әжеміздің сандығынан әсем өрнекті араб әрпімен жазылған әлдебір қолжазба немесе патша заманында Қазан қаласында басылған шағын кітаптар шығады. Алда-жалда бұрыннан қалған үлкен кітап табылса олжаға кенелгенің. Бірде жолым оңғарылып, он тоғызыншы ғасырдың аяғында Қазанда басылған Рабғузидың «Қисса-сул Әнбия» деп аталатын кітабын тауып алдым.

Ежелгі мұраның сарғайған парақтары ғасырлар қойнауына, пайғамбар заманына жетелейді, өзімді боранды түнде жалғыз қыстауда Алтын-апаның ертегілері мен аңыздарын тыңдап отырған кішкентай бала сияқты сезінемін.

Құдайсыздар мектебінде оқитын немере-шөберелерім мәңгілік ақиқатты ұғынып, көне дәуірдің тынысын сезінуі үшін сол тарихи дастандарды оқып беремін.

Жұрттың бәрі білетін бір жалақор кім көрінгеннің үстінен арыз жазып, жоғарыға жөнелтуден жалықпайтын. Отызыншы жылдары шолақ белсенді болып, кейіннен НКВД-ның салпаңқұлағына айналған сүмелек қой. Жалақор екенін бәрі біледі, сөйте тұра өтірік құрметтейді. Біреулер одан әлі де қорқады, басқалар ілініскісі келмейді. Сол жазғыш бір күні ауданымызда басшы қызметте отырған қазақтар ұлдарын діни рәсім бойынша сүндетке отырғызады деп жазып жіберіпті. Соны дәлелдеу үшін – НКВД-ға қызмет еткені бекер болып па! – балаларды андып қоғамдық моншаға барған. Анық көз жеткізген соң «мынадай қазақ басшылардың ұлдары піштірілген!» – деп шетінен тізіп беріпті. Моншада кездестіре алмаған балаларды мектептен қайтып келе жатқанда тосып алады. Балаларды алдарқатып: «Кәне, шүметейінді аша қойшы, кәмпит беремін!» – деп уыстап кәмпит көрсетіп, аң-таң болған балаларға тәтті ұсынады. «Неткен ақымақ ағай! Мә, көргің келсе көріп ал, тек кәмпитті тезірек берші!» – деп ойлаған балалар тегін тәттіге қарық болған. Жалақор сөйтіп жинаған деректерін қағазға түсіріп, облысқа айдап жіберіпті. Айғай-шу, тергеу-тексеру басталды да кетті! Облыстық партия комитетінен, облыс орталығы Көкшетаудан

комиссия келген. Аудан активін түгел жинап, талқылауға кірісіпті. Беделді партия қызметкері, обком нұсқаушысы аудан басшыларын қыспаққа алады: «Жолдастар, бұларың қалай?! Партия мен үкімет сендерге сеніп, жауапты басшылық қызметке қояды, ал сендер не істеп жүрсіңдер? Компартия ескіліктің қалдығымен, ұлтшылдық пен діни соқыр сенімнің көріністеріне қарсы күреседі, марксизм-ленинизмге қайшы келетін кез-келген құбылысты түбірімен жоюға шақырады! Сендер аудандағы ұлдарды сүндеттеуге жол бересіңдер! Ол аздай, осы бір жабайы, күні өткен мұсылмандық рәсімді өз әулеттерінде жасап, халыққа үлгі көрсетесіңдер! Бұл біздің советтік моральға жат қылық, коммунистік идеологияға қайшы келетін әрекет! Бұған төзуге болмайды, сүндетке отырғызуды тоқтатып, ондайды түбірімен отау керек!» Сонда осы сәтке дейін үндемей түнеріп отырған аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы шыдамапты: «Не деп тұрсыз, жолдас нұсқаушы?! Піштіруге болады, бірақ түбірімен отауға болмайды!» Жұрт қыран-топан күлкіге кенелген, нұсқаушы сасып қалыпты, стақандағы судан бір ұрттап, қолдау күткендей жалақорға қарайды. Қайдағы қолдау! Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, бұрынғы майдангер, әскери наградалары бар, соғыс өртінен шынығып-шыңдалып шыққан, дала батырларындай алып денелі Алпысбай Жақыпов орнынан тұрып, шалбарының түймесін ағытады. Аудан белсенділері мен обком комиссиясы түгел мелшиіп қалған. «Бері кел, шындық іздегіш жалақор, шеш шалбарынды, әйтпесе өзім сыпырып аламын! Сіз де, жолдас нұсқаушы, сіздер де, құрметті комиссия мүшелері, шалбарларыңызды шешіп, мына отырған халыққа көрсетіңіздер, өздеріңіз де дұрыстап қараңыздар! Кәне, бәріңіз бір мезгілде көрсетіңіздер!» Сонда ғана нұсқаушы өзін-өзі билеп, дауысы жұмсарып, қарт бурадай күркіреп тұрған соғыс ардагеріне басу айтыпты, жалақор қорыққаннан үстелдің астына кіріп кете жаздапты. Сабасына түскен бірінші хатшы шалбарын шеше қоймаған, бірақ қолымен ышқырын ұстаған күйі сөзін жалғастырыпты: «Қазақтардың піштірілгенін бәрі біледі, бірақ соның отан игілігі үшін жұмыс істеуге еш кедергісі жоқ! Облыс пен республика басшыларына сәлем айтыңыздар, әуелі өздеріне қарасын! Әлде коммунистік партия мен совет үкіметінің қазақ балаларының сүндетіне қарсы күресуден басқа жұмысы қалмап па?! Халқымыз Совет Одағының басқа да халықтарымен бірге екпінді еңбек етіп жатыр, мол астық алып, ел байлығын еселей түсуде! Ешкімнің ышқырына үңіліп жүрген жоқ! Қазақтар ұлдарын піштірсе, онда кімнің шаруасы бар?!»

Сөйтіп, сырттай дөрекілеу көрінетін алпамсадай ел ағасы жоғарғы

басшылардың қаһарына ұшыраудан именбестен жөнсіз кінәлауға осылай тойтарыс берді. Комиссия түк бітірмей кері қайтты, өздері де ұялған шығар, жоғары жақтан да парасатты адамдар табылса керек, әйтеуір қазақ балаларының сүндеттелуіне қатысты мәселе сол күйі қозғалмастан қалды. Халық партия-совет идеологтарының осы есіріктігін күлкі қылып, өмір сүріп, жұмысын істеп жүре берді, балаларын өсіріп, сүндетке отырғызуды тоқтатқан жоқ.

Ал ауданды жиырма жылдай басқарған бірінші хатшы Алпысбай Жақыповтың аты аңызға айналды!

...Сол кезде домбыра қуғындауға ұшырады! Сан ғасырлар бойы қазағымның қуанышы мен қайғысын тең бөліскен жан серігі, ежелден келе жатқан екі ішекті саз аспабы совет өкіметіне кенеттен жақпай қалыпты. Ресми түрде ескіліктің қалдығы деп атап, халық музыкасын насихаттауға болмайтынын емеуірінмен ұғындырды. Сөйтіп, қара домбыра шеттетіліп, ығыстырыла берді, біртіндеп мүлдем жоғалып кетті. Ойлап қараңыз, халқымыздың ұлы әншісі, композитор Біржан салдың отанында, сүйегі жатқан қалада алпысыншы жылдардың орта тұсында мектеп оқушылары нағыз домбыраны күндіз қолына шам алып іздесе таппайтын болды! Мектептерде домбырамен дала симфониясы – күй тартып, халық әндерін орындаудың керегі шамалы деген көзқарас қалыптасты.

Мен жұқа тақтайлардан домбыра жасап алдым, ешкінің ішегін тағып, немерелеріме білгенімді үйрете бастадым. Совет өкіметінің топастарына сөйтіп қарсыласпақ болдым!

Тек бірер жылдан кейін ғана қазақтың парасатты патриоттарының күш салуымен домбыра өзінің жоғары мәртебесіне қайтадан қол жеткізді.

Бір ғасырлық ұзақ өмірімді екшей келе бір нәрсеге көзім жетті – қандай қанды тирания билік құрып тұрса да өмірдің аты өмір, жақсылық пен жамандық әрдайым қатар жүреді екен. Солардың қайсысы көбірек болды – зұлымдық па, ізгілік пе деген сұрақ тікесінен қойылса жауап беруге қиналар едім. Кімдер көбірек жолықты – жақсы адамдар ма, пасықтар ма? Бұл сұраққа бір жақты жауап беру мүмкін емес. Мәселе мынада, бір адам белгілі бір жағдайда өзін лайықты ұстаса, екінші жағдайда сол биігінде тұра алмауы мүмкін. Өмір сондай, адам баласы солай жаратылған, бұған ештеңе істей алмайсың. Өзгелерді сол күйі қабылдап, өзің де адам болып қалуға тырыссаң болды.

Мүмкін қателесетін шығармын, кім білген. Тек бір нәрсе анық – тұтас халықтың немесе Совет Одағы тәрізді көптеген ұлт өкілдерінің басын құраған күрделі елдің басынан өткен дәуірге біржақты өкім

шығаруға болмайды! Бұл объективті тұрғыдан мүмкін емес, ал алуан қырлы тарихты субъективті тұрғыдан бағамдап, тар шеңберге тыға салу ақымақтық болар еді. Өткенді сараптаушылардың берген бағасы бір адамның өмір жолын да қамти алмайды. Ол кезде бәрі болды: жақсылық та, сұлулық пен асқақтық та, жамандық та, жиіркенішті, жек көрінішті жәйттер де жетіп артылатын. Қайтеміз енді, өмірдің ұлылығы сонда, «егер» дегенді білмейтін тарихтың өзі сондай...

...Жетпісінші жылдары тұрмысымыз жақсаруға айналды – сәл де болса адамша өмір сүре бастадық. Кейде сол он бес жылдай уақыт бұл өмірде тартпаған азабы қалмаған совет халқына барлық қиналысы мен қиындығының өтеуі үшін тағдырдың өзі тартқан сыйлықтай көрінеді. Халық өмір сүріп жатты, рахаттанып демалатын болды. Бейбіт еңбек, тұрақты еңбекақы бар, тұрмыс деңгейі салыстырмалы түрде жақсарған, осының бәрі жұртшылықты қуанышқа кенелтті. Кешкісін сағымды сиқырымен баурап, кедір-бұдырлы болмыстан аулақтатып, үміт-арманның асқарына еліктіріп әкететін ақ-қара түсті теледидарға үңіледі.

Брежнев басқарған уақыт пен қайта құруға және СССР-дың ыдырауына дейінгі аралықты не үшін тоқырау кезеңі деп атайтынын түсінбеймін. Халық оны «тоқырау кезеңі – тойлау кезеңі» дейді. Ох, сол жылдары Совет Одағының азаматтары қанша сағат дастархан басында отырып, қаншалықты ішіп-жегенін компьютерде есептеп шығарар ма еді! Ол кезде бәрі де отырды! Енді не істейді?! Біреулер таусылып бітпейтін жиналыстарды басқарып үлкен үстелдің басында отырды, басқалары көк жүзінде қалқыған ақша бұлттарды көзімен аңдып, темір тордың саңылауынан сығалап отырды. Көпшілігі ішіп-жеуден қолдары босамай, ауқымды дастарханның басында отырды. Әлемдегі бар мен жоқты әңгіме қылып, ауыз жаппай сөйлеумен болды. Советтік-коммунистік диктатураның темір құрсауында тұншыққан жан-дүниеміз сөйтіп серпілетін.

Халық тойлаудан бас алмай, біртіндеп ішкілікке салынып бара жатты.

Жалпы, тоқырау дәуірі – тойлау дәуірін айырықша зерттеп, зерделеу қажет. Қызық уақыт еді! Қазір әр саққа жүгіртіп, сыбап жатады. Бірақ, ол кезде өміріміз көңілді болатын!

Басшы қызметкерлердің суыт та суық жүрістері аңыз болып айтылатын. Бастықтардың саяси ұрандармен бүркемеленген былықтарының өзі жатқан бір тарих!

Анау шешен екен, өте білімді дейді. Ал оның шешендігі халықты басқаларға қарағанда шеберлікпен алдай білуінде жатыр, қанатты сөздерді орнымен қолдана білуі айтқанына салмақ бітіріп, турашыл

партия қызметкерлері мен аңқау бұқараның алдында беделін көтеріп тастайды.

Халық еркін өмір сүрді. Жұртшылықтың жаны шалқып, көңілі тасыды. Бәрі бір-біріне риясыз көмектесуге дайын. Көмектескені үшін ақы сұрауды білмейді. Біреуден, әсіресе жерлестерінен ақша алу масқара болып саналады. Ондайды ешкім ойламайды да. Оның есесіне біткен істі жуып беру әдетке айналған. Тойлау дәуірінің жазылмаған заңы, ар-намыс кодексі сол. Машинасы бар адам көршісіне сабан әкеліп берсе, велосипедін жөндесе немесе кез-келген бірдеңе істесе міндетті түрде үстелге шөлмек қойылады, сосын басталады! Шер тарқатар әңгіме кейде дауға ұласып, тұмсық бұзуға жалғасады, төбелесіп қалған көршілер ертесіне қайтадан татуласады, бас жазуға таптырмайтын себеп. Ең қызығы, басқаға жетпейтін ақша арақ ішуге қашан да табылады.

Талай-талай қызық оқиға болып еді.

Николай, Лион үшеуміз тату көрші ғана емес, бір-бірімізге моральдық қазы болатынбыз. Егер бір қазақ бірдеңе бүлдіріп қойса, екеуі екі жақтан түртпектей бастайды: «Әй, Асеке! Мынау не, ә? Сендер әлгі, сөйтіпсіндер ғой... хе-хе-хе!» Мен де қарыздар болып қалмаймын, орыс пен неміс немесе украин мен белорус әлденеден ұятты болса көршілерімді мазақ қыламын. Теріс қылығы үшін өз-өзімізге де ұрсамыз: «Ұялмайсың ба! Біліп қойса орыстар не дейді?» «Қой ондайды! Немістердің күлкісіне қаламыз!» Орыстар мен немістердің бір-біріне: «Елдің алдында масқара боласың! Қазақтар мазақ қылады!» — деп тоқтау айтқанын талай естігенбіз.

Бір қызығы, соның әсері мықты болатын. Өз арасында ұяла бермейтін, қалай болса солай жүруден арланбайтын әумесерлер басқа халықтың алдында өздерін жаман қырынан көрсетуден тартынады. Өзге халықтың өкілдерінің көзінше ұятты қылыққа барғысы келмейді, соның өзі моральдық шектеу тәрізді. Ақжарқын едік, жариялылық пен сөз бостандығы шектеусіз болатын, әзіл-шыны аралас бір-бірімізге шындықты тура айтамыз, тіпті, артық кетіп қалатын кездер де болады. Бірақ, бізде өшпенділік, жек көрушілік болмайтын! Бір-бірімізді аяусыз шенеп, кемшіліктерімізді бетімізге басып, тамағымыз қарлыққанша даулассaq та ешкімді жау санаған емеспіз. Бірге тұрып, бірге өмір сүрдік, қуаныш-қайғымызды бөлістік, нан-тұзымыз ортақ болды және... өзара әзілдесіп, қалжындаса беруші едік!

Қызып қалып, көңілі шалқыған кезде Николай мен Лион менің екі әйел алғанымды келеке қылатын.

Бәйбішем Халима екеуміз кіші ұлым Айғали мен келінім Баянның қолында баракта тұрамыз, немерелеріміз жанымызда. Екінші әйелім

Нағима қасымыздағы саманнан салынған ескі бәкене үйде тұрып жатыр. Соғыста қаза тапқан күйеуінен қалған ұлы мен қызы есейіп, тұрмыс құрған, облыс орталығы Көкшетауда тұрады. Біз үйленген соң екі жылдан кейін Нағима менен бір ұл туды, қазір соның қолында. Іс жүзінде, әрқашан бірге болатынбыз.

- Асекеңнің өмірі рахат! Екі әйелі қасында! Қалай бұрылса да баршылық! Анда да, мұнда да! Қашып құтыла алмайсың! – деп тиіседі Николай.

- Қашудың керегі не оған? – деп іліп әкетеді Лейке. – Сен екеуміз қатын іздеп тентіреп кетуіміз мүмкін! Ал оған керегі үнемі қасында!

- Асеке, қайсы тәтті – бәйбіше ме, тоқал ма?

- Әр кезде әрқилы! – деп жауап беремін. – Адамға тәтті де керек, ащы да керек! Кейде үлкені ащылатып жіберсе, кішісі тәттілеп жібереді! Кейде керісінше, көңіл-күйге байланысты!

Екеуі қарқылдап күлгенде ағаштан салған монша дірілдеп кетеді.

- Жалпы, қазақтар дұрыс істейді! Төрт әйел алады, баланы топырлатып туғызады, төрт ауыл болып өсіп шыға келеді! Ар-ұятына да нұқсан келмейді! – деп соғады Николай әзіл-шыны аралас. – Ойнас жасаудың қажеті жоқ! Ал біз не істеп жүрміз?

- Бір әйелге үйленіп, адал боламыз деп ант етеміз де, ойнас іздеп қаңғырамыз, күнәға батамыз! – деп өкінгенсиді Лион.

- Кім сендерге қой деп отыр? – деп түк білмегенсимін. – Екіншісін алыңдар!

- Ойбай, кім рұқсат етеді бізге? – деп күрсінеді достарым.

- Не, қартайып қалдыңдар ма? – деп әжуалаймын. – Сен, Колька, елуден енді астың. Ал, сен, Лейке, қырықтың қырқасындасың!

- Жоқ, мәселе бізде емес! Бар пәле заңда! – деп ақталады Николай.

- Қалыптасқан түсінік сондай! – деп қостайды оны Лейке. – Біріншіден, екінші әйел алуға ешкім рұқсат етпейді! Заң да, салт-дәстүр де, әйеліміз де, қоғамның өзі де – ешкім!

- Сосын бұл жабайылық болып саналады! – деп қызбаланады Николай.

- Мәселе қандай көзқараспен қарауда! Сендер дұрыс емес дейсіндер, бізге салса бәрі дұрыс! Бәленің бәрі бір халық екінші халыққа өз заңын таңған кезде басталады. Ал егер әр халық өз білгенімен өмір сүрсе несі жаман?! Шарифат бойынша қазақтың заңды түрде төрт әйел алып, ұрпағын өсіргені сендерге жаман болып па?! Өзара келісіп, бәрі риза болса, онда кімнің шаруасы бар?!

- Жоқ, біз қарсы емеспіз!

- Бізге де сөйту керек еді! – деп жауап қайтарады көршілерім.

- Заңды түрде төрт әйел алуға не үшін тыйым салғанын білесіндер

ме? Қазақтың ұлт ретінде саны көбейіп кетуіне кедергі келтіру үшін! Қанша адамды қырып жібергені аздай, халқымыздың өсіп, көбеюіне де тосқауыл қойған!

- Қойыңыз, Асеке, артық кетіп қалдыңыз! – деп қарсылық білдірді Николай. – Керісінше, совет өкіметі шығыс әйелдеріне бостандық берді!

- Қандай бостандық? Кімнен?

- Әйелдерге бостандық, теңдік бергені рас қой! – деп Лион да Николайды қостай кетеді.

- Әйел мемлекеттің заңы бойынша еркекпен тең праволы бола алады, бұл рас. Бірақ табиғаттың заңы бойынша ешқашан теңесе алмайды!

Тату көршілерім осындай ауыр тақырыпты да әзілге айналдырып жіберетін.

Қалжың бізге қуат беретін, әзілдесу арқылы психологиялық қысымнан арыламыз. Өмірде әжуаға айналдыратын жәйттер толып жатыр! Бірде аудан басшыларының орта деңгейдегі өкілдері жақсылап тойлағаннан кейін «Москвич» күймелі автомобилімен заулап келе жатып, бұрылыста өсіп тұрған ағаштың үстіне бірақ шыққан! Қаланың қақ ортасындағы Ленин атындағы орталық көшеде! Аудандық партия комитеті ғимаратының маңы, аудандық милиция бөлімінің алды, аудандық атқару комитетіне қарама-қарсы, емхананың дәл қасы! Өрт сөндірушілердің көтергіш кранымен түсіріп алып жатса, әлгілер ғарышкерлер туралы ән салып отыр дейді! Қалт жібермей қадағалап отыратын қатал цензураның кезінде де ұзынқұлақ мінсіз жұмыс істейтін. Құрылыс саласының бас маманы жаңа қызмет көлігін алып, достарымен бірге соны жуыпты. Өзі қазақ екен, Николай мен Лион мені түртпектей бастады. Кешкісін күннің батуын қызықтап үйдің алдында отырғанбыз, екеуі ғарышқа алғашқы қазақтың ұшуымен салтанатты түрде құттықтады.

- Қазақтар ерледі! – деді Николай байыпты дауыспен. – Американы қуып жетіп, басып озды! Мұндайды істеуге олардың да басы жетпес еді!

- Қаланың ортасындағы асфальттан ұшып кетіп, ағаштың басына қону – тек қаз бен қазақтың ғана қолынан келеді! – деп жалғастырды Лейке Бельбет.

Өздерің істей алмайсыңдар да, қызғанасыңдар деп, сытыла жауап бердім.

-Қазаққа өз жеріндегі Байқоңыр айлағынан ғарышқа ұшуға мүмкіндік бермейсіңдер, енді қайтсін ?

Бірақ, жағдай ертесіне анықталды. «Ғарышкерлер» үшеу екен!

Қазақтың қасында неміс пен орыс болыпты, «ғарышқа» да бірге ұшыпты! Рульді орыс ұстаған! Енді көршілерімді мен мазак қылдым.

- Әй, бері қараңдар! Көрдіндер ме, бәрі де баяғыдай орыс пен немістің кесірі! Ақкөңіл қазақ сендер тағы бірдеңе бұлдіріп қоймасын деп, араларыңа қыстырылған! Орыстың бастауымен, немістің қостауымен қайда ұшып, қайда қонбайсың!

Көршілерім бір күліп алып, бөтелкесін ашты!

Пасха мейрамында көршілерім бізді боялған жұмыртқамен сыйлайды, айт мерекесінде бізге келіп, қаймаққа малып шелпек жейді. Бірде қызық болды. Бір шаруамен Көкшетауға барып, базарға соққанмын. Қарасам, бір орыс әйел дөңгелек нан сатып тұр. Аппақ крем жаққан, көзің қызығады. «Жаңа піскен бе? Тәтті ме?» – деп сұрадым. Әйел басын изеді, таңдана қарап қойды. Көп қылып сатып алдым. Үйге келіп, әкелген базарлығымды келінім Баянға ұстаттым. Дастархан жасап, шай дайын болған соң әлгі дөңгелек нанды жемекші болдық. Сол кезде Айғали балам мен Баян келінім әкелген базарлығымға дұрыстап қарап алып, күле бастағаны. Сөйтсем, орыстардың Пасхаға пісіретін арнайы наны – кулич екен. Не істейміз, далаға тастамаймыз ғой! Крем жағып салған крештің суреттерін қасықпен қырып тастадым да, «бисмиллә!» дедім. Міне, сөйтіп әлгі нан енді мұсылманның тағамы болды, ақсақалдың яғни өзімнің аңқаулығымға күле отырып, жеп алдық. Өзгенің дәстүріне төзімділікпен қарау деген осы!

Халықтар достығын жалаң ұранға айналдырмау керек. Қайшылықтар мен қақтығыстарды да жасырмаған дұрыс. Жеке адамды жақтырмауың мүмкін, бірақ соны бүкіл халыққа аударуға болмайды. Халқын сыйламасаң, сол халықтың өкілімен шын көңілден достасып кете алмайсың. Басқа халықтың саяси үстемдігіне қарсы күресе бер, бірақ бүкіл халықты жек көруге болмайды. Саяси биліктің зұлымдықтары үшін халық кінәлі емес және ол үшін жауап бермейді!

Бірақ, өмір өте күрделі екенін, өмір жолын алдын-ала белгілеу мүмкін еместігін тарихтың өзі сан мәрте дәлелдеп берді. Халықтың тып-тыныш өтіп жатқан бейбіт өмірін мазасыз қауесеттер бұза бастады. Совет Одағы Ауғанстанға әскер кіргізіпті, сөйтіп американдар мен ауғандарға қарсы соғысып жатыр екен деген әңгіме шығып, біртіндеп үдей түсті! Есеңгіреп қалдық, үрейлене бастадық. Бұл қалай, қайдағы соғыс, не үшін, кім үшін? Барлық жерде ақырын ғана осындай сұрақтар қойылады, ешкім жауап бермейді. Түркіменстанда әскерде болған жігіттерді алыста жатқан осынау ыстық климатты елге соғысқа аттандырмақ дегенді естігенде

мазасыздығымыз күшейе түсті. Бұл кезде екі немерем Кушкада әскерде жүрген, Ауғанстан деп аталатын әлгі жұмбақ елге солар тап болуы мүмкін. Көңіліме қобалжу кіріп, мінәжат етумен болдым. Ауғандар, пуштун тайпалары батыр халық, оларды ешкім ешқашан жеңе алмапты деген әңгімелер айтылады. Жұрттың бәрі, әсіресе балалары әскерде жүргендердің мазасы қашып, уайымдай бастады. Анық дерек жоқ, сондықтан қауесеттердің өзі қорқынышты болып кетті. Біраз уақыттан кейін алғашқы жайсыз хабарлар келе бастады, біздің ауданнан әскерге алынып, қаза тапқандардың мәйіттерін мырыш табытқа салып әкеліп, ашуға рұқсат бермей, солай жерлепті. Ара-тұра жараланған немесе контузия алған жігіттер келеді. Аллаға шүкір, немерелерім қызмет ету мерзімі аяқталған соң елге қайтты. Степняк қаласындағы Бұлақбасы ауылының тұрғыны, жерлесіміз Мадай сол соғыста жараланып, бір аяғы жоқ мүгедек болып оралды. Отряд тосқауылға тап болып, шайқас қызып жатқанда пуштундардың миңасы дәл жанынан жарылыпты. Көмек дер кезінде келіп, ауғандар кері шегінген. Жараланған Мадайды санитарлар алып шыққан. Ес-түсінен айырылып, қаны сорғалап бронетранспортердің үстінде жатыр екен. Тірі екенін білген дәрігерлер госпитальға жеткізіп, операция жасаған, жарылыстан жұлынып кетіп, сіңіріне ілініп қалған сол аяғын кесіп тастапты. Мадай сөйтіп ғажайыптың күшімен ажалдан аман қалды. Ағаш аяқ жасатты, жүруді жаңадан үйренді, сосын ауыл мектебіне мұғалім болып орналасты. Кейінірек балалы-шағалы болды. Соғыс өртіне шарпылған Мадай жеке басының қайғысын жеңе біліп, нағыз адам екенін көрсетті. Сонау сұрапыл соғыстан, жалпы адамзатқа ортақ қасірет – Екінші дүниежүзілік қырғыннан кейін адамдар бір-біріне қалай оқ ататынын түсінбей, жаным күйіп мен жүрмін! Халықтардың тағдырымен ойнап, адамдарды қолына қару алып, бөтен елге басып кіруге кім мәжбүр етеді?!

Мен осыны әлі күнге түсінбеймін және түсінбей өтетін шығармын...

Асқынған абсурд

Тың игеру науқанынан кейін он-он бес жыл өткен соң қазақ тілі жаппай қысымға ұшырай бастады. Алпысыншы жылдардың аяғы мен жетпісінші жылдардың бас кезінде оқушылар жетіспейді деген сылтаумен барлық жерде қазақ мектептері жабылуға айналды. Жергілікті халықтың балалары орыс мектептеріне ауыстырылды. Биліктің барлық деңгейінде, ел арасында қазақ тілінің болашағы жоқ, көп ұзамай өмірде орыс тілі ғана қолданылады деп ашық айтылатын болды. Ата-аналарға балаларының болашағы орыс тіліне

байланысты, перзенттері орыс тілін білмесе қызметте жоғарылау тұрмақ өмірде қадам аттай алмайды деп ұғындыратын. Жоғары оқу орындарында, мекемелерде, тіптен өмірдің барлық салаларында орыс тілінде сөйлеп, жазып жүрді. Таза қазақтар тұратын ауылдарда да мектептегі сабақ орыс тілінде өткізілетін. Аудан орталығы Степняк қаласындағы алты қазақ мектебінен бір ғана Абай атындағы орта мектеп қалды. Мұндай диктаторлық, шовинистік саясаттың ең қорқынышты салдары – жеті жасқа дейін таза қазақ әулетінде өсіп, тәрбиеленген балалар орыс тілін бірден игеріп кете алмады, соның салдарынан дүбәра ұрпақ қалыптасты.

Бұл істің саяси астарын түсінген көзі қарақты адамдар ондай бастаманы қабылдамай, кейбіреулері наразылық танытты, бірақ ашық қарсыласа алмады, әлемдік деңгейдегі алпауыт державаның қуатты билік машинасы арнайы бағыттап отырған қысымына қарсы тұруға шама қайда!

Қазақтардың дінін, тілін, мәдениетін ашық және жасырын түрде қудалау күн санап күшейе түсті. Ораза мен намаз ескіліктің қалдығы деп танылып, газеттерде дінге қарсы мақалалар жарияланды. Ономастика мен топонимика туралы әңгіме айта алмайсың – барлық жерде елді мекендер мен көшелерге мақсатты түрде қазаққа жат, орыс тілінен алынған атаулар беріліп жатты. Қалалар, кенттер мен даңғылдар Қазақстанға еш қатысы жоқ адамдардың атымен аталды. Осының бәрі халықты орыстандыру және ассимиляциялау саясатының көрінісі екенін түсіндік, қанымыз қайнап, ашық та айттық, бірақ билік бізді тыңдағысы келмеді.

Алғаш рет өз тілін білмейтін қазақты көргенде өз көзіме өзім сенбедім. Әзілдеп тұрған шығар деп ойладым. Шынымен қазақ екеніне, бірақ қазақша бір ауыз сөз білмейтініне анық көзім жеткенде дүние төңкеріліп түскендей көрінді. Ақылым жетпеді, санама сыймады, айтуға сөз таппадым. Жылқы кісінейді, сиыр мөңірейді, ит үреді, сол сияқты қазақ – қазақша, орыс – орысша, неміс – немісше сөйлейді деп ойлайтынмын. Адамның ана тілі дүниеге өзімен бірге туады деп пайымдаушы едім, нағыз ашық ауыз екенмін!

Тістеніп, іштей ерегісуден басқа амалымыз қалмады. Бұл туралы кейде Үшінші Николаймен дауласатынмын. Ал Лион көбінесе мені жақтайды. Соғыста қазақтар мен орыстар бірігіп неміске қарсы соғысса, енді қазақ пен неміс бірігіп орысқа қарсы шықты деп әзілдейді. Дау-таластың басты тақырыбы ұлттық мәселе болатын.

Біздің заманның ең бір ушығып тұрған мәселесі сол еді, бейне бір Гордий түйіні дерсің, бірақ оны жұрттың бәрі айналып өтуге тырысты, кесірлі түйінді шауып тастауға ешкімнің батылы бармады.

Николайдың айтуынша, біздің еліміз – СССР – әділетті қоғамның, халықтар достығы мен туысқандығының үлгісі.

- Олай емес! – деп жауап беремін оған. – Достық пен туысқандық бар! Бірақ теңдік жоқ! Теңдік болмаса әділет те жоқ!

Ол томсырайып, өзінікі дұрыс екенін дәлелдеуге тырысып, Совет елінің соғыстан кейін гүлденуін, компартия мен совет өкіметінің ұлттық саясат саласындағы жетістіктерін алға тартты.

- Міне, қараңыз, иен далада қаншама қалалар мен совхоздар тұрғызылды! Соның бәрін көрмеу үшін соқыр болу керек! Қанша қазақ жоғары білім алып, басшы қызметте жүр! СССР халықтарының, соның ішінде қазақтардың тарихындағы Ресейдің прогресшілдік ролін жоққа шығармассыз?!

- Жоққа шығармаймын. Бірақ соны малданып басқаларды жұтып қоюға орыстардың еш хақысы жоқ! Прогрессия туралы айтқанда агрессия мен репрессияны да ұмытпау керек!

- Қойыңыз, артық кетпеңіз... Ешкім ешкімді жұтып қойған жоқ, жұтқысы да келмейді...

- Қарашы өзін, Николай... Конституция бойынша, әр ұлттың өз жолын таңдауға правосы бар. Ал, қане, қайда сол еркіндік?

- Демек... бұл... ешкім өз жолын дербес анықтағысы келмейтінін білдіреді! Ұлттардың бәрі өз болашағын СССР-дың құрамында, бірге көргісі келеді!

- Олай емес, сол правосын жүзеге асыруға ешкім мүмкіндік бермейді! Бәрі қағаз жүзінде ғана! Советтік идеология алашордашыларды, өз халқының басқа да патриоттарын ұлтшыл деп айыптап, көзін құртты. Бұл жерде қандай ұлтшылдық бар, соны ойладың ба, түсінуге тырыстың ба? Олардың не жазығы бар еді? Олар тек халқына бостандық пен теңдік әпермек болды! Біз, қазақтар, бейбіт халықпыз, ұлт ретінде сақталып, жер бетіндегі барша халықтармен достық қарым-қатынаста өмір сүргіміз келеді! Әлемдегі ең ақпейіл халықпыз! Басқаларды бағындырып, қорлық көрсетіп, жұтып қойғымыз келмейді! Біз бар болғаны өз қалпымызда халық болып қалсақ дейміз! Егер соны да ұлтшылдық деп санасандар, жасасын ондай ұлтшылдық!

Николайға бұл ұнаған жоқ, қабағын қарс түйіп, үндемей қалды. Мен ішімдегі шерімді ақтара бердім.

- Енді мынаны қара... Ұлттардың бәріне балаларын ана тілінде оқыту правосы берілген! Бірақ жоғары оқу орындарында сабақ орыс тілінде ғана оқытылады! Қазақ ССР-ындағы барлық жерде, бүкіл жұмыс орыс тілінде жүргізіледі! Сонда не істеуіміз керек? Партияның идеологтары: міне, қазақтардың өздері балаларын қазақ

мектебіне бергісі келмейді деп жалпақ әлемге жар салады! Неткен саяси зымияндық! Бір халық екінші халықты жұтып қоймауға тиіс! Бір халық екінші халықты сіңіріп алатын болса теңдік пен әділдік туралы айтудың өзі бекер! Сен осыны түсінесің бе ?!

Бір қызығы, Николай мұны түсінбей қойды! Ондай ойды миы қабыл алмады! Өйткені, жетпісінші жылдары партияның идеологтары ұлттардың бірігуі туралы теорияны санаға сіңіруді қолға алған – елдің саяси бағдарламасы осы.

Жоғары оқу орындарындағы диалектикалық және тарихи материализм, ғылыми коммунизм тәрізді ғылымға еш қатысы жоқ жалған ілімдерден не үйренуге болатынын ешкім ұқпайтын. Біз, отарланған халықтар, бір нәрсені анық түсіндік, бірақ соның барлық плюс-минусын ескере келіп, әр халық әртүрлі қорытынды шығарды. Бауырлас совет халықтарының одан әрі жақындасып, бір ұлтқа бірігуі туралы қағида барлық мінберлерден айтылып жатты, бір қарағанда адамзат үшін бірден-бір дұрыс жол осы болып көрінетін.

- Керемет қой бұл! – деп таңдайларын такылдатты өресі төмен ура-патриоттар. – Бүкіл адам баласы біртұтас болып бірігеді! Ұлт та болмайды, демек, ұлтшылдар да жоқ! Бар мәселе бір-ақ шешіледі!

Олар өздеріне біртұтас совет халқы қай тілде сөйлейтін болады деген сұрақты да қойған жоқ. Әрине, көпшіліктің тілі – орыс тілінде сөйлейді! Ал осы әділдік пе? Бұл жайында ешкім ойлаған жоқ, әлгіндей жандайшаптар КПСС Орталық Комитетінің шовинистік сандырақ идеяларын сол күйі қабылдап, жаппай қолдап, дереу іске асыруға кірісіп кетті. Ана тілін, туған халқының ата салты мен ғұрып-дәстүрін ұмытып, балаларын орыс тілінде оқытып, советтік интернационалдық рухта тәрбиелеп жаты, яғни компартияның айдағанымен жүрді. Ондайлардың ұраны мынау:

- Орталық Комитет солай шешсе – солай болады! Басқаша болуы мүмкін емес! Түсіндің бе, мүмкін емес! Орталық Комитет барлық ұлттарды біріктіреміз деді ме – бірігіміз!

Не істерсің, ассимиляция қарқынды жүріп жатты. Көкірегінің көзі ашық адамдар, арасында біз де бармыз, оның астарында СССР құрамындағы барлық ұлттарды орыстандыруға бағытталған зымиян саясат жатқанын түсіндік. Наразылық білдіріп, қарсыласып бақтық. Әрине, ашықтан-ашық айғай салған жоқпыз, ол кезде баспасөз құралдарының бірде-бірінде орталықтың саясатына қарсы пікір айту мүмкін емес болатын. Темір перденің артына жасырынған елдің цензурасы да темірдей берік. Ал біз балаларымыз бен немерелерімізді үйде халқымыздың салт-дәстүрі рухында тәрбиеледік. Қазақ екенімізді және қазақ болып қалуға тиістігімізді балалардың санасына

жас кезінен сіңіре беруге бар күшімізді салып бақтық.

- Ал оның несі жаман? – деп сұрады Николай осы жайында айтқанымда. – Туысқан совет халқын ұлтқа бөлмеу керек. Біз – біртұтас совет халқымыз. Қай тілде сөйлесек те бәрібір емес пе? Бір-бірімізді түсініп, бірге болсақ жетеді ғой!

Бұл сөзі жыныма тиді, бірақ, осыны шын көңілімен айтып тұрғанына таң қалдым! Өзінікі дұрыс екеніне алғаусыз сенеді. Күйіп кеттім:

- Ғасырдың басында мен орыстарға – патшаның жазалаушыларына, ақтарға, қызылдарға, қысқасы, орыс атаулының бәріне қарсы соғыстым! Содан кейін орыстармен бірге фашизмге қарсы соғысып, орыстың жерін қорғадым, өзімнің де, өзгенің де қанын төктім. Міне, қазір сіздермен көрші болып, тып-тыныш жүріп жатырмын. Бірақ, сендер неге өз бетімізбен жайбарақат өмір сүруге мүмкіндік бермейсіңдер? Қолдағы барларың аз ба сендерге? Ана тілімізге неге қысым жасайсыңдар? Неге біздің мәдениетімізді жойып жіберіп, өздеріндікін енгізбек боласыңдар? Неге бізді жұтып қойғыларың келеді? Совет халқы қай тілде сөйлесе де бәрібір дейсің. Өйткені, барлық халықтар орыс тілінде сөйлейтініне сенімдісің. Өзінді орыс тілін ұмытуға мәжбүр етсе не айтар едің? Ойлашы осыны, ә? Сонда көрер едім сені! Барлық халық өз тілін сүйеді. Бәрі де өз мәдениетін жасап, сақтап, дамыта бергісі келеді! Біз де өзімізді ұлт ретінде, халық ретінде сақтап қалғымыз келеді! Шыққан тегі мен негізін танымайтын тобырға айналып, бұл әлемде жойылып, жоғалып кеткіміз келмейді! Коммунистік идеялармен уланған жастарымыздың бөтен халыққа, бөтен өмірге сіңіп бара жатқанын көру жанымызға батады, соған қиналамыз!

Николай тұнжыраған күйі ойланып қалды.

- Кешір, Асеке! – деді бір кезде. – Шынымды айтсам, мен сізді бүйтіп қиналады деп ойламап едім.

- Достық терезесі тең адамдардың арасында ғана болады. Егер осының бәрін жасырып, бір-бірімізге шынымызды айтпасақ, арамызда шынайы достық та, өзара түсіністік те болмайды. Ал мен көршімді алдағым келмейді!

Сөзімді сабақтай түстім:

- Совет өкіметі, компартия Совет Одағының халықтарына, солардың арасында қазақтарға көп жақсылық жасады дейсің. Ия, оның рас, бұл тарихи шындық! Тек Құдай үшін шынындды айтшы! Ертең тілімнен айырылатын болсам, маған оның керегі не? Мәдениетім болмаса? Халқым орыстанып кетсе? Ондай өмір не үшін керек?!

Николай мұңдана басын шайқап, кенеттен былай деді:

- Түсінемін сізді. Енді түсіндім, енді ғана... Бұрын ойламаппын... Сіз үшін бұл сондай маңызды екен ғой! Енді қазақ тілін үйренетін боламын!

- Ал біз бұрыннан қазақша сөйлейміз... шпрехен! – деп қосты манадан үндемей отырған Лейке, сосын толтырып құйып қойды.

- Түсінгеніңе рахмет. Бірақ, қазақтардың өздері ана тілін ұмытып жатқанда, бірер орыстың қазақша сөйлегенінен не пайда! – дедім мұңайып.

- Қолымнан басқа ештеңе келмейді. Соған қиналып тұрмын!

Николай терең күрсініп, қағып салды. Мен де сөйттім. Жаңағы әңгімеден кейін сәл-пәл ыңғайсыздық орнады, екеуміз де тақырыпты өзгертуге тырыстық. Николай тауып кетті.

- Бәрібір арақ ішуден бізді жеңе алмайсыңдар! – деп күңк етті.

Әңгіме жанданып жүре берді. Қызбаланып, бәстесіп іше бастадық – кім көп ішеді: қазақ па, неміс пе, орыс па? Пайдалы ма, зиянды ма – ол жағын ойлап жатпастан арақты соңғы тамшысына дейін тауысып іштік те тып-тыныш үйді-үйімізге тарастық. Жалғастыру үшін дүкенге барғымыз келмеді, бұл жағынан батыр орысқа жете алмайтынымызды Лион екеуміз жақсы білеміз.

Ал, ұлттарды біріктіру саясаты жалғаса берді, сексенінші жылдары Степнякта қалған Абай атындағы жалғыз қазақ мектебінің басына бұлт үйірілді. Сексен бесінші жылы нақты қауіп төнді – өкімет орындары шәкірт жетіспейді дегенді сылтауратып мектепті жабуға ұйғарыпты. Барлық кластарда бала саны аз болды. Патриот қазақтар үрейленіп қалды. Мектеп директоры Оспанов пен мұғалімдер маған аудандық партия комитетіне барып, басшылармен сөйлесіңіз деп өтініш білдірді.

Сөйтіп, ашуға булығып, аудандық комитетке келдім.

Аудандық партия комитетінің идеология жөніндегі жаңа хатшысы Зигмунд Збигневич Качановскийдің ұлты поляк болатын. Ауылдың қазақтары оның аты-жөнін қиынсынып, екі бірдей қарапайым да керемет ат қойып алды – Зигзаг және Кочан. Жағдайға қарап кейде Зигзаг, кейде Кочан дейді. Қарапайым екені көрініп тұр, ал кереметі неде? Өйткені, ол өте бейімделгіш. Ешқашан ешкіммен дауласпайды. Ешкімге «жоқ» деп көрген емес, ондай сөздің бар екенін де білмейтін сияқты.

Качановский ешкімге зиянын тигізбеуге тырысатын. Ешкімге қысым жасамайды, қуғындамайды, адал да әділ қызметкер, совет өкіметі мен компартия рұқсат еткен шеңберде ғана, әрине.

Кіргенімде аксия жымыып, сексен беске келген қарияға құрмет

көрсеткені болар, креслосынан көтеріле беріп, таңдана тіл қатты:

- О, кім келіп тұр, ә! Сәлеметсіз бе! Отырыңыз!

«Амансың ба» деп күңк еттім де кабинеттің ортасына келіп тоқтадым.

Ол маған аңтарыла қарады. Шамасы, мұндай катулы түрімді алғаш рет көрсе керек. Қолымдағы қайыңнан жонған таяқпен еденді дүңк еткізіп, әлі де ашуымды тежеуге тырысып, ызалы дауыспен дүрсе қоя бердім.

- Зигмунд Збигневич Качановский! Қазақтарды не үшін жек көресің? Біз саған не жамандық жасадық ?

Тура қойылған сұрақ – өткір қанжар сияқты. Зигзаг абыржып қалды, оң жақ көзі бақырайып кетті, сол жақ көзі, керісінше, жымсия қалды, үйреніп кеткен әдетімен сұқ саусағын шошайтып, самбырлай сөйледі.

- Не айтып тұрсыз, Асанбай ата! Білесіз ғой мені! Қайдағы жек көру? Керісінше, қазақтарды сондай құрмет тұтамын! Қазақтар біздің халқымыздың, поляктардың басына күн туғанда көп көмектесті! Өзім осында дүниеге келдім, өмір бойы қазақтармен бірге тұрамын. Туысқан болып кеттік!

- Онда неге мектебімізді жабасың?!

- Мен емеспін ғой! Өзіңіз де білесіз! – Качановский саусағымен жоғары жақты нұсқады.

- Ал кім сонда?! Иванов, Петров, Сидоров па?! Олардың да айтатыны бір сөз: «Мектепті біз жауып жатқан жоқпыз. Қазақ халқын құрмет тұтамыз!» Партияша адал сөйлеп, советтерше турасын айтшы: егер бәрің де қазақ халқын шынымен құрмет тұтсаңдар неге сол халықтың өз жерінде, өз отанында өз балаларын өз тілінде оқытуына мүмкіндік бермейсіңдер?!

Зигмунд Збигневич қызарып кетті, қысылғаннан алақанын уқалай бастады.

- Асанбай ата, түсінсеңізші бізді, – деді жалынышты үнмен, менің ашуым аздап басылғандай болды. – Бұл – уақыт талабы! Жоғарыдан түскен нұсқау! Партия мен үкіметтің шешімі!

Коммунистік партия мен совет өкіметін айтқанда, қаталдық пен қатыгездікке толы қуғын-сүргін кезінде тап күресі мен әлеуметтік әділдікті желеу етіп, ұлтымыздың қаймағын түгел сыпырып алған темір комиссарлар көзіме елестеді. Бұл да сол саясаттың жалғасы. Қазақ мектептерін жабудың артында алысты көздеген саяси мақсат – қазақ даласын отарлау мен орыстандыруды одан әрі жалғастыру мақсаты жатыр.

- Уақыт талабы дейсің бе? Сол талапты кім қойып отыр, осындай

жағдайды кім жасады?!

- Қазақтардың өздері балаларын орыс мектебінде оқытқанды қалайды! Қазір ұшы-қиырсыз совет елінде ұлы да қуатты орыс тілінсіз қадам аттай алмаймыз! Жанымызға батса да шындық осы – сіз бен біздің тілдерімізде болашақ жоқ!

- Олай емес, қазақтар ешқашан өз тілін ұмытып, басқа халықтарға сіңіп кетуді қалаған емес, қаламайды да. Халқымызды алдымен бөтен тілді үйренуге мәжбүр ететін жағдайды әдейілеп қолдан жасап отыр!

- Қойыңыз, қара аспанды төндіре бермеңіз. СССР халықтарының бәрі дерлік қазір өз тілінен бас тартып, орыстанып жатыр. Менің балаларым поляк тілінде бір сөз білмейді! Өкінішті, бірақ қайтеміз енді!

- Тыңда, Зигмунд Збигневич, сенің тұтас Польшаң бар! Барша поляктардың отаны, поляк ұлтының тілі мен мәдениетін сақтаушы! Ал менде Қазақстаннан басқа ештеңе жоқ! Түсінесің бе осыны?!

Аудандық партия комитетінде, идеология жөніндегі хатшының кабинетінде осындай саяси мәлімдеме жасаймын деп ойламап едім. Өздері осыған жеткізген! Мәселе ана тіліңнің, ұлтыңның өмірі мен өліміне тіреліп тұрғанда, әр қазақ та мен секілді ойлап, мендей киналатын шығар.

Дегенмен, бекер келмеппін. Зигзаг құлағыма сыбырлап, әлі де жағдайды түзеуге болатынын айтты. Оқу жылы басталғанша екі апта уақыт бар, бірінші класқа жеті бала, басқа кластарға тағы бірер бала табылса, заң бойынша мектепті ешкім жаба алмайды.

- Сондықтан, іске кірісіңіз, Асеке! Тек шу шығармаңыз, ал мен қолдау көрсетуге уәде беремін!

Сөйтіп, бала жинауға кірістік.

Қазақ мектептері бар совхоздарда тұратын туыстарымызға, таныстарымызға хабарластық, бос орындарды толтыру үшін балаларын Степняктағы интернатқа жіберуін өтіндік. Ұлт болашағын ойлайтын қазақтар әлі де бар екен, балаларын ауданымыздағы жалғыз-ақ Абай атындағы қазақ орта мектебінде оқытуға келісім берді.

Бар пәле мынада еді – көптеген қазақ ауылдары мен совхоздарда қазақ мектебі жоқ болып шықты! Менің ұлым, еңбек ері, жылқышы Қабдөш тұратын Кеңашы ауылындағы тұрғындардың тоқсан пайызы қазақ, бірақ мектептері орысша. Қабдөш пен Мәриямның он баласы орысша оқиды. «Восточный» совхозының орталығы Бірсуат ауылында Мәйке деген қызым тұрады, ондағы мектеп те орысша. Сегіз баласы орысша оқиды. Ойлап қараңыз, балалар жеті жасқа дейін қазақ әулетінде өседі, қазақша сөйлейді, сосын мүлдем басқа

өмірге тап болады. Айта кету керек, олар туған тілін ұмытқан жоқ, бірақ көпшілігі ауызекі деңгейде ғана біледі. Бұл келеңсіздік бірте – бірте жалпыұлттық қасіретке ұласып бара жатты. Балаларым қазақша оқыды, бірақ немере-шөберелерім екіге жарылды – көпшілігі орыс мектебіне барады, өйткені тұратын жерлерінде қазақ мектебі жоқ. Ал мен, олардың атасы, бабасы, рубасы бұл тажалға тосқауыл қоя алмадым. Бар қолымнан келгені – ұрпақтарыммен өз тілімізде сөйлесіп, мәдениетіміз, тарихымыз бен салт-дәстүріміз туралы үнемі айтып отырамын. Ұрпақтарым ана тілін біледі, рас, біразы тек ауызекі сөйлесу деңгейінде ғана.

Өзіміз қолында тұратын кіші ұлым Айғалидың бес баласының бәрі ештеңеге қарамастан Степняктағы қазақ мектебінде оқыды.

Қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімі болып істейтін екінші ұлым Темірбек тұратын Сәуле ауылы қазақы тұрмыс-салтты шынайы қадірлейтін. Халық Сәулені әнші ауыл деп атайды. Мектеп қазақша, ауыл тұрғындары түгелімен домбыра тартады, менің де төрт немерем ән салады. Бұл жағынан Петропавл қаласында тұратын кіші қызымның жолы болмады. Күйеуі орыс мектебінде оқыған, орыстардың арасында өскен, өз тілін, қазақтың дәстүр-салтын мүлдем дерлік білмейді. Үш баласы бар, бәрі орысша сөйлейді. Бірер мәрте өкпе-ренішімді айттым, қызыммен де, күйеу баламмен де сөйлестім, ұрсып та, айғайлап та көрдім, түк шығара алмадым. Күйеу балам мен қызым алақанын жайып, күдерін үзе мойындады: «Заманның талабы ғой! Орыс тілді ортада өмір сүріп, жұмыс істейміз, қазақ тілі мұнда ешкімге керек емес! Әрине, ана тілімізді біліп, төл мәдениетімізді сақтау қажет, бірақ біздің қолымыздан не келеді?! Түк те істей алмаймыз!» Одан әрі не айтарсың? Сөйтіп бөтендердің қолымен жасалып жатқан тарих бізді ойыншығына айналдырды.

Уақыт өз дегенін істейді, ұлттарды біріктіру саясаты жұрттың бәрін иірімдей тартып әкетті. Аудан орталығында тұратын қазақтарды балаларын қазақ мектебіне беруге үгіттеп көндіру қиынға түсті, тіптен, мүлдем сөзіміз өтпей қойды.

Мектеп директоры Оспановпен және қазақ тілін оқытатын екі мұғалімамен бірге балалары бірінші классқа баратын үйлерді араладық. Үй иелері қонақжайлық салтымен қуана қарсы алады. Бірақ келген мақсатымызды түсіндіре бастасақ көз алдымызда өзгеріп, түнеріп сала береді. Жас ата-аналармен риясыз әңгімелестік, айтыстық та, кейде ұрсысып та қалдық. Совет мектебінде тәрбиеленіп, орыс тілінде оқып, орыстанып кеткен әке-шеше бізді тыңдағысы келмейді. Адал коммунист, халқының шынайы патриоты директор Оспанов қызу қанды болатын, туған тілінің тағдырына

аландаушылығын партия-совет жиналыстарында да жасырмайтын. Ата-аналармен ашық сөйлесіп, ұлттық сезімдерін оятуға барын салып бақты, балаларын қазақ мектебіне беруді өтінді, тіптен талап етті. «Тіліміздің болашағы қыл үстінде тұр! Адамсыңдар ғой, халқымыздың болашағы үшін бір балаларыңды құрбан етіндер!» Ия, сондай сөз де айтылды. Бәрі бекер! Бір жас келіншек шімірікпестен: «Қазақ тілінің болашағы жоқ. Көп ұзамай бәрі орыс тілінде сөйлейтін болады. Баламның миын түкке керексіз нәрселермен ашытып, мүгедек қылғым келмейді. Баламды қайда оқытсам да өзім білемін, өйтуге хақым бар!» – деп бетімізге былш еткізді. Мұндай арсыздық тұтқында жүрген кезімде фашистердің қорлауынан да, Сусумандағы зектердің зәрлі көзқарасынан да ауыр тиеді екен. Оспанов ашуланып, қызарып кетті, бірақ одан әрі тәжікелесе берсе жағдайдың ушығып кететінін түсініп, өзін-өзі ұстап қалды. Екі мұғалима үн-түнсіз көздерінен моншақтаған жасын сұртті. Үндемей шығып кеттік, орыстанып кеткен жастарымыз -- империяның отаршыл саясатының құрбаны әрі жемісі енді бойларына сіңірілген бағдарламаны орындауды – өз халқының тамырына балта шабуды қолға алғанын ұқтық. Шарасыздықтан қара жерге кірердей болдық.

Бірақ, ақырына дейін баруға ұйғардық, екі үйде жолымыз болды. Байсалды әңгімелер айтылып, Оспанов қызулана үгіттеген соң өздері де Абай атындағы мектепті бітірген жас ата-аналар балаларын біздің мектепте оқытуға келісті.

Сөйтіп, қиналып-қысылып жүріп алты бала жинадық, жетінші бала табылмай қойды. Қиналып жүргенімде, тағы да кездейсоқ жағдай көмектесті. Осы мәселені қалай реттеуге болады деп ойланып, барактың алдында отырғанмын. Біреу қазақша сәлем берді. Қарасам, көршіміз Лейкенің жеті жасар кіші ұлы Герольд. Шөбереммен ойнауға келіпті. Басыма бір ой сап ете қалды – өз тілімізде еркін сөйлейтін осы баланы, Герольдті неге біздің мектепке бермеске?! Сөйлесіп көріп едім, қазақша судай, тыңдағанның өзі бір ғанибет. Қазақ мектебінде оқығың келе ме деп сұрадым. Ол бұған қуанып қалды, бірден келісе кетті. Сөйтсем, доп ойнап жүріп орыс тілді балалармен, болашақ кластастарымен төбелесіп қалыпты, енді олармен бірге оқығысы келмейді екен. Менің бір немерем біріншіге барғалы жүрген, сол жақтасыпты бұған. Өмірге келгелі бірге тұрып, бірге өскен балалар ғой. Қазақ пен немістің бұл одағы маған жақсы болды, енді Лейке мен Зояны көндіру қалды.

Мен олармен ондап сөйлестім. Немістерді осы жаққа жер аударғанда қазақтардың қандай мейірбандық көрсеткенін ұмыта қоймаған құдам – Лейке терең ойға қалды. Жауабын ертесіне берді.

Немістің еңбекқор азаматы Лион Вильверт ерледі! Ұлы ақынымыз Абай атындағы жалғыз-ақ қазақ мектебі біржола жабылғалы тұрғанын түсінгенде ызасы қайнап, соған дейін жеткізген совет өкіметін де, ана тілінен жерінген қазақтарды да сыбап салды. Сын сағаты соққанда Лион мен оның әйелі, қазақ тілінде аздаған акцентпен еркін сөйлейтін белорус қызы Зоя өздерінің кіші ұлы, орта жастан асқанда көрген Герольдті қазақ мектебінің бірінші класына ертіп келді! Сөйтіп қазақтар қиналған кезде артық сөз айтпастан қолдау көрсетті.

- Гете Абайды қолдады! – дедім сонау отыз жетінші жылды еске алып.

Герольд қазақтардың арасында нағыз батыр атанды. Сабақты жақсы оқыды, қазақ тілінде бейнелі тілмен еркін сөйлейді, көптеген өлеңді жатқа біледі әрі мәнерлеп оқиды. Қазақ тілі мен әдебиетін өте жақсы білетін Герольдты бәрі де бірауыздан Білгір деп атап кетті. Оны шашы ағарған мұғалімдер де еркелетіп әрі құрметпен Гереке деп атайды. Герольд Білгір мектепті жаңа заманда тәмамдап, тәуелсіз Қазақстанда танымал тележүргізушіге айналды.

...Сексенінші жылдардың ортасында Қайта құру жарияланды, содан кейін КПСС Орталық Комитетінің маскүнемдікке қарсы күрес туралы қаулысы шықты. Көзімізге таныс шөлмектер біртіндеп дүкен сөрелерінен жоғала бастады. Есесіне астыртын арақ жасау, жасырып сату етек алды, халық ондай арақты самопал деп атап кетті. Қонақтарға қоятын, өзіміз ішетін жібі түзу арақ табу қиынға айналды. Тығырыққа тірелгендей болдық. Оның амалын Үшінші Николай тапты.

- Бұрын қалай ішсек, солай ішеміз! – деп тұжырды ол. – Тек соны ақылмен істеу керек!

Сөйтіп үш көрші жасырып самогон қайнатуға ұйғардық. Николай машинасының астауында қалған бидайдың қалдығын үйге тасиды, біртіндеп кәдімгідей қор жасап алды, керегінше боза ашытады. Мен өз үлесімді қантпен өтедім, Лионның қолы шебер, самогон қайнататын аспап жасап әкелді. Алғаш рет самогон қайнатқанымыз әлі есімде. Оны қалай істейтінін өмірімде бірінші рет көрдім. Николай мен Лейке кірісіп кетті, мен сыртта күзетіп тұрдым. Қандай милиционер болса да жасы сексен беске келген соғыс мүгедегін итеріп тастап, баракқа кіріп баруға батылы жетпес еді. Жоспарымызды асқан сақтықпен жүзеге асырдық, түн ортасында аспаптың түтігінен алғашқы тамшылар аға бастағанын көргенде бойымды түсініксіз толқу биледі.

- Первач ! – деп тамсана тіл қатты Николай. – Ең нәрлі, ең күштісі!

Үш көрші – орыс, неміс, қазақ құпия шаруамыздың аяқталуын күтпестен первачтан жарты стақаннан тартып жіберіп, тұздалған

қиярды қашырлата шайнадық. Өңешімді күйдіріп өткен отты судың дәмін ешқашан ұмытпаспын! Бір ғасырлық өмірімде виски ішіп көрген жоқпын – реті келмеді. Кейін естуімше, дәмі осыған ұқсас дейді. Бірақ, таза бидайдан өндірілген, әрі уландырып, әрі жұбататын первачымыз маған кез-келген спирттік ішімдіктен артық болып көрінеді.

Партия мен өкіметтің ойына келгенін істеуіне қарсы өзіндік бір наразылығымыз осы болды. Жұрттың бәрі біз секілді тәуекелге бара алмады. Самогон қайнатқаны үшін қатаң жазалайды, соттап жіберуі кәдік. Сондықтан бұл шаруаны сирек істейтінбіз, бірер айға жететін қор жасап алуға тырысамыз. Көп адам қиналып қалды, әркім өзінше жол табуға тырысты. Қайта құру кезінде ішімдік іздегендердің басынан кешкендері – жалпыхалықтық трагикомедия!

Арақ табу ең басты қиындыққа айналды. Кімнің арағы болса, содан беделді адам жоқ. Көмірді, отынды, пішенді, сабанды ең алдымен соған жеткізіп береді. Кереғарлықты қараңыз – арақтың ролін төмендетеміз деп бұрынғыдан да биіктетіп жіберді.

Орыстар қайтыс болған адамды жерлегенде марқұмды еске алып, арақ ішеді. Сондай жағдайда керегі болады деп, кім үйінде жәшіктеп арақ сақтар дейсің! Кемпірлер сақтап қойса да, шалдары немесе басқа ересек туыстары тауып алып, сол кемпірлердің денсаулығы мен ұзақ өмір сүруі үшін ішіп қояды.

Жерлеу, әрине, маңызды шаруа, ондай дәстүрді ескермеуге өкімет орындарының да әддісі жоқ. Аудандық партия комитеті мен атқару комитетінің бейресми шешімі бойынша дүние салған адамды жерлеуге бір жәшік арақ бөлінеді, марқұмның туыстары оны аудандық тұтынушылар одағынан қолма-қол ақша төлеп алады, онда да арнайы тізімге қарап, жақын туысының өлгені туралы анықтама бойынша береді. Бірақ, мұсылмандарға да сондай артықшылық беруді ойластырмапты. Өйткені, мұсылманды жерлегенде арақтың керегі жоқ. Бірақ, кейбіреулер басқаша ойлайды екен. Советтік интернационализм рухында тәрбиеленген ондай озық ойлылар бұдан ұлттық және діни белгілер бойынша жіктеу мен кемсітуді байқаған. Сөйтіп, аудандық тұтынушылар одағынан жерлеу рәсіміне қажетті заттарға қоса бір жәшік арақ беруді талап етіпті. Адам санасының ассимиляциясы қайда ғана апармайды! Тұтынушылар одағының басшылары арақ беруден үзілді-кесілді бас тартып, әлгілер тікелей Зигмунд Збигневич Качановскийге барыпты. Бір қазақ әйелі шын ниетімен талап қояды:

- Ұлым үйленгелі жатыр. Күйеуім екеуміз жас кезімізден совхозда еңбек етеміз, үкіметтің бізге де көңіл бөліп, көмек көрсетуіне әбден

лайықпыз. Сондықтан, аудандық тұтынушылар қоғамынан тойға арнап бір жәшік арақ алуға жәрдемдесіңіз және қайын атамды жерлегенде берілуге тиіс бір жәшік арақты тағы қосыңыз. Ол кезде алған жоқпыз!

- Қалай берілуге тиіс?! – деп қарсылық білдіріпті Зигзаг шыдай алмай.

- Заң бойынша! Баршаға ортақ тәртіппен! – деп қоймапты әлгі әйел.

- Ондай тәртіп жоқ! Біз адамдарға қиын сәтте көмектесу үшін жасап отырмыз! – деп түсіндіруге тырысыпты сол көзі жұмылып, оң көзі бақырайып кеткен Кочан.

- Бәріне бірдей көмектесуге тиіссіз! – деп табандап тұрып алыпты әйел. – Ал сіз адамдарды жікке бөліп жүрсіз!

- Сендер, қазақтар, мұсылмансыңдар! Марқұмдарды жерлегенде арақ ішпейсіңдер ғой! – депті ашуға булыққан Кочан.

- Ол жағын өзіміз білеміз! Берілуге тиіс нәрсені беріңіз! Қайын атамның өлгені рас, сол үшін бір жәшік арақ бересіз!

Бейшара Зигмунд Збигневич! Речь Посполита дәуірінен бері бірде-бір поляк мұндай дауға тап болып, балталасаң бұзылмас темір логикамен бетпе-бет келмеген шығар! Качановский олай да, былай да түсіндіреді, әйел өз дегенінен қайтпайды.

- Жакында көршіміз Наташаның қайнағасы өліп еді, бір жәшік арақты сөзге келместен бере салдыңыздар!

- Олар орыс қой! – деп ышқынады Зигмунд Збигневич.

- Ә, солай ма! Орыс өлсе жәшіктеп арақ бересіңдер! Қазақ өлсе түк жоқ па?! Орыстан басқалар марқұмдарын жоқтай алмай ма?! Сіздіңше, солай ма?! – деп айғайға басады ашуланған әйел.

Сөйтіп, Лениннің идеялары мен өсиетіне шын берілген коммунист Качановскийді совет адамдарын ұлты мен дініне қарап алалайсың, жікке бөлесің деп айыптай жөнеледі.

- Үстіңізден обкомға шағым беремін! Компартия бізге совет халқы – біртұтас деп үйретеді. Демек салтымыз да бірдей болуға тиіс! Сіз соған кедергі келтіріп жүрсіз!

Осы сөздерден кейін Зигзагтың түрі қандай болғанын көз алдыма елестеттім. Жоғарыға шағымдану дегеннен өлердей қорқатын. Мына сөзден кейін жаны шығып кетпегеніне шүкір. Тұтынушылар одағының төрағасына телефон соғып, әлгі әйелге екі жәшік арақ беруді өтініпті, біреуі – баласының тойына, екіншісі – қайын атасының қазасына. Жеңіп шыққанына масаттанған әйел тұтынушылар одағына тартқанда, Качановский басы салбырап, суық су құйылған графинге қолын соза беріпті.

Жалпы, Зигзаг жағдайға байланысты асқан икемділік танытушы еді, біреулердің өтінішін орындамау үшін ата-баба дәстүрін сақтамайсың деп ұялтады. Табандап тұрып алатын сұрамсақтардың, әсіресе әйелдердің сұрағанын беріп құтылады, оны да ақылмен істейді. Сөйтіп, арақ мәселесі кейде ұлттық реңкі бар саяси мәселеге ұласып кете жаздайтын.

Қайта құру мен маскүнемдікке қарсы күрес туралы қаулыны халық жете түсіне алмады. Үкіметтің бұл қадамының мән-мағынасын ұқпай, осының астарында не жатыр деп дағдарумен болды.

Көптеген жергілікті басшылар болашағын ойлап, жұмыс кабинетінің қабырғасын, терезесін, еденін, төбесін қайтадан сырлатты. Өз арамызда күлуші едік – жиналыс залындағы бұрын Т әрпі тәрізді қойылған үстелдер енді П әрпі сияқты етіп қойылды! Қайта құру деген осы!

Алайда уақыт өз дегенін істемей қоймайды, бізге де үлкен өзгерістер жақындап қалыпты. Бір мың тоғыз жүз сексен алтыншы жылы желтоқсан айында Қазақстанның сол кездегі астанасы Алматы қаласында атышулы Желтоқсан оқиғасы болды. Мәскеудің шешімімен республика басшысы Қонаевты қызметінен түсіріп, орнына Колбин деген орысты қойды. Наразылық бұрқ ете түсті. Қазақ жастары, негізінен, студенттер мен жұмысшылар мәселенің осылай шешілуіне келіспейтіндерін білдіру үшін орталық алаңға шықты. Компартия Орталық Комитетінің шешіміне қарсы Совет Одағында болып көрмеген жаппай ашық қарсылық көрсету алпауыт елді билеп тұрған тоталитарлық жүйені дірілдетіп жіберді.

Қазақ жастары Орталық Комитет пен Совет өкіметіне әр халықты өз өкілі басқарсын деген талап қойды. Қазақстанның бірінші басшысы қазақ болуға тиіс!

Өкімет орындары халықтың дауысына құлақ асқысы келмеді. Алаңға шығып, Кремльде отырған диктаторлардың ойына келгенін істеуіне қарсы азаматтық наразылық білдіруге жиналған қарусыз жастарды ішкі әскерлер мен милиция бірігіп қуып таратты. Сосын қудалау басталды. Студенттерді жазалап, оқудан шығарды, түрмеге қамады.

Оқиғаның анық-қанығы республиканың шалғай аймақтарына жете қойған жоқ. Неше түрлі қауесет айтылып жатты. Ұзынқұлақ тынымсыз жұмыс істеп тұрды, өйткені ресми дерек көздері үндемейді. Оның үстіне, өкімет орындары бұл тақырыпта сөйлегендер мен сұрағандардың аузын жаптырып тастайды. Ата-аналар қалада оқып жүрген студент балаларының тағдырын біле алмай пұшайман болды. Телефон мен пошта байланысы біраз уақытқа үзіліп қалды, өкіметтің

үрейі ұшып кетсе керек, жағдайдың өзгеріп кетуіне алдын-ала қамданғанға ұқсайды.

Қорқынышты қауесеттер бірінен бірі өтеді. Қалаға әскер кіргізіпті, солдаттар ереуілшілерді сапер күрегімен ұрыпты, суатқышпен су шашыпты, өлтірілген және өлімші болып жараланған студенттерді жүк таситын көліктер мен «қара құзғынға» тиеп, қаланың сыртына апарып коқыс төгетін күресінге тастап кетіпті, аязды түнде үсіп өлсін деп ойлаған ғой. Өлген, кемтар болып қалғандар көп екен, қазақтың жап-жас қыз-жігіттерін ұстап алып, қараңғы жертөлеге, түрменің тас қапасына тыққан, өлімші қылып сабаған, қорлап-зорлаған. Алматы қалалық және аудандық партия комитеттері барлық еңбек ұжымдарына ұлты қазақ емес жұмысшыларды темір арматурамен қаруландырыңдар, қазақ жастарына тойтарыс беруге дайын тұрсын деп құпия нұсқау түсіріпті. Темір шыбықтарды тікелей жұмыс орындарында дайындағанын көргендер бар. Сол шыбықтардың қаншасы қарусыз студенттердің қанына боялғанын ешкім де айта алмайды. Кейін анықталғандай, осы қорқынышты қауесеттердің әсірелей айтылғаны да аз емес, бірақ шындығы да жетерлік.

Кейінірек орталық және республикалық ресми газеттерде бұл оқиғаны тәртіпсіздік деп атап, қазақ жастарын ұлтшыл, бұзақы, ішкіш, есірткіге уланған деп айыптаған мақалалар жарияланды. Бостандық пен демократияның алғашқы қарлығаштарын билік басындағылар осылай қараламақ болды.

Бұл оқиға жаныма қатты батты, он алтыншы жыл есіме түсті – онда да қазақ жастары патшалық Ресейдің зорлығына наразылық білдіріп, зеңбірек пен пулеметке, винтовкаға қарсы қолына кәдуілгі қайың сойыл ұстап шапты, сөйтіп опат болды. Жүрегім қан жылап, жастарымыз үшін мінәжат еттім.

Бірақ, қарсылық білдіру мүмкін емес, бізді ешкім тыңдағысы келмейді. Партияға, Ильичтің өсиетіне адалдығы жілік майына дейін сіңіп кеткен Совет Одағының патриоттары, арасында қазақтар да бар, ресми мәлімдемеге ықыласпен сеніп, адасқан жастарды ашық айыптады. Олардың пікірі бойынша, совет қоғамына жат элементтердің арандатуына еліккен студенттер Ұлы Ресей мәңгі біріктірген ұлан-байтақ еліміздің қасиетті құндылықтарына – бірлігіміз бен халықтар достығына нұқсан келтіріпті, бейбітшілік пен тыныштығымызды бұзыпты, ұлтаралық қақтығыс туғызбақ болыпты.

Біз, үш көрші, бұл оқиғаны ас үйде талқыладық, сосын қызып кетіп, Николайдың моншасында жалғастырдық. Николай мен Лейке «қазақ ұлшылдығының» кенеттен көрініс беруінен үрейленіп

қалыпты.

- Қазақтар әрқашан интернационалист болатын. Не көрінді оларға? – деп сұрады Николай.

- Сондай шыдамды халық, күтпеген жерден бұрқ етіп жарылды! – деп иығын қушитты Лейке.

- Демек ондаған жылдар бойы көрген, әбден жиналып, көкірегіне шөмен боп қатқан теперіші ішіне сыймаған! – деп жауап бердім барынша ұстамды болуға тырысып. – Халқымыздың басынан не өтпеді! Міне, ақыры жарылып кетті!

Көршілеріме көп нәрсені айтып салдым. Желтоқсаншыларды қостайтынымды, советтік саясатшылар мен қарулы күштердің жастарды жуасыту тәсілдері қандықол диктаторлардың қатыгездігімен ұштасып жатқанын жасырмадым.

- Сол керек оларға! Бізге қарсы шыққандардың бәріне солай істеу керек! – деп қарсылық білдірді Николай. – Бұл – саясат, мұздағы балет емес!

- Онда бұл халыққа қарсы саясат! Деспотизмнің элементтері анық байқалатын шовинизм! – деп дүрсе қоя бердім. – Өз елінің жастарын ұрып-соғуға, қуып таратуға, табанға таптауға бола ма!

- Жайларына жүруі керек еді! – деп қоймады көршім. – Айтыңызшы, бүлік шығарып, бүкіл елді дүрліктірудің не керегі бар, не үшін?!

- Сен одан да осыған дейін жеткізудің не керегі барын ойламайсың ба! – деп қайтарып тастадым. – Бұның бәрі тегін емес! Демек ұлт саясатында қордаланып қалған мәселе жеткілікті! Соның бәрін түзетегін, жауап беретін уақыт келеді әлі!

- Кімнің алдында? – деп шамданды Николай.

- Тарихтың алдында... Құдайдың алдында... Жадымыздың алдында... Түптеп келгенде, адамзаттың ар-ұятының алдында!

Қызуланып, көршілеріме даламызда жасалған тарихи қылмыстар туралы айта бастадым. Үнсіз тындап отырған Николай әңгіме ашаршылыққа ойысқанда шыдай алмай, бөліп жіберді.

- Қойыңыз!.. Ондай ғаламат апат болса біз де естір едік. Бірақ естіген жоқпыз, соған қарағанда ондай сұрапыл деңгейге жетпеген шығар!

Мұндай логика кімнің де болса қанын қайнатады, бірақ мен сабыр қылып, сол жылдары көргенім мен басымнан кешкенімді әрі қарай айта бердім. Николай басын шайқады.

- Онда неге бұл туралы ештеңе білмегенбіз? Білмейді екенбіз, демек ондай ештеңе болмаған!

- Қатырасың, әй! – деп бұрқ ете түстім, мен де шыдай алмай. – Бүйткен логикаң бар болсын! Сонда, сен білмейтін нәрсе жоққа есеп

пе ? Егер сен әлдебір жағдай туралы ештеңе естімесең, ондай оқиға болмаған сияқты санайсың ғой, солай ма?

- Ия! Бұрын ондай ештеңе жоқ болатын. Ал, енді міне пайда бола қалыпты! Жоқ, мен бұған сенбеймін! – деді ол нығарлап.

- Өйткені бұл жабық тақырып болды, өкімет тыйым салған! Шындығында болған оқиға! Тарихи факт! Тіпті, қағазға жазылып, хаттап-шотталған документтер де жетерлік! Бүкіл халық білген, бірақ сыбырлап қана айтуға мәжбүр болған!

- Ал мен сенбеймін! Бітті! – деді Николай шімірікпестен. Мұздай суды сарылдата құйынды.

Осындай тоңмойын сенімді қалай сетінетерсің, қалай өзгертерсің! Сабырым мен төзімім мұндай да сынақтан да өтті.

Бақсам, ол отыз екінші жылғы аштықтан мүлдем бейхабар. Тіпті, естіп көрмеген! Патша мен совет өкіметінің қазақтарға істеген толып жатқан зұлымдықтарын да Николай білмейді екен. Лейке де хабарсыз!

Ұлан-байтақ даламызды мекен еткен қазақтардың басына түскен ұлттық қасіреттер туралы тамағым қарлыққанша айттым. Олар тыңдауын тыңдады, бірақ иланыңқырай қоймады. Қазақтың басынан өткен қиындықтар туралы орыс пен неміске әңгімелеп отырып, олар үшін соның маңызы онша емес екенін түсіндім. Біз үшін ап-анық, жанымызды ауыртатын жәйттер оларға тарихтан тыс, күмәнді аңыз болып көрінеді. Санамды қамшымен осып жібергендей болды, қарапайым да қатыгез шындықты ұқтым: бір халықтың қасіреті басқа халықтар үшін әрі кеткенде жай ғана тарихи факт екен! Бір елдің қасіреті – өзгелер үшін қарапайым статистика!

- Соның бәрін несіне қопарасыз? Қайда апарып тіремексіз? Ондай әңгіме ұнамайды маған! – деп үзіп тастады Николай шыдай алмай.

- Ал мен айтқым келеді! Шындықты бәрі білсін және оған тіке қарауға ерлігі жететін болсын! – деп жауап бердім байыпты да нық дауыспен. – Ішке жасырған реніш ашу- ызаға айналады, өтірік айту – сенімсіздікке бастайды. Тарихта болған оқиғалар туралы бар шындықты айтып, қорытынды шығару керек, сөйтіп, алға басып, әрі қарай өмір сүру керек! Жауласу тарихы бізді достыққа үйретуге тиіс! Соғыс тарихы бетбiтшiлiкке үйретуi керек! Қазақ-орыс-неміс соғысына қатысты жәйттерді әр саққа жүгірту мен саудаға салуды тоқтататын уақыт келді!

- Ал, жарайды... Оның бәрі өткеннің үлесінде қалды... Ал қазір тып-тыныш, тату-тәтті тұрып жатырмыз! – деді Николай.

- Қайдағы тыныштық, қандай татулық?! – деп ышқындым жаным күйіп. – Сен не, Семей полигонындағы ядролық сынақтар туралы

естімеп пе едің?!

- Онда тұрған не бар? Әскери қажеттілік! Қорғаныс үшін бомба керек!

- Қорғаныс дейсің... Қай мемлекет, қандай өкімет өз халқын ядролық сынақтан өткізіп, азапты өлімге, аянышты ауруға душар етеді?! Киелі жерде ондаған жылдар бойы жарылыс жасап келген, енді міне, тартпаған азабы қалмай, әбден күйзелген халық бұрқ етіп жарылды!

Лейке үнсіз тұнжырап қалыпты. Ол кезде бұл жабық тақырып болатын. Николай желкесін қасып, басын шайқады, жабырқай тіл қатты.

- Мен де солай ойлаймын... Нағыз сұмдық! Атом бомбасы... ядролық жарылыс... ұлтқа қарамайды. Бұл – баршаға ортақ қасірет!

- Одан ешкім жасырынып қала алмайды! – деп қостады Лейке. – Далада ядролық сынақ өткізудің өзі қылмыс!

Бәрімізді үрей билеп, еңсеміз түсіп кетті, бұл жолы да қиын сәтте көмектесетін сенімді дос – арақ құтқарды. Сосын бұға қыздырынып, бір-бірімізді сыпырғышпен өшіміз кеткендей аяусыз шықпырттық.

Кенет моншаға қатысты бір оқиға есіме түсті де, көршілеріме әңгімелеп бердім.

- Бір жолы, барлауда, сыбдырымызды білдірместен бейтаныс хуторға жақындадық. Біраз бақылап, немістер жоғына көзіміз жеткен соң шеткі үйдің есігін қақтық. Бізді көрген қожайын қуанып қалды әрі қорқып кетті. Кешкісін фашистер келіп, моншаға түсетінін айтты. Хутордың сыртында, орманға жасырынып, күтуге ұйғардық. Кешкісін үш мотоциклге мінген офицерлер мен солдаттар келді. Дауыстап сөйлеп, қарқылдап күледі. Біреуі күзетте қалып, басқалары дайындап қойған моншаға кіріп кетті. Сәл күтіп, баспалап жақындай түстік. Жігіттер дыбысын білдірместен күзетшінің көзін жойды да, сайланып тұра қалды, Иван екеуміз моншаға кірдік. Кіре берісте фашистердің киімі мен қару-жарағы ілулі тұр. Командиріміз Иван ірі жігіт болатын, буланатын бөлменің есігін бір жұлқып ашып тастады. Бізді көрген жалаңаш немістер состиып тұрып қалды. Иван бір фашисті шап беріп ұстап алып, бір-ақ жұлқып маған қарай лақтырып жіберді. Қолын қайырып, үстіне немістердің шинелін жаптым. Шыға бере буланатын бөлмедегі немістерге тағы бір көз тастадым. Абыржып қалыпты, көздері бақырайып, бізге тесірейе қарайды. Не болғанын әлі түсініп үлгермеген сияқты. Кәдуілгі адамдардың бет-жүзі, ыстық бу, қайың бұтағынан жасалған сыпырғыштың иісі қарапайым тіршілікті еске салады. Сол мезет Иван буланатын бөлмеге бір бума гранатты тастай салып, есікті сарт жапты, іштен

атып шықтық. Жарылыс күшті болды, монша жалынға оранып, кара түтін будактап қоя берді. «Қандай жаман өлім! Соғыс қой, қайтесің енді!» – деп жұбаттым өзімді. Сол көрініс жадымда жатталып қалды, ұмыта алмай қойдым...

Кенет жабырқай қалған Николай Борисович Нестеров та бір әңгімені бастады.

- Бір күні майдан шебін кесіп өттік...

Сөзін жұтып, ұзақ уақыт үндемей отырды, екі көзі ағаштан қиып жасалған қабырғада. Бұл әңгіме ауыр соғатыны көрініп тұр.

- Жоқ, бәрібір айтуым керек. Ешкімге айтпап едім... Осы уақытқа дейін үндемей келгенім жетер!

Николай баяу дауыспен әңгімесін жалғастырды:

- Майдан шебін кесіп өтіп, фашистердің тылына шықпақ болғанбыз, кенет ату нүктесіне тап болдық. Пулеметті бұта мен шөптің арасына жымын білдірмей жасырып қойыпты. Дыбыс шығармастан жата қалдық. Біраз күттік – тым-тырыс. Қарасак, пулеметтің қасында бір фашист ұйықтап жатыр. Командир маған көзін құртуды бұйырды. Еңбектеп қасына бардым, жап-жас неміс жігіті, бозбала дерлік, пысылдап ұйықтап жатыр. Пышағымды суырып, өндірішekten қадауға оқталғанмын, қолым бармады. Не болғанын білмеймін, қолым көтерілетін емес. Ал ол тып-тыныш тәтті ұйқыны соғып жатыр. Ішімнен: «Ах, қарғыс атқыр фашист! Сен біздің жерімізге басып кірдің! Қанша бейбіт адамды өлтірдің! Қанішер, жауыз!» – деп кіжінбек боламын. Жоқ, тәтті ұйқыда жатқан бозбалаға ашулана алар емеспін. Не істеймін? Бұйрықтың аты бұйрық, орындау керек. Сен жауды өлтірмесең, ол сені өлтіреді! Соғыстың заңы қатал. Пышақтың ұшын немістің жүрегіне тақадым да, бар күшіммен басып қалдым. Өткір пышақ балғын денеге майға салғандай кіріп кетті. Сол сәтте жасөспірім көзін ашып, жүзіме тура қарады. Қалшыып қатып қалдым, бейкүнә жанарынан көзімді ала алмадым. Үндемеген күйі жан тапсырды! Сол мезет біздікілер де жетті, әрі қарай әскери тапсырманы орындауға кеттік. Бірақ, жас немістің көзі мәңгі есімде қалды. Кейде ұмытқан секілді боламын, кенет жас жанар жарқ ете қалады, түнімен ұйықтай алмай қиналып шығамын...

Бәріміз мұңға баттық, Лейке де жабырқау. Жан қиналысын тағы да арақпен бастық. Қайтесің енді, өткен іс өтті. Тағдырымыз сондай шығар!

- Түсініксіз бәрі! – деді бір кезде Лейке. – Сонда қалай... Үшеүміз көршіміз, тып-тыныш, тату-тәтті, достық көңілмен бейбіт өмір сүріп жатырмыз... Ал егер ана жақта кездессек... алғы шепте... окопта

жатсақ, соғысып жүрсек не болар еді?! Бір-бірімізді атар ма едік, ә?!

Не боларын әрқайсымыз да көзімізге елестеттік, біраз уақыт үн-түнсіз отырып қалдық.

- Бұйрық берсе не істейсің! – деді Николай дауысы қырылдап.

- Достығымыз қайда қалады сонда ? Тату көршілігіміз? Бір есірік бұйрық берді екен деп бір-бірімізді оққа байлаймыз ба?! – деп айғайға басты Лейке. – Кейін ұрпақтарымыз: неткен оңбаған халық едіңдер, нацистер, шовинистер, ұлтшылдар деп кінәламай ма!

- Қойындар, тынышталындар! – деп ақылға шақырдым үлкендігімді пайдаланып. – Халықты, тұтас ұлтты айыптауға болмайды! Бұл өмірде жаман халық жоқ екеніне, әр халықтың арасында жақсы да, жаман да адамдар болатынына талай рет көз жеткіздім. Жаман халық болмайды, жаман саясат болады! Жаман адам жоқ, жаман әрекет бар. Адамдардың жаман әрекетке баруы – тәрбиенің нашарлығынан.

- Түсініп тұрмын, Асеке, толық қосыламын! – деп қостады Лейке. – Қырық төрттің күзінде ауыл қазақтары мені де өлтіріп тастай жаздаған!

Николай екеуміздің аузымыз ашылып қалды.

- Ия, бәрімізді бауырына басып, пейілімен жылытқан сол мейірбан қазақтар. Бір жолы үйге қара қағаз келді. Туыстары марқұм солдатты жоқтап, бүкіл ауыл қайғыларына ортақтасты, арасында жер аударылып келгендер де бар. Бірер күннен соң ауыл сыртында сиыр іздеп жүріп әлгі қаза тапқан солдаттың менен бір-екі жас үлкен, он төрт-он бестердегі екі інісіне жолығып қалдым. Олар маған жауыға қарап, балағаттай бастады: фашистсің, қанішерсің, жаналғышсың дейді! Мен оларға фашист емеспін, қарапайым неміспін деп жауап бердім. Олар немістердің бәрінің қаны бұзық, кісі өлтіруші, бәрің бірдейсіңдер деді.

- Міне, мен де соны айтып отырмын ғой ! – деп дауыстап жібердім, Лейкенің сөзін бөліп. – Бір адам екінші кісіні жек көрсе, бұл – драма. Ал бір халық екінші халықты жек көрсе – трагедия. Жек көру – адам баласына жат қылық, ешқашан жақсылыққа бастамайды ол.

Лейке басын изеп, әңгімесін жалғастыра берді.

- Бірер ауыз сөз қағыстырған соң ағаларының қазасына жүректері карайып жүрген бозбалалар маған тарпа бас салды. Жастары үлкен, өздері ірі, әлдері жетеді, жығып салып тепкілей жөнелді. Өлмесем де кемтар болып қаларым анық. Сол кезде біреу жекіріп қалды, екеуі шегініп кетті. Орнымнан көтеріліп, аулағырақ барып тұрдым. Әлгілер тағы да ұрмақ болып ұмтылып еді, Бәтима апа, сіздің анаңыз, арамызға тұра қалды. Екеуінің жер-жебіріне жетті, олар қарсы сөз айта алмады, ақыры тынышталды. Бәтима апа бұл бейшара немістер

біздің жаққа жетіскенінен келген жоқ деді.

- Соғысқа бұлардың еш қатысы жоқ. Немістердің бәрі фашист емес. Ағаларыңның өлгеніне Лейке кінәлі емес! Естеріңді жиып, татуласындар! Дос болып өмір сүріңдер! – деді әмірлі дауыспен. Ағайындылар ештеңе айтпастан кетіп қалды, содан кейін тиіскен жоқ. Сөйтіп, сіздің анаңыз мені құтқарып қалған.

Лейкенің әңгімесіне тебіреніп кеттім. Николай да басын шайқап қойды.

- Білесің бе, Лейке, – дедім оған. – Сол оқиғадан сәл кейінірек, қырық төрттің қараша айында тұтқынға түстім. Неміс офицері мені атып тастамақ болды. Бірер қадам жерде парабеллумын бір қолынан екіншісіне лақтыра ауыстырып ойнап тұр. Ішімнен Жаратқанға сыйындым. Кенет бір легионер қазақ офицерден мені тірі қалдыруын өтінді. Офицер сәл ойланып, парабеллумын лақтырып-қағып алып тұрды да, кобурасына салып, қолын бір сілтеді, сөйтіп аман қалдым. Анық түсіндіре алмаймын, бірақ осы екі оқиғаның арасында бізге беймәлім тылсым байланыс бар сияқты. Анам сені құтқарып қалғанда, мені де құтқарған болуы мүмкін. Оның саған, неміс баласына жасаған жақсылығы неміс офицері арқылы маған оралып, ажалдан алып қалған шығар!

- Кім біледі! – деп күбірледі таң-тамаша қалған Николай.

Біз алыста қалған сол күндердің қасіретін тағы да басымыздан өткергендей үнсіз отырдық та, ішкі күйікті ащы арақпен жуып-шайдық.

Өткенді осылай ара-тұра еске алып, ұмытыла бастаған оқиғаларды жадымызда қайта жаңғыртып тұрсақ та, тоқтаусыз өмір өз жолымен алға қарай жүре берді.

...Бір күні көршіміз Лионның әйелі Зоя маған таң қаларлық өтініш айтты. Өзі толқып тұр. Сәлден соң аптығын басып, өзін-өзі қолға алып, дүкенге түрлі-түсті теледидар түскенін айтты. Балалары соны алғысы келіп қызығып жүр екен. Түрлі-түсті теледидар – сирек кездесетін қат тауар, еркін сатылмайды. Біріншіден, сиқырлы экранды әркімнің қалтасы көтермейді. Екіншіден, ондай заттар қатаң түрде тізім бойынша беріледі. Тізімнің басында Ұлы Отан соғысының ардагерлері мен мүгедектері тұрады. Осы құрметті тізімге ең бірінші қылып кімді тіркегенін білесіздер ме? Асанбай Бектеміровті, соғысқа бастан-аяқ қатысып, үш рет жараланған, көптеген әскери марапатқа ие болған, ордендер мен медальдардың иегерін – яғни мені. Көрші әйелдің логикасы тастай: ардагер аудандық тұтынушылар одағының төрағасына барып, тиісті қағазға қол қойдырып алады, дүкен меңгерушісі көп адам қызығып жүрген түрлі-түсті теледидарды

мейірбан қарияға ұстата салады. Үйге келгенде Лион алдынан шығып қарсы алады, сол күні кешкісін бүкіл барак – үш көршінің үйелмені түгелімен Мәскеуден берілетін түрлі-түсті хабарларды көреді, өздері стақан қағыстырып, қиярды қыршылдата тістеп мәз болады.

Ондай өтінішті орындау ыңғайсыз, бірақ тату көршіміздің, Герольд батырымыздың анасының көңілін қалдыра алмадым.

Аудандық тұтынушылар одағының төрағасы мені жылы қарсы алды. Айтарымды тыңдап болған соң жауабын берді:

- Ондай түрлі-түсті ғажайыпты сіз алмағанда кім алады!

Артық сөз айтпастан дүкен меңгерушісіне телефон соғып, түрлі-түсті үлкен теледидарды маған сатуға тапсырма берді.

Дүкенге келсем біраз адам жиналып қалыпты, ылғи әйелдер. Олар мені жақтырмай қарсы алды, сәлем берудің ырымын жасап, әрі қарай не боларын бақылап тұра берді. Өзімді жайсыз сезіне бастадым. Меңгеруші әдемі қорапты нұсқап, тісінің арасынан зорлана тіл қатты:

- Міне... сізге бұйырыпты. Жеті жүз елу бес сом! Таңертең төлейсіз де алып кетесіз! Қазір жаңа тауар қабылдап жатырмыз, таксировка жасауымыз керек!

Ол кезде совет ақшасы құнсыздана бастаған, екі есе арзандап кетті, бірақ әлі де күші жүріп тұр. «Жарайды» деп кетуге ыңғайландым. Сол кезде біреудің әлсіздеу дауысы шықты:

- Дефициттің бәрін ардагерлерге ғана беретіні қалай?

Бұрылып үлгерген жоқпын, бәрі жарыса шулап қоя берді:

- Осы ардагерлер-ақ шаршатты! Бәрін сыпырып әкетеді!

- Бізге түк қалмайды!

- Жастар адам емес пе?!

Мұндай шабуылды күтпеп едім, саскалақтап қалдым. Әйелдер қояр емес.

- Сонда қалай, түрлі-түсті теледидарды біз көрсек болмай ма?

- Атасы, өткен жолы да қызыңызға қабырға жиһазын алғансыз!

- Енді теледидар алмақ!

- Өзіңізге алсаңыз бір жөн! Өзгелерде не жұмысыңыз бар?

- Дефицит алатын талон болып кеткенсіз бе?!

- Көршілеріңізге әперетін болсаңыз, қарсымыз! Аппак шашыңыздан ұялсаңызшы!

Мен бірдеңе деп күбірлеп, тездетіп тайып тұрдым. Қызып алған тобыр артымнан айғайлап жатыр.

- Ұят дегенді ұмытқан әбден!

- Алжыған неме!

Фашистердің атқан оғынан бүйтіп қашпаған шығармын. Әлгілерден тезірек аулақ кетіп, бұрышқа жасырынып, қой терісінен

тіккен қара тоныма оранып құтылғым келді. Бірақ оқтан құтылсаң да сөзден құтылмайсың. Енді ар-ұятым қинай бастады. Ақсақал басыммен ақымақ балық құсап, ұсақ-түйек дау-дамайдың қармағын қапқаным қалай ?

Сол мезет басыма қызық ой келді. Жалпы, кім бірінші ақылынан адасады екен? Ақылы көп адам ба, әлде ақылдан жұрдайлар ма? Ақылы жоқ болса неден адасады? Олай болса, ақылдылар бірінші болып алжи ма? Солай-солай, деп өз-өзімді іштей келеке еттім, халық қашан да дұрыс айтады, өзің де байқамастан біртіндеп алжи бастаған шығарсың! Жоқ, өйтуге болмайды!

Сөйтіп, бұл әрекеттен бас тартуға ұйғардым, көршілеріме солай деп ашық айттым. Көңілдері пәсейіп қалды, бас тартқаныма өкпелемейтіндерін айтты, басқа не істейді! Сонымен бұл іске нүкте қойылғандай болды.

Сол кезде майданға жақсы көретін келінім Баян шыға келді. Логикасы дұрыс, ештеңе айта алмайсың. Аудандық тұтынушылар одағының төрағасынан бәрібір рұқсат алыныпты, оны неге пайдаланбасқа? Теледидарды көршімізге әпермейтін болған соң, келініне алып берсе несі айып? Балаларым еркелеп-алдаусыратып отырып, түрлі-түсті теледидар алудан бас тартпай, барлық жөн-жосығымен өз үйімізге әкелуге көндірді. Бұрынғы ақ-қара түсті теледидарды біреуге сатамыз да, түрлі-түстіні өзіміз көреміз. Іші-бауырым елжіреп кетті, келісім бердім.

Бірақ олай болмай шықты. Көкжиекте тағы бір соғыс ардагері ақсақ шал пайда болды. Степнякқа осыдан бірер жыл бұрын қаңырап, қирап бітіп, аты өшуге айналған Тассу ауылынан көшіп келіпті. Аудандық тұтынушылар одағының төрағасы көмектесуден бас тартқан соң салып ұрып Зигмунд Збигневич Качановскийдің өзіне барыпты. Зигзаг әдеті бойынша қулана отырып тыңдаған, сосын байқап көрерміз деп уәде етіпті. Халықтың арасында беделі бар екі ардагер ерегесіп қалмасын деп қорқып кеткен Кочанның ойынша бұл шатақ облыс көлемінен асып, республикалық деңгейге жетуі мүмкін. Зигзагтың онсыз да ширығып жүрген жүйке тамырлары жарылып кете жаздағанға ұқсайды. Бұл үшін басыңнан сипамайды. Ардагерлерді тұрмысқа қажетті заттармен қамтамасыз ете алмау, тауар дефицитін қолдан жасау! Ондайдың не екенін түсінесіз бе!

Дүкенде Зигмунд Збигневич Качановскийдің өзі күтіп алды. Толқып тұрғаны бірден байқалады.

- Бұл қиын болды-ау! Бізді түсінбейді олар!

Оң көзін бақырайтып, сол көзін сығырайтып, көп нәрсені ишаралап тұрғанын білдіріп, сұқ саусағымен жоғарыны нұсқады.

Сөйтіп осындай тұрмыстық кикілжіңге тап болдым, ондайды ұнатпаушы едім, өмір бойы дау-дамайдан аулақ жүруге тырысатынмын. Пайдакүнемдік мақсатпен түкке тұрғысыз ұсақ-түйекке таласуды адамгершілікке жат қылық деп есептеймін. Ондай күйкі мақсаттағы қақтығыстан саналы түрде бас тартып, әлгіндей таласқа себеп болған материалдық затты әрдайым басқаларға қалдырып кете беретінмін. Бұл жолы жағдай басқа – екі әулеттің әйелдерінің мүдделері қақтығысып қалды, біз, бейшара ардагерлер тура майдандағыдай екі оттың арасында тұрмыз.

Адамдардың қайдағы бір зат үшін, тауар үшін бір-бірімен қырқасудан тайынбауын ешқашан түсінген емеспін. Импорттық киім аламын деп аудандық тұтынушылар одағының бетоннан соғылған қоймасына басып кіретін немесе әлдебір дефицит жиһаз немесе әдемі киім алу үшін ұзын-шұбақ кезекте тұрып, аузынан қанды көбігі бұрқырап, тамағын жырта айғайлайтын пысықтарды үнемі әжуа ететінмін. Не істерсің, тіршілік шындығы осы және бұл біздің өміріміз.

«Майданда жүргенде бір үзім нанды, бір кесек қорғасынды, жау снарядының жарықшағын бөлісуші едік. Ал енді бок дүние үшін қырқыспақпыз ба? Әлде дефицитке бола жаға жыртысу үшін тірі қалып па едік?!» – деп ойлады. Жиіркеніп кеттім.

Ыңғайсыз жағдайдан абыроймен шығудың бірден-бір жолын таптым – түрлі-түсті теледидардан өз еркіммен бас тарттым. Качановский бұл шешіміме өлердей қуанды, менен жиырма жас кіші ақсақ ардагер масаттанып тұр. Ұлым мен келінім бір-екі күн қабағын түйіп жүрді. Бірақ жұрттың алдындағы қадірім бұрынғыдан да арта түсті.

«Ардагерлер де әртүрлі болады. Атамыз ерледі, ұятты біледі – дүниеге қызықпайды!» Осындай мақтау естігенде жаным рахаттанып қалады.

Кейде мған өмірдің өзі менімен лотерея ойнап жүргендей көрінетін. Ірі ұтысқа да қол жеткіздім, оңбай ұтылған кездерім де бар. Барлық жақсы-жаман қырларын қоса алғанда бұл менің өмірім, мен оны шын сүйемін.

Қай жылдары екені есімде жоқ, соғыстан кейін өкімет орындары соғыс мүгедектеріне «Запорожец» маркалы жеңіл машина берді. Бәріне бірдей емес, әрине. Арнайы заң бар, оның баптарының толып жатқан бұлтарыс-қалтарыстары ежелгі Крит аралындағы лабиринтке бергісіз, ондай заңның жұмбаққа толы жолымен жүріп өту әркімнің қолынан келе бермейді, кез-келген сәтте бір бұрыштан қорқынышты Минотавр шыға келіп, мүйізімен шаншып өлтіруі кәдік. Дегенмен

жарқыраған бояуы күн сәулесіне шағылысқан жап-жаңа «Запорожец» мініп келген бақыттылар да аздап кездеседі.

Сөйтіп, бір Жеңіс күні қарсаңында Айғали мен Баян автокөлік алғылары келіп, мүгедек әкелерін яғни мені айналымға салмақшы болды. Ол кезде дербес машинасы бар адам некен-саяқ, ондай бақыт көп адамның түсіне де кірмейді. Бірақ, заң бойынша маған жеке көлік тиесілі емес, оны да жақсы білемін.

Ол уақытта кез-келген құжаттың заң күші бар, совет өкіметінің өкілі қол қойған, гербілі мөр басылған қағаздағы бір әріпті де өзгертуге болмайды. Төлқұжатындағы өрескел қателікті түзету үшін аяулы келінім Баянның көрмегені қалмап еді. Алыс қыстауда дүниеге келген қызының құжатын алуға шопан әкесі бірер аптадан кейін барыпты. Кеңседегілерге қызы қыстың екінші айының соңғы күні өмірге келгенін айтқан. Ауыл советтің хатшысы метрикаға адамның ойына келмейтін күнді жазып беріпті – отызыншы ақпан! Бітті! Баян орта мектеп бітірді, төлқұжат алды, медучилищеге түсті, дипломмен бірге медициналық қызметкер ретінде әскери билет алды, ауруханада, емханада жұмыс істеді – отызыншы ақпан болмайды деп ешкім еш жерде айтып көрмепті! Айғали ұлым екеуі үйленгенде ЗАГС қызметкерлері құжатты өзгерткісі келмеді. Жас жұбайлардың келтірген дәлелдеріне қарамастан неке туралы куәлікке туған күні отызыншы ақпан деп жазып берді. Советтік құжатты өзгертуге болмайды! Отызыншы ақпан жоқ екенін бәрі біледі, бірақ құжаттың аты құжат!

Тек қайта құрудан кейін ғана, талай есікті қағып жүріп, шындыққа қол жеткіздік – ақыры құжатын өзгертіп, жиырма сегізінші ақпан деп түзетіп берді.

Жиырма тоғызыншы ақпан деп жазу керек еді, сонда төрт жылда бір рет сыйлық әперетін едім деп ұлым әркез әзілдеп қояды.

Әзілдің жөні бөлек, бірақ ол кезде заңның «болмайды!» деген қаһарлы тармағына шағым жүрмейтін. «Болмайды!» – бітті. Сондай анық та қанық жауаптан кейін сұрақ қоюға ешкімнің дәті бармайды.

Алайда, ұлым мен келінім райынан қайтпады. Айғалидың өкпесі басылар емес, Баян ренішін үнсіз ғана көзімен білдіреді. Оларды да түсінуге болады.

- Әке! – деді бір күні ұлым. – Балаларың мен немерелерің жаяу жүргені бәрібір ме саған? Соғысқа қатыстың, қанша жерді шарладың, Отанды, бізді қорғап қаныңды төктің. Бір емес, он машина алуға лайықсың!

- Мен онда машина алу үшін соғысқан жоқпын!

- Оған сөз бар ма! Бірақ мемлекеттің өзі ардагерлерге жеңіл

машина беріп тұрса несіне бас тартасың?!

Ұлым менің тоңмойындығыма налып, жарылардай болды, келінім үнсіз тыңдап отыр, анда-санда басын изеп, күрсініп қояды, соның өзі күйеуін одан әрі күшейте түседі.

- Ойбай-ау, өзің де білесің ғой, маған болмайды, – дедім соңғы дәлелімді келтірмек болып, босаңсып бара жатқанымды сезіп тұрмын.

- Бола ма, болмай ма – ол қай жағынан, қалай қарауға байланысты! – деп әңгімеге араласты Баян. Мен оны туған қызымдай жақсы көремін, қазақы тәрбиемен өскен, бізді құрмет тұтуында, қамқорлығында мін жоқ. Еңбекқорлығы елден ерек. Жұмысқа кірісіп кетсе тоқтата алмаймыз – тыным алуды білмейді, бір істі қолға алса ұшығына шықпай тынбайды. Бес немеремнің анасы, біздің әулеттен лайықты орнын тапқан аяулы келін. Осы келінімнің көңілі үшін ғана медкомиссиядан өтіп, маған тиесілі болмаса да әлгі «Запорожецті» сұрауға болады-ау!

- Дұрыс айтып тұр! – деп ұлым да серпіліп қалды.

- Әлгі кісі... Тассудан келген ақсақ майдангер... алды ғой машина! – деп жалғастырды келінім. – Ал сіз «болмайды-болмайды» дейсіз! Ол кісі... аяғын майданда қалдырған жоқ қой!

- Ол жағын бәрі біледі! Соғыстан кейін... мас болып мотоцикл айдап жол апатына түскен! – деп іліп әкетті ұлым. – Содан бері жиырма жыл өтті, куәгерлер қалмаған, сосын ықпалды туыстары табылып, қолдан құжат жасап беріпті! «Запорожец» мініп шауып жүр, жағасы жайлауда! Сенің қай жерің кем одан? Отан-анамыздың алдындағы сіңірген еңбегің одан әлдеқайда артық! Совет Одағының Батыры атануға шақ қалдың! Қартайғанда не үшін жаяу жүрмексің?

- Бір жағынан, сендердікі дұрыс! – деп келістім. – Бірақ не істейсің, болмайды!

- Сіз тек комиссияға баруға келіссеңіз болды. Қалғанын өзіміз реттейміз! – деп қызуланды ұлым. – Қазіргі кезде «болмайды» дегенді «болады» деп өзгерте салудың түк қиындығы жоқ.

- Сен нені айтып тұрсың?

- Көмектесетін адам таптық! Сіз тек медкомиссияға барыңыз, қалғанын өздері тындырады!

- Доғар, кәне! Енді қайтып ондайды ойыңа да алма! – деп кесіп тастадым. – Мен майданда қанымды блатпен төккен жоқпын! Блатпен машина да мінбей-ақ қойдым!

Айғали тістеніп, әрең үндемей қалды, не айтқысы келгені түрінен көрініп тұр: «Ақымақсың-ау, әке! Ақымақ болып өмір сүрдің, ақымақ күйінде өлесің!»

Баян көзінің жасы моншақтап, үстелді жинастыра бастады. Айғали үндемей шығып кетті.

Жалғыз өзім қалдым, құс жастықты жастанып, ауыр ойға берілдім. «Ең болмағанда қарулас жолдастарымның аруағы алдында адал болып қалайын!»

Кенет ішімнен Сәлімнің даусын естідім.

- Адалдық дейсің бе? Кімнің алдында? Даламызды қанға бөктіріп, миллиондаған жазықсыз жанды қырып-жойған мына қатыгез совет өкіметінің алдында ма?

- Мүмкін көсемдердің ары таза емес шығар, бірақ қарапайым солдаттардың сол соғыста төгілген қаны қасиетті! – деп жауап қаттым.

Сол әңгімеден кейін бәріміз де ыңғайсызданып жүрдік. Қаншама жуып-шаймақ болсақ та, әлдебір салкындық сезіліп тұрады. Әсіресе Айғалидың жанына батқанға ұқсайды, бір жаққа жиналсақ тілін безеп қалады.

- Не істейміз, ақсақал? Ауылға жеткізіп таста деп кімге жалынамыз? Мүмкін Тассудан келген ақсаққа айтармыз? Өзіміздің «Запорожеціміз» болғанда желмен ойнап, жетіп барар едік!

Ондайда қолайсызданып қаламын. Әсіресе туған қызымдай жақсы көретін келінімнің алдында. Ол ештеңе демейді, бірақ сапарға шығатын болсақ ол да кінәлап тұрғандай көрінеді.

Ақыры жеңілдім. Ұлым мен келінім қуанып кетті, Көкшетауға алып барды, комиссиядан өттім. Шынымды айтсам, толқып тұрдым, бекер көндім деп өз-өзіме іштей ұрсып та алдым, бірақ комиссия жылы қабылдады. Құжаттарымды қарап, денсаулығымды тексеріп, желкелерін қасыды да кесімін айтты.

- Ата, еңбегіңіз – он адамға татырлық, сырқатыңыз – бес адамға жетеді. Машинаны сіздей адамға беру керек. Бірақ заң бойынша, болмайды. Алған жарақаттарыңыз бұл ережеде камтылмаған. Аяғыңыздан жараланып, ақсақ болып қалғаныңызда әңгіме басқа болар еді. Ал енді... ғұмыр-жасыңыз ұзақ болсын!

Жауабын алдық, ұлым өз құлағымен естіді. Ұяттан жерге кірердей болып, жол бойы үнсіз келдім.

- Сондай да ереже бола ма! – деп бұрқ ете қалды Баян. – Ойлап қараңызшы. Аяғынан жараланса – машина береді! Басынан жараланса – бермейді. Бас деген аяқтан маңызды емес пе!

- Мәселе аяқта жатыр. Бар гәп аяқта! – деп басын шайқады Айғали. – Әй, әкем-ай, соғыста жүргенде соны ойлау керек еді! Оққа басынды тосқаның не? Аяғыңды тосуың керек еді!

Қарқылдап күліп алдық. Соғыс ардагерлері мен мүгедектерінің

тарихи өкпесін білдіріп тұр бұл сөз! Күлкіге бір кенелдік.

Тағы да бәрі кездейсоқ шешілді.

Лотереядан «Москвич» автомобилін ұтып алдым!

Поштадан зейнетақымызды алғанда бізге, зейнеткерлерге бағасы отыз тиын тұратын республикалық ақшалай-заттай лотерея билетін күштегендей етіп алғызатын. Солай қалыптасып кеткен. Ай сайын бірер тиынымызды сондай нәрселерге төлейміз. Үгіт-насихат ұрандары жазылған түрлі-түсті жолдаухаттар, маркалар, тағы бірдеңелер алдыртады. Мен ылғи бір ғана лотерея аламын – қызық қой, мүмкін ұтып кетермін! Қатырма қағаздан жасалған әдемі билетті былғарыдан жасалған әмияныма мұқият салып қоямын, кезекті ұтыс тиражы шыққанша сонда сақтаулы тұрады. Бәйбішем Халима ұтыс шықпаған жолы әрдайым әжуалайды, кіші әйелім Нағима да соны қолдап үнсіз жымыып қояды. Әдемі билет қолдарына тигенде немерелерім қуанады, ақша қылып ойнайды. Ішімнен күндердің күні ұтамын, сол кезде әйелдерімді мен күлкі қыламын деп үміттенемін. Әр жолы құпия үміт арта түседі, өйткені соншама рет ұтылғаннан кейін әйтеуір бір күні ұтуға тиіспін ғой. Бірақ осындай ұтыс туралы армандап көрмеппін!

Зейнетақымызды алуға поштаға барғанмын. Ылғи зейнеткерлер кезекте тұрмыз, адам аз. Менің алдымда түрлі-түсті теледидар алған Тассулық ардагер зейнетақысын алды. Ақшасын санап болып, қалтасына салып жатқан. Кассир әйел қулана тіл қатты:

- Лотерея ше?.. Лотерея алмайсыз ба!

Бұл ұсыныс ақсақ ардагерге ұнамай қалды, жақтырмағаны байқалып тұр.

- Жарайды. Тиынына бере сал.

- Тиыныңыз жетпейді, – деді көңілденген кассир әйел. – Бір сомыңызды майдалаймыз!

Әлі есімде, кассир әйел бес тиындық бақыр ақшаның бесеуін сыңғыр еткізіп сөреге қойды. Ардагер қолындағы ақшасына күмәндана қарады – шытырлаған жап-жаңа қызыл ондықтар. Бес тиынға бола ақшасын майдалатқысы келмейтіні байқалып тұр.

Енді ол кассир әйелге дүрсе қоя берді:

- Сенің латариің не үшін керек?! Тойдым әбден! Ай сайын сендерден латари аламын, ал менен кім алады? Не ұтыс жоқ, не ақша жоқ!

Сөйтіп лотерея билетін ысырып тастады.

Кассир әйел талайды көрген егде адам болатын, нығарлай жауап қатты:

- Сіз де түсініңіз, өзім үшін істеп тұрмын ба осыны? Жоғарыдан

жоспар түсіреді, біз соны орындауға тиіспіз! Сіздерден басқа кім көмектеседі бізге, ә? Зейнетақы бергенде бізден жақсы адам жоқ, сәл үстеме қоссақ жамандап шыға келесіздер! Дұрыс емес бұл!

Ренжіген түрмен билетті бір шетке тастай салды. Сөреден тиынын алған ардагер мұрнының астынан әлдене деп міңгірлеп, ақсаңдап кете барды. Қанша жылдан бері зейнетақымызды беріп жүрген кассир әйелдің алдында өзімді ыңғайсыз сезіндім. Ақшамды алып жатып, татулыққа шақырғандай тіл қаттым:

- Маған екі латари берші!

Кассир әйел көңілденіп сала берді, екі лотерея билетін ұстатты, біреуі жаңағы жанжалқұмар ардагер алмай кеткен билет.

- Табыс тілеймін! – деді кассир. – Әлгі сараңға ерегескенде машина ұтыңыз!

Шынымен ұттым! Ақсақ ардагер алмай кеткен билет ұтысқа шықты!

«Москвич» біз үшін қарапайым көлік қана емес, әлеуметтік орнымыздың өлшемі болды. Шаңы бұрқыраған дала жолының қанша мың шақырымын темір тұлпарымызбен жүріп өткенімізді есептеу мүмкін емес!

...Тоқсаныншы жылдары совет ақшасы құнсыздана бастады. Әуелі мызғымастай көрінген сомның бағасы түскеніне ешкім сенген жоқ. Бірақ өзгеріс басталып кетті, сомның құны түсіп, салмағын жоғалта берді. Ақшасын жинақ кассаларында сақтаған көптеген адам бірер аптаның ішінде бар жиғанынан түгел айырылды. Ондаған жылдар бойы «Жигули» автомобилін алу үшін ақша жинаған бір малшы көмек сұрап Зигзагқа барыпты. Жиырма екі мың сомы бар, армандаған машинаны алуға кезегін күтіп жүр екен. Енді кезегі жеткенде инфляция басталып, жиған ақшасының бағасы арзандап кеткен. Зигзаг мейірімі түсіп, тұтынушылар одағының қоймасында тұрған үлкен тоңазытқышты жиырма мыңға алуды ұсыныпты. Малшы ашуланып қалған: «Мазақ қылып тұрсыз ба! Мен ақшаны тоңазытқыш емес, машина алу үшін жинадым! Машина беріңіз маған!» Зигзаг бұл қолымнан келмейді, машинаның бағасы шарықтап кетті деп жауап береді. Еңбекші жігіт компартия мен совет өкіметі бағаны ұстап тұра алмайды, ақшада құн жоқ дегенге сенбей қояды. Сөйтіп тоңазытқышты алмай кетіпті, бірдеңесі болар деп үміттенген ғой, жарты айдан кейін әлгі тоңазытқыштың бағасы бір жүз алпыс мыңнан бір-ақ шықты! Әлгі байғұстың адал еңбекпен жиған ақшасы күйіп кетті. Жалғыз ол емес, бүкіл еліміз зардап шекті. Неткен төзімді халықпыз, ондайды да көрдік.

Ақшаның құнсыздануы үлкен өзгерістердің хабаршысы болды.

Сол шамада алғашқы қазақ ғарышқа ұшты. Шаттығымызда шек жоқ. Қазақтар мұны отыз жыл күтіп еді. Гагариннан бастап қаншама совет және шетел ғарышкерлері қазақ даласында орналасқан Байқоңыр айлағынан ғарышқа ұшты! Арасында бірде-бір қазақ жігіті жоқ! Ақырын ғана күңкілдесіп, күндердің күнінде әділдік салтанат құрады деп армандайтынбыз. Сол сәт те жетті, Тоқтар Әубәкіров ғарышқа самғағанда қазақ халқының рухы да асқақтап, аспандап кетті! Бір қызығы, қазақтан шыққан тұңғыш ғарышкер СССР-дың соңғы ғарышкері болды! Одан да қызығы, қазақ батыры ғарышқа орыс Александр Волковпен және австриялық ғарышкер Франц Фибекпен бірге ұшты. Тағы да қазақ, орыс, неміс үшеуі бірге – бұл жолы ғарышта ұшып жүр! Үш көрші көңіліміз тасып, солардың денсаулығы үшін бірер стақанды артық төңкеріп, моншаға түстік, өзімізді ғарышта ұшып жүргендей сезіндік!

Бірер күннен кейін ауданда өз ғарышкеріміз ұшырылғанына арналған салтанатты жиналыс өткізілді. Ардагерлердің атынан мен шабыттана сөйледім.

- Бұл оқиғаны аудан архивіне жазып қалдырамыз. Сізді айырықша атап өтпекпін!

Качановский оң қолының сұқ саусағын көкке көтеріп, оң көзін бақырайтып, сол көзін сығырайтып қадап тұрып айтты. Бұрын архив туралы естімеппін, сұрақ қойдым:

- Демек ауданда болып жатқан оқиғалардың бәрі жазылып, сақтала ма?

Зигзаг жұмбақ жымыып, сұқ саусағын жоғары көтерді де таңдайын тақылдатты.

- Бәрі емес, қымбаттым, бәрі емес... Архивке, аудан тарихына керекті де маңызды жәйттер ғана жазылады!

- Ал қандай оқиғалар керекті де маңызды болып саналады?

Зигзаг бұлғандап кетті.

- Санайтын мен емес... Аудандық партия комитеті мен жергілікті совет санайды. Ең алдымен орталықтың, облыстың және ауданның басшылары қатысқан оқиғалар маңызды болып саналады.

- Басшылар қатыспаған оқиғаларға назар аудармайсыңдар ма? – дедім, шыдай алмай.

- Қалай деуге болады... Не десем екен... – Зигзаг түлкібұлаңға салып, шатастырмақ болды. – Әрине, әртүрлі себептерге байланысты басшылар кейбір шараларға қатыспайды, бірақ оларды да архивте қалдырамыз. Алайда, басшылар қатысқан шаралардың жөні бөлек! – Зигзаг жан-жағына сақтана қарап, саусағымен төбені нұсқады, өзі де сол жаққа жасқана көз жүгіртті, сосын сыбырлауға көшті: – Жоғары

деңгей деп соны айтады!

Осы деңгейде қоштастық, кейінірек Зигмунд Збигневич Качановскийдің айтқаны туралы ұзақ ойландым. Бұл мен үшін жаңалық болатын. Міне, архив қалай жасалады, тарих қалай жазылады! Ал партиялық-советтік кеңсе – патша кеңсесінің тікелей мұрагері! Сол баяғы тәсіл – патшалық, сосын коммунистік жазғыштар нені маңызды да керекті деп тапса, соны ғана тарихқа жазып қалдырады, архивте сақтайды! Сондықтан патша заманындағы қазақтың талантты тұлғалары, совет кезеңіндегі халық қалаулылары туралы архивтерде іліп алар ештеңе жоқ. Біздің архивтер қатаң нұсқаулар бойынша құрылған, қазақ халқының тарихын империя өкіметінің кеңсе қызметкерлері өз білгенімен жазған! Әрине, архив құжаттарының маңыздылығы мен объективтілігін жоққа шығармаймын, бірақ бұл біржақты, ағымшыл объективтілік. Мәселе сонда, қазақ халқының шынайы өмірі ешкімді қызықтырмаған. Буырқанған өмірдің сан мыңдаған қатпар-қабаты ешқандай архивке сыймайды! Сондықтан халқымыз өз тарихын өзі сақтап, алдыңғы буынның өмірін келер ұрпаққа ауызша жеткізіп отырды. Қағазға жазылған сөзді ғана тарих деп, жазылмаған әңгімені аңыз деп есептейтін тарихшылардың ұстанымына таң қаламын. Егер жай ғана ойланып, талдап қараса қағазға жазылған сөздің де бір кезде ауызша айтылғанын пайымдар еді. Кім жазды, қашан жазды, жазылғанның бәрі шындық па? Ал егер жалған болса ше? Одан да сорақысы, осы сөздерді айтқан адам алдауы, қателесуі, немесе деректерді әдейі бұрмалауы мүмкін ғой?! Сондықтан архив құжаттарына алғаусыз сеніп, тарихты соларға ғана сүйеніп жазуға болмайды – бұл объективті шындық емес.

...Ал уақыт адамдар архивтеріне жаңа да қызықты материалдар тастап, өз жолымен тоқтаусыз жүре берді. Бірінен-бірі өткен сұрапыл саяси оқиғалар болды. СССР ыдырады, бұрынғы одақтас республикалар бірінен соң бірі тәуелсіздік жариялады. Біз әр күнді алаңдаушылықпен күтіп жүрдік.

Тәуелсіздік

1991 жылғы желтоқсан айының аязды күні кешкісін Отанымыз – Қазақстанның тәуелсіздік алғаны туралы хабар жетті.

Бұл жаңалықты алғаш рет теледидардан естігенде әуелі өз құлағымызға өзіміз сенбедік. Келесі сәтте киіздің үстіне отыра кеттім. Құлап қалмайын деп ойласам керек. Сол мезет қатты шаршағанымды аңғардым, жаным жай тауып, ұлы да маңызды тарихи оқиға болғанын – соңғы үш ғасыр бойы бүкіл саналы қазақ армандап келген жаңа

тәуелсіз мемлекет құрылғанын айқын сезіндім.

Тұңғиық та тып-тыныш қуаныш сезімі талай азап шеккен жаным баяу таралып, қорқыныш меңдеген санамның түкпір-түкпіріне сіңіп жатты.

Ертесіне Николай мен Любаны және Лион мен Зояны қонаққа шақырдым. Халима мен Нағима қасымда отыр, немерелерім қонақ келгеніне қуанып, еркелеп жүр. Айғалиға алдын-ала тапсырма беріп, үлкен бір шөлмек орыс арағын алдыртқанмын, Баян бір табак жылқының етін асып қойған.

Ол кезде мен – тоқсан бірдемін, Николай – жетпісте, Лион – алпыста. Қай-қайсымыз да жас емеспіз. Бірақ маған екеуі де әрдайым жас болып көрінеді. Николай семіріп, жалпайып кеткен, шашы ағарған, дәрігерлер бірнеше созылмалы ауру тауыпты, өзін-өзі ылғи келеке қылады:

- Асеке, менде – гастрит, панкреатит, эзофагит, бронхит, артрит – ылғи ит! Қазақтардың иттері жабылып, Ресейдің бір түкпірінен қаңғып келген бейшараны талап өлтіргісі келіп жүр-ау, сірә!

- Баяғы фашистердің снарядынан қалған жарықшақтар мен ылғал окопта жеген солдаттың құрғақ тамағының зардабы ғой! Қазақтардың иттерін кінәлама, олар қонағын таламайды! – деп жауап беремін ежелгі дауқесіме.

Өзіміздің кәрілігіміз бен аурушандығымызға да күле білетінбіз.

Бірақ бүгін Үшінші Николайдың күлкісі келмей тұрған сияқты. Қабағы қатыңқы, тәуелсіздікпен де құттықтаған жоқ.

- Не болды, Үшінші Николай, мазан болмай тұр ғой? Басың ауырды ма әлде әйеліңмен келіспей қалдың ба, ә? – деп әдейі жарқылдай сөйледім шөлмекті ашып жатып.

- Жәй, әшейін... Анау-мынау... Ештеңе... – деп міңгірледі ол шашы сиреп қалған басынан аққан терін сүрткенсіп, жүзін түкті орамалмен жасырып.

- Сен не, жаңалықты естіген жоқсың ба? – деп қоймадым, құламайтын рюмкаларға арақ құйып жатып.

- Не болып қалды, біреуді қамап қойды ма? – деп сұрады ол түк білмегендей орамалмен бетін көлегейлеген күйі.

- Ой, жоқ! Ойлап қара, керісінше, қамаудан босатты! – дедім қуанышпен.

- Қазақстан тәуелсіз мемлекет болды! – деп саңқ ете қалды Лейке. – Мен Асекенді бірінші болып құттықтадым! Бұдан былай, сен – қадірлі көршім, өмірлік досым – Қазақстан Республикасының азаматысың!

- Мен Совет Одағының азаматымын! – деп қайтарып тастады ол.

- Николай, шыныңды айтшы, орталықтан бөлініп, тәуелсіз ел болғанымызға қуанбайтын сияқтысың ғой? – деп ескі досыма сұрақты тікесінен қойдым. Алғашқы тың игеруші, еңбекқор, жілік майына дейін коммунист Николай ұзақ үнсіздіктен кейін тіл қатты:

- Шынымды айтсам, өзімді жайсыз сезініп жүрмін... Осындай үлкен, қуатты елді ыдыратып тынды... Кеменің сынығына мініп ұзақ жүзе алмайсың!

- Бірақ әр адамның өз үйі болып, оған өзі иелік етуге тиіс қой, солай ма?!

- Ия! – деп күрсінді ол.

- Әр ұлттың, әр халықтың өз елі, өз мемлекеті болып, тәуелсіз өмір сүруі керек! Оның несі жаман?! Табиғаттың заңы осы емес пе, ә, Николай?

Николай жауап қатпады, темекі тұтатып, ащы түтінді көкірегін толтыра жұтты. Өзін де темекінің түтініндей ауыр ойлар тұмшалап алған.

- Сен не, досым, тақтан бас тартардағы Екінші Николай патшадай қиналып отырсың? Жаңа тәуелсіз қазақ елінің тең праволы азаматтары ретінде бұрынғыдай тату-тәтті өмір сүре береміз! Келіндер, орыстың арағымен және билігімен қоштасарда толтырып құйып жіберейін! – деп күлдім.

Николайдың күлуге шамасы жоқ сияқты.

- Өткен іс өтті! – деді ол мұңайып. – Бірақ, біз үш ғасыр бойы сендерді былай ұстап келдік! – Сөйтіп тоқпақтай жұдырығын білеп қойды. – Темір құрсауда! Енді міне – бәрі құрдымға кетті! Державаға жаным ашиды!

- Олай болса... Үш жүз жыл бойы қазақтар да Ұлы Ресейді езгіде ұстады! Әлде оны да білмейсің бе? Мүмкін ешқашан ондай болған емес дерсің?

Николай жақтырмай күңк етті:

- Мейлі, құрып кетсін!

- Бір заманда біздің бабаларымыз Московияны, бүкіл Ұлы Ресейді билеп тұрды. Бату ханның Алтын Ордасы біздің ата-бабамыз – қазақ тайпаларынан құралған. Сенікі де дұрыс, содан кейін қазақтар үш жүз жыл бойы Ресей империясының боданы болды! – деп жалғастырдым байыппен. – Тарих қайталанып тұрады! Есеп тең – 300 де 300! Бір-бірімізге есеміз кеткен жоқ!

Лейке қол шапалақтады.

Үшінші Николай әуелі қызарып кетті, сосын қарқылдап күліп жіберді.

- Бір-бірімізді осы билегеніміз де жететін шығар? Достықпен

өмір сүрейік! Тереземіз тең, тату көрші болайық! Қалай ойлайсың? Бәрібір орыстар қазақсыз, қазақтар орыссыз өмір сүре алмайды! Пәлен мың жылдан бері тығыз байланыстамыз, мыңдаған километр ортақ шекарамыз бар, қанша адамның тағдыры бізді біріктіріп тұр!

- Біз әрқашан достықты жақтаймыз! – деп жауап қатты енді тыныштала бастаған алып денелі көршім, сосын жүзіме тура қарады. Бір-бірімізге тарихи өкпе-ренішімізді айтып тынған екі көрші сөйтіп үшінші көршіміз Лейкенің қолдауымен халықтар достығы үшін тартып жібердік. Сол арқылы қазақ-орыс-неміс достығы туралы халықтық келісім-шартқа қол қойғандай болдық!

- Білесіндер ме, көршілер, мен мынаумен қоштасуға ұйғардым! – деп жартылай босаған шөлмекті көрсеттім. – Совет билігі бізді ішуге үйретіп еді, сол әдет Советпен бірге кетсін!

- Ішу жағынан бізден, орыстардан асып түсе алмайсыңдар деп баяғыда айтқанмын! – деп масаттанды Николай.

- Дұрыс айтыпсың! Соған қуанып тұрмын! – деп жауап бердім қалған арақты стақандарға құйып жатып. – Дауым жоқ, ішу жағынан асып түсесің менен!

Николай қарқылдап күлді. Мен әрі қарай жалғастырдым:

- Сен дұрыс түсін. Мен орыс совет өкіметі мен компартиясын ақырғы сапарына орыстың арағымен шығарып салмақпын!

Көршілерім түсінгендерін білдіріп, үндеместен бастарын изеді.

Ертесіне Құран оқып, намазға жығылдым. Мешіт салу мәселесін көтеріп, жүзеге асыруға тікелей атсалыстым.

Жаңа заман келді. Біздің тәуелсіздік заманымыз. Тәуелсіз ел, азат халық болған қандай бақыт! Бірақ бізді, тартпаған азабы қалмаған қарттарды жас ұрпақ түсіне ме? Бөтенге кіріптар болмаған халықтар бұл қуанышымызға таңданатын шығар, бірақ басқа халықтың езгісінде болғандар түсінуге тиіс. Ешкімге алаңдамастан өзіміздің Алла-Тағалаға сыйыну қандай бақыт! Ана тіліміз бен төл мәдениетімізді сақтап, дамыту қандай бақыт!

Адам айтқысыз қиындықтарға қарамастан ата-әжелеріміз бен әке-шешелеріміз қазақ халқының бойындағы ізгі қасиеттерді келер ұрпаққа түгел беріп кетті. Ал барша халықтарды табиғатқа жат бір ортаға тоғытып, тұтастырып жібермек болған партия мен өкімет тарих сахнасынан кетіп тынды.

Бұл біздің халықтық жеңісіміз!

Қазіросы жөнінде жиі ойланамын, ата-әжелердің тәрбиелеу дәстүрі бала тәрбиесінің бірегей де ғажайып мектебі екен! Ойлап тұрсам, аталар мен әжелер өмірден алған жақсылығының бәрін, өз ұлтының рухани өміріндегі халықтық ізгі қасиеттерді немерелерінің бойына

сіңіріп кетуге тиіс, тіптен міндетті екен. Сондықтан зейнеткерлікке шыққан соң бізді, аталар мен әжелерді есептен шығарып тастауға болмайды. Менің ойымша, енді біз үшін немере-шөбере тәрбиелейтін бақытты да жауапты, қайталанбас кезең басталады!

Бәрімізге, барша халықтарға ешкімнің мүддесіне тәуелсіз объективті тарих керек. СССР құрамында өмір сүрген жетпіс үш жыл қорқынышты қара түнек болғанымен, ол да тарих! Ештеңеге қарамастан өмір өз жолымен жүріп жатты, халық қиналса да тіршілік етті, қуанды, сүйіспеншілікке бөленді, бірнеше ұрпақ өсіп шықты. Көрнекті тұлғалар сол жылдары жасампаздықпен еңбек етті. Сондықтан әлемдік тарихтың хронологиялық тізбегінен бұл кезеңді сызып тастау немесе кесіп алып лақтыра салу ешкімнің қолынан келмейді, алайда ғылыми саладағы объективтілікке пысырмайтын пысықтар неше түрлі бұрмалауға жол беруі ықтимал. Тарих «егер» дегенді білмейді, біздің «ұнайды – ұнамайды» деп берген бағамызды да мойындамайды. Тарихты сол күйінде қабыл алып, талдап, түсіну және түсіндіру керек, жамандауға, сызып тастауға болмайды.

Бірде Николай Борисович Нестеров жан тебіренер әңгіме айтты.

- Шайқас кезінде жау снаряды дәл қасыма түсіп жарылды. Ауыр жараландым, үстімдегі киімім өргене бастады. Біткен жерім осы деп ойладым. Есімді жисам, біреу сүйрелеп келе жатыр. Қарасам, Сатур Рахимов, қарулас жолдасым. Ұлты тәжік, орысша нашар сөйлейді. Немістердің пулемет пен автоматтан атқан оғы борап тұрса да тастамай сүйреп келеді. Ақыры біздің траншеяға іліктік. Қайтадан талып қалдым. Госпитальда есім кірді. Содан қайтып әлгі қарулас досым әрі құтқарушымды көрген жоқпын. Соғыстан кейін ол туралы жиі ойлайтынмын, кездескім келеді, бірақ қайдан табамын? Мекен-жайын білмеймін, еш дерегі жоқ. Бірде түсіме кірді, дауысын естідім. Өлдебір мекен-жайды атады. Оянып кетіп, түсімде естігенімді қағазға жазып қойдым. Сол мекен-жайға хат жазып жібердім. Кереметті қараңыз! Жауап келді! Қарулас досымды, қазіргі бауырымды солай таптым. Барып қайттым. Жақсы қарсы алды! Сосын ол маған келді! Сондай оқиға болған!

Біз оның әңгімесіне, нағыз солдаттардың достығына толқып кеттік.

- Ал қазір әртүрлі елде тұрамыз! – деп мұңая тіл қатты Николай.

- Бірақ бұл дос болып қалуға кедергі келтірмейді! – деп жігерлендірдім.

- Селяви, солай! – деді Лейке. – Зо ист дас леибен!

- Ия, өмір сондай! – деп келісті Үшінші Николай.

Оралман

Бір мың тоғыз жүз тоқсан екінші жылдың жазында Алматы қаласында Қазақтардың дүниежүзілік бірінші құрылтайы өткізілді. Жер шарының түкпір-түкпірінде жүрген қазақ бауырларымыз туған отанына қайтып оралды! Оларды оралман деп атап кетті!

Маан облыстық делегацияның құрамында осы оқиғаға қатысу бақыты бұйырды. Халық шаруашылығы жетістіктері көрмесінің аумағында аппақ киіз үйлер тігілген. Әлем қазақтарының алдында тәуелсіз еліміздің тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев шабыттана, сенімді сөз сөйледі. Түркиядан келген, Құранды алғаш рет қазақ тіліне аударған Халифа Алтай ақсақалдың бір кезде Алтайдан ауған қазақтардың Анадолыға жеткенше көрген қиындықтары мен теперіштерін еске алуы жан тебіренерлік.

Ия, әлем қазақтарының алғашқы құрылтайы ешқашан ұмытылмайды! Жан толқытар күндер, кездесулер, жүректен шыққан сөздер мен қуаныштан төгілген көз жасы!

Түркиядан келген бауырлас қазақтардың арасынан бүкірейіп, таяққа сүйеніп әрең қозғалатын ақ сақалды қарияны байқадым.

Қасымнан өтіп бара жатып әлгі бүкір ақсақал оқыс тіл қатты.

- Асанбай! Асанбай аға!

Өз құлағыма өзім сенбедім – мынау Сәлімнің даусы! Бірақ шалдың өзі баяғы ержүрек жауынгер – дала көкжалына мүлдем ұқсамайды! Құшақтасқан күйімізде ұзақ тұрдық. Қасына бір ұлын ертіп келіпті.

Талай әңгіме айтылды, бір-бірімізді тыңдап қана қоймай, арасында сөзді бөліп жіберіп, өз басымыздан өткенімізді бастырмалата айтып жатырмыз.

- Мен бөтен есіммен келдім. Екінші атыммен дегенім ғой. Бұл жақта әлі де әскери қылмыскерлердің тізімінде тұрған шығармын!

Осыны айтқанда жан-жағына шапшаң көз жүгіртіп жіберді. Еріксіз жымидым – жауынгерлік әдеті қалмаған екен!

Соғыс кезінде Түркістан легионының құрамында болғанымен, Францияның бір жерінде, бізден аулақ жүріпті. Түркістандықтар қолдарындағы қаруымен бірге совет әскеріне қосылып кете ме деп қауіптенген немістер оларды шығыс майданнан қашық ұстаған. Сәлім соғыс аяқталған соң Түркияға барып, сонда тұрып қалған екен. Қазақ қызына үйленіпті, екі ұл, екі қызы бар. Немере-шөберелер өсіп жатыр дейді. Бір жаманы, соғыстың алдында түрікпеннің Қарақұмында дүниеге келген балаларын таба алмапты.

Құрылтай өткен соң Сәлімді ұлымен бірге елге әкелдім, ұрпақтарыммен таныстырдым. Арамызда бір күн болды, түнімен

әңгімелесіп шықтық. Сәлімнің айтқан сөздерінің көпшілігі әлі де құлағымда.

- Туған үйіміз, әке-шешеміз бен аға-іні, әпке-қарындастарым түсіме кіретін, – деді ол. – Ауылдастарымды, құрдастарымды көремін. Баяғы бала кезім, көктемгі гүл атқан далада жүгіріп жүремін. Жабағыға мініп шабамын, алдымнан жел есіп тұр, киімдерім, ұзақ ғұмырымда киген әскери мундирлерім бірінен соң бірі ұшып түсіп жатады. Ол киімдерім қан-қан, астымдағы жабағым мені сол лас-қоқыстан алыстатып әкете береді!

Осыны айтқанда қатар-құрдастарыммен бірге жабағыға мініп шапқылаған бала күніміз елестеп кетті.

- Соңғы жылдары бірнеше рет Халила қарындасымыз түсіме кірді... Есінде ме? Жекпе-жек атысып, менің қолымнан өлген патша офицері екеуін көремін! Халила көз жасын көлдетіп, өлтірмеші оны деп жалынады, бірақ мен бәрібір атып тастаймын! Суық терге малшынып оянамын! Мүмкін оларды өз еркіне қоя беру керек пе еді? Қалай ойлайсың, Асанбай?

Жауап бере алмадым. Өткен өміріміздің осы бір ащы естелігі мені де талай қинап еді. Сүйкімді Халиланың әсем жүзі мен ақтың офицерінің бекзат келбеті көз алдымда тұрып алатын.

- Адам өлтіруге мәжбүр болғаным үшін өкінемін, қатты өкінемін! – деп жалғастырды Сәлім ақырын ғана. – Жас кезімде менікі дұрыс, олар адам емес, қанқұмар дұшпан деп өз-өзімді жұбатушы едім. Жасым ұлғая келе бәріміздің де адам екеніміз, бір-бірімізді атпай-ақ тату-тәтті өмір сүруге болатыны санама жетті! Қайтерсің енді, өткенді өзгерте алмайсың. Ия, аға, тағдырымыз тым қатал болды! Тек мынаны түсінбеймін, тарих бізді не үшін осындай сұмдық ойынның кейіпкеріне айналдырды екен? Енді міне, ғұмырымның соңында бір кезде өзім өлтірген жандардан кешірім сұрап жүрмін... Кім кінәлі бұған, уақыт па, тағдыр ма – қалай атасаң да өзің біл! Одан бізге жеңіл бола ма!?

Ертесіне Айғали аймаққа аты мәлім «Москвичпен» туған өлкемізді аралатты – баяғы сайлар мен қыраттар, Кенащы өңірі көзге ыстық көрінеді, ең соңынан Степняктағы, Бұлақбасы ауылындағы көне зиратқа бардық.

Аталарымыз осында жерленген. Біржан салдың күмбезі де осында. Шөптің үстіне отыра кетіп, дұға оқыдық.

- Неғып бүкірейіп қалғанымды білгің келетін шығар, – деді Сәлім. – Жасым жетпістен асқан кезде, кешкісін саябақта қыдырып жүргем. Мамыр айы, күн жып-жылы. Кенет атыс басталып кетті. У-шу, топырлаған аяқ дыбысы, полиция машинасының дабылы. Жан-

жағыма қарап үлгергенім жоқ, арқамнан біреу ұрып жібергендей болды. Қалай құлап түскенімді білмеймін, ауырсынып бүктетіліп жатқаным есімде. Көп ұзамай біреулер көріп қалып, ауруханаға апарыпты, операция жасады, сөйтіп бүкір болып қалдым. Сөйтсем, бір радикалды ұйымның жүгенсіздері өкіметке наразылық білдіруге жиналыпты. Жиынның соңы тәртіпсіздікке ұласып, қаланың қақ ортасында атыс шыққан. Қаңғыған оқ омыртқама қадалыпты. Көрдін бе, сол соғыстың оғы мені ақыры қуып жетті! Бәлкім, бір кездері өзімнің біреулерге атқан оғым өзіме қайтып оралған шығар!

Сәлім терең күрсініп, әңгімесін жалғастырды:

- Өлер алдында соңғы рет бір ауыз сөз айтуға рұқсат етсе, не дерімді білесің бе?! Бар әлемге:— Адамдар, бір-біріңді атпаңдар! — деп айғайлар едім!

Уақыт мүжіген көне жәдігердей бүкірейген Сәлімнің сөзін бөлместен тыңдадым, бәрі бір ол маған әке-шешеміздің қанатының астында қамсыз-мұңсыз күн кешкен баяғы ерке бала секілді көрінді. Осы сөзді жаужүрек жауынгер, мүлт жібермес қолмерген айтып тұрғанына сену қиын! Бірақ бұл шын жүректен шыққан, әбден ойланып-толғанудан туған сөз еді.

Оның айтқаны маған да жақын, түсінікті. Кейде мен де барша әлемге жар салып: «О, адамдар! Ешқашан бір-біріңді өлтірмеңдер!» — дегім келетін.

Сәлім бар сырымызды ақтарып, бүкпесіз айтылған әңгімеден шаршағандай бір сәт үнсіз қалды, жұпары аңқыған даламыздың ауасын рахаттана сіміріп, әрі қарай жалғастырды:

- Білесің бе, аға, туған өлкемді бір көруге, даланы шарлап, туыстарым мен жақындарыма жолығып, бабаларымның аруағына құран бағыштауға мүмкіндік бере көр деп Жаратқанға қанша рет жалбарындым! Сосын өлсем де болады! Тура солай тіледім — туған жерімді бір көріп, бақытты күйімде өлсем дедім! Түсінетін шығарсың, соншама жыл жат жерде қаңғып жүргенде туған өлкеге деген сағыныш жанымды жегідей жейтін! Осы жерге жетіп, топырағын сүйіп, осында мәңгі қалуға мүмкіндік бергені үшін Алла-Тағалаға шексіз ризамын! Мәңгі ризамын! Лә иләха иллә Алла!

Мұқият тыңдап отырғанмын, не болып кеткенін аңғарған жоқпын. Сәлім ақырын күбірдеп дұға оқыды, сосын басы жерге жеткенше еңкейіп, етпетінен жатты, екі қолын жайып жіберіп қара жерді құшақтай алды да... сол күйі қатып қалды!

Сәлден кейін түсіндім — жаны шығып кетіпті!

Ержүрек бауырым Сәлімнің қиындыққа толы ұзақ ғұмыры тоқсан бір жасында осылай аяқталды. Ата-бабаларымыздың көне зиратына,

Біржан салдың қасына құрметпен жерледік.

Бірір жылдан кейін балалары да отанына, Қазақстанға қайтып оралды.

Мәңгілік пен қас-қағым

Жаңа заманда жаңа қиындықтар туындады. Бірақ бұл басқа тарих, жаңа ұрпақтың тағдыры.

- Тыныш өмір сүргізбеп едіңдер, ең болмаса тыныш өлуге мұрша беріңдерші! – деп ұрыстым сайлау кезінде өз жағына шығарып алмақ болып тартысқан кандидаттарға. Өзіммен-өзім оңаша қалып, немерешөберелерімнің арасында жайбарақат тірлік кешкім келген.

Тәуелсіздіктің бас кезінде Қазақстан көптеген қиындыққа тап болды. Бұрынғылар қирауға айналған, жаңаның бәрі енді басталып жатыр. Экономика да, саясат та тығырыққа тірелді, адамдардың пейілі тарыла бастады. Іс жүзінде, коммунизмнің орнына капитализм келді. Халықтың мінез-құлқы өзгеріп кетті, қарым-қатынас басқаша сипат алды. Заманның қиындығына төзіп бақтық, өзгерістерді байыппен қабылдап, болашаққа үмітпен, сеніммен қарадық. Өйткені, барша халықтардың арманы – азаттық пен тәуелсіздік екенін түсінетінбіз. Ондай арманды қанша қиындыққа тап болсаң да ештеңеге айырбастамайсың! Колбаса мен құлдыққа айырбасталмайды!

Дегенмен бұрынғы одақтас, іс жүзінде отарлық республиканың азат мемлекет болғанын жақтырмайтын үндер де естіліп жатты. Неше түрлі сұрқиялар, шовинистер мен ұлыдержавашылдардың саяси құйыршықтары халқымызды арсыздықпен қаралай бастады. Кереғарлықты қараңыз, қазақтар бодан кезінде жақсы екен де, тәуелсіздік алысымен бір-ақ сәтте жаман болып шыға келіпті. Біз де намысқа шауып, қолымыздан келгенше тойтарыс беруге тырыстық. Сондай сәтте қазақтарға ризашылығын айтып, жақсылық пен игілік тілеген өзге ұлт өкілдерінің пікір білдіруі дер кезінде көрсетілген көмек болды.

Бірде неміс Лион-Лейкенің қазақтарды жақтап радиодан сөйлегенін естідім.

Лейке-Лион тебіреніп, кесіп айтты:

- Сонау қыркыншы жылдары қазақтар болмағанда бәріміз иен далада аштықтан, суықтан қырылып қалар едік. Осындай қайырымды жандарды, өздері қиналып жүрсе де ұлтына да, дініне де қарамастан қаншама адамды бауырына басып, ішіндіріп, киіндіріп, тура келген ажалдан алып қалған ізгі, меніңше, әлемдегі ең мейірімді халықты қаралауға қалай ұялмайсыңдар! Мен әрқашан қазақтарды қолдаймын!

Осы сөзі үшін біз оған өте ризамыз.

Көп ұзамай барактарды тастап шықтық. Естуімізше, бір кезде оларды тұтқынға түскен жапондар мен немістер немесе сталиндік режимнің кезіндегі зектер совет солдаттарының бақылауымен тұрғызыпты. Сапалы салынған үйлер. Тастан өрілген, қалыңдығы бір метрге жуық қабырғалар мызғымастай болатын. Соларды құлату қолға алынды. Бірақ, біржола қирата алмады. Шатырын жұлып тастады, трактордың темір балғасымен ұзақ уақыт ұрғылап, қабырғаның жоғарғы бөлігін құлатты, төменгі жағы мен іргетасын бұза алмай қойды. Сол күйі тастап кетті. Қирандының үңірейген тесіктері әсіресе ымыртта және түнде үрейлі көрінеді. Осы жерде бір сұрақ туындайды, дайын тұрған берік үйлерді қиратудың не керегі бар еді? Әрлеп-жөндеп, ақтап-сырлап, баспанасыз жүрген жас жұбайларға берсе ғой! Міндетті түрде бұрынғының бәрін «түбірімен қиратып, жаңа әлем орнату» керек пе? Алдыңғы ұрпақтар тұрғызған ескі нәрселерді қиратпай-ақ, жаңа құрылысты жалғастыра бермей ме! Селяви – солай дегендей...

Барактармен қоштасып, биік те кең жеке үйлер салдық. Баяғы үш көрші тағы да қаз-қатар орналасыппыз – ортада қазақ Асанбай Бектеміров, оң жақта орыс Николай Нестеров, сол жағымызда неміс Лион Вильверт, тек енді бір ғимаратта – баракта емес, жеке үйлерде тұрамыз.

Жағада тұрып өзеннің ағысына қарағанды ұнатамын. Уақыт та үздіксіз ағып жататын өмір-өзен секілді, ғұмырымыздың әр сәтін алыс жаққа әкете береді.

Өмір деген не?

Ап-анық қас-қағым сәт пе, жұмбақ сырлы мәңгілік пе?

Ғұмыр жолымның басында, ол кезде күнәдан пәк жас бала болатынбыз, байларды құрмет тұттық. Оларға лайықты бағасын беру керек – қазақ байлары туыстарын ешқашан аштықтың темір қыспағында қалдырған емес! Біреулер тамағын аямайтын, басқалары аздап тарықтырды, біреу жақсы, біреу жаман адам болды, бірақ анығы сол: байлардың кезінде ешкім аштан өлген жоқ! Өлуі де мүмкін емес болатын! Бай сараң болып, туыстарын ішіп-жемнен қаққысы келсе де, соны бәрібір істей алмас еді. Өйткені, байдың малы далада жайылып жүреді, табынды немесе отарды қойнына жасыра алмайсың. Аштыққа шыдамай атқа қонған көшпендінің көздеген олжасына қол жеткізуіне ештеңе бөгет бола алмайды. Сондықтан, халықты ашынуға дейін жеткізгеннен гөрі, барын бөлісіп, тату-тәтті өмір сүрген дұрыс шығар? Қиын кезде, аштық жылдары өзгелерді ажалдан алып қалған дала феодалдары әрі дана, әрі текті болатын.

Дегенмен сұрапыл жылдар да болды – жұт кезінде қысқы аязға шыдамай мал түгел қырылатын. Соның өзінде халық аштан өлген емес, ішіп-жемге жеткілікті мал бәрібір аман қалады.

Сосын революция болып, үйреншікті өмір салтын да, ұғым-түсінік атаулыны да астын-үстіне шығарып төңкеріп тастады – байлар жаңа құрылымның жауы деп танылды. «Уралап» айғайлай жүріп байлардың мал-мүлкін тәркіледі, көздерін жойды. Жетпіс жыл бойы, менің есейген кездегі өмірімді түгел қамтитын уақыт, байдың бәрі қанаушы, қансорғыш, адамзаттың жауы деп миымызға құйып келді! Ең жақсы, ақылды, мейірімді адамдар – кедейлер! Ең дұрыс көзқарас осы деп есептейтін совет адамдарының бірнеше ұрпағы өсіп шықты.

Енді міне, тағы да бәрі төңкеріліп түсті, өмір бойы күресіп келген капитализмде өмір сүріп жатырмыз. Қоғам тағы да бай, орташа, кедей болып жіктеліп кетті. Адамдар ештеңеге қарамастан баюға ұмтыла бастады. Байлық басты құндылық деп саналатын болды, байлар қайтадан құрметті адамдарға айналды.

Міне, осылайша ұлы мәртебелі өмір адамзатқа әр жолы, тарихтың әрбір құлдырауы мен самғауында, тағдырдың әрбір бұрылысында өзінің адамдардың ұғымы мен тәртібінің аясына сыймайтынын, ешкім білмейтін бұралаң-қалтарысты жолдармен жүре беретінін көрсетумен келеді! Болашақты ешкім болжай алмайды, оны белгілеп беру мүмкін емес! Бәлкім өмірдің қызығы да осында шығар?

Әдетте адамдар әлемді өзіміз және өзгелер деп бөледі. Жасыратын несі бар, біз де сөйттік. Әуелі дүниені бай мен кедейге бөлдік. Кедейлер әрқашан жақсы, байлар әрдайым жаман. Ертегінің бәрі «бай болып ұзақ та бақытты өмір сүріпті» – деп аяқталатынына қарамастан! Жұрттың бәрі іштей бір-ақ нәрсені армандайды – ештеңеден таршылық көрмей, бақуатты ғұмыр кешу. Барша халық сан ғасырлар бойы осыны армандап келеді! Большевиктер партиясы жетекшілік еткен жас совет романтиктері бұл арманның тас-талқанын шығарып, табанға таптап, былғап бақты. Сосын дүниені халық жаулары мен соларға қарсы күрескерлерге жіктеді. Барған сайын жаңа халық жауларын тауып, өзіміз бен өзгелер болып жіктеле берді. Бейтарап адамдар да бар екенін, жұрттың бәрімен бейбіт қатар өмір сүруге болатынын білген де жоқпыз, түсінген де емеспіз. «Кім бізбен бірге болмаса, сол бізге жау!» – міне, революциялық уақыттың әскери ұраны. Содан кейін дүние капиталистік және социалистік болып өзара тістескен екі лагерьге бөлінді. Сосын фашистер мен антифашистер пайда болды. Қарсыластардың арасындағы жарықшақ ұлғайып кетті, өзара қарым-қатынас орнатып, екі араға көпір салуға тырысқандар түгел сол құрдымға жұтылатын.

Қамаудағы кемеңгер Жәкежан би топқа қосылған адамның өмірі оңай болады деп сонау қаны сорғалаған отыз жетінші жылы айтып еді. Бәрі ап-анық, өзіндікін де, өзгенікін де танысың. Өзіндікімен бірге бол, өзгенікін қыра бер! Өзіндікімен бірге оқопта жатасың, жауың кім екені белгілі, аспай-саспай көздеп ата бересің. Қарабайыр болғанмен тиімді философия. Өзіндікі де, өзгенікі де болмайтынын, тек адамзат қана бар екенін білетін, сондықтан екі жаққа да қосылмайтын көзі ашық адамдардың жағдайы қиын. Олардың өмірі түгелімен қиындықтан тұрады. Өйткені, аналардан да, мыналардан да таяқ жейді!

Жер-анамыздың бетінде өмір сүріп жатқан пенделердің бәрі бір-біріне туысқан, оларды өзіміз-өзгелер деп бөлмеу керек және соны сылтауратып өзара соғысуға болмайды деген адами даналықты араға ұзақ жылдар түсіп, көптеген қиындықтар мен сынақтардан өткен соң ғана түсіне бастадым. Бірақ бұл өте күрделі ұғым, ондай пәлсапамен өмір сүру көп адамның қолынан келе қоймас, сірә. Мүмкін бұл пәлсапаны жасы жүзге келгендер ғана түсінетін шығар?!

Бұл өмірден қанша рет кеткім келгені есімде жоқ. Жер бетіндегі адам төзгісіз тіршілікті тастап, тып-тыныш ұшып кетсем, сөйтіп мәңгі тыным тапсам деп ойлаушы едім. Ең бір қатты қиналып, ашынған шақта осы ой әлдеқайдан сап ете түседі де, басымнан шықпай тұрып алады. Бірақ оны барынша қуалап, бар күшімді салып, қиындық пен бейнетке толы өмірге жабысып айырылмай қойдым. Сөйтіп аман қалдым. Бізді, жүз жасаған қарттарды түсіну сендерге, жастарға қиын.

Кереғарлық мынада. Жау снарядтары дәл қасымызда жарылған кезде жерге жабыса қалып, тереңірек тығылуға тырысып, Жаратқанға жалбарынамын. Ол кезде тірі қалғымыз келді. Содан кейін қанды шайқастардың арасындағы үзілістерде ерекше бөлімнің қызметкерлері жүйке тамырынды жұлқылап, терінді тірілей сыпырған сәтте реніштен жүрегің қанға толып кетеді. Бәрін қырып салып, өзің де атылып өлгің келеді. Бірақ біз шыдадық, басқа амалымыз болмады.

Кейде ойлаймын, соғыста қанша адам өлтірдім? Анығын білмеймін, арнайы есептемеппін, жиіркенішті ғой, сосын мүмкін де емес. Олар мені атты, мен де оларды аттым. Егер жаудың окобына қарай күніне небәрі он оқ атсам мың күнде қазақтың Шымкент қаласында құйылған он мың оқ болады екен, тоқсан килограмм ажалды қорғасын. Есептеп көріңіз, мен атқан оқтың тоқсан тоғыз проценті далаға кеткеннің өзінде қалған бір проценті жүз адамның өмірін қиған!

Ал егер нысанаға яғни адамға тигізу проценті жоғарырақ болса ше, онда қалай, ә? Ойлаудың өзі қорқынышты, бірақ солай болуға тиіс, өйткені біз дұшпанды өлтіру үшін көздеп ататынбыз. Кез-келген соғыстың «жауынды өлтір, сен оны өлтірмесең, ол сені өлтіреді!» деген қатал заңы бұл соғыста тіпті айырықша көрінді. Совет және неміс солдаттары бірін-бірі аяусыздықпен қырып салатын. Қанды қырғынның арасында жүргенде жалпыға ортақ осы өшпенділік сезімі мені де шарпыды, ол кезде басымызда бір-ақ ой болды: өзің тірі қалу үшін дұшпанды көбірек өлтіруің керек. Ондай жағдайда, менің жаман атқыш болмағанымды ескерсек, мен атқан әрбір жүз оқтың бірталайы нысанаға дәл тиген болуы әбден ықтимал! Ғұмырымның соңында, қартайған шағымда осындай қарапайым арифметика жанымды қинайды, бірақ бұл қасиетті соғыс – біз отанымызды қорғадық, неміс-фашист басқыншылары жерімізге басып кіріп, дүниежүзілік соғысты бастады деп өз-өзімді жұбатқан боламын. Ия, сол ғана ақтай алады бізді. Сонда да көз алдымнан сұмдық суреттер кетпей тұрып алады. Ашудан адам кейпімізден айырылып, бір-біріміздің кеңірдегімізді жұлып, қарнымызды жарып жатқанда жан-дүниеміз не күйде болды, ізгі сенім, гуманизм деген ұғымдар қайда кетті?!

Өмір мен өлім әрдайым қатар жүреді. Жас кезінде бұл туралы мүлдем дерлік ойламайсың, ғұмырдың қысқалығы туралы тентек ой басыңа келсе де жер бетінде буырқанған оқиғалар басталған сәтте өз-өзінен ұшып кетеді. Жылдар өтіп, есейген кезде ғана шынығып, ақылы толысқан адам өмір мен өлімнің құнын асықпай өлшей бастайды – бар пәлсапа осы.

Белгісіздік пен хаостан көңіліңе қорқыныш кіргенде иман ғана жаныңды тыныштандырып, аман алып қалады. Адам ештеңеге қарамастан Жаратқан Жалғызға ұмтылады! Ақырзаман түнегінен де именбестен нұр-сәулеге қол созады! Ол қан мен көз жасын белшеден кешіп өтер, қиналып, жығылып, табанға тапталып, былғанышқа батуы да мүмкін, бірақ жан-дүниесіндегі ізгі сенім сақтала береді және тап-таза нұрлы әлемге бастайды!

Нәтижесінде адам ештеңеге қарамастан адам болып қалады, бұл оның жеңісі. Немесе тағдырдың сынағына шыдай алмай, құрдымға құлайды. Бұл оның қасіреті.

Міне, айтқым келгені де осы. Енді тынышталсам да болады. Уақытында келген өлім қорқынышты емес. Кемеңгерлердің айтуынша, адам өлмейді, басқа жағдайға, өзге өлшемге ауысады. Өлім – өмірдің жалғасы, адамның беймәлім әлемде қайтадан дүниеге келуі деп үміттенеміз.

Шамасы, адам әбден қартайғанда өлім үшін, яғни, өзінің қайта

тууы үшін пісіп-жетілетін болса керек. Жаңа, жұмбақ әлемде қайта тумаққа! Бірақ бұл туралы ешкім де білмейді. Адамдар бұл жұмбақты шеше алмайды. Адамның табиғи жолмен қартайып, өзге әлемге өтуге дайын болуы – жанның рахаты. Бірақ жас адамның өмірі қиылса – трагедия. Адамдардың бірін-бірі жүздеп, мыңдап, миллиондап қырып салуы – адамзатқа ортақ қасірет... Ондайды санам қабыл алмайды, жаным қарсы шығады!

Кейде бір ғасырлық өмірім зу етіп өте шыққан бір ғана мезеттей көрінеді!

Кеше ғана кішкентай едім, әлемдегі ең бақытты бала болатынымын, ал қазір сақал-шашы тау шыңындағы қардай аппақ, келмес сапарға аттанғалы жүрген бір ғасырлық қариямын. Бірақ, ғасырға созылған ғұмырым кей сәттерде белгісіздікке бастар ұзақ та қиналысқа толы бұралаң жол секілді. Қайткен күнде де бұл менің өмірім, мен оны сол күйі қабылдаймын. Осындай ұзақ жолдан өткеннен кейін өмір деген бір ғана мезет екен деп біз, жүзге келген қарттар ғана айта алатын шығармыз. Өткен өмір шынымен зыр ете қалғандай болады екен. Ал бар өмірің алдында тұрғанда – әңгіме басқа!

Кейде бір күн, бір сағаттың өзі мәңгіліктей ұзақ болып көрінеді. Өмірдің тез өтетіні туралы жастар айтқанда таң қаламын. Жастық шақта қайдағы жоқты ойлап бас қатырудың, жаныңды күпірлік күдік-күмәнмен былғаудың керегі не? Ештеңеге алаңдамай өмір сүр! Өмірдің қуанышына бөлен, тоқтаусыз өтіп жатқан өмір-өзеннің ағымындағы өзіңе өлшеп берілген кезеңді ізгі сеніммен, үмітпен, махаббатпен және мейіріммен жүріп өт. Содан кейін не боларын көре жатармыз.

Осының бәрінің астарында бізге беймәлім әлдебір биік мағына жатыр-ау деп те ойлаймын. Өмірдің бар қызығы сол жұмбаққа байланысты сияқты.

Менің мамандығым филолог қой, жас кезімде көп оқитынымын, қазір де оқимын. Философтар мен жазушылар, идеалистер мен реалистер, атеистер мен абстракционистер, материалистер мен моралистер: «Құдай бар ма, жоқ па?», «Адам жаны мәңгілік пе, жоқ па?», «Мәңгі өмір бар ма, жоқ па?» деген сияқты алуан түрлі сұрақтар қойып жатады.

Жоқ болса бұл өмірде, осының бәрінде қандай мән-мағына қалады? Соның бәрінің нәтижесі ақыр соңында біржола құрып, жоғалып кету болса адамзат тарихы мен өркениет, өрлеу жолындағы күрес, жақсы өмірге ұмтылу дегеннің бәрі мәнінен айырылып, тұл қалмай ма?!

Бала күнімде анамның айтқан сөзі есімде қалыпты. Баланың шыр етіп жерге түскенде жылағаны: «өмірге келдім, енді өлемін-ау!» –

деп қапалануы екен. Бұл тақырыпты дамыта берсек, таусылмастай созылып кетеді. Осы тұрғыда ойланар болсақ, біз өлу үшін өмір сүреді екенбіз, күн санап өлімге жақындай түсеміз. Бүгін тұрғызып жатқанымыздың бәрі – болашақ қиранды. Ал егер ақырзаман басталса адамзаттың сан ғасырлық әрекеті бір-ақ сәтте бар мәнінен айырылып шыға келеді.

Ия, бұның бәрі адамзат үшін ең ауыр, ең басты, сан ұрпақтың өкілдері жауап таппай қиналған, жауабы бұл өмірде табыла да қоймайтын сұрақтар. Оған ешкім жауап берген емес, бере де алмайды! Мәңгілікті көрген ешкім жоқ, адам жанын қолыңа ұстап көре алмайсың. Сондықтан бас қатырып, естен танудың қажеті не, Жаратқан Иемізге сеніп, адам атына лайықты өмір сүрсек жетіп жатыр.

Адамды ешқашан қорлауға да, өлтіруге де болмайды!

Өмірімнің қорытындысы да, айтатын өсиетім де осы.

8.11.2015 г. – 16.07.2018 г.

Орыс тілінен аударған

Нұрлан Қами

АУДАРМАШЫДАН: БОДАНДЫҚТАН БОСТАНДЫҚҚА

Баянғали Әлімжановтың «Жүз жылдық толғау» \ «Сказ столетнего степняка». Москва. «Художественная литература» баспасы. 2019ж. романы хақында.

Осы шығарманы орыс тілінен қазақшаға аудару жөнінде ұсыныс түскенде танданып қалдым. Сонау 85-ші жылдан бері білетін, кезінде әжептәуір араласып, сыйласқан Баянғали ағамыз қазақшаны тауысып, орысшаға ауысып кеткен бе? Қызық екен! Баяғыда «Қиқыматтың хикаяларын» сүйсіне оқығанмын, өлеңдерін, пьесаларын оқып жүремін, бірақ орыс тілінде прозалық шығарма жазатынын естімеппін. Электронды нұсқасын салып жіберуін сұрадым, қарап шығайын, жауабын кейін айтармын дедім.

Оқыдым, риза болдым. Программалық шығарма екен. Орыс тілді қауымды, өзге ұлттардың өкілдерін қазақ халқының жиырмасыншы ғасырда – тура жүз жылдың ішінде басынан кешкенімен, өмірімен, тағдырымен таныстыру мақсатында әдейі орыс тілінде жазылған. Туған халқының өмір тарихын, болмыс-бітімін, салт-дәстүрін, қайғы-қасіретін, қуаныш-шаттығын, арман-мүддесін жан-жүрегіне толайым сіңіріп, бар ғұмырын сол халықтың көркейе түсуі мен өркендей беруіне бағыштаған өнер адамының он ойланып, жүз толғанып тоқтаған көркемдік тәсілі осы – өз тілінде емес, өзге тілде, үш жүз жыл бойы өкпемізді сығып, тынысымызды тарылтқан, темір қыспағының салқынынан тәуелсіздік алғаннан кейін де арыла алмай жүрген бұрынғы патшалық, кейінгі советтік Ресей империясының ресми тілінде жазу. Шығарманың оқиғасы бірінші жақтан баяндалып, автордың атынан айтылса да бас кейіпкердің басынан кешкені, жан сыры кешегі отаршының тілі мен өміртанымы қамтитын ұғым-түсінік тұрғысынан суреттеледі. Өз тілінде жазса өзегіне халқымыздың ардақты да асыл қасиеттері алынып, көркем сөздің мәйегімен әдіптелген шығарманы кейін өзге тілге аударылған нұсқасынан оқығандар тәржімашы қанша мықты болса да автордың ойын түсіне алмауы мүмкін. Өйткені, адам баласы өмірді образ арқылы таниды. Образ – бейне. Әркімге өз тілінде суреттелген, өз халқының түсінігіне тән бейне жақын, сол ғана санасына сіңеді, басқаның бәрі бос

әурешілік. Сондықтан да Абайды, Махамбетті, жыраулар поэзиясын басқа тілдерге аудару мүмкін емес. Біздің ақындарымыздың өрнекті сөзі, жасаған бейнесі өзге тілді халықтардың ұғымына сыймайды, олар қазақтың көркем ойын түсінбейді. Ал Баянғали бұл шығармасын өзге тілде, солардың дүниетанымында қалыптасқан образдар арқылы жазып шығыпты. Табылған шешім! Автордың білім-білігіне, ой өрісіне, азаматтық ұстанымына, патриоттығына, гуманистігіне, жазушылық шеберлігіне тәнтіміз.

Шығарманың мақсаты әлденені дәлелдеу екен деп қалмаңыздар. Мақсат -өз халқының жан сырын өзге тілде ақтару, ішкі ойын жайып салу, тарихи шындықтан ауытқымай, өткен өмір жолымыздағы екі халықтың қарым-қатынасын орыс тілді аудиторияға ұғымды түрде жеткізу. Жаныңды қинап, жүрегінді сығатын өкініш – солардың арасында өзіміздің қаракөз қазағымыз да жеткілікті.

Жазушының авторлық түйіндеулеріне екі қолымды бірдей көтеріп қосыламын, бейне бір менімен ақылдаса отырып жазған сияқты.

Қазіргі жастар туралы былай дейді:

«Біздің аласапыран тарихымыз оларға бейтаныс әрі жұмбақ екен! Бір қарағанда, небәрі ондаған жылдар ғана өтті, бәрі түсінікті, бәрі ап-анық сияқты. Жоқ, олай емес, жас ұрпақ үшін оның бәрі баяғыда ұмытылып кеткен, тіпті, мүлдем бейтаныс жәйттер болып шықты.»

Бұл кітапты солар оқуы керек!

Мына жолдар ата-бабаларымыздың өткен өмірі тек қана ерліктен тұрады деп есептегісі келетін, өктемдікті, өзгелерге күш көрсетуді жақтайтыны білініп тұратын әсіреңкілеу патриоттарға арналған. Халқымыздың гуманизмін автор осылай жеткізеді:

«Қатал шындық көңілімізді су сепкендей басты. Соғыс деген, соғыста жеңу деген осындай болады екен! Жеңу үшін біреулерді ұруың керек, тіптен өлтіріп тастауың керек ! Батырлар жырларында айтылатын қаһармандықтың екінші қыры қасірет болып шықты, жеңімпаздың салтанат құрып, даңққа бөленуі жеңілгеннің көз жасы мен аққан қанынан тұрады!»

Халқымыздың бірлігіне қайткен күнде де нұқсан келтірмеу керектігін, жеке басыңның намысын еліңнің абыройы үшін садақа қылып, құрбандыққа шалуға болатынын былай келтіреді:

«Өз-өзімнен, даладан, аспаннан, желден сұраймын – не істеу керек? Ұзақ ойланғаннан кейін бұл сұрақтың да жауабын тапқандай болдым – өз халқыңмен бірге болу керек! Халқыңды қорға, соның азаттығы мен бақыты үшін күрес! Бірақ, халықтың өзі бөлшектеніп, біреулері ақтарды, басқалары қызылдарды, енді біреулері ұлтшыл алашордашыларды жақтап жатқанда, қайтпек керек? Оның үстіне, бұл

жай ғана алауыздық емес, қарулы күрес, туыскандардың өздері бірін-бірі атып-шапқан қып-қызыл соғыс. Сонда, бір қазақ бауырыңның бақыты үшін екінші қазақ бауырыңды қолың барып қалай атасың?! Басым быт-шыт болып, жаным қиналды, бірақ сол сұрақтың жауабын таппай қойдым – бұрын да, қазір де! Бұл бүліншілік санама сіңбеді, жан дүнием қабыл алмады – мен үшін қазақтың бәрі бауыр, бәрі бір халық. Алайда, екіжүзді, зымиян саясатшылар арамызға іріткі салып, тұтастығымызды бұзудан аянбады. Бар қолымнан келгені – ақ па, қызыл ма, бай ма, кедей ме – бірде-бір қазақ баласына оқ атқан жоқпын.»

Адамзаттың асыл мұраты, халқымыз әу бастан өмірінің өзегі еткен, қай-қайсымыздың да сүйегімізге, қанымызға, жанымызға сіңіп, бойымызда тұнып тұрған, болашақта да сол күйі сақтала беретін ұлы қасиет – ізгілік туралы ойын былай ақтарады:

«Сұлулық әлемді құтқарады дейді.

Мына сұлулық әлемді қиратып, құртып жатыр.

Қазір, қартайған шағымда ойласам, әлемді сұлулық емес, мейірім құтқарады екен. Жаратқанның мейірімі, адамдардың мейірімі! Ал сұлулық адамдардың жан дүниесіндегі мейірімді оятуға қызмет етеді. Қараңыздар, әскери ұшақ қандай әдемі! Зымырандар ше? Көк жүзінде, шалқар мұхит төсінде самғағаны көз қызықтырады. Бірақ олар ажал себеді!..»

Ұлы Отан соғысы қазаққа керек емес еді, бекер барды, босқа қырылды деп білгішсінетін, ең болмағанда сол соғыста қаза тапқан әкелеріміздің мүбәрак қанын құрметтеуге өресі жетпейтін, адамның бойында намыс деген қасиет болатынын, кешегі қырғын соғыстан сәл ғана бұрынғы сұрапыл ашаршылықты, оның ізінше азды-көпті білімі бар оқыған азаматтарды – аға-әкелерін, әпке-аналарын шетінен тізіп әкеткен қуғын-сүргінді көзімен көрсе де ел шетіне жау келгенде үйінде тыныш жата алмаған ер-азаматтарымызды былай қойғанда екі мыңнан астам қызымыз өздері сұранып майданға кеткен себебін ұғына алмайтын, көкірегі қабылдамайтын, жүректегі жалыннан туа бітті ада, ата-бабамыздың асыл қасиеттері бойына жұқпаған, қаны азған, сатқындықпен астасып жатқан қорқақтығын осылай бүркелемек болатын көкжасық «ойшылдарға» былай жауап береді:

«Бұл соғыста бәріміз бауырласып кеттік, қарулас жолдас болдық. Біз – қазақтар, орыстар, ұлан-байтақ елдің барлық халықтарының өкілдері, тұтас алғанда совет солдаттары, майдандас жолдас болатынбыз және біртұтас Отанымыз – СССР-ды қорғау үшін соғыстық! Совет Одағын, орыс өлкесін қорғау арқылы өз жерімізді, өз халқымызды қорғадық.

Бұл қасиетті соғыс болатын! Осы соғыста төгілген солдаттың қаны – киелі қан! От пен оқтың сынағынан өткен солдат достығы да қасиетті!»

Қазір тірі жүргені Жаратқан Иеміз болашақ үшін садақаға шығарған боздақтардың, қызылдар қолдан жасаған екі бірдей ашаршылық пен қуғын-сүргіннен қырылып кеткен халқымыздың тең жартысынан астамының – сол кездегі сұрапыл құрбандықтың арқасы екені санасына жетпейтін, жетпіс жыл социализм дәуірін бекерге кеткен уақыт деп есептейтін, өзін-өзі сайлап алған «қатал қазыларға» кейіпкерінің аузымен былай деп уәж айтады:

«Ғасырға жуық ұзақ өмірімді екшей келе бір нәрсеге көзім жетті – қандай қанды тирания билік құрып тұрса да өмірдің аты өмір, жақсылық пен жамандық әрдайым қатар жүреді екен. Солардың қайсысы көбірек болды – зұлымдық па, ізгілік пе деген сұрақ тікесінен қойылса жауап беруге қиналар едім. Кімдер көбірек жолықты – жақсы адамдар ма, пасықтар ма? Бұл сұраққа бір жақты жауап беру мүмкін емес. Мәселе мынада, бір адам белгілі бір жағдайда өзін лайықты ұстаса, екінші жағдайда сол биігінде тұра алмауы мүмкін. Өмір сондай, адам баласы солай жаратылған, бұған ештеңе істей алмайсың. Өзгелерді сол күйі қабылдап, өзің де адам болып қалуға тырыссаң болды».

Алайда «тас түскен жеріне ауыр», біреудің қасіретіне екінші адамның, өзге халықтың жаны дәл өзіндей ауырмайды, оған бола өкпелеудің керегі жоқ, өмірдің шындығы осы:

«Ұлан-байтақ даламызды мекен еткен қазақтардың басына түскен ұлттық қасіреттер туралы тамағым қарлыққанша айттым. Олар тыңдауын тыңдады, бірақ иланыңқырай қоймады. Қазақтың басынан өткен қиындықтар туралы орыс пен неміске әңгімелеп отырып, олар үшін соның маңызы онша емес екенін түсіндім. Біз үшін ап-анық, жанымызды ауыртатын жәйттер оларға тарихтан тыс, күмәнді аңыз болып көрінеді. Санамды қамшымен осып жібергендей болды, қарапайым да қатыгез шындықты ұқтым: бір халықтың қасіреті басқа халықтар үшін әрі кеткенде жай ғана тарихи факт екен! Бір елдің қасіреті – өзгелер үшін қарапайым статистика!»

Қазақта тарих болмаған деп соғатын жалақорларға, тек хатқа түскен жәйттер ғана шындық, қалғанының бәрі бос сөз деп білетін қағидашыл әріп кеміргіштерге қатысты былай деп пікір білдіреді:

«Қағазға жазылған сөзді ғана тарих деп, жазылмаған әңгімені аңыз деп есептейтін тарихшылардың ұстанымына таң қаламын. Егер жай ғана ойланып, талдап қараса қағазға жазылған сөздің де бір кезде ауызша айтылғанын пайымдар еді. Кім жазды, қашан

жазды, жазылғанның бәрі шындық па? Ал егер жалған болса ше? Одан да сорақысы, осы сөздерді айтқан адам алдауы, қателесуі, немесе деректерді әдейі бұрмалауы мүмкін ғой?! Сондықтан архив құжаттарына алғаусыз сеніп, тарихты соларға ғана сүйеніп жазуға болмайды – бұл объективті емес».

Шынайы бостандық, халқымыздың, еліміздің тәуелсіздігі туралы толғанысы анық та қарапайым, ақылдымсудан, кемеңгерсуден аулақ:

«Жаңа заман келді. Біздің тәуелсіздік заманымыз. Тәуелсіз ел, азат халық болған қандай бақыт! Бірақ бізді, тартпаған азабы қалмаған қарттарды жас ұрпақ түсіне ме? Бөтенге кіріптар болмаған халықтар бұл қуанышымызға таңданатын шығар, бірақ басқа халықтың езгісінде болғандар түсінуге тиіс. Ешкімге алаңдамастан өзіміздің Алла-Тағалаға сыйыну қандай бақыт! Ана тіліміз бен төл мәдениетімізді сақтап, дамыту қандай бақыт!»

Өткенді түзетуге тырыспай, не нәрсені де сол күйі қабылдау керектігі жайында былай деп қорытындылайды:

«Бәрімізге, барша халықтарға ешкімнің мүддесіне тәуелсіз объективті тарих керек. СССР құрамында өмір сүрген жетпіс үш жыл қорқынышты қара түнек болғанымен, ол да тарих! Ештеңеге қарамастан өмір өз жолымен жүріп жатты, халық қиналса да тіршілік етті, қуанды, сүйіспеншілікке бөленді, бірнеше ұрпақ өсіп шықты. Көрнекті тұлғалар сол жылдары жасампаздықпен еңбек етті. Сондықтан әлемдік тарихтың хронологиялық тізбегінен бұл кезеңді сызып тастау немесе кесіп алып лақтыра салу ешкімнің қолынан келмейді, алайда ғылыми саладағы объективтілікке пысықрмайтын пысықтар неше түрлі бұрмалауға жол беруі ықтимал. Тарих «егер» дегенді білмейді, біздің «ұнайды – ұнамайды» деп берген бағамызды мойындамайды. Тарихты сол күйінде қабыл алып, талдап, түсіну және түсіндіру керек, жамандауға, сызып тастауға болмайды.»

Бұл күндері сәл нәрсеге өкпелеп, өзіне билік тисе қиратып тастардай жұлқынып, не болса соған басшыларды кінәлап шыға келетін «қайраткерлерге» сабыр айтады:

«Тәуелсіздіктің бас кезінде Қазақстан көптеген қиындыққа тап болды. Бұрынғылар қирауға айналған, жаңаның бәрі енді басталып жатыр. Экономика да, саясат та тығырыққа тірелді, адамдардың пейілі тарыла бастады. Іс жүзінде, коммунизмнің орнына капитализм келді. Халықтың мінез-құлқы өзгеріп кетті, қарым-қатынас басқаша сипат алды. Заманның қиындығына төзіп бақтық, өзгерістерді байыппен қабылдап, болашаққа үмітпен, сеніммен қарадық. Өйткені, барша халықтардың арманы – азаттық пен тәуелсіздік екенін түсінетінбіз. Ондай арманды қанша қиындыққа тап болсаң да

ештеңеге айырбастамайсың!»

Алла-Тағаланың әмірімен жаралған адамдардың бәрі түріне, тіліне, дініне, ұлтына, нәсіліне қарамастан тең құқықты екендігі, олардың бәрін бірдей қадір тұту керектігі туралы былай дейді:

«Жер-анамыздың бетінде өмір сүріп жатқан пенделердің бәрі бір-біріне туысқан, оларды өзіміз-өзгелер деп бөлмеу керек және соны сылтауратып өзара соғысуға болмайды деген адами даналықты араға ұзақ жылдар түсіп, көптеген қиындықтар мен сынақтардан өткен соң ғана түсіне бастадым. Бірақ бұл өте күрделі ұғым, ондай пәлсапамен өмір сүру көп адамның қолынан келе қоймас, сірә. Мүмкін бұл пәлсапаны жасы жүзге келгендер ғана түсінетін шығар?!»

«Адам – ардақты ат» деген гуманистік қағиданы автор шығарманың аяғында өз сөзімен былай түрлендіреді:

«Адамды ешқашан қорлауға да, өлтіруге де болмайды!

Өмірімнің қорытындысы да, айтатын өсиетім де осы.»

Өнер атаулының қай саласында да өмірге келген әр шығарма -адамзатқа жолдаған арнау. Қазақ қаламгері Баянғали Әлімжановтың роман-хикаясы оқу-тоқуды жиып қойып, өмірді интернет арқылы тануға біржола көшкен, адамның ішкі дүниесін, жан құбылысын мүлдем білмейтін, білуге тырыспайтын, тек сыртқы келбеті мен іс-әрекетіне қарап бағалайтын, өткеннің бәрін ертегі деп білетін жастарымызды қоса алғанда бүгінгі оқырманға да, күдігіміз басымдау болғанымен күндердің күнінде бастау-бұлағына қайта оралар деген үмітпен күтіп жүрген келер ұрпаққа да арналған толымды туынды. Сіздің де тұшынып оқырыңызға сенімім кәміл, құрметті оқырман.

Нұрлан Қами

Жазушы, аудармашы.

ӨМІР СҮРУГЕ РҰҚСАТ ЕТІҢІЗ!

Повесть

Жұмбақ бандероль

Генерал Янга Ли Мжанба арнаулы операцияны үш сағаттан соң бастауға бұйрық берді. Шайқас тағдырын қаланы жаппай бомбалау мен зеңбірек добы шешуге тиісті еді. Әдетте мұндай шабуылдан соң ешкім тірі қалмайтын.

«Қатал, бірақ солай болуы керек!» – деп ойлады іштей, елу жастағы сымбатты қолбасшы және шебер саясаткер. Үлкен креслоға шалқалай жайғасып, қымбат сигарасының түтінін армансыз будақтатты.

Үйретілген барыс сияқты адъютанты елеусіз ғана жылдам кіріп келген. Ол күтпеген, жұмбақ бір бандероль алып келіпті.

- Тексердік... Бәрі дұрыс, қауіпсіз! – деп мәлімдеді адъютант. - Беймәлім, құпия кәсіпқой біреу жіберіпті!

Генерал бандероль жіберушінің мекен-жайын шолып шыққан. Онда компьютермен былай деп жазылыпты:

«Саясаткер-генерал Янга Ли Мжанбаға! Жалпақ жаһандағы ар-ұят пен әділеттілік жолындағы күрескерден!»

Генерал жазбаны парактай отырып, әжуамен;

- Аузына келгенін оттайтын алаяқ па? Нонсенс? Жалған ұрандарға бейім және өзіне адал авангардистерді пайдаланатын абсолютті солшыл радикал ма?

Алайда ізінше түсі өзгеріп, беймәлім адамнан келген жұмбақ хатты зер салып оқи бастады. Жағдайды түсінген адъютант үнсіз ғана шығып кетті.

Магнасыз соғыс

Мистер Янга Ли Мжанба!

Менің хатыма таңғалмай-ақ қойыңыз.

Рас, сіз және сіз сияқтылардың бітіспес дұшпанымын, алайда кейде жалған достардың өтірігінен гөрі, дұшпандардың ащы шындығына құлақ түрген де дұрыс болмақ.

Өз басым ешқашан сізге бомба орнына бандероль жіберем деп

ойлаған емеспін. Алайда тағдыр деген қызық қой, мен жаралы жанымның сырын бітіспес дұшпаныма жайып салып отырмын. Неге дейсіз бе? Сәл шыдаңыз да, менің хатымды соңына дейін оқып шығыңыз, сонда бәрін түсінесіз!

Сіздің басыңызды ешкім толық түсінбейтін, толассыз сөз тасқынының астында сезім мен мазмұн елеусіз қалатын ию-қию көпірме сөзбен қатырмай-ақ қояйын. Таңғалдырарлық бір жәйт – жоғары білімі бар сыншылар ондай мылжың сөздерді кемел көркемдіктің үлгісі санайтын сияқты. Сонда олар қазіргі дәуірдің компьютерлер мен ғарыштық жылдамдықтың заманы екенін және адамдардың қалың кітаптарды оқуға, тарихи тұлғалардың тұрмыс-тіршілігін тәптіштеген немесе ойдан шығарылған көпіршік кейіпкерлердің түкке тұрмайтын ұсақ-түйек күйзелісін қаузаған жазбаларды парақтауға уақытының да, ниетінің де жоқ екенін білмей ме екен? Әлде олардың да талғамы нелеу ме? Жарайды, оларда шаруам қанша, мен сізге бәрін де халықтың қарапайым да дана түсінігіне сай айтып берейін!

Әлбетте, сізге өзімнің шын есімімді айтпаймын. Жалғандықтың өзімді мезі еткені де рас. (Десек те, өзіңіз де өмір бойы ойдан шығарылған, жасырын есіммен өмір сүріп келесіз ғой – Янга Ли Мжанба дегеннің жалған есім екені әммеге аян, жобасы, шын атыңызды өзіңіз де ұмытып қалғанға ұқсайсыз...)

Өтірікті екібастан жек көремін, сондықтан да кейбір детальдарды айналып өтіп, жаралы жан күйзелісімнің тарихын айтып берейін. Жалпы, менің ойымша, адамның тарихы дегеніміз жәй ғана өмірбаян фактілері ғана емес, оның жан дүниесінің тарихы.

Өзімнің шыққан тегім туралы бір ауыз сөз айтпаймын. Себебі сіздің жүгенсіз, жөнсіз ашу-ызаңыз менің түк жазығы жоқ туысқандарыма бағытталуы әбден ықтимал. Бір-ақ нәрсені айтайын, менің бойымда шығыстың да, батыстың да қаны бар. Мен қалыпты, дамыған демократиялық мемлекеттің білімді, еркін азаматымын.

Алайда болмашы мәліметтен мән тауып, өзім тұратын аймаққа зымыран жібере алатын сіз сияқты айлакер кәсіпқойға менің қай елде туғанымды, қай елде тұратынымды білудің қажеті жоқ деп ойлаймын... Сондай-ақ менің мамандығымның, тұрмыс-тіршілігімнің де маңызы шамалы. Сіз мені әлдебір діннің сойылын соғып, одан да жаманы сол үшін соғысып жүрген біреу деп ойлап қалмауыңыз үшін өзімнің діни сенімім туралы да ештеңе айтпаймын. Жок, менің күресімнің мазмұны мен мәні басқада!

Зодиак бойынша мен Таразымын, Жылқы жылы өмірге келіппін. Әділеттілік пен адалдықты шексіз сүйемін.

Қаршадай күнімнен бері көрген әділетсіздігім менің жұдырықтай жүрегімді тілім-тілім қылып жаралайтын. Жылдар өткен сайын ауыртпалықтар мені шынықтыра түсті, соған қарамастан жалпақ жаһандағы әділетсіздіктер мен зорлық-зомбылық бәрібір менің жан дүниеме қатты әсер етіп, ашу-ызамды қоздырады. Тіпті бізден шалғайда жатқан Шығыстағы жарылыстардың өзі менің жан дүниемде ізін қалдырды, сөйтіп әртүрлі сипаттағы зорлықшыларды бұрынғыдан да жек көре түстім.

Күндердің бір күні мені де әскерге шақырды.

Күні бойы медициналық тексерістен өтіп, сан алуан дәрігердің алдына бардық. Өзім танымайтын, әдемі киінген адамдардың алдында тыржалаңаш тұрудың ыңғайсыздығын сонда түсіндім. Күз болатын, әзірге жылу берілген жоқ еді, осылайша біз әскери мекеменің төменгі қабатындағы, жартылай подвал дәлізінде қалтырап тұрдық. Алайда сәнқой полковник те, суық еден де біздің азабымызды қаперіне алған жоқ. Сол сәттен бастап барлық әскери адамдарды жек көріп кеттім. Әскерге шақырушыларды басынбай, неге ыңғайлы жағдайда медициналық тексерістен өткізбеске? Сөйтіп шу шығарып едім, полковник мені балағаттап, психиатр дәрігерге жіберді.

Психиатрдың өзі біртүрлі адам екен. Қас-қабағы ісініп, мыжырайған, тершең. Менен «қандай түс көресің?» деп сұрағаны.

Мен оған өз күйзелістерім мен қиял-ғажайып түстерім туралы ықыластана айта бастадым. Себебі, бұған дейін менен ешкім де қандай түс көретінімді сұраған емес, тіпті, бұлайша көңіл бөліп, тыңдаған да ешкім жоқ еді.

- Түсінде Айға ұшасың ба? – деп сөзімді бөлгені.

- Ұшқанда қандай! Тіпті Айдан да әрі өтіп, бір кезеңде Марста, Юпитерде және Сатурнда сейілдеп жүремін!

Психиатр аузын ашып аңқайып қалды.

- Түсінде сұлуларды құшатын кезің бола ма?- деп сұрады бір кезде.

- Юпитерде юбка жоқ! Сатурн да да секссіз! – дедім де, ізінше: -Дегенмен түсімде Марстың тыржалаңаш сүйкімді қыздарын көрем... олар таң атқанша мені аймалаумен болады...

-Түсінікті! – Психиатр бірдеңені тоқтаусыз жазып жатты. – Ал түсінде соғысасың ба?

- Ия, соғысамын! – деп көтеріңкі дауыспен жауап бердім.

- Кіммен сонда?

- Жамандық жасайтындардың бәрімен!

- Оларды атасың ба?

- Жоқ, атпаймын! Мен оларды жарып жіберемін!

Психиатр менің жеке іс қағазыма «жынды» деп жазып берді.

Ал менің ойымша, психиатрлардың өзі жынды, өйткені жындылармен күнде араласып жүрген соң, олардың өзі де біртіндеп соларға ұқсай бастайтын сияқты. Сынықтан басқаның бәрі жұғады деген тәмсіл бар. Әлбетте, жындыханада рухы сау адамның болмайтыны түсінікті ғой...

Сөйтіп, мені басында әскери қызметке жарамсыз, ауру адам деп түйіндеді. Алайда көп ұзамай, таңғажайып жағдайда әскерге қайтадан шақырған. Біраз үйреткеннен соң түсініксіз де әділетсіз соғыс жүріп жатқан, жеңілуді білмейтін қиырдағы беймәлім бір елге жіберді. Қантөгіс пен күйзеліске, от пен түтінге толы сол бір бес жүз елу төрт күн мені керемет шынықтырды және біздің, яғни қарапайым халықтың үлкен саяси ойындардың қуыршағы мен құралы екенімізге көзімді жеткізді.

Сол қанды шайқастың ішінде басынан бастап қатты қиналдым. Рухани күйзеліп жүріп, соғыстың түкке қажеті жоқ қантөгіс екенін түсіндім. Ал біз, яғни адамдар, қанішер де құбыжық ажал машинасының жемі ғана екенбіз. Адам өлімін көп көрдім. Сол қантөгістің ортасында жүргенімізді Отан алдындағы борышты, жауынгерлік міндетті, бұйрықты орындау деп өзімізді өзіміз алдаусыратып бақтық. Алайда, бұл да бізді жұбатып, жан күйзелісін жеңілдете алған жоқ.

Бірде осы мәселе туралы командирімізге тікелей сұрақ қоюға тәуекел еттік. Мығым да сымбатты, басынан бақайына дейін соғысқа жаратылған майор бізді жартастар арасындағы алаңқайда сапқа тұрғызып, қаталдау дауыспен былай деген:

-Соғыс адам болмысында ежелден бар құбылыс! Кез келген еркеккіндікті біреуді бағындыруға, басуға бейім тұрады, ал қарсыласқан жағдайда оларды жояды, өз ұрығын сеуіп, өсіруге тырысады! Бір халықтың екінші халықты бағындыруға ниеттілігі де заңды! Себебі өмір дегеніміз – күрес! Ол заңды, кез келген күрестің мақсаты – қарсыласты жеңу немесе жою! Мұндай күрестерде тек мықтылар ғана жеңіске жетеді. Сондықтан теңдік, халықтар достығы туралы сан алуан жел сөздерге бола бас қатырудың қажеті жоқ! Керісінше, дұшпаныңа оқ жаудыр! Егер сен оны атпасаң, ол сені атады! Оның көзін жоймасаң, өзінді өлтіреді! Әлде бейкүнә адамдарды қайтіп өлтіреміз дегілерің келіп тұр ма? Қызметке кіріскен алғашқы кезде мен де солай ойлағанмын. Біздің адамдардың тұтас бір елді мекенді жойып жібергенін көргенде жылағаным да рас. Дегенмен отқа оранған сол қоныстың арасынан әлдебіреу оқ атып, досымды өлтіргенде, ондай аяушылықтың қажеті жоқ екенін түсіндім. Әлбетте, біздің жігіттер әлгі оқ атқан адамды бірден жойып жіберді.

Дұшпандарды адам деп ойламай-ақ қойыңдар! Оларды жаттығу полигонындағы нысана ғана деп қабылдап, өлтіре беріңдер! Адам дегеніміз –бар-жоғы ет пен сүйек қана! Ал сендердің міндеттерің – өздеріңді қырып кетпей тұрғанда сол нысананы алдымен жою ғана! Иә, иә, иә, адам дегеніміз – бар-жоғы бір қап ет пен сүйек, қан мен нәжіс қана! Солар барда, ол тірі! Өздеріңнің де сондай екендеріңді түсініп, аман қалуға тырысыңдар! Алда-жалда ондай бір қап ет пен нәжіс жарылса... құдай сақтасын! Сосын өздеріңді өздерің адамның жаны өлмейді, о дүние мен мәңгілік бар деп алдаусыратпай-ақ қойыңдар! Ол атымен жоқ! Ондай ойдың бәрі – өтірік, елес, адасу десек те болады! Өз басым адам өлімін көп көрдім, бірақ мәңгілік өмірді көргенім жоқ. Иә, төңірегіне бытырай шашыраған адамның еті мен қанын армансыз көрдім. Алайда рух, жан дегенді көрген емеспін! Міне, солай, өмір дегеніміз ет пен сүйектің өткінші ойыны мен саяси қантөгістің азығы – мағынасыз да қорқынышты нәрсе! Ха-ха-ха!

Командирдің қарқылдағаны соншама, жаңғырығы бүкіл тауға жайылған. Ол жынданғанша күлген... ізінше күлкісін сап тыйды... Ал біз түк түсінбей қалдық. Сол сәтте снаряд па, мина ма, әлде базукадан атылған граната ма, әйтеуір бір ысқырған дауысты естідік. Ізінше командиріміздің жерге құлап түскенін көрдік.

Оның басы жоқ !

Басы әлдебір жакқа ұшып кеткен сияқты!

Тым қорқынышты еді.

Мен үшін күні бүгінге дейін біздің батыр командиріміздің басы басқа елдің тау-тасының арасында тыным таппай домалап жүрген сияқты көрінеді. Кейде түсімде оның тау-тасты жаңғырта қарқылдаған ессіз күлкісін еститін кезім де бар.

Біз көпке дейін есімізді жия алмай қалдық. Оның ащы зардабы мен тіршіліктің ең басты сауалы көкейде тұрып алды: «командиріміздің айтқаны дұрыс болса ше?». Жанның өлмейтіні өтірік, мәңгіліктің жоқ екені рас болса, қайтып өмір сүрмек керек?! Әрине, ондайда бәрінің, бүкіл адамзат тарихының, тұтас өркениеттің мән-мағынасы да қалмайды! Онда осының бәрінің қажеті қанша? Мұндай тірлікте қандай мән, мағына бар?! Күреспен, күйзеліспен өмір сүрудің керегі не? Әлде ойыңа келгенді істеп, қолыңнан келгенше жындана берген жөн бе? Сонда, далбасаға толы осынау қу тіршіліктің мазмұны сол ғана ма?!

Содан бастап мен бір түсініксіз күйге түстім.

Бірақ, одан да басқа бір нақты сұрақ та күні-түні соңымнан қалмай қойды: «мұнда не үшін келдік және осындай қантөгістің қажеті

қанша?» Дені сау, жас жігіттер өмірдің рахатын көрудің орнына түк жазығы жоқ, өзіміз танымайтын адамдарды өлтіру үшін мұнда неге келдік? Бұл адамдардың өз отанында алаңсыз өмір сүруіне неге мүмкіндік бермейміз? Мен де, менің жауынгер достарым да соғысуға және осы елде жүруге құлықсыз. Сонда бізді қолымызға қару алып, қиырдағы елге келуге мәжбүрлеген кім? Оларға басқа адамдардың тағдырымен ойнауға, өміріне билік жүргізуге мүмкіндік берген не? Кейбреулер оны мемлекеттің мүддесі, саяси қажеттілік деп түсіндіруге тырысады. Алайда ол әділетсіздік қой! Ал ондай әділетсіздікті түзеу керек! Бірде-бір король, патша, император, хан, президент, қолбасшы өз әскеріне басқа мемлекетке басып кіруге бұйрық бере алмайтын етіп адамзатқа ортақ бір заң қабылдау керек. Ия, ешкімнің де басқыншылық соғыс жүргізіп, адамдарды, тұтас халықты қырып жіберуге правосы болмауға тиісті! Болды, бітті! Ал өз отаныңды қорғаудың жөні мүлдем бөлек, ол – қасиетті нәрсе!

Осы бір мәселе маған өнімде де, түсімде де, соғыс кезінде де, жаумен атысып жатқанда да маза бермейтін. Ысқырған оқтың, жарылған минаның даусы да, жаралылардың ыңырысығаны да, ажалды адамның соңғы демі де : «Осының бәрі далбаса! Далбаса! Далбаса!» деп тұрғандай.

Бір күні қантөгіс шайқастан соң жаралы бір дұшпан қолға түсті. Ол үлкен тастың түбінде жатқан. Автомат оғы кеудесін кесіп өтіпті. Біздің жігіттер қаза болған достарының кегін қайтару үшін оны өлтіруге бейім тұрған. Мен оларды сабырға шақырдым. Санитар әлгі адамға су беріп, жарасын танды. Бірақ, бәрібір тірі қалмайтыны белгілі еді. Жанына қанша батса да шыдамдылық танытты. Оның діндар адам екені және бақиға аттанар ең соңғы бақытты сәтін жігітке тән батырлықпен күтіп жатқаны айтпаса да белгілі. Санитар олардың тілін білетін, сөйтіп оған бірнеше сұрақ қойды. Бізбен не үшін соғысқанын, біздің солдаттарды бәрібір жеңілетінін біле тұра не үшін атқанын сұраған. Одан да бізге бағынып, бақуатты өмір сүргендерің дұрыс емес пе, деген. Жаралы адам осы сөзді естісімен көзі отша жарқылдап, қан түкіре отырып, үзік-үзік былай деген:

-Біз сендердің елдеріңе басып кірген жоқпыз... Біз өз елімізді қорғадық... Бар-жоғы...

...Басқалармен тең жағдайда, өз туған жерімізде...бар болғаны... тәуелсіз өмір сүруді қаладық... Ал сендер бізді бағындыруға...жойып жіберуге тырыстыңдар. Алайда ол ешқашан болмайтын нәрсе!

...Ол – әділетсіздік! Соны неге түсінбейсіңдер?!

...Әлдебір жатжерлік өздеріңді құлға айналдырып, бағындыру үшін үйлеріңе қару ұстап кіріп келсе не істер едіңдер?!

...Сендер заңға сүйеніп оқ атасындар! Ал біздің ұранымыз – әділдік қана!

...Сендер өздерің ойлап тапқан тәртіп үшін соғысасындар. Ол сендер үшін –тәртіп... Ал біз оны құлдық деп түсінеміз. Біз ар-ұят пен әділдік, еркіндік пен теңдік үшін соғысамыз...

...Айтты айтпады, бәріміз де қанішерміз! Естіп тұрсындар ма?.. Ұялмайсындар ма тіпті ? Әлде сендерде ар-ұят деген мүлдем жоқ па?

Осы сөздерден соң әлгі адам қайтыс болды...

Оның үстіне тас үйдік те кетіп қалдық.

Дегенмен өзіңнен қашып құтылу мүмкін емес қой. Әлгі адамның жаны шығар алдындағы ар-ұят, әділдік, бүкіл әлемді билеп алған тайталас пен жаппай қорқыныш, өшпенділік туралы айтқан сөзі маған қатты әсер етіп, есімнен шықпай қойды. Тіпті, арада бірнеше жыл өтсе де ара-тұра қан түкірген, алайда жеңілмеген, бұрын мүлдем жат бола тұра, бір-ақ сәтте өмір бойы жанымды кинайтын рухани серігіме айналған жаралы адамның қырылдаған даусы құлағыма келіп тұрады !

Мен – мүгедекпін

Сөйтіп жүргенде менің де уақытым келді. Аяқ астынан жараландым, тіпті оның қалай болғанын да түсінбей қалдым. Атысып жатқанбыз... Көздеместен оқ боратып жатыр едім, кенет көзімнің алды жарқ етті де, есімнен танып қалдым.

Есімді госпитальда жидым.

Бүкіл денем ауырып, қиналып жатыр екенмін. Бір бүйіріме аунап жатпақ болғанмын, бірақ орнымнан қозғала алмадым. Өз аяғым өзіме бағынбайды. «Жансызданып қалған шығар, қазір бәрі орнына келеді» деп ойлағаным есімде. Алайда олай болмады! Аяғымды сипамақ болып едім, алайда бір аяғым жоқ екен!

Сүп-суық терім бұрқ еткені. Зәрем ұшып екінші аяғымды іздемеймін бе. Екінші аяғым да жоқ! Екі аяғым да жоқ, бітті!

Зәрем ұшып, айғай салдым. Жылдам жеткен дәрігерлер мен медбикелер маған ине салып, сабырға шақыра бастады. «Тірі қалғаныңа тәубе де! Сені ажалдан әзер дегенде аман алып қалдық емес пе!» деген олар.

Олардың айтуынша, мина жарылғанда, екі аяғымды жұлып әкеткен. Көретін жарығым бар екен. Бронетранспортердің үстінде ессіз-түзсіз жатқан кезімде тауып алыпты. Жолдастарымның бәрі қаза болған. Мені де өлді деп ойлаған сияқты, сөйтіп көлікке апара бергенде, санитар менің тірі екенімді байқапты. Одан әрі – тікұшақ,

госпиталь және... мүгедектік!

Басында қорқынышты болды. Ондайды бұрын кім көрген?!

Өмірден түңілдім, өлгім де келмейтін. Үлкен шаһардың қак ортасындағы жартылай өлік, жартылай тірі түсініксіз құбылыстың өзі көзге өрескел еді. Бүкіл тағдырым талқандалды. Құрыдым, қоқысқа тастайтын жағдайда ғанамын деген ой келген. Бәрінен де бұрын «басқалар емес, неге мен осындай жағдайға түстім?» деген ой қинады. Біреудің азабында біреудің шаруасы қанша, адамдар менің арбамның қасынан көңіл бөлмей, өз беттерінше мәз болып, бақытты күйде күліп өтіп жататын. Алда-жалда көзі түскен біреу болса, ізінше көзін тайдыратын. Солардың бәрі мүгедекті аяды деп ойламаймын. Негізінде, дені сау, бақытты бәз біреулер мүгедекті көргісі де келмейді ғой. Түсініксіз ызадан қаным басыма тепті! Маған дені сау адамды көру ауыр, тіпті, өте ауыр соғатын. Қаным қайнап, «олар неге сау, ал мен не үшін мүгедекпін?» деп ызалана ойлайтынмын. Көңіл түкпірінде дені сау адамның бәріне азап, мүгедектік тілейтінмін. Тек сонда ғана әділдік болады, маған ешкім менсінбей, мүгедек деп қарамайды!

Өзімді мүгедек қылған дүниені ит етінен жек көретінмін!

Мегаполистің тура ортасына ірі калибрлі пулемет орнатып, адамдардың бәрін аяғынан атып, немесе снаряд пен минаны аямай жарып, жер шарын мекендейтін бүкіл адамдарды, бүкіл халықтарды өзім сияқты аяғы жоқ мүгедекке айналдырғым келді! Осылайша жастығымды өртеп, арманымды жермен- жексен еткен әлемнен кек алғым келетін.

Алайда уақыт өте келе тағдырыма бой сұндым, сабырға келдім, өйткені ол үшін адамдардың да, тұтас халықтардың да еш жазығы жоқ екенін түсіндім. Сөйтіп, іштен тынатынмын, мүгедек арбасы менің тұрақты мекеніме, қорғанымға айналды.

Өмір мен өлім туралы кітаптар оқып, тіршіліктің жалғандығы мен өмірдің мәні туралы ойланатынмын. Осы бір бақилық мәселе туралы жазылған нәрсе де, айтылған нәрсе де ұшан-теңіз! Адам белгісіздіктен келеді, белгісіздікке кетеді. Жалған дүние адамзаттың еркінен тыс жардан ұшуға жақындап барады! Ең соңында ақырзаман келіп, бәрі бітеді! Осылайша адамзаттың көпғасырлық тарихы, дүрілдеген өркениет күл мен қоқысқа айналмақ! Демек, айтты айтпады, тіршілік деп аталатын осынау жалған процестің ешқандай мазмұны жоқ екен! Сондықтан, ондай жалған дүниеде өмір сүрдің не, өмір сүрмедің не! Күркеде өмір сүрсең де, алтын сарайда тіршілік етсең де бәрібір емес пе – ұшқыр уақыт бәрін де жұтып қояды!

Осындай ойлардың азабынан кейде тіпті өзіме өзім қол салмақ та

болдым. Алайда болмашы күдік пен үміт қана тоқтататын. Жә, өзекті пендеге бағынбайтын мәңгілікті қоя тұралық. Бұл дүниеге келдің бе, демек адамша тіршілік ету парыз. Жаратушы, тағдыр, ғарыш, табиғат дейсің бе, өзің біл, әйтеуір бір құдырет өзіңе сыйлаған уақыт мөлшері – мәңгіліктің қас-қағым ғана сәті – өз өміріңді абыроймен сүруге тиіссің. Ал осынау құпия, құдыретті жаратушыны көріп-білген ешкім жоқ. Одан гөрі, қолымыздан келетін, өзіміз әділет пен ар-ұятқа сай шешім шығара алатын сауалдардың жауабын іздеген жөн сияқты. Өйткені, қалай десек те мына тіршілікті қайда, қалай өткізудің айырмашылығы бар. Алда-жалда оған келіспесеңіз, өзіңізді қайнаған тіршіліктің ортасында мүгедек арбасында отырған бейшара есебінде сезініп көріңіз! Жок, генерал Янга Ли Мжанба, әрине сіздің өз қолыңыздағы билікті, заңғар кабинетіңіздегі ыңғайлы тағыңызды мүгедек арбасына айырбастағыңыз келмейді. Ал, бірақ, солай етсеңіз, әділдік болар еді -ау! Сіздің де өзіңіздің бұрынғы қарулас досыңыз, солдатыңыз –менімен қатар отырып, тағдырдың ауыртпалығын бірге кешуіңіз жөн еді !

Сонымен, мен ой кешіп, өмір сүрдім. Көп ой түйіндедім. Әділет пен ар-ұят туралы қинала, үздіксіз ойладым. Өзіме өзім қатал сұрақ қоятынмын – «өркениетті, жоғары білімді саясаткерлердің ар-ұятты ұмытып, осындай әділетсіз әрекеттерге баруының себебі неде?»

Жер-жаһандағы барлық әділетсіздіктер мен арамза адамдарға қарсы күресуге тиістімін деген ойым нығайған үстіне нығая түсті!

Мұның бәрі қашан басталғанын да білмеймін. Жобасы, бұл туа біткен сияқты, өйткені, ес білгелі осындаймын. Мен мұны қазірдің өзінде бір ауыз сөзбен түйіндеп атай алар емеспін. Ол – әлдебір тылсым, анық айқындалмаған, адамның қалыпты мінез-құлқы мен психикасының ауқымына симайтын ұғым. Есімді білгеннен бері, өзіме қатысы болсын-болмасын, кез келген әділетсіздік пен арамдықтан жаным түршігетін. Ондай әрекеттер ашу-ызамды тудыратын. Ол аз десеңіз, бір-біріне тілімен аяусыз күйе жағып, қаралап жатқан адамдар да жынымды келтіретін. Сол сәтте оларды қолма-қол жазалағым келетін. Тіпті шектен шығып кететінмін. Ашу үстінде оларды ойша қырып-жоятынмын немесе құдайдың оларды аямай құртуын тілейтінмін.

Алайда, әділет үшін айта кетуге тиістімін, алда-жалда әлдебіреуге жамандық жасап, соңынан қатты өкінген және кешірім сұраған адамдар болса, ондайларды түсінетінмін және оларға іштей кешірім жасайтынмын.

Біздің бір беймаза, ұрыншақ командиріміз болды. Біз, солдаттар оны ұнатпайтынбыз, тіпті іштей жек көретінбіз. Капитан погонын

жарқыратып, өзінің бізден артықшылығын паш етуге ұдайы тырысып жүретін кісі еді. Табиғатынан әскери сол адам аптап ыстықта солдаттарды жүгіртіп, қинағанды ұнататын. Алда-жалда біреу біздің жаттығу полигонында емес, соғыста жүргенімізді айтса, аузына келгенін айтып боқтайтын, ол аз десеңіз, бұрынғыдан да қинай түсетін. Мен қашанда адамдар арасындағы теңсіздікті жек көрдім, сондай-ақ басқаларға жоғарыдан қарап, билік жүргізуге тырысатындарды ит етінен жек көріп, өлтіргім, күл-паршасын шығарғым келетін және күлін желге ұшыруға әзір тұратынмын. Ал әлгі капитан тура сондай адам еді. Шайқас кезінде қолға түскен дұшпанның автоматынан оны жайратып салуды ұзақ ойлады. Әлбетте, мен олай жасамас едім, бұл менің әділет сүйгіш жанымның қайнаған ызасы ғана. Бірде аяқ астынан болған шайқаста ол ауыр жараланды. Қанға бөгіп, шалкасынан жатқан қалпында көгілдір аспанға ұзақ, тесіле қарады. Сол кезде оның көзінен ауыр мұңды байқап, денем түршікті. Іштей аяп кеткенім де рас. Онымды байқап қалған капитан мені өзіне шақырды. Жанына барған кезімде қолымды қысып, досжар райда күлімсірегені ғой. Оның күлгенін алғаш көргенім осы. Мен де жылы рай таныттым.

-Ал, соғысып болдым! Көп ұзамай ана жаққа барамын!- деп, капитан аспанға қарата иегін қақты.- Жігіттерге айт, қатаң талабым үшін кешірсін! Біздің жұмыста қаталдықсыз болмайды! Соны түсініңдер де кешіріңдер. Артымнан жаман сөз айтпандар! Жасай беріңдер, жігіттер!

Оның сөзіне бас шұлғи бергенім есімде. Жүрегім елжіреп, оған деген бұрынғы жеккөрініштен түк те қалмады! Оны қатты аяп кеттім және тірі қалуын тіледім. Сөйтсем, қанша жек көрсек те, ол да адам екен, біздің қарулас, ержүрек досымыз екен! Капитан маған қарап тағы бір күлімсіреді де, о дүниеге аттанып кете барды.

Біз оны ұзақ уақыт жақсы сөзбен еске алып жүрдік. Оған деген бастапқы жеккөрінішіміз үшін ұялғанымыз да рас. Міне, ешқандай ауқымға, ақылға, қисынға сыймайтын өмір деп аталатын құбылыс осындай!

Мен әлемдегі ең биік нүктеге, Джомолунгма шыңына, тіпті ғарышқа шығып алып, өзімнің жанайқайымды бүкіл адамзатқа жеткізгім келеді. Иә, үнімді жекелеген мемлекеттер мен халықтар ғана емес, барша адамзаттың естуін, түсінуін қалаймын.

Дүниені мекендеген адамзат! Не үшін бір-біріңе жамандық жасайсыңдар, не үшін бір-біріңе оқ жаудырасыңдар, жан дүниелеріңді жаралайтын ауыр сөздер айтасыңдар, мән-мағынасыз соғыстарда бір-біріңді не үшін қырып-жоясыңдар? Әлдебір халықтың екінші

бір халықты құлға айналдырып, жеріне басып кіретіні, өз құзыретін күштеп енгізетіні, билеп-төстейтіні неліктен? Токтаңдар, адамдар! Өздерің де өмір сүріңдер, өзгелерге де өмір сүруге мүмкіндік беріңдер! Өйткені барлық адамдардың тағдыры өзара байланысты, шексіз де шетсіз ғаламда Жер планетасы деген бір ғана ортақ кеме – мекеніміз бар. Ал мейірімді Жер-ананың адамзаттың энергетикалық және физикалық негативін көтере алмауы да мүмкін ғой! Нағыз ақырзаман сонда келмек! Шынайы достық тең праволылар арасында ғана болмақ, ал нағыз еркіндік өзгелердің азаттығын сыйлаудан басталады. Ал әрбір адам жалпы адамзат бақытты болған кезде ғана шынайы бақытқа бөленеді!

Алайда бұл ойлар жан дүниемнің ізгі бұлқынысы ғана екенін жақсы түсінетінмін. Шынтуайтына келгенде өмір, тарих басқаша болатын. «Сонда бұл адамзаттың баламасы жоқ, мәңгілік ауыр тағдыр жолы ма екен?» деп күңіренетінмін іштей. Әлде өмірді тазарак, жақсырақ етуге тиісті дәрежеде тырысып жатқан жоқпыз ба?

Сөйтіп, ұзаққа созылған ауыр ойлардан, рухани күйзелістен соң мен берік те түбегейлі шешімге келдім – дүниені барша жамандықтан арылтып, әділет жолында ымырасыз күрес жүргізу керек!

Сонда қайтіп?

Арамзаларды құрту арқылы ма? Қанішерлер мен оңбағандарды өлтіру керек пе?

Маған салса сөйтер едім! Қиялымда азғындардың бәрін құртатын сан алуан жаңа қару мен тәсілдер ойластыратынмын.

Десекте, ондай күрестің мән-мағынасы қандай? Олай жасасаң өзің де қаныпезерге, адамзаттың жауына айналмайсың ба?!

Алайда кек қайтарғысы келетін және барлық оңбағандарға да бақытсыздық тілейтін жаралы жанымды қайда қоямын ?

Осы бір сауал мені ұзақ уақыт қинады.

Өшпенділік пен ұят

Бірде арбаммен жолдан өтіп бара жатыр едім. Алайда үлгере алмадым. Бағдаршамның қызыл түсі жанды. Жасыл түсті асыға күтіп тұрған машина орнына қозғала берді. Сөйтіп мені қағып кете жаздап, әзер тоқтады.

-Оңбаған, қарғыс атқан мүгедек! Жындымысың?! – деген тұрпайы сөз естідім. Бұрылып қарасам, жүзінен ызғар төгілген біреу.

-Аяққа оралып, дұрыс адамдардың қалыпты өмір сүруіне кедергі келтірме! Сенің орның – қоқыс жәшігі !- деп айғайлады әлгі сабаз.

Әупірімдеп жүріп жолдың келесі бетіне шықтым. Ашуланғаным

сонша, әлгі оңбағанды аяусыз сыбап, соған қарата бір түкірдім. Сөйтіп, сабама түсіп, әрмен қарай жылжығанмын. Кенет әлдекім сыртымнан бас салып, қылқындыра бастағаны. Көз алдым тұманданып, есімнен тануға айналдым. Сол кезде әлгі қылқындырған адам мені босатып, арбамды төңкере бастады. Жандалбаса тыныс алып, өзіме өзім келдім. Жанымыздан өтіп бара жатқан адамдардың бірде-бірі оқиғаға араласқан жоқ. Тек бір сәтте ғана:

-Қайтып дәтіңіз барады! Кәне, жоғал, оңбаған!- деген әйелдің ащы даусын естідім.

Бір сәт жанымның тынши қалғаны. Артыма бұрылып қарасам, әлгі қылқындырған жүргізуші боқтанып, жұдырығын түйген қалпында мені қорғаған сымбатты да орта жастағы әйелге ентелеп барады екен. Қолымнан түк келмегеніне қатты күйіндім. Ал әйел болса сәл шегініп барып, сөмкесінен газ балонын шығарып, әлгі семіз жүргізушінің бетіне бүркіп жіберді. Жүргізуші болса демін ішіне тартқан қалпында бірден босаған қап сияқты салбырап, жол жиегіне құлап түсті. Әйел менің арбамды итеріп, асығыс-үсігіс:

-Тезірек кетелік! Біраз жатқан соң өз-өзіне келеді оңбаған! Қандай жауыз адам! Ұят дегенің мүлдем жоқ. Тым құрымаса өзінен-өзі ұялса ғой. Амал не, адамдық келбетін жоғалтқан мұндай оңбағандар баршылық! Солардың көбінің ар-ұяты қайтадан оянса, өмір де жақсарар еді-ау!- деді.

-Басынан бір тебіңізші! Мен үшін!- деп өтіндім.

Туфлиінің үшкір басына бір қараған әйел басын шайқады.

-Болмайды! Олай жасасак, біздің өзіміздің оңбаған болғанымыз! Өшпенділік пен кек қайтару жақсылыққа апармайды! Соны ұмытпаңыз және өзіңізді-өзіңіз сақтаңыз!

Мен батыл да мейірбан әйелге алғысымды айттым. Ол қолын бір бұлғап, өз жөніне кетті. Алайда, оның ерекше қызулықпен айтқан қуатты сөзі менің жан дүниеме жазылып қалды.

Болған оқиға туралы ұзақ ойланып, адамның ар-ұяты туралы түйін жасадым. Өйткені, ең ауыр жаза – ар-ұят азабы екені белгілі! Ұят дегеніміз – күрделі құбылыс, ол жан дүниенің терең түкпірінде жатады, оны көзбен көріп, қолмен де ұстай алмайсың, мүлдем лақтырып тастау да, одан қашып құтылу, жасырынып қалу да мүмкін емес. Ұятты химиямен өлтіріп, радиоактивті сәулемен емдей алмайсың. Оған антибиотиктер де әсер етпейді. Ал ұят оянған жағдайда адамзатты жасаған жамандығы үшін қиналысқа түсіреді. Оны жеңудің бірден-бір тәсілі – ұяттан аттамау, жаман әрекетке бармау ғана. Рас, оны ішімдікпен немесе есірткімен баса тұруға болады. Бірақ, ол уақытша алданыш қана. Түп-түбінде ұят өртемей

қоймайды. Адам оны жеңуі мүмкін емес, ол ең соңында өз ұятымен бетпе-бет қалмақ. Ал егер ол жасаған қылмысы үшін шынымен өкінбесе, Жаратушыдан және ренжіткен адамынан кешірім сұрап, жақсы әрекеттерге бармаса, ұяты оны іштей мүжіп бітіреді!

Осы жағдайды жан-жақты талдай келіп, бұл кездейсоқ нәрсе емес деп түйдім. Тағдыр маған жол сілтеп, сабақ беріпті.

Оған қоса, дәрменсіздігім мен қорғансыздығымды ұқтырыпты. Осының бәрін жан-жақты ойлап-ойлап, мен өзіме өзім «енді не істеу керек?» деген сауал қойдым.

Нақты қортынды шығарып, әрекеттену керек. Сонда неден бастасам екен? Әуелі өзімнен бастадым. Алдымен өз бойымдағы қанішерлікті жоюға кірістім.

Ұзаққа созылған рухани және ой-сана арпалысынан соң таңдауым уға емес, дәріге түсті. Бұл менің ұлы жеңісім болатын! Ал өзін-өзі жеңе білгендер бәрін де жеңбек. Ұзаққа созылған ауыр ойлардан, рухани және интеллектуалдық ізденістерден соң жер-жаһандағы жамандықпен күресудің керемет тәсілін таптым. Алдымен адамдардың ұятын, әділеттілік сезімін ояту керек екен!

Алайда оны қалай жасау керек? Адамның бойындағы ондай сезімдер тереңде тығылып жатса не істеу керек? Ондай түйсік мүлдем болмаса ше?

Онда сезімге өте қатты әсер етіп, адамды ұялуға және әділет туралы ойлануға мәжбүрлеу керек деп шештім.

Мен ерекше ықыласпен химияны, кибернетиканы, электрониканы, нанотехнологияны зерттей бастадым. Сондай-ақ бактереологиялық һәм гендік қару жөнінде көптеген идеяларды биологиядан алдым. Ешқандай ұйымға кірмедім, ешкімге ойымды айтпадым, өз ісіме ешкімді араластырмадым. Сөйтіп қатал да әділетті, еркін де жасырын, жалғыз жортқан қасқырға айналдым.

Сөйтіп адамның ар-ұятын күшпен оятатын ерекше аппарат ойлап таптым! Оның әсерімен адам жасаған жамандығы үшін ұялады. Елеусіз де кішкентай аппарат Н-бірліктер бағыттайды. Олар өзін ұзақ ізденістер барысында тапқан және аса құпия ұстаған Х затымен бірлескенде өте құдыретті болатын. Болмашы мөлшерде адамның қанына Х-затын енгізіп, сосын оған ешқандай қашықтық пен кедергіге қарамастан бірден әсер ете бастайтын Н-бірлігін бағыттау керек. Ол адамның орталық жүйке жүйесіне, жан дүниесіне, рухына, биоөрісіне, аурасына, энергетикалық құрылымына, чакрасына, тіршілік орталарына, миына, қалай атасаңыз да өз еркіңіз, Н-бірлігімен бірге: «Неге ұялмайсың?! Не бүлдірдің? Тоқтат! Мұның әділетсіздік! Бірдеме жасамас бұрын алдымен ойланып ал! Оның зардабы туалы

ойлан! Осыншалықты арсыз болма!» деген қуатты бұйрық беріледі.

Сөйтіп адам көз алдымызда өзгереді. Өзінің әділетсіз әрекеттері мен жасаған жамандығы үшін ұялады. Ол өкінеді, ұят азабына түседі, барлық жаман ой-ниеттен бас тартады және барша халықты жақсылық жасауға шақыра бастайды.

Мұндай аппараттың бір кемшілігі – оның әсеріне түскен адам өзінің қылмысы, тіпті болмашы жаман әрекеті үшін өмір бойы бармақ шайнап өкініп өтеді және одан әрі болмашы күнәсі үшін ұяла беретін болады. Несі бар... бүкіләлемдік қырғыннан гөрі ұяттан қиналғаны дұрыс емес пе?! Мейлі, басқаларды құртып, ренжіткенше, өзінің рухани азабын кеше берсін!

Алдыма айқын мақсат қойып, қоғамға аса қатерлі адамдарға шабуыл жасап, олардың ар-ұятын оята бастадым.

Адамды өмір бойы ар-ұят азабына салу дұрыс емес деуіңіз мүмкін. Ол да рас шығар. Алайда, адамдарды аяусыз құрта бергенше, ондайлардың өз ұятына өртеніп, рухани азап кешкені дұрыс емес пе?!

Сондай-ақ өзімнің мүгедектерге арналған арбамның кез келген оңбағандар мен жауыздардың шабуылынан қорғаныш бола алмайтынын да көрген соң, өзіме қорған болатын ғажайып арба ойлап таптым. Оны маған әскери зауыттағы шеберлер өз жобам бойынша және арзанға жасап берді. Ол – төрт дөңгелекті, ұзындығы – бір жарым және ені бір метрлік, басқару тетігі, қолмен және аяқпен басатын қозғалыс педальдары мен тежегіші, шыны терезесі және күн сәулесі мен жаңбырдан қорғай алатын жылжымалы тенті бар арба. Отырғышының арқасы биік, арқаны, иық пен басты толық жауап тұрады. Қатты да тұтас каучук протекторлы жалпақ дөңгелектері бар. Дөңгелек тесіліп, желі шығып кетеді-ау деп қорықпайсың. Қаласаң, жұмсақ та жеңіл, ыңғайлы креслосын горизонталь бағытқа келтірсең, арба ұйықтайтын кереуетке айналады. Металл корпусына пайдаланылуы тек өзіме ғана мәлім, әртүрлі көлемдегі көптеген құпия тетіктер орнатылған. Оған қоса қырық сегіз сағат жұмыс істейтін үш батарея – аккумуляторы бар. Шаршаған немесе қалаған кезімде аккумуляторды іске қоссам, менің арбам электрдің көмегімен сағатына қырық шақырымдық жылдамдықпен зырлайды. Жүрген сайын өзіне қажетті электр қуатын да жинастыра алады. Осылайша арба үшін түннің қараңғысы да қорқынышты емес – оның жолын екі шағын, бірақ қуатты шам жарықтандырып тұрады. Оның үстіне ол екі орындық, өйткені бірге қыдырғысы келген сүйіктімді жолда қалдырып кете алмаймын ғой! Арба емес, кәдімгі жаяу әскердің машинасы дерліктей! Ол аз десеңіз, арба суға батпайды. Қажет еткен жағдайда қайықша немесе катерше жүзе алады. Мен өзімнің

ғажайып арбамды атақты Наутилуске еліктеп және өзімді осы арбаға отырғызғандарды ұмытпас үшін Янгалибус деп атадым. Янгалибус деген сөз бұл арбаны жасауға себеп болған генерал һәм саясаткер Янга Ли Мжанба дегенді білдіреді. Дайындаушылар арбаның тура есігіне латынша жазуы бар металл тақтайша орнатып берді.

Ғажайып тетіктер арбаның әр тұсына, әсіресе оның түтікті тетіктеріне сенімді түрде орналастырылды. Янгалибус ешкімге шабуыл жасамайды, тек қорғанады. Әрі шеберлікпен қорғана біледі. Алда-жалда әлдекім шабуыл жасаса, арба оны бірден сезінеді, оның қорғаныс тетіктері автоматты түрде іске қосылып, қарсы соққы береді. Сөйтіп шабуыл жасаушы өзінің сазайын тартады.

Әу басында Янгалибусқа жол полициясының екі сержанты мен капитаны қатты шүйліккені бар. Олар мені қаланың тура ортасында тоқтатып, жолдың жиегіне шығарды. Менімен ұзақ сөйлесіп, Янгалибусымды қозғалыс көлігінің қандай түріне жатқызуға болатынын ұғынуға тырысты.

- Ғажап! Өзі арба әрі квадроцикл немесе тарантас сияқты шағын машина ма? Осының қайсысына жатқыза аламыз?- деп таң қала сұрады капитан.- Мұны жол қозғалысы мен техникалық арсеналдың ешбір түріне жатқыза алмайсың. Мұндай көлік еш жерде жоқ!

- Бар! Бұдан былай болады! – деп қарсыластым мен. – Көлік туралы түсініктеріңізді кеңейткендеріңіз ләзім.

- Өйтуге болады ғой! – деді капитан.- Алайда бұл көлікпен қалай жүрмексіз? Мүгедек арбасы есебінде тротуармен бе, әлде транспорт құралы есебінде тас жолмен бе?

Сауал өзекті болатын. Оны әділдікпен шешуге тиісті едік. Алайда жігіттер Янгалбустың мәртебесін анықтарда біраз дау туғызып, мәселені қиындатуға айналды. Осының бәрі жүйкеме тиді. Сондықтан да олардың ұятын оятуға тура келді. Нәтижесінде олар менен бірнеше мәрте кешірім сұрап, құжаттарды заңдастыруға өздері кірісіп кетті. Солардың арқасында көлігім елдің жолдарымен, тротуарларымен емін – еркін жүріп, өзендерде еркін жүзе алатын болды. Тіпті, көңілдері майдай еріген тәртіп сақшылары бұрынғы райларынан қайтып, менің арба-қамалыма аспанда ұшуға рұқсат әпермекші болды. Бірақ одан ештеңе шықпады және оның қажеті де жоқ еді.

Осылайша менің Янгалибусым қозғалыс пен тіршіліктің заңды құралына айналды. Әлемдік мұхитта өзінің Наутилусымен еркін жүзген капитан Немо сияқты мен де өз Янгалибусыммен еркін жүре бастадым. Ал осы жас мүгедек әлемде төңкеріс жасамақшы – ау деген ой ешкімнің басына келген жоқ. Керісінше, адамдар мені

аяйтын, тіпті кейбіреулер өзін менің алдымда жазықты санап, жүріп-тұруыма көмектесуге тырысты, қажет кезінде арбамның тұтқасынан ұстап, тиісті жеріне итеріп те апаратын. Менің осылайша жүз отыз жеті адамның сана – сезімі мен ниет – пиғылын өзгертіп жібергенімді әлемнің барша генералы жабылса да таба алмас еді. Мәселе мынада – өзіме қажетті объект Янгалибусымның тұқасын ұстаса болды, мен бірден «Борджиа сақинасы» тәсілін қолданып, оған Х микробірлігін енгізетінмін. Сосын оған Н бірлігін қосатынмын. Сонымен мәселе шешілетін! Әлгі оңбаған ұяттан өртеніп, жасаған жамандығы үшін өзін жазғыратын және азапқа түсетін. Әрі онысы әбден өкініп, дұрыс жолға түскенге дейін жалғасатын. Осылайша бұрынғы қылмыскер күнәдан арылып, жақсылық жасауға кірісетін.

Тағдыр маған екі балдақ сыйлады, мен оны да кәдеге жаратуға тырыстым. Олар мен үшін жаттығу құралына және қаруға айналды. Арнайы тапсырыс бойынша маған бүктемелі түтік балдақтар әзірленді. Бір түтік екіншісінің ішіне еніп кететін. Соған орай оны ұзартуға немесе қысқартуға болатын. Оны сойыл есебінде пайдалануға да болатын еді. Ішкі түтіктің ұшы – үшкір, қажеттілікке орай балдақ найзаға айналады. Балдақтың өзінде шабуыл жасау мен қорғанысқа қажетті әртүрлі нәрселерді тығып қоюға болатын тесіктері бар, әлбетте оны құпияны сақтау үшін айтпаймын.

Мен бес жылдай азаппен күрестім. Орасан зор күш жұмсап, өзімді протезбен жүруге мәжбүрледім. Бейімделгенім соншалықты, билей де алатынмын. Мені ешкім де мүгедек деп ойламайтын. Алайда арбасыз және балдақсыз маған қиынға соғатын. Сондықтан оларды тұрақты түрде пайдаландым.

Сізге қызық көрінуі де мүмкін, алған контузиям да пайдаға асты. Мен медициналық мекеменің соған байланысты берген тиісті анықтамасын қажет адамдардың, әсіресе полицейлердің алдында шеберлікпен пайдаландым, сөйтіп олар мені жайыма қалдыратын. Контузиялы адаммен қандай әңгіме болмақ? Қоғам мен отбасы алдындағы жауапкершіліктен қашудың ең жақсы тәсілі – есі дұрыс емес, ауру адам болып көріну. Әлбетте ол – таптырмайтын психологиялық бетперде! Көзге елестетіп көріңіз, ешқандай жауапкершілігіңіз жоқ. Жасаған әрекетіңіз, қылмысыңыз үшін ешкімнің алдында жауап бермейсіз. Жұрттың бәрі сізді аяйды, қорқады, аулақ жүруге тырысады. Осылайша жазадан құтылып кетесіз. Рас, өзің сияқты ауру біреу жолығып қалуы да мүмкін, алайда, есі дұрыс еместер өзара тіл табысып, бір-бірімен түсінісе білетіні де белгілі.

Ал менің ашқан ең басты жаңалығым өзіме айрықша рухани күш

берді – мүгедек өзін мүгедекпін деп санамайды екен! Яғни, адамның тәні мүгедек болса да, жаны мүгедек емес! Рух ешқашан мүгедек бола алмайды. Әрине, Янга Ли Мжанба мырза, сіз оны түсінбейсіз. Өйткені өзіңіздің жаңашыл әскери идеяларыңыз бен басқыншылық сандырағыңыздың құрбаны болғандар туралы бір сәт те ойланып көрген емессіз. Ал егер соғыстан мүгедек болған ондаған, жүздеген мың, миллиондаған тағдырлар туралы ойлансаңыз, онда олардың емес, өзіңіздің мүгедек екеніңізді ұғынар едіңіз. Ия, ия, қалай десеңіз де өз еркіңіз, осындай қорқынышты да мүгедек ниеттерге бейім рух шынында да сау емес!

Кейде маған барлық адамдардың есі дұрыс емес, ал бүкіл әлем – жындыхана болып көрінеді.

Ал менің сырқаулы жан-дүнием осы есуас дүниені кезіп, қиналып жүреді.

Алайда, соның бәріне қарамастан, өзінің Моби Дик атты қанды құныкері – ақ китті іздеп, әлемдік мұхитты кезген капитан Ахав сияқты, мен де Янгалибусыммен дүниені шарлай бердім. Егер әділетін айтар болсақ, шын мәнісінде батыр капитанға тісін ақситып, ақ киттің өзі келген жоқ, оның соңына түскен капитанның өзі. Алайда Моби Дик менің тағдырымды тураған қанышермен салыстырғанда күнәсіз момақан болатын. Ал менадамдарарасында қатыгездік пен есуастықтың құрбаны әрі куәгері есебінде еркін жүріп, өзімнің кемтар кейпіммен-ақ олардың ар-ұятын ояттым. Ар-ұятынан айырылғандардың есін күштеп кіргіздім. Осылайша олардың жауыздығын жойып, ар-ұяты мен әділеттілік сезімі арқылы өзгерте бердім.

Данышпан қанышер

Алғаш рет мен өз әдісімді бірге өсіп, бірге оқыған Янус деген досыма қолдандым. Ол қиялшыл еді, адамзат үшін ұлы жаңалықтар ашуды және барлық дәуірлер мен халықтардың нөмірі бірінші тұлғасы болуды армандайтын. Әрине онысы маған ұнамады. Осы мәселе туралы алғаш сөйлескенімізде көп дауластық, ақырында бір-біріміздің бет аузымызды қан жалаттық. Кейіннен көндігіп, мұндай идеялар туралы сирек сөйлесетін болдық. Мейлі, қалай армандаса да өз еркі. Мен оның далбаса қиялына қосылуға тиісті емеспін ғой. Осылай шешкен мен оның тынымсыз ізденістерінен бойымды аулақ салдым. Ал оның қиялында шек жоқ еді. Не туралы айтса да, қандай іске кіріссе де оған міндетті түрде жаңалық ашып, дүниені таңқалдыру керек болатын. Оның шабытты шатпақтарын тыңдағанда, қазіргі замандағы барлық далбаса ойлар бір ғана соның басынан туды ма

деп қалатынымын. Ол қазіргі заманның күдікті былжырақтарының бәрін бойына жиған және соның бәрін асқан шеберлікпен өзгертіп, құлпыртып, өз сөзі қылып айта білетін көпірме плагиатор еді.

Янус бірде маған жылына он мәрте және табиғаттағыдан ондаған есе көп жеміс пен көкөніс алуға болатын әдіс ойлап тапқанын айтып мақтанды. Қызды қыздымен ол маған өсімдіктердің тұқымын рационалды және бактерохимиялық элементтердің қоспасы арқылы өңдеуді ойластырып жүргенін айтты. Нәтижесінде мүлдем басқаша мутант өсімдіктер пайда болмақ-мыс. Сөйтіп ол бүкіләлемдік нарықты арзан көкөніспен және жеміспен қамтамасыз етпек-мыс. Ең бастысы – сол жемістерге сіңдірілген әлдебір заттар клеткалық деңгейде психогендерге қатты әсер етіп, оларды белгілі бағдарлама арқылы басқаруға мүмкіндік береді екен. Ал ондай жемісті жеген халықтар біртіндеп тыныш та талғамсыз құлақкесті құлға айналып, заттың иесі, яғни досымның өзі берген кез келген бұйрықты сөзсіз орындай береді-мыс. Міне, осылайша ол дүниенің іс жүзіндегі жеке дара билеушісі болмақшы! Ал алда-жалда біреу қарсыласса оған ажал бұйрығын жібермек. Сөйтіп, ондай адамдар тыныш қана о дүниеге аттанып кете береді екен.

Қиялшыл досымның сөзі менің зәремді ұшырған. Алайда оның жүзеге асатынына сенбедім және ол тағы да далбасалап тұр деп ойладым. Менің бұл күдігім оның қанын қыздырды. Сөзінің дұрыстығын дәлелдеуге кірісті. Тіпті маған өзінің зертханасы, дайын өнімдері мен сол жемістерді жейтін екі қаңғыбасты да көрсетті. Ойын дәлелдеу үшін ол өзінің электронды арнаулы аппараты арқылы эфирмен әлгілерге құпия бұйрық жіберді, сөйтіп, қаңғыбас ер мен әйел шешіне бастады. Жартылай жалаңаштанып, көпшілікке, яғни маған өзінің ең ұятты мүшелерін көрсетіп сәл жүрді де, ашықтан ашық айналасуға кірісті. Ондайға қарап тұрудың өзі қиын еді, теріс бұрылдым. Менің жиіренгенімді көріп досым мәз болды.

- Жоқ, сен әзірге менің жаңалығымның құдыретін түсінбей тұрсың!- деді масаттанған ол. – Адамдар ауру мен ажалды, құлдық пен азып-тозуды өз ақшаларына сатып алады. Осылайша мен әлемдегі ең бай адамға айналып, дүниені уысымда ұстайтын боламын!

-Алайда мұның адамзаттың денсаулығына қауіп тудырып, дүниені құртатын нәрсе ғой!

-Дүниеге адамзаттың керегі қанша? Олар бізге пайда табу мен құлдану үшін ғана керек! – деп,есіре күлді Янус. – Жалпы өз басым адамдарды кейде аңқаулығы мен топастығы, жылдам алданатыны, өздерін алдап соғып басқарушылардың құлына айналатыны үшін жақсы көріп те қаламын!

Мен әлемнің тағдыры үшін үрейленіп, Янус пен оның жаңалығын қатты жек көрдім. Санамда бір ой жарқ ете қалды: ал, құтқар дүниені, оңбағандардан тазартып көр! Адамзаттың қатерлі дұшпаны мен оның жаңалығын тарамай тұрған кезде жоюды ойластырдым.

Байқатпай Янгалибусымның құпия қуысынан жасырын қаруымды шығарып, оларға қарсы бағыттадым. Мистер Янус пен оның екі қаңғыбасы отырған жерлерінде қатты да қалды. Ізінше кішкентай тетік арқылы Н-бірлігін бағыттадым. Сөйтіп бәрі өзгерген. О-о, ондайды көзбен көру керек! Жан-дүниесінде әділеттілік сезімі мен ұяты оянғанда, олар астаң-кестең болды. Янус өзінің бұйра шашты басын қос қолдап қысып, қатты қиналды. Тіпті сүйегі сықырлаған. Қаңғыбас ер мен әйел бірден киініп, ұяттан кірерге жер таба алмай, домалай берді. Сосын Янус зертханасын жемістерімен, бүкіл құжатымен түгел өртеп, Жаратушыдан өзінің құпия ойының әлемге таралмауын жалбарына тіледі.

Ақырында Янусты оянған ар-ұяты қатты қинап, ол өзінің екі қаңғыбасымен бірге дінге бет бұрды. Міне, ар-ұят жоқ жерде данышпандық пен жауыздық үйлеседі екен!

Осылайша мен алғаш рет әрекетке кірісіп, әділет жолындағы күрескерге, адамзатты құтқарушыға, ал сіздің түсінігіңізде сынақшы зорлықшыл адамға айналып шыға келдім. Алайда, бұлайша пайымдасак, сіздерді, жекелеген адамдардың ғана емес, тұтас халықтардың тағдырын сынға салған саясаткер генералдарды қанішер—терроршылар деуге болады ғой! Әрі бұл шындыққа барынша жақынырақ. Ақиқатында тазартамыз деген желеумен тұтас үйлерді, айлақтарды, елді мекендерді жойып жіберетіндеріңіз рас емес пе? Ал сіздердің артиллериялық және бомба соққыларыңыздан бейбіт халық қырылады. Ең қорқыныштысы — сіздердің қару-жарақтарыңыз кімнің кінәлі, кімнің кінәсіз екенін таңдап жатпайды. Осылайша бейбіт адамдар жаппай қырылады. Ал сіз сияқты жоғары мәртебелі адамдардан менің бір ерекшелігім, адамдарға бақытсыздық әкелген оңбаған адамдарды дәл тауып жазалаймын, нақты соққылар жасап, оларды күшпен болса да, ар-ұяты бар момын, бейбіт адамдарға айналдырамын.

Балама

Өз алдыма қойған міндеттерімнің жындылық сияқты көрінетінін де түсінемін әрине. Алайда менің әрекеттерімнің нақты пайдасы жан-дүниемнің ақылға сыймайтын бұлқыныстарын ақтайды деп сенемін. Расында да әділетті қорғауға бағытталған әрекет, тіпті кейде

жыңдылық сияқты болса да, салқын бейтараптықтан жақсы ғой. Менің әрекетім балама әрекет болатын.

Ал ол туралы ойлануға болады. Ой дүниесі деген—ғажап нәрсе, оған тереңдеп енген сайын небір ғажайыптарға, қарама-қайшылықтарға кезігесің. Өзіңіз айналаңызға қараңызшы, кейбір адамдар өзін әділет пен ар-ождан жолындағы күрескер етіп көрсетіп, билікті сынап, халық үшін ұран салады. Әрі билікті бүкіл бәленің күнәһары етіп сынайды. Бірақ, нақтылық жоқ. Бәрі де, тіпті сол биліктің өкілдері де осылай жасайды. Нақты жағдайдың нақты күнәһарын ешкім тап басып көрсетпейді, Одан әрі қараңыз. Міне, үкіметке қарсы күрескен, халықтың жоғын жоқтаушы әлгі күрескерлер сол биліктің өкілдерімен емін-еркін араласып, олардан қаржы, марапат алады және сол билікке үш мәрте басын иіп табынады! Міне, қандай альтернатива, қандай парадокс !

Пойыздағы махаббат

Бірде мен жүрдек пойыздың люкс вагонындағы екі адамдық купеде келе жаттым. Жол ұзақ болатын, жақсылап демалу үшін, көңілімді орнықтыру үшін әдейі осындай пойызды тандап алғанмын.

Бір кезде ол кіріп келді. Әдемі, жүзі нұрлы қыз! Амандасқаннан кейін былай деді:

- М-м... бұл пойызда әйелдерге арналған купе жоқ екен. Не істесек екен, әлде біреумен орын алмастырайын ба?

Жолсерік ондай мүмкіндіктің жоқ екенін айтты да, кетіп қалды. Сөйтіп, амалсыз жайғаса бастады.

- Әлденеге алаңдаулысыз ба?- деп сұрадым досжар раймен.-Сізді қорқытайын деген ойым жоқ. Ал бұл алаңдауыңыз көңілге небір ой салады екен.

Ол күлді...

Ақырын ғана:

- Жанмила Токанато! – деп өз есімін айтты.

Жанмило Токанато! Осынау сирек кездесетін есім менің жадымда мәңгілікке жазылып қалды.

Құпиялылықты сақтап, өзімнің жанама есімімді айттым.

Ол саяси және әскери тақырыптарға жазатын халықаралық журналист екен. Әңгімеміз жарасып кетті. Әрі қызық еді. Сөзіміз сөз бостандығына қарай ауған.

- Біз сөз бостандығын қалай түсінеміз?- деп сұрадым одан аңқаусып.

- Еркін де демократиялық ел азаматында сөз бостандығы болу

керек! Яғни ол өзінің ойы мен сезімін көпшілік алдында ашық, өзі ойлағандай етіп жеткізуге хұқылы. Бір сөзбен айтқанда, не дегісі келсе де өз еркі!

-Сонда не, адам аузына келгенін айтып, ойына келгенін істей беруі керек пе? Ал ондай сөз адамдарға қалай әсер етпек? Сол бостандық басқалардың хұқығын таптаса не болмақ? Адамның басқаларды қорлап сөйлеуге хақысы бар ма? Ал егер абсолютті сөз бастандығы басқалардың жек көрінішін, ашу-ызасын тудырса ше?

Жанмила менің сөзімді бөлмей, мұқият тыңдады. Оның жарқын көздерінде жылылық бар еді. Өз сөзімнің оған ұнағанын, көкейіне қонғанын сезіндім. Сондықтан серігіме ақылды да жақсы сөздерді айтуға тырыстым. Адаммен бұлайша ашық сырласпағаныма көп болған. Сөзім еркін құйылып қоя берді.

- Сіздер не үшін біреулердің жүйкесіне тиюлеріңіз керек? Сол сөздерің қалаларды жарып жіберуге әсер етуі де мүмкін ғой?- дедім мен. – Ақыл-ойға, сабырға сүйеніп сыпайы сөйлеуге болмай ма? Сіздер, журналистер бұрқанған дүниені тыныштандыруға тиіссіздер. Отқа май құюға хақыларыңыз жоқ. Жарты әлем онсыз да от құшағында! Тіпті погон киген кейбіреулер жер шарын жарып жіберуге де әзір отыр. Шыныңызды айтыңызшы, мәселен, Мұхаммед пайғамдардың суретін әжуалап салудың қажеті қанша? Меніңше, ол арсыздық қана емес, адамзаттың алдында жасалған қылмыс! Өйткені сол арқылы діни алауыздық туындайды. Сенсеңіз де, сенбесеңіз де өз еркіңіз! Бәрібір қасиетті түсініктерді қорлауға ешкімнің хақысы жоқ. Ал оның зардабы туралы ойланып көрдіңіздер ме, сөз бостандығының жанашырлары?!

Жанмила маған тесіле қарады.

- Айтқаныңызбен толық келісемін!- деді ол мұңды дауыспен.

Оның мұндай пейілі мені рухтандыра түсті.

- Ал біз ежелгі дәуір данышпаны Солонның: «Ештеңені шамадан артық жасауға болмайды» деген қағидасын неге ұстанбаймыз? Өйткені, мөлшерден артық пайдаланылған дәрі уға айналады ғой...

- Мен кейде адамзат бір шектен екінші шекке ойланбай ұрына бере ме деп қаламын, – деді ол ойлана.

- Ешкімге залалы тимейтін бір ғана абсолютті бостандық бар. Ол ар-ождан бостандығы!

-Шынында да солай ма, әлде жалпыға ортақ моральдың қандай да бір нормасы бар ма? Абсолютті бостандық дегеніміз арсыздыққа, бетімен кетушілікке ұшыратпай ма? – деп аяқ астынан сұрақ қойды ол.

- Жоқ, жоқ, жоқ! Керісінше, ар-ождан бостандығы адамдарды

ұятсыз, қате әрекеттерден қорғауға тиісті! – дедім мен қызбаланып. – Міне, біздің бәріміз де махаббаттан жаралдық. Махаббат дегеніміз – өмір. Барлық адамдар ғашық болады. Алайда сол сезім өзінің құпиялылығымен керемет. Өзіңіз ойланып көріңізші, өзін қадірлейтін қандай адам, қандай халық басқалардың алдында сүйісіп, төсек қатынасына бара алады?

Қыз ойланып, басын шайқады. Оның толқындалған шашы сезімімді тербеп, алысқа әкетіп бара жатқандай еді.

- Ал онда сондай жаман әрекеттер экранда, миллиондаған адамдардың көз алдында неге жасалады? Арсыздық деген сол ғой, біз әйелді қорлап, табан асты еттік. Жұрттың алдында тыржалаңаш шешіндіріп, оларды анайы түрде көрсеттік!

Жанмила үнсіз күрсінді. Мен де бір сәт үнсіз қалдым. Әрине, тоқтай қоюым қиын еді. Сөйтіп, ұят туралы әңгімемді басқа қырынан бастадым.

-Ал соғыс қаншалықты өшпенділік тудырады? Айталық, сіз соғыс туралы жазасыз... Соны әділеттілік деп санайсыз ба? Сіздің үкіметіңіз әлсіз халықтарды қырып-жою үшін бақайшағына дейін қаруланған, үйретілген әскер жібергенде, оны не деп жазасыз? Жас солдаттардың жігерін қайрап, отанына жеңіспен оралуды тілейсіз бе? Ал оларды соғысқа шығарып салған аналары да сондай тілек тілей ме?

- Анасы солдатқа басқа не тілеуі керек деп ойлайсыз? – деп, әжуалай сұрады ол.

- Сонда сіз әлгі әйелдер өз балаларының кісі өлтіруіне, өздері сияқты басқа аналарды жылатуға тілектес болып тұрғанын түсінбейсіз бе? Мәселе мынада, олардың жеңісі – басқаның жеңілісі, басқа халықтың қазасы! Ал сіздер мұны мақұлдап, тамашалайсыздар ма, саяси-әскери журналист Жанмила Токанато?

Әжуалы жүзі күрт өзгерген қыз бір сәт ойланып қалды. Мен де ойға баттым. Алайда жан -дүнием бір сәт жеңілдеп қалды.

Келесі кезекте біздің әңгімеміз қайтадан әйел мен еркектің қарым-қатынасына қарай ойысты.

- Бірде Мұхаммед пайғамбарға бір мұсылман келіп әйелімен ажырасатынын айтады, – деп мен тақырыпты күрт өзгерттім. Жанмила елең ете қалды. – Мінезі қисық дейді. Бірдеме айтсам, оны басқаша жасайды. Түзелетін емес, онан әрі шыдай алмаймын!

Жүзінен нұры төгілген пайғамбар былай депті:

-Жаратушы әйелді еркектің қабырғасынан жасаған. Ал қабырға қисық қой. Сондықтан, оны түзетем деп ойлама, сындырып алуың мүмкін! Әйелді ақылмен, табиғи қалпында ұстандар!

Мұсылман адам күліп жібереді де, пайғамбардың ойлы сөзін

түсініп, әйелімен татуласып, тыныш өмір сүреді. Демек, әйел өзінің табиғи қисықтығымен әдемі. Тек қана жасанды жолмен одан ары қисая көрмендерші!

Жанмила мәз-майрам болып күлді. Сол сәтте бұрынғысынан да сұлуланып кетті.

- Әйел мен еркек арасындағы тепе-теңдікті табиғаттың өзі қалыптастырған. Екі жарты – бір бүтін, бір-біріңсіз өмір сүре алмайды. Алайда, әрқайсысы өзінше көркем, яғни еркек – еркек, әйел – әйел болып қалуы керек. Жарасым сонда болады. Ал әйел еркекке айналса немесе керісінше болса, тіршіліктің табиғи барысы өзгереді.

- Табиғи қалпымда қалуға тырысамын!- деді ол әзіл-шыны аралас. Сол сәтте өз ойымның оған ұнағанын сезіндім.

Түн болып қалған екен. Демалатын кез келді. Сыпайылық жасап, шығып кеттім. Қайта оралсам, ол төсегінде жатыр. Жарықты азайтып, шәйнек пен стакандарды әзірлей бастадым.

- Жаман ойдан аулақ боларсыз деп үміттенемін, – деді Жанмила әуезді үнмен.

- Әрине! Менің ниетім – дүние жаратылғалы бері адамзат өміріне өзек болған ең жақсы ниет! – дедім, әзіл-шыны аралас. Ол маған таңдана қарады: – Мен сізді... қалаймын... – деп жалғастырдым. Қыз үнсіз қатып қалды. – ...Сізді төсегіңізде...кофемен сыйлауды...

Сөйтіп кофе демдей бастадым.

- Төсекке кофені таңертең ғана әкеледі!- деп күлді ол.

- Мен таңға дейін күте алмаймын! – деп, шаттана жауап бердім.

- Түнде – кофе?! Ұйықтай алмаймын ғой...

- Ал мен сіздің ұйықтамағаныңызды қалаймын!

Жанмила күле отырып стаканды қолына алды да, екеуміз бірге кофе іштік.

- Мазасыз түн болсын, – деп, жарықты өшірдім. Ол күлді. Мен де күлдім. Махаббатқа мас екеуміз үнсіз құшақтаса кеттік. Бір-бірімізді бауырымызға қысып, толқи отырып ұзақ сүйістік. Өмірдің ең ғажайып сәті еді ол! Ал маған тағдырымның ащы дәмін тағы бір татуға тура келді. Себебі, екі аяғымдағы протезді шешу керек еді. Протезімнен асығыс-үсігіс арылып, Жанмиланы бауырыма бастым. Ол бәрін түсінді. Бірақ сыр берген жоқ, мені бұрынғысынан да қатты құшып, көзін жұмған қалпында ынтыға сүйісе берді...

Ертеңіне ол пойыздан менен бұрын түсті. Телефон алмасып, кимай қоштастық, тағы да кездесуге уәделестік.

Жүрегімді қуаныш кернеді. Біраз уақыт өткен соң қайтадан телефон соқтым. Оның ырғақты да ерке дауысын естіп, махаббатын сезінгім келді. Алайда оның телефоны өшірулі болатын. «Байланыс

аймағынан тыс жерде шығар?» деп ойлап, оған әр сағат сайын телефон соқтым. Жауап болмады. Алаңдай бастадым. Біраздан соң менің қоңырауларымды көріп, өзі хабарласуға тиіс еді. Әрине, көңілі соқса ғана... Көңіліме күмән кіре бастады. Бәлкім, ол мені өз өмірінен мүлдем сызып тастады ма екен? Шынында да, гүлдеп тұрған қызға екі аяғы жоқ мүгедек не үшін қажет? Әлде оған бір сәт көңіл көтеру үшін ғана керек болдым ба? Бірақ ұпайым кеткен жоқ, деп өзімді өзім тыныштандырып та қойдым. Алайда бұл алдамшы күй еді. Расында оны шын сүйіп қалғанымды түсіндім. Алаңдай бастадым. Тосын бір жағдайға ұшырап қалмады ма екен? Мынандай сапырылысқан заманда небір оқиғаның болуы мүмкін ғой...

Өз қалама жеткен соң елдегі барлық редакциялардан, ғаламтор, анықтама бюролары арқылы журналист Жанмила Токанатоны тоқтаусыз іздей бастадым. Алайда ондай есім кездескен жоқ. Ол ізім-қайым жоғалды. Әлде ондай адам шынында да өмірде жоқ па екен?

Осылайша сүйіктім мені үлкен азапқа қалдырды. Ол өмірдің лас ағысындағы кәусар бұлақ суы сияқты, жансақтау бөлімінде жатқан науқасқа берілген оттегі сияқты жанымды жаңғыртып, сөніп бара жатқан нәзік сезімімді оятты. Сөйтті де ізім-қайым жоғалды!

Түйсік

Тағдыр маған ерекше түйсік сыйлады, ал адамзаттың сан алуан дұшпандарымен күрескен жылдары сол түйсігім барынша ширығып, шыңдала түсті. Мен оңбағандардың ниетін алыстан сезініп, қатерді, агрессияны және сымдай тартылған жүйкенің жасырын толқындарын бүкіл ішкі түйсігіммен андай алатынмын. Қаланың қайнаған тіршілігінде қалың топтың арасынан жауыздарды немесе қанішерді бірден анықтайтынмын.

Бірде іңірде өзімнің камал-арбаммен жағалауда отыр едім. Үйлеріне асыққан адамдар маған көңіл де бөлген жоқ. Қолмен басқаратын тетік арқылы баяу жылжып, батып бара жатқан күннің реңін тамашаладым. Аяқ астынан қасымда әлдебір қауіпті адамның барын сезе қалдым. Толқынысымды басып, жан-жағымды шолып шықтым. Көзімнің қиығымен артымнан келе жатқан бір дәуді байқадым. Ол маған бірден біртүрлі болып көрінді. Алдыма шыққан кезде оның жүрісі мен салбыраңқы түрінен қатерлі бір бәлені, тіпті ажал жүгін көтеріп бара жатқанын сезгендей едім. Бірден одан өзіме көмектесуін өтіндім. Алдымен селк ете түскен ол, біртіндеп маған жақындай бастады. Басқан қадамы да ауыр еді. Маған жақындай берген кезде оған бейбіт дауыспен тротуарға шығарып жібер дедім.

Жобасы, мүлдем біткен адамға ұқсамайтын сияқты, сөйтіп маған жақсылық жасауға кірісті. Янгалибусыма қолын тигізген кезде «Борджиа сақинасы» іске қосылған, ол оны байқаған жоқ. Мен оған ұятты оятатын Н-бірлігін бағыттадым. Кереметі сонда, ол менімен бірден сөйлесе жөнелді.

-Соғыс мүгедегісің бе? Әлде, еркін өмірдің... немесе жол апатының кесірі ме?

-Зеңбіректің жеміне арналған етпін! Ессіз оғыстың нәтижесі!- деп жауап бердім. Бұл сөзім оған ұнады!

-Ә-ә! Кел, екеуміз виски ішіп, әңгімелессек қайтеді?

Даусына қарағанда мен бас тартады деп ойлаған сияқты. Ізінше арбамды итере жөнелді.

Түнгі теңіз жағасында отырып екеуміз біраз іштік, ашық сөйлестік. Шын мәнісінде Н-бірлігі ар-ұятына әсер еткен ол еркін көсілді. Ал мен оны қоштай тындап отырып, жауыздықты жеңген әрекетіме шын қуандым. Сөйтсем, ол вокзалды жарып жіберуге келе жатыпты. Сол кезде аяқ астынан ар-ұяты ояныпты. Ол өзінің оңбағандығы мен ұятының азабы туралы айтты. Қатты толқып кеткені соншалықты, осыдан бастап мүлдем жарылыс жасамаймын, оқ атпаймын, тіпті шыбынды да ренжітпеймін деді.

-Болды! Осыдан бастап соғыспаймын! Бейбіт адамдарды қорғаймын. Ант етемін, бәрін де қоямын!

Осылай деген менің жаңа танысым ұзын сулығын шешіп, белдігінен бір пұттай жарылғыш алып шықты. Әлгіні бар күшімен теңіз тұңғиығына лақтырды. Оылайша қаһарлы қару суға батып кетті. Екеуміз де терең күрсініп, біраз виски іштік. Қатерлі қопарғышты жұтқан су мүлдем жарамсыз етіп тастайтынына жұбандық.

Тазалау тресі

Ғаламтордан ресми емес тазалық тресін аштым.

Бәріне жұмбақтау болса да түсінікті хабарлама жібердім:

«Барлық әділетті жақтаушыларға!

Міне, мына сайтқа жазалауға және ар-ұятын тазартуға тиіс адамдар туралы жазыңыздар!»

Сол-ақ екен, дүниені бүлдіріп жүрген, ұят азабын тартуға тиісті адамдар туралы толассыз хабарлар ағыла бастады. Адамдардың әділетке құштарлығы мен өзі сияқтыларды жазалауға құмарлығынан шошынып, қалтырап кеттім. Көп нәрсе жазылды!

Шын мәнісінде, планетаны тазартып шығуға, тіпті күніне жүздеген шаруа тындырсаң да, бірнеше адамның өмірі жетпейтін сияқты.

Адамдар бір-бірін нұсқап, көрсетіп жатты. Ол нұсқауларға ерсек, бүкіл адамзатқа ар- ұят азабын тартқызу керек екен. Тіпті кейбіреулер ар-ұят арқылы бүкіл дүниені жаңарту керек дегенге дейін барған. Жұрттың бәріне әсер ету керек деген! Таңдамау керек деген! «Қасыңызға жолаған кез келген адамды ұстап алып, оның ар-ұятын оятыңыз! Әркімнің ұялатын бір нәрсесі бар. Біз, яғни бүкіл адамзат былық-шылық пен күнәға батқанымыз сондай, жалпақ дүниені ұят арқылы бір мәрте тазалау жеткілікті бола қоймас!» деп, екілене жазыпты олар. Тіпті әлдебіреу ядролық, сутегі бомбасы сияқты «Ұят бомбасын» жасап, дүниені тегіс қамтуы үшін оны атмосферада жарып жіберуді де ұсынған.

Осылайша ар-ұяттың бұқаралық қару-жарағы өмірге келмек. Былайша, жақсы-ақ идея. Шынында да осындай бомба жарылысынан кейін барлық адамдардың ар-ұяты оянып, ізгі қалпына түссе, оны мақұлдамайтын несі бар?! Бірақ бір сұрақ туындайды. Ар-ұятпен тазалау – тоқталмайтын процесс. Алда-жалда адамды ар-ұяты өмір бойы қинай берсе, ол жантөзгісіз азап болмақ. Егер адам аздап қана ұялып, түзеліп, дұрыс өмір сүрсе, құба-құп қой. Жоқ, олай болмайды. Ұлы мәртебелі ұят адамды кез келген жерде, кез келген уақытта уысына түсіріп, жасаған әрекеті үшін қинай береді. Сондықтан оған жол бере алмаймын – менің ар-ұятым бейтаныс адамдарды бұлайша өмір бойы жазалауға жібермейді. Алайда адамдарды жеке-жеке ұялтып, үлкен нәтижеге жете алмайтыным да анық. Дегенмен аз да болса, түк істемегеннен гөрі пайдалы. Осылайша мен өзіме моральдық сұрақтар қоя отырып, жынды құмырасынан толық шығармай, ұятсыздықтың бетпақ келбетіне іріктеп, дәлдеп соққы беруді жалғастырдым.

Күреске толы осынау он жылдың ішінде басымнан не өтпеді дейсіз! Көп нәрсе көріп, көп адаммен кездестім. Менің науқастарымның арасында әртүрлі дүниетанымның, діннің өкілдері, мінез-құлқы, өмірлік тәжірибесі, білімі жағынан бір-біріне мүлдем ұқсамайтын адамдар болды. Алайда бәріне ортақ бір мін бар еді. Ол – әділеттілік сезімі мен ар-ұяттың жоқтығы. Жоқ, солардың бәрі өздерін өздері ақтап, ұятқа сай дұрыс жасап жүрмін деп есептейтін. Айтқандарына құлақ түрсең, солардыкі ғана дұрыс сияқты. Алайда көбік сөздің бәрін сырып тастап, мәселеге жіті көз салсаң, кез келген оңбағанның терең адамгершілік ұғымдарын өз түсінігіне икемдеп алатынын байқайсың. Хомо сапиенс аталатын кез келген саналы тіршілік иесі үшін адамдарды өлтіріп, тұтас халқтарды қыру, бөтеннің жерін басып алу қылмыс екені түсінікті ғой. Алайда оңбағандарды бетінен қайтару мүмкін емес, сондықтан олардың ар-ұят пен әділдікке байланысты

түсінігін күштеп оятатынмын. Мұндай емнен соң әркім өзін әртүрлі ұстады. Бақылау да қызық еді.

Мәселен, біреуі дінге бет бұрды. Дәрі-дәрмек жасап, сатудың құпия патшасы еді. Бір қарағанда адамдар үшін дәрі шығару – игілікті іс сияқты. Алайда сол дәрі-дәрмектің бәрі жалған болатын, әйтеуір, кейде ешкімге зияны тимейтін, ал, негізінен олар адамдарды байқатпай улап, сырқатын күшейте түсетін. Ондай адам тағдырымен ойнайтындарды ату керек қой! Алайда өз ызамды күшпен басқан мен оларға байқатпай Н-бірлігін жібердім. Сөйтіп әлгі адам өзгерді. Өзі жасаған дәрі-дәрмектің адамдарды толық емдеп жазбайтынын, жағдайларын болмашы ғана жеңілдететінін мойындады. Соның бәрі адамдарды өмір бойы дәріге тәуелді ету үшін жасалыпты. Осылайша байғұс науқастардың қаржысы олардың өндірісін күшейтуге құйылып жатыпты.

Бір жолы бактериология профессорын да ұялтқаным бар. Оны ұзақ есептен кейін эзер таптым және байқатпай қолға түсірдім. Ұяты оянған соң оның айтқан әңгімесі жантүршігерлік еді. Сөйтсек, соңғы кезде қатерлі аурулар туғызып, бүкіл адамзатқа қауіп төндірген көптеген бактерияларды ғалымдар қарсыластарын, яғни басқа халықтарды жаппай қырып-жою үшін саяси және әскери ведомстволардың тапсырысымен арнайы жасаған екен. Міне, мәселе қайда! Әлбетте мұндай жауыз ғалымдар ұяттары оянған соң бірден жындыханаға түсті.

Химиялық қалдықтардың, зауыттардың қауіпті минералдары мен газдарының ауаны, су мен жерді улайтыны әммеге аян. Олар тіршілікті құртады. Бүкіл планетаны көмірқышқыл газы торлап алған. Аспандағы озон қабаттары тесілген.

Ал біз болсақ, өзіміздің қылмыстық әрекеттеріміз туралы бас қатырып ойланбаймыз... Табиғатты, жалпақжаһанды бүлдіретінімізге, улап жатқанымызға ұялмаймыз...

Сөйтіп, мен жер-жаһанды уландырушылардың өзін ұят бірліктерімен уладым. Олар күрт өзгерді... Аса қатерлі зауыттарды, улы өндірісті жапты... Жаһанды тазарту үшін қыруар қаржы бөлді.

Әрине, магнаттардың, олигархтардың, саясаткерлер мен әскерилердің мұншалықты жаппай ес жиюы елеусіз қалмады. Қоғамның асты үстіне шыққан. Құдды жұқпалы ауру сияқты белгілі қайраткерлер бірінен соң бірі жұрттың алдында ақталып, өз әріптестерін әділет пен ар-ұятқа шақыра бастады. Ең биік деңгейде тексерулер басталды. Іске генерал Янга Ли Мжанбаның өзі, яғни сіз кірістіңіз. Өкінгендерді мұндай ауруды қайдан жұқтырдың деп тергей бастадыңыз. Иә, иә, адамдардың ар-ұятының оянуы тура

солай – психикалық инфекция ретінде қабылданды.

Өтірікшінің шындығы

Саясаткерлер қашанда өтірік айтқан.

Қазір де алдап жүр.

Мәселе олардың өтірікті шындай етіп айтуында.

Ең жаманы – сол өтірікке қоғам имандай сенеді. Тіпті алдануға бейім тұрады.

Тәтті өтірік тіршіліктің қатал ақиқатын әдемілейді. Өтірік пен мадақ – бір-біріне тығыз байланысты, егіз ұғымдар.

Агрессивті мадақ құдды сиқыр сияқты. Шабуылдаушының ниеті сырттай байқалмайды. Ал шабуылға ұшырағандардың көпшілігі абсурдтық мадақтаудың тылсым сырын ғарыштық абсолюттардан іздеп, өзінің ерекше жаралғанына күмәнсіз сенеді. Бір жағынан мадақ дегенің – жағымды құбылыс, бірақ оның да шегі бар. Ал егер ол адами түсінік ауқымынан тысқары шығып, қоғамдық құбылысқа айналса, саяси қызметке ұласса, онда – қатерлі трагикомедия.

Ал өтірік абсолютті теңсіздікке бейім, амбициялы менмен адамдарды іздейді. Мыңдаған күшті насихат құралдары арқылы әдейі жайылған өтірік тұтас қоғамды жаулап алады. Ал адамзаттың өзі қашанда сондай тәтті тілге сеніп, илануға бейім тұрады. Осының бәрін көргеннен кейін «өтірікпен және жалған мадақпен күресудің қажеті қанша?!» деп ойланатын кезің де болады. Егер адамдарға ұнаса, оны неге тоқтату керек? Өтірікті соғып, жағына берсін, соған сене берсін! Біздің онда қанша шаруамыз бар?! Адамды мадақ пен балдай өтірік шаттандырып тұрса, ащы шындықтың қажеті қанша? Ал мәселе мынада: біріншіден, өтірік – адам табиғатына жараспайтын жексұрын нәрсе, екіншіден, сол өтірік саясатқа ұласса тұтас ел, халықтың болашағы үшін қатерлі. Сондықтан өз елінің кез келген патриоты, еркіндік пен әділдікті сүйетін әр қайраткер, кез келген дені дұрыс адам барлық жерлерде өтірікті әшкерелеуге міндетті!

Бірде әлдебір үлкен де қуатты державаның президентіне әсер етудің сәті түскені бар. Қазіргі жай-күйіңізді түсініп отырмын, Янга Ли Мжанба мырза! Жобасы, мені өтірік айтып тұр деп ойлап: «Мына байғұсты қиялы қайда апара жатыр!-деп күлетін сияқтысыз. – Өйткені кез келген елдің президентіне жету үшін бірнеше күзеттен өту керек. Ол мүмін емес!»

Жоқ, сіз мені түсінбедіңіз, генерал! Маған президент мырзаның өзі келді. Тіпті, қуанғанымнан айғайлап жібере жаздадым. Бостандық күнінің құрметіне өткен мереке мен сейіл кезінде президент

нөкерлерімен, оққағарларымен бірге астананың бас көшесімен келе жатты. Адамдар оған қолдарын бұлағды. Ал президент болса көзі түсіп, көңілі соққан кісінің жанына кідіріп, бақытты бодандарының кейбіреуінің қолын қысты. Аяқ астынан өзімнің Янгалибус қамал-арбамда отырған маған көзін салғаны. Көзіміз түйісіп қалғанда мен оған жылы раймен күлімсіредім. Ол да жымып маған жақындады. Қолымды қысып, тағдыр тәлкегіне түскен мүгедек адамарға жағдай жасала бастағанын айтты. Үстінен қымбат иіссу мен шараптың иісі аңқитын. Сол кезде ол адам ретінде шынайы болуы да мүмкін, алайда оның да ар жағында адамшылықтан ада, мұқият бүркемеленген пиар-әрекет жатқан. Соны түсініп, қаным басыма тепті, тіпті өзіме өзім ие бола алмай қала жаздадым. Көкейімдегі ашу-ызамды бетіне былш еткізіп айтып салуға шақ тұрдым. Алайда күлімсіреп, басымды изегеннен арыға баспадым. Әрине, менің басымда бір ой болатын, сондықтан өзіммен бірге суретке түсуін өтіндім. Президент әдеттегідей менің бір қапталыма шығып, қолын арбама артты. Есебім дұрыс еді. Өйткені ол сияқты тәжірибелі де дарынды, өзінің танымалдылығын шексіз сүйетін адамның өз жарлығымен отты жанартаудың аузына барып, аман қайтқан соғыс мүгедегімен суретке түсіп, соғыстан зардап шеккен барлық мүгедектердің қамқоршы досы болып көріну мүмкіндігін қалт жібермесі анық еді. Алайда сол сәтте ол өзінің саяси тағдырында алғаш рет қателескен сияқты. Ол өмір бойы басқаларды қатырып алдап келген, ал қазір өзі біреудің алдауына түсіп қалды. «Борджиа сақинасы» аяусыз өз дегенін жасады, ал маған президентке байқатпай Н-бірлігін бағыттау қиын емес еді. Сөйтіп қоштасар сәтте түсі өзгеріп, көзіне жас алып, шын толқыған дауыспен: «Кешір солдат, әлемді күйретуші біз сияқты саясаткерлерді аяушылықпен кешір!» дегені ғой. Мен мақсатыма жеткенімді түсіндім. Ол менің қолымды қосқолдап ұзақ қысты және алақанында бір жылылық бар еді. Тіпті маған президент бүкіл планетадағы адамдардың жан дүниесін жылыта алатындай көрінді. Нөкерлері оны алып кеткен. Ал мен болсам осы оқиғаның қалай аяқталарын тағатсыздана күттім.

Көп ұзамай президент тікелей эфир арқылы бүкіл ел басшылығының алдында сөз сөйлеп, бүкіл ақиқатты ашып берді. Ол саясаттағы қатыгез, кейде өте қатыгез жасаған әрекеттері үшін бүкіл адамзаттан кешірім сұрады.

–Өз елімнің ұлттық мүддесін қорғай және сақтай отырып мен тұрақты түрде басқа елдердің, басқа халықтардың мүддесін аяқ асты етіп келдім. Ол – әділетсіздік әрі ұятсыздық!- деді, ағынан жарылған ол. – Әрине, өзіңнің ұлттық мүддең туралы ойлану керек,

бірақ басқаға залал келтіруге болмайды. Өйткені әлемдегінің бәрі өзара байланысты. Жеке дара қарастыратын бірде-бір ұлттық мүдде болмайды, бүкіл планетаның ғана проблемасы бар. Сондықтан барлық мемлекеттер мен халықтар бірлесіп, Жер шарының болашағы, адамзаттың тағдыры, алып планетадағы өмір туралы ойласуы ләзім. Біреулер өмір бойы бірдеңе жасайды, ал енді біреу оны жер бетінен жойып жібереді. Жоқ, бұл әділетсіздік! Қанішерлік! Оған қайтіп жол беріп жүр екенбіз?! – деп, өкінді ол.

Бүкіл басшылық таң қалған: Президент жынданып кетпеді ме екен?

Халық: «Біздің көсемдердің көзі ашылып, көкірегі оянды! Оларға аян келді! Олар рухани қайта түледі!» – деп, қатты қуанды.

Көп ұзамай президентті отставкаға жіберді. Ол әлемдік мұхитты, бүкіл құрылықтарды шарлап, қолында күші барларды әділеттілікке шақырды, өз сөзі арқылы олардың ар-ұяты мен аяушылығын оятуға тырысты. Бәрі де оған жаппай бас шұлғып, өздерінің айтқан сөзге келісетінін ұқтыруға тырысты. Алайда, артынан оны табалай күліп, өздерінің ұятсыз да әділетсіз істерін жалғастыра берді.

Конспирация

Янга Ли Мжанба мырза, сіз, жобасы, бұл сөзге әжуамен қарап отырған сияқтысыз. Оныңыз бекер... Мәселе мынада, дүниенің конспирация заңымен өмір сүргеніне көп болды. Барлық адамдар тылсымды, жұмбақ, бір-бірінен сақтанады және жасырынады, өз ойымен ғана өмір сүріп, соған орай төңірегінде не болып жатқанын біле бермейді. Ал ол маған қолайлы еді және осындай тобырдың арасында жасырынудың жартасты тау арасында жасырынудан оңайырақ екенін де түсіндім. Жасырыну тәсілдерін үйренуге тырыстым, шығыс пен батыстың, солтүстік пен оңтүстіктің құпия күрес тәсілдерін, жетекші әскери державалардың арнаулы әскерінің тактикасы мен стратегиясын зерттедім. Тағдырым маған шексіз қиял берген. Осындай тәсілдерді меңгергенім соншалықты, қасында тұрсам мені анамның өзі танымай қалар еді. Мен актерлық гримнің барлық тиімді тәсілдерін пайдаландым, жасанды шаштар мен бетперделердің бірде-бірінен бас тартқам жоқ. Алайда менің ең басты жаңалығым ежелгі дүние мен қазіргі заманның құпия білімдерімен байланысты және ол адамдарға әсер етуге бағытталған әрі өзімді өзім қорғауға арналған болатын. Әлбетте, жалпы жұртшылықтың қауіпсіздігі үшін ол туралы ашып айтпаймын.

Сөйтіп ғылыми және практикалық білімдермен, сондай-ақ

ғарыш энергетикасымен қаруланған мен миллиондаған адамдар мен полицейлердің, сан алуан тыңшылардың арасында еркін жүріп, әділеттің салтанат құруы жолында қажетті нәрсенің барлығын жасадым. Егер мен кек қайтарудың процестері туралы нақтырақ айтып берсем, төбе шашыңыз тік тұрар еді. Оның қажеті де жоқ. Әйтпесе, ол тәсілдер адамзаттың шынайы дұшпандарының оқулығына айналып кетуі мүмкін ғой, ал оның салдары өте қорқынышты!

Сан қырлы агенттер

Бірде пойызда бір адаммен бірге келе жаттым. Жетер жеріне жеткенше аузына бір дамыл болмады. Одан әңгіме сұраған ешкім жоқ, тек мені көрген бойда сайрай жөнелді. Жобасы, ішіне сыймай жүрген сөзі, көкейіне бүккен құпиясы мол сияқты. Жалпы, бір қызық нәрсені байқадым, адамдар, неге екенін қайдам, әйтеуір, пойызда кездескен бейтаныстарға көбірек ашылады.

Әлгі адам былай деді:

-Жаппай қырып-жоятын қару-жарақ іздеудің қажеті жоқ, қатерлі затты адамзаттың өзі ойлап тапты. Пайда келтіретін өркениеттің кез келген заты мақсатқа орай бұрмаласаң, одан да көбірек зиян шектіре алады. Мөлшерден тыс тұтынған дәрі уға айналады. Біздің жұмысымыздың негізгі тәсілі де сол.

-Есуастар барлық жерде бар. Әсіресе олар менмендік пен мақтаныш ұялаған жерде көбірек жүреді. Міне, біздің әрекет ететін жеріміз де сол. Амбициясы шексіз бір елде ең биік ғимараттардың ең сәнді ауданын салу жоспарланған. Басшылық ұлылыққа құмар еді және нақты жағдаймен санаспай, өзгелерден асқақ тұруға ұмтылды. Біз оған жол бере алмайтынбыз. Сөйтіп, құрылыстың ұзаққа созылуына, апаттар болуына, ең соңында ғимараттардың құлауына әсер етуге тырыстық. Ол үшін бригадаға өз адамдарымызды енгіздік, құрылыс барысында әлгі ақымақтардың қолында ғимарат емес, ешқандай жарылыссыз-ақ қираған үйінді қалды!

-Бір елде аса маңызды мемлекеттік нысан салынып жатқанда біз құрылыс материалдарының құрамына бояуға қосылған химиялық заттар араластырып жібердік, ал ол сол ғимаратта тұрған адамдардың денсаулығы мен психикасына кері әсер ететін. Нәтижесінде олар өздері де білместен біздің құлақкесті құлымызға айналды. Ол аз десеңіз, жаңа үйлердің іргетасына радиациялық заттар салынады, ал байлық пен арзан материал іздеуден басқа мақсаты жоқ ақымақтардың басына құрылыс материалдарының қауіпсіздігі туралы ой кіріп те шықпайды. Дұшпандық жасаудың басқа да

тәсілдері көп... Әсіресе олар «сеніп тұрсаң да тексер!» деген мәтелді естен шығарған елдерде тиімді. Біз ондай елдерді өнеркәсіптің арзан қалдықтарынан жасалған, денсаулыққа зиянды тауарлармен жабдықтаймыз. Біздің ойыншықтарымыздағы, ыдыстарымыздағы, тұрмыстық заттарымыздағы бояудың өзі де стратегиялық міндеттер атқарады – басқа елдер мен халықтардың денсаулығы мен өміріне химиялық әсер жоспарлы түрде жасалынуда. Сондай-ақ өте арзан бағамен жасанды тамақтар жібереміз. Ал нитраттарда өсіріліп, биоқосындылар сіңдірілген, түрлі улы химикаттармен өңделген көкөніс пен жеміс денсаулықты біртіндеп бұзады және біздің қарсыластарымызды ауруға ұшыратып, жояды. Ал сол елдердің бизнесмендері ойланбастан осы арзан да зиянды заттарды көптеп сатып алып, оны отандастарына саудалайды, өз халқының болашағы туралы ойланбайды да! Кереметі сонда, олар жарқыраған улы заттарды көргенде қауіпсіздік атаулыны естен шығарады. Осылайша біз олардың үй-жайларын өзіміздің стратегиялық сарбаздарымыз – тауарымыз арқылы толықтай жаулап алдық!

Оны тыңдап отырып, осындай қатерлі адаммен тағдырдың өзі жолықтырғанын түсіндім. Жылдам да елеусіз шабуылға жасадым. Ол үн-түнсіз бетін жастыққа төсеп алып, көз жасын көл қылды.

Пойыз менің станцияма да жетті. Асықпай шығып, үйіме беттедім. Жаңағы сөздерден ойым сан-саққа кеткен. Мұндай жауыздықты қалай жеңуге болады? Не істеу керек?!

Адамгершілік – жолы болмайтындардың үлесі ме?

Мықтылар бір қарағанда табысты көрінетін қызмет басқышының биіктеріне көбінесе өзгелерге әділетсіздік жасау арқылы жетеді. Әрине, мен басқалардың жетістігін қызғанатын мораль оқығыштардан емеспін. Жалпы, ар-ұят, адамгершілік туралы көбінесе жолы болмағандар айтады. Төңірегіңізге қарап, ақылға салыңыз, сонда сіз қоғамды жазғырушылардың жәй ғана ашулы адамдар емес, өмірде айтарлықтай жетістікке жете алмай ашынғандар екенін көресіз.

Билік, байлық, даңқ биігіне шығып, табыстан басы айналғандардың адамгершілікте жұмысы жоқ. Тіпті олар ар – ұятты табысқа жету жолындағы басты кедергі деп есептейді. Онда да ақиқат бар. Шынында да билік пен бизнестің ауыр жолынан өткен кезде көп жағдайда ар-ұят пен әділдік аяқ асты болып жатады. Алайда, сүрінсе болды, бірден әділеттілікті еске алып, өзіне жасалған қиянат туралы жалпақ жаһанға жар салады. Әлбетте, мен ондай екіжүзділерді жақтамаймын және сіздің де, өзімнің де ар-ұятымды босқа қинаудан

аулақпын. Алайда айтпай кетуге болмайтын қисындар бар. Сіздің қантөгісіңіз, Янга Ли Мжанба мырза, дәл осындай әділетсіздік пен ұятсыздыққа жатады.

Құдыретті қару

Ұзаққа созылған бітіспес айқастан соң мен бір-бірлеп барлық оңбағандарды түзей алмайтынымды түсіндім. Сіздің керемет үлгіңіз бойынша ар-ұяттың жаппай әсер ететін қаруын жасап шығаруға шешім қабылдадым. Ұзаққа созылған ауыр да азапты ізденістер мен ой еңбегінен соң ақыры $X+Y+N$ заттарының қарапайым қосындысын таптым. Аса құдыретті бұл қарудың кереметі – ауа арқылы әсер етеді. X түймедәрісіне жүз грамм Y қоссаңыз, бірден дыбыссыз реакция жүзеге асырылып, жаңа қосынды ауаға араласады. Сөйтіп, ол тұтас мегаполистің халқына әсер етеді. Ал шағын аппараттан N -бірлігін жіберудің түк қиындығы жоқ. Бірақ, ол қатерсіз емес. Көзге елестетіп көріңіз, миллиондаған қала тұрғындарының аяқ астынан ар-ұяты ояна қалса не болмақ? Бәрін тастап, ертелі –кеш тек қана ұяла берсе, оның ақыры не боларын ешкім де айта алмайды. Сондықтан мен алдымен өз сынағымды осындай жазаға ең лайықты саналатын саясаткерлерге жасап көруге ұйғардым. Бірнеше әрекеттен соң маған Парламент ғимаратына енудің сәті түсті. Күзетшілердің бірінен дәретханаға жіберуін өтінген едім. Ол менің арбамды есіктен өз қолымен өткізіп, дәретханаға дейін алып барды, мен қалғаны өз қолымнан келетінін айтқанда, қатты қуанып, қала берді. Сол кезде Парламентте сенаторлар мен үкімет мүшелері жиын өткізіп жатты. Бірден шешім қабылдап, сақтана отырып, құпия қоспамды жылдам әзірледім. Ол бірден желдеткішке жетті, оған N -бірлігін бағыттадым. Бұдан соң далаға шығатын есікке беттедім.

Ал содан кейін не болды дейсіз ғой. Сұмдық болды! Мәжіліске қатысқандардың бәрі өздері жасаған қылмыстары үшін жұрт алдында өкініш білдіріп, жаппай отставкаға кетіп жатты. Оларды оянған ұяттары жеп қойды!

Бірнеше аптадан соң мен қатерлі қару сатушыларды таптым. Ақпаратты ар-ұяты мол мәртебелі адамдар берді.

Сатушыларға басқа құрылықта соғысып жатқан бай клиенттердің өкілімін деп бардым. Өз рөлімді шебер ойнап, тексерістен кідіріссіз өттім. Көзімді таңып, айналсоқтап біраз жүргізгеннен кейін мені жер астындағы қоймаға апарды, сосын көзімдегі шүберекті шешіп, маған тауарларын көрсетті. Ішінде не жоқ дейсіз. Кәдімгі атыс қаруы мен гранатадан бастап, замануи жаппай қырып-жоятын қаруға дейінгінің

бәрін самсатып тізіп қойыпты. Әлгілерді таңдап, саудаласа бастадым. Тауар миллиондаған долларға бағаланды. Әңгіме барысында адам қолынан шыққан әдемі де кішкентай заттардың мүмкіндігі жайлы әуестене сұрадым. Саудагерлер бұл сөзіме қарқылдап күлген. Басшылары – тақырбас, көзәйнекті кісі күлкісін басып, осы аса құпия заттардың он шақтысын қолданса,, үлкен қаланың жартысы күлге айналып, ал қалған бөлігі қирандылар ғана болып қалмақ-мыс. Зәрем ұшып қалтырасам да, мен де күлгенсідім. Сосын қойманың қауіпсіздігі туралы сұрадым.

-Сонда сіздер осы қарулардың аяқ астынан жарылуынан немесе химиялық реакция беруінен қорықпайсыздар ма? Өз елдеріңіз үшін қатерлі емес пе?

Басшылары бұл сөзіме күліп, менің аңқаулығыма таң қалды. Білетіндігін көрсетіп қалғысы келіп, бар ақиқатын жайып салды. Ол мегаполистен жырақтағы тау арасында, жердің терең түкпірінде салынған темірбетон қойманың сенімділігі туралы екілене лекция оқып берді.

-Тіпті ауыр авиабомбаның өзі бұл қойма үшін буйволдың баобабты сүзгеніндей-ақ сезіледі!- деген ол. – Ал алда-жалда әлдебір себеппен жарылыс немесе іште апат болса, бұл жиынтықтар жұмыс істемейді және жер астында жата бермек, себебі кейбір тетіктері әзірге бір-біріне қосылмаған. Бірақ алаңдамаңыз, жүк сізге жіберілгенде толықтай жинастырылады. Біздің адамдарымыз өте сенімді, өйткені ананың қоластындамыз...

Басшы көзін жұмып, сұқ саусағын аспанға безеген. Жиналғандардың бәрі басын шұлғыды. Ойға бөккен мен де солай жасадым. Бірден әрекетке кірісу керек, енді мұндай мүмкіндік болмайды. Мен әдеттегідей бәріне әзір едім – қажетті заттардың бәрі менің балдағыма, протездерім мен киіміме жасырулы болатын. Сөйтіп, жылдам әрекетке кірістім. Байқатпай Х+У заттарын жібердім, оларға Н-бірлігін бағыттадым. Осылайша олардың бәрін ұяты бар жақсы адамға айналдырдым. Олар мені қалаға жеткізіп тастады. Бірақ қетерлерінде қойманы жарып жіберді, сөйтіп қатерлі қойма жер астына мәңгілікке көмілді.

Сәттілік

Бұдан соң мен сізді, мистер Янга Ли Мжанба, бүкіл командаңызбен, бүкіл қалаңызбен бірге өзгертуге шешім қабылдадым.

Мен сіздің қалаңыздың шетіндегі ағашты жотаға жеттім. Ол жерден мегаполис алақанға салғандай көрінетін. Тіпті оның

әдемілігіне сүйсіне қарап қалдым. Алайда сабама жылдам түсіп, сөмкемнен газетке оралған құты шығарып, шабуылға әзірлендім.

Керемет сол жерде болды! Газетті жаза берген кезімде одан ірі әріптермен жазылған өзіме таныс Жанмила Токанато деген жазуды көріп қалдым! Міне, ғажап! Көз жүгіртіп оқып шықсам, мақаласында тура соғыс пен бейбітшілік, ар-ұят пен ой-сана туралы жазыпты. Соңында өзінің электронды поштасы тұр!

Басым айналып кетті!

Мақаланы мен үшін жазған ғой! Оны көптен бері әуре болып, өз айналамнан іздеп жүріппін. Сөйтсем, ол басқа жақта өмір сүріп, жұмыс істейді екен.

Қалаға шабуыл жасау ниетімнен айнып, оны іздеуге кірістім. Сол күні екеуіміз кездестік.

Адал сезім

Біз мейрамханада жеке бөлмеде әңгімелесіп отырдық. Көңіл көтеріңкі еді, кездескенімізге ол да қуанған. Бір-бірімізді жақсы көретін біз бақытты едік, жаралы жанымыз тынышталып, әбден рахаттандық.

Өте дәмді де тәтті тағамдар жеп, өткеннен бергі көрген-білгенімізді айттық. Сөйтсем, ол телефонын абайсызда суға түсіріп алып, менің нөмірімді қоса жоғалтыпты. Мүгедектер одағы арқылы іздеген екен, одан да нәтиже болмапты. Өйткені ондағы тізімде менің есімім жоқ еді. Ұяттан бетім өртеніп отырып, пойызда кездескенде жасырын атпен танысқанымды айттым. Жанмила жорта бұртиып басын шайқады және маған кішкентай жұдырығын түйіп айбат шекті, соның бәрі сәнді еді. Оны құшағыма басып бетінен, еріні мен мойнынан сүйгім келіп кетті. Ізінше ол маған өзімді жазғыра бермеуім керек екенін айтты.

- Лақап атқа бола өзіңді өзің қинама. Мәселе мынада, Жанмила Токанато деген – журналистің жанама есімі. Ал өзімнің шын атымды саған үйде, құлағыңа сыбырлап қана айтамын. Бірақ сен ол есімді бірден ұмытасың, және ешқашан аузыңа алмайтын боласың.

Басымды шұлғи бердім және өзімді өте бақытты сезіндім.

- Сен мен үшін мәңгілік Жанмила Токанато болып қаласың!

Ол мәз болып күлді. Көңіліміз толқып, екеуіміз құшақтаса кеттік...

Шынайы шайқас

Аяқ астынан біз отырған бөлменің есігі ашылып, еңгезердей төрт

жігіт кіріп келді.

Елең етіп, оларға сұраулы жүзбен қарадық.

Келгендер қызу болатын. Бет әлпеттерінен арсыздық та байқалып тұрды.

- Қане, кетіндер! Бұл біздің сүйікті орнымыз! – деді, дөрекі үнмен дәу жігіт.

Мен оны таныдым. Ол – кәдімгі Мускул Монстр. Құбыжықтың нағыз өзі. Олауыратлетикадан олимпиада чемпионы, ауыр салмақтағы әлемнің экс-рекордшысы болатын. Бірақ, келесі олимпиадада жеңіліс тауып, ауыр атлетикадан бас тартып, ережесіз жекпе-жекпен нағыз маман кәсіпқойға айналды. Еркін күрес пен бокс тәсілдерін білетін оның дене қуаты мен дайындығы аса мықты болғандықтан, мұнда да чемпион атанды. Артық ауыз мадаққа мастанып, танымалдылық пен жарнамаға табынғыш қоғамның құлшылығынан есі кеткен ол көкірек керіп, тым асқақтап кетіп еді. Өзін жаңа Атлант санайтын, өзінің даңқы мен дене қуатын мақтаныш көретін, тентек әрі басқаларға жоғарыдан қарайтын адам еді. «Менің жанымда сен кімсің?! Менің қасымда сен ештеңеге татымайсың!» дейтін. Бұл сөзді ол кез келген адамға, кез келген жерде айта салатын.

- Мен сізді сыйлаймын! – дедім мен бейбіт райда. – Алайда, өкінішке орай, кете алмаймын, өйткені бұл жерде қызбен сырласып отырмын. Әрі бұл жер бізге ұнайды.

- Жарайды, егер бұл жер қызға ұнаса, бізбен қала берсін!- деп қарқылдай күлді Мускул Монстр. Қалғандары оған жағымпаздана сықылықтады.

- Ал сен сықырламай, дыбысыңды шығармай, қаранды батыр!

- Сіз чемпионсыз, атақты адамсыз! Алайда ол сізге басқаларды басынып, қорлауға право бермейді!- дедім мен, қызып алған бегемоттарды ақылға шақыруға тырысып.

- Сен чемпионмен, еліміздің мақтанышымен қала сөйлесіп тұрсың? – деп өршеленіп кетті қасындағылар.

- Чемпион екені рас, бірақ елдің мақтанышы дегенге күмәнім бар, – дедім мен мысқылмен. Әлгі оңбағандарға деген ашу-ызам мен жеккөрінішім ояна бастады.- Ондай құрметті атауды не үшін бермек сізге?

- Білесің бе, сорлы бейшара! Мен екі жүз елу келі салмақ көтергенмін! Маған бүкіл әлем қолын соққан!

Есік ашық еді, сөйтіп біздің жанжалымыз басқа да клиенттердің назарын аударды. Соңғы сөзінен соң кейбіреулер спортшыны қолдап, алақандарын шапалақтап жатты.

- Әлем әдеттегідей қателік жіберген ғой! Өйткені бұдан ешкімге

ешқандай пайда жоқ !- дедім мен сабырмен.

- Бірақ мені мақтаныш етеді! Күш-қуатым ерекше, әрі ол – адамзаттың игілігі!- деп айғайға басты ол. – Ондай салмақты ешкім көтере алмайды!

- Кез келген түйе ешқандай жаттығусыз, ешқандай шығынсыз-ақ одан да артық салмақты көтере алады! Әрі ол үшін ешқандай марапат та, мадақ та сұрамайды. Оның күшінен адамдарға тиер пайда көбірек!

Әлі күнге дейін сол сөзді не үшін айтқанымды түсінбеймін. Жалпы ондай ой менің басыма қайдан келіп жүр өзі? Жобасы, жанжал барысында бұл ақиқат туа қалды немесе қор болған жастығымның көкірегіме жиналған ыза-күйініші, тағдырдың біреулерді есіртуіне, біреулердің аса көп еңбегі сіңбей-ақ атақ – даңққа бөленуіне деген қызғаныш – өкінішім атылып шыққан болу керек. Ақиқатында мұндай құрметке қанды соғыста азаптанған біз лайықтымыз ғой... Токта, токта! Бұл жерде «Отан үшін!» дегім келген, бірақ айта алмадым. Бұл мені одан сайын қинады.

Қаны басына тепкен чемпион мені жекпе-жекке шақырып, біреуміздің шаруамыз біткенше төбелесейік деді. Таудай спортшы көпшіліктің алдында дәрекілік көрсеткені аздай, мені масқаралап, жекпе-жекке шақырды. Қорқақ болмасаң шық деді. Ал көпшілік оған дүркірете қол соқты. Біздің әділдік туралы түсінігіміз біртүрлі ғой. Ақиқатына жүгінсек, қарапайым еркек пен арнайы дайындалған спортшының арасында қандай әділ жекпе-жек болуы мүмкін? Спортшы немесе одан да жаманы арнаулы агент, маман қанішер жылдар бойы жаттығып, өз денесін тірі қаруға айналдырып, ал сосын қарапайым адаммен жекпе-жекке шықса және оның мойнын бұрап алса, әйтпесе бір соққымен сүйегін быт-шыт қылса, оның несі әділеттілік? Ал ар-намысы бар, ажалға басы байланған байғұсқа қайтпек керек ? Мұндай құбыжықпен жекпе-жекке шығу өлімге бас тігумен бірдей немесе ең жоқ дегенде мүгедек болып қаласың, ал жекпе-жектен бас тарту – ұят! Осының бәрін түсінген әлгі оңбаған жұлын жүйесіне дейін компьютер ойындары сорып алған, монстр-қанішерлерді үлгі қылып, пір тұтатын нанотехнология заманының есуастары алдында бұлшық еттерін ойнатып, мақтанып тұрды.

Ал мен өз өміріме жасалған мұндай әділетсіздіктен күйіп кеттім. Алайда Миямото Мусасидың көтерілген рухтың әлсіздігі, ал төмендеген рухтың одан да әлсіздігі, тек қана орташа жағдайдың тиімділігі туралы тәлімін есіме алып, өз – өзіме ие болып, қанішерге байсалды дауыспен былай дедім:

- Мен сізді лайықты теңдік пен бейбітшілікке шақырамын!

Чемпион қарқылдап күлді, оған басқалар ілесті. Олар мені

мазақтауға кірісті. Оңай олжаны бірден сезінген әлгі жыртқыш жас Абылаймен жекпе-жекке шығар алдындағы Шарыш ноян сияқты көпшіліктің алдында ойнақ салды

- Өзің айтшы, екеуіміздің арамызда қандай тең шайқас болуы мүмкін,ә?!”- деп айғай салды ол.- Егер қорқып кетсең, тоңқайып тұр да, еңбектеп қаранды батыр! Әйтпесе быт-шытыңды шығарамын!

Мен өзімді өзім әзер ұстадым. Қандай арсыздық десеңші! Ал мен Геракл емеспін. Бар-жоғы мүгедекпін. Қыздар шыңғырып, жігіттер қарқылдап жатты. Қарсылығын жасыра алмаған менің сүйіктім сабырлы күйде маған зер сала қарап:

- Сүйіктім, үйге қайталық! Бұл құбыжықпен байланыспа! Маған сенің амандығың керек! – деді.

Мен тебіреніп кеттім. Әдетте, әсіресе әдебиет пен кинода, біздің қоғамдық түсінігімізде әйел еркекті адам сенбейтін, ақылға сыймайтын қатерлі істерге, ажалды айқастарға айдап салады деген пікір қалыптасқан. Әрі ол махаббаттың нышаны саналады. Ал менің сүйіктім мені тура келген ажалдан аман алып қалуды ғана ойлап тұр еді.

Ол менің қолымнан ұстап, ерте жөнелді. Бірақ, пәле басталды. Чемпион оның қолынан шап берді. Сүйіктім ауырсынып айғай салды. Көзі қанталаған әлгі оңбаған тісін шықырлатып былай деді:

-Менімен төбелесесің бе, әлде қызды маған қалдырасың ба?

Оның бетіне қарап тұрып: «Ок!» дедім.

Біз сыртқа, аулаға шықтық.

Бетпе-бет келе бергенде, мен оның қолынан «лом» әдісімен екі рет соқтым. Мұндай соққыдан кейін қарсылас қатты қиналып, шайқасудан бас тартатын. Алайда, әлгі оңбағанның денесі тас сияқты еді, ол менің «ломдарымды» кері қайтарған кезде күш-қайратын сезініп, зәрем ұшты. Мәселе мынада, мен мұндай бір соққымен қалың тактайдың өзін қақ бөлетінмін. Ал оған түк әсер еткен жоқ!

Тактиканы өзгертіп, оны өзімнің құпия қаруым «кобра соққысымен» құлатпақ болдым. Алайда, ол жалтарып үлгерді. Мен бірден жасындай жарқ еткізіп, «кері кобра соққысын» жасадым. Алайда, ол, қалай екені белгісіз, темірдей тосқауыл қойып үлгерді де, қолымнан ұстап алып, мені жерге жыға бастады. Оған қарсыласқан бола жүріп, ақырын беріліп, жерге етпетімнен құлап түстім. Әлгі құбыжық мені астына басып алып, мойнымнан ұстап, бұрап тастауға кірісті. Сөз жоқ, чемпион өте күшті еді. Ол өзінің күш-қайратынан рахат тауып, жұрттың бәріне: «Қандай екенімді көрдіңдер ме? Менің мына адамсымақты қалай илеп, бұрап жатқанымды байқадыңдар ма?» дегенді ұқтыруға тырысты.

Мен үшін жағдай өте қатерлі еді, алайда қара күштің иесі айлакер адамды жеңе алмақ емес. Иә, иә, шынында да табиғат маған ақыл деп аталатын күдіретті қаруды сыйға тартқан. Мен жерге құлаған кезде өзімнің «жолбарыс- жылан» тәсілімнің іске қосылуын күттім. Шайқас барысында әрине, ол менің қарсы шабуылымды байқаған да жоқ. Ізінше ес-түсінен айырылып қалды. Маған үстімдегі ауыр денені сырып тастап, көз алдау үшін екі мәрте беттен соғып, ізінше оған байқатпай ұяттың Н-бірлігін бағыттауым ғана қалған еді.

Көпшілік тыншы қалды.

Көзі жасқа толы Жанмила екеуміз қол ұстасып әлгі жерден жылдам кетіп қалдық.

Есін жиған чемпион орнынан тұрмақ болды, бірақ басын қолымен ұстап қайтадан жерге етпетінен түсті. Бұл – оның оянған ұятының әсері еді. Ол өзінің былық сөздері мен ретсіз әрекетінен қатты ұялған. Болар нәрсе болды, осыдан бастап оны өмір бойы ар-ұяты қинамақ! Алайда, ауыр қылмыс жасап, ауыр режимдегі түрмеге отырғаннан гөрі сол дұрысырақ. Осылайша ол қалыпты, тып-тыныш өмір сүріп, өзінің бұрынғы өткен арсыз да ұятсыз күндері үшін қатты ұялатын болады.

Бізді ешкім бөгеген жоқ. Екеуміз үн-түнсіз бір-біріміздің қолымыздан ұстап ұзақ жүрдік. Ақыры үйге келдік. Осылайша Жанмила менің қасымда біржола қалды.

Сол жылдар менің өмірімнің ең бақытты кезеңі болды. Өмірге алдымен ұлымыз, содан кейін қызымыз келді. Айтпақшы, Жанмила құпиялай отырып өзінің шын есімін және өмір тарихын айтып берген. Әлбетте, ол туралы бұл жерде мен ештеңе демеймін. Асықпаңыз, генерал Янга Ли Мжанба мырза, таяуда бәрі айқындалады. Өйткені, сіз өзіңізге беймәлім құпия жоғына сенімдісіз ғой.

Алайда, мен сіз білмейтін бір нәрсені білемін.

Тіпті, екеуміздің кездескен кезіміз де болған!

Жанталас

Әлі күнге дейін алғашқы шайқасымды қалтырап есіме аламын. Кейде тіпті марқұм болған жолдастарымның түсіме енетіні бар.

Соғыстың басында біз тосқауылға тап болдық. Үстімізден тонналаған жарылғыштар жауған. От пен түтін, жарылыс құлақ тұндырады.

Астаң-кестең, аласапыранда жат жердің топырағына жабысып жатқан бізде тірі қалудан басқа арман болған жоқ. Қалайда тірі қалу керек!

Күтпеген жерден айғайлаған адамның даусы атыстан да қатты естілгені. Сол айғай менің есімде мәңгілік қалды. Бізге қарай жаралы солдат келе жатты.

Қанға бөккен жаралы сол қолы иығына эзер жабысып тұрды. Оған қарай ұмтылған екі санитарды мерген оғы мерт қылды. Олармен қоса солдаттың аман қалсам деген үміті де үзілді.

Қолымыздан келер қайран болмағасын, біз құдайға жалбарындық. Тәлтіректей қадам басқан ол ақыры командирлер отырған үлкен тастың түбіне жақындады. Қансырап, құлап түскен. Оған қарай генерал басқарған командирлер ұмтылды. Орнынан эзер көтерілген жас солдат пышағын суырып алып, теріге ғана жабысып тұрған жаралы қолын кесіп алды. Сөйтіп, айкай салып, әлгі қолын генералға қарай құлаштай лақтырды. Әуеде шыр айналған қанды қол генералға жетіп, алақаны оның баптап қырылған тап-таза бетіне сарт еткені! Біз үнсіз қарап қалыппыз. Бір қарағанда, мен үшін сол жолы генералдың бетіне тиген шапалақ нағыз әділдіктің нышаны болатын. Генералдың беті мен мундирін қан жауып кетті. Бірақ ол жиіркенген жоқ. Жобасы, қолбасшының жүрегі тастай, жүйкесі темірдей болуы керек. Өйткені, талай соғысты бастан кешкен ғой. Ол офицерлеріне бірдеңе деп күбір етті де, өлгелі жатқан солдатқа қолын шекесіне апарып құрмет көрсетіп, броньды тікұшағына жылдам отырып, кетіп қалды.

Көп ұзамай көмек келіп, біз қарсыластарды шатқалдан қуып шықтық. Соңынан білдік, генералдың есімі қызық – Янга Ли Мжанба екен! Иә, иә, сол генерал сіз болатынсыз! Әрі сіз сарбаздар арасында нағыз аңыз едіңіз. Сізді негізінен жаужүректіңіз, ақылыңыз бен дұшпанға деген ымырасыздығыңыз үшін мадақтайтын. Сіз жеңісті ұйымдастырушы, үміттендіруші адам болдыңыз. Алайда біз, білімді жастар, сіздің осынау ессіз батырлығыңызбен, арсыз ақыл -айлаңызбен бізді қажетсіз соғысқа, мағнасыз қантөгіске бастайтыныңызды түсінетінбіз. Көз алдыңызда өлгелі жатқан жас солдатты құтқара алмадыңыз. Сондықтан беделіңізге нұқсан келді. Біз өзіміздің командирлерімізге, әскери дәрігерлеріміз бен санитарларымызға сенетінбіз. Ал Янга Ли Мжанбаның өзі бізге алғаш келгенде әлгі жабайылар ротаның тең жартысы мен медицина қызметкелерін жойып жіберді, сол кезде бізді де жеңуге болатынын, бізді ешкімнің де ажалдан қорғап қала алмайтынын түйсіндік. Соғыстың қатыгездігі мен ессіздігін одан сайын қатты сезіндік. Егер аяғымды мина жұлып кеткен кезде есімнен айырылып қалмасам, мен де аяғымды сіздің бетіңізге лақтырар едім. Алайда, қан тамшылаған жансыз аяқтан гөрі қазір менің қолымда анағұрлым қаһарлы қару тұр. Міне, сол қаруды мен сізге бағыттап отырмын.

Яки – яки

Ғасырлар бойы данышпандар мен әулиелер адамзатты ақылға шақырып, ақиқат жолына бастап келеді. Әдебиет пен өнер мейірім мен жақсы ойларын оятып, адамдардың рухын тазартты. Алайда, адамдар өзі сияқтыларды, сондай-ақ барлық тіршілік иесін өлтірмеу керек деген қарапайым ғана ақиқатты игере алмады!

Ұлы халықтардың ұлы ойшылдары мен ақындары әлдебір күнәнін салмағымен ұдайы азаптанып өтті. Олар рухани толғанысқа түсіп, тіршіліктің өткіншілігі мен өмірдің мәңгілік мәні туралы ойлады. Алайда, меніңше, олардың азабының мазмұны мүлдем басқада. Өйткені, ықылым заманнан бері саны көп халықтар, құдіретті мемлекеттер шағын халықтарды басып алып, ұятсыздықпен езгіге түсірді, қорлады, тіпті кейде аяусыз қырғындады. Оның мысалдары жеткілікті. Міне, сол жазықсыз төгілген қан басқыншы халықтардың ар-ұятын қинауда. Ал ақындар, сондай-ақ бүкіл саналы және сезімтал адамдар халықтың ар-ұяты саналады. Ақиқаттың күрделі, бытысқан қисыны мынада: саясаткерлер бүлдіреді – ақындар азабын тартады.

Өйткені, жазықсыз қырғындалған халықтардың қаны мен көз жасы зардапсыз болмақ емес. Олар күнәһарларға қайта оралып, кек қайтарады. Олардың жан-дүниесін мәңгібақи қинайды.

Езілген, қорланған, құлдыққа түскен халықтар зорлықшыларды қарғамайды дейсіз бе?

Әлемде тыныштықтың болмауы да содан сияқты!

Қанша азаптанып ойлансам да түсіне алар емеспін. Үркердей адамдар тобының, кейде тіпті жалғыз адамның әлем халқына бақытсыздық пен азап әкелетін саяси шешім қабылдай алуы неліктен екен? Не үшін тұтас халықтар, елдер билікті бір ғана адамның қолына беріп қояды? Бүкіл адамзаттың тарихына басқа бір қырынан, адамгершілік, ар-ұят пен әділеттілік биігінен қарап көріңізші, сонда мадақталып жүрген тарихи тұлғалардың қатерлі іс-әрекетінен зәреңіз ұшады.

Басшылыққа ұмтылу қазіргі үрдісте де бар. Барлық жерде көсем бол деген үгіт, жарнама, ұстанымдар айтылуда. Ал егер миллиардтаған адамдар түгелімен тек қана көсемдікке ұмтылса не болмақ? Мәселен, өзіңіз көсем болуға шешім қабылдағанда оны мойындайсыздар ма деген сұрақты маған да, басқаларға да, адамзатқа да қойған жоқсыз ғой? Демек, біз келіспеген күнде сіз бізді өзіңізге еріксіз бағындыруға тырысасыз. Ал егер сізге тура өзіңіз сияқты біреу кездессе, нағыз пәле басталады. Меніңше, соның бәрінің қисыны қарапайым: барлық

адам – өз бетінше көсем, жер бетіндегі бейбітшілікке, келісім мен ымыраға мүдделі болсаңыз, ешкімнің ешкімді бағындыруы, оның үстіне күштеп бағындыруы қажет емес.

Мен сан мәрте сан алуан үлкен саясаткерлермен емен-жарқын пікірлестім және нәтижесінде бірталай түйіндер жасадым, ал сол түйіндер тыныштандыратындай емес, қорқынышты еді. Саясаткерлердің өзі жаман адам емес, тіпті, өте жақсылары да бар, бірақ олардың әрекеттерінің бәрі пайдаға негізделетін. Пайда, табыс – олардың саясатының бағдаршысы, өмірінің өзегі. Бір қарағанда дұрыс та сиқты ма? Алайда, Козьма Прутков айтпақшы «түбіріне үңілсек» қорқынышты, өйткені пайда адамгершілік, ар-ұят, әділеттілік ұғымдарын таптап өтеді. Ал егер өз еліңіз, мемлекетіңіз үшін пайдалы нәрсе басқа ел, басқа халық үшін зиян болса ше? «Егер бізге пайдалы нәрсе – адамшылыққа жат болса, ал адамгершілік – пайдасыз болса, біз пайданы таңдаймыз!» деді маған ағынан жарылған саясаткерлер. Ол – қорқынышты, мен шамам келгенше ондай адамдарға ар-ұяттың Н-бірлігімен шабуыл жасадым. Алайда, өкінішке орай, бәрін тәрбиелеу мүмкін емес.

Ал бір көсемнің көңіліне жағуды пайда көріп, сол үшін тұтас халықтың, елдің тағдырын құрбан ету де сондай қорқынышты. Бір жолы мен әлдебір басшының бейбіт мегаполистің тура ортасынан бактериологиялық зауыт ашпақ болғанын анықтадым. Ал тағы біреу әлемдегі бүкіл ядролық қарулардың радиациялық қалдықтарын таза көлдің түбіне көмуді ойластырыпты. Қорқыныштысы сонда, тіршілік үшін өте қауіпті, зардабы зор мұндай шешімге ешкім қарсылық білдірмеген. Өйткені, көсемнің қалауы – сол! Өкініштісі сонда, мен ол көсемге жете алмадым.

Адамзат даму жолында алға басқан сайын, бүкіл планета үшін қатерлі қару-жарақ арсеналының қорқынышы да арта түспек. Қазір адамзаттың алдында кім жеңеді деген сауал тұр. Мәселе басқада: не адамзат байлық пен әлемдік билік жолында жер шарын жояды немесе бірлескен жағдайда бейбітшілік пен келісімге келіп, оны құтқарады. Үшінші жол жоқ, генерал, саясаткер Янга Ли Мжанба мырза!

Айрықша жаралғандар

Әрине, әр адам, сондай-ақ әр халық өзін айрықша санайды. Әрі ол заңды құбылыс. Оны жоққа шығару қисынсыз, басқаша деп дәлелдеу де мүмкін емес. Өйткені, шынында да әр адам, әр халық ерекше, қайталанбас құбылыс әрі өзінше әдемі. Алайда, өзінді ерекше санасаң, басқаларға да сондай мүмкіндік бер, басқалар да өзін, дәл

сен сияқты, жаратушының сүйікті де тандаулы пендесі деп санауға хақылы ғой. Мейлі, өзін кім деп есептесе сол деп есептесін – рұқсат! Тек қана сол ерекшеліктер мен артықшылықтарды басқаға күшпен ұқтырып, дәлелдеудің қажеті жоқ –бітті!

Жанжалдың құдай әйелі Эрида үш сұлу құдай әйел Гераның, Афродита мен Афинаның алдына «Ең керемет сұлуға !» деген жазуы бар алтын алманы лақтыра салғанға дейін адамзаттың бәрі бейбітшілікпен, келісіммен өмір сүріп жатыр еді. Міне, сөйтіп бәрі бүлінді, соғыс басталды, көп сарбаз қырылды, Троя талқандалды. Алайда, адамдар осы тарихи оқиғадан сабақ алған жоқ. Сол араздық алмасы формасын өзгерткені болмаса, ықылым заманнан күні бүгінге дейін адамзатпен бірге келе жатыр. Халықтар материалдық игілік пен амбиция, тәкаппарлық жолында шайқасып, бірін-бірі қырғындауда. Ұлылыққа ұмтылу жаман да нәрсе емес. Әрине, егер адалдық пен әділдік жолымен жүрсең ғана. Алайда, сіздер өздеріңізді артық санап, басқаларды қорлайсыздар. Сол жаман.

Ал егер сіздің ұлылығыңыз басқаларды құртуға бағытталса, ол – қылмыс.

Егер сіз өзгелерді табаныңызға басып, одан да сорақысы, өзіңіз қырып – жойған жандар мен тайпалардың сүйегінің үстінде тұрып, өзіңізді биік санасаңыз, мұны қалай түсінуге болады?!

Ал ар-намысы бар адам, егер оның елін басқа бір елдер құлдыққа түсіріп, отарласа, өз шартына бағындырып қорласа және ұлттық құндылықтарын, тілін, әдебиетін, дәстүрін, ғұрпын жойып, қуғындаса және халықтың діни сезімін қорласа, не істеуі керек? Саяси, рухани және психологиялық қысым әскери әрекетке ұласып, от, семсер арқылы аз халықтар қырғынға ұшыраса тіпті сұмдық. Өлбетте, бала күнінен осындай сынақтарға, қорлыққа және қуғынға ұшыраған адам объективі түрде саналы лаңкеске айналып, еш ойланбастан зорлықшы мемлекеттің өкілдерін құрта бастамақ.

Жауыздықтан жауыздық туындайды. Ол белгілі. Алайда, бейбіт адамдар үркердей агрессивті сабаздардың шектеусіз амбициясынан не үшін зардап шегуге тиісті?

Бірде осы сауалды екі лаңкеске қоямын деп әзер құтылғаным бар. Оларды іздеп тауып, дайын жоспар арқылы іске кірістім, олардан арбамды итерісіп жіберуін өтіндім. Олар құлықсыз болса да өтінішімді орындады. Біріншісіне тура, тиімді шабуыл жасадым. Алайда, әлденеден күдіктенген еңгезердей екіншісі өзіме тұра ұмтылды. Янгалибустың басқару тетіктері арбаның екі қапталында еді, жоғарғы бұрышында доға түрінде жасалынып, дұрыс есептелген. Сондықтан оны бір ғана адам ұстай алатын. Сол кезде сыртқы түтік байқатпай

ғана айналып, «Борджиа сақинасы» іске қосылатын. Ал бұл жолы бірінші лаңкес екі басқару тетігін бірдей ұстап, арбамды қозғалтқан. Ал екіншісі сол қолымен оның оң қолынан ұстапты. Осылайша шабуыл тек біреуіне ғана әсер еткен. Мен болмашы қателіктен ажал құша жаздадым. Дегенмен, отқа күйіп, суға батпайтын Янгалибус мені құтқарды.

Өлгі оңбаған дәу өзімді ұрмақ болғанда, бірден жылдамдықты қостым, сол-ақ екен, арбам аллеямен алға жүйткі жөнелді. Лаңкес соңымнан қуғанымен жете алмай, қалып қойды.

Біраз ұзаған соң даңғылдың келесі жағына шығып демімді бастым. Алайда жағдай қиын еді.

Әбден қаны қайнаған қанішер мені машинамен қуып келе жатты. Керемет сәт! Көзге елестетіңізші, мистер Янга Ли Мжанба, басбұзар лаңкес тапа-тал түсте, заманауи қалада джиппен соғыс мүгедегінің арбасын қуып келе жатыр! Әрине, машина жылдам жүреді, алайда менің арбам епті, шапшаң еді. Янгалибус тар өткелдерге сүңгіп, бұрылмас жерден бұрылып кететін, адам өте алатын жердің бәрінен өтетін. Ал машина аула арқылы үйлердің арасымен жүре алмайды. Ақыры қанішер қалып қойды. Соған мәз болып, өзен жағалауына жетіп, демімді бастым және тағдырым мен Янгалибусыма алғысымды білдірдім.

Бірақ оқиға мұнымен біте қойған жоқ. Күтпеген жерден дөңнің ар жағынан жүйткіп шыққан машина тура маған қарай заулады. Менде өзенге секіргеннен басқа амал жоқ еді. Арбамды суға қарай бағыттадым. Ал салмағы ауыр машина құмға батып қалды да, құтырынған қанішер сыртқа шығып, маған қарай жүгірді.

Жағалау жазық еді. Мен өзенге кедергісіз жеттім. Менің Янгалибусым құдды Наутилус сияқты жүзе жөнелді. Он метрден кейін артыма қарасам, лаңкес жұдырығын білеп, жағалауды бойлай жүгіріп жүр. Аузына келгенін айтып боктайды. Оның өзімнен қалмайтынын, қолына түссем өлтіретінін түсіндім. Мәселені түбегейлі шешу үшін оған қарай найза-балдағымды лақтырдым. Найзам тура оның алдына келіп жерге қадалды. Оңбаған найзаны топырақтан суырып алған. Әлбетте, осы жерде «Борджиа сақинасы» іске қосылды. Ашулы қанішер найза-балдақты жоғары көтеріп, бар күшімен серпіліп, маған қарай құлаштап лақтырмақ болды. Бірақ ол кезде мен Н-бірлігін бағыттап үлгерген едім. Қанішер Эллада Олимпиадасындағы найза лақтырғыш спартаншы сияқты, керілген қалпында қатты да қалды.

Онан арғысы түсінікті. Бірнеше секундтан соң ол құмға етпеттей құлап, зар еңіреп жылап қоя берді. Тіпті оның жылаған дауысы

толқын дыбыстарын да басып кетті.

Янгалибусыммен оған қарай жақындадым. Балдақ-найзамды алып, кете бердім. Лаңкес болса сол жылаған қалпында жатып қалды. Жобасы, жасаған қылмысы көп сияқты. Алайда, мен әлгі сауалымның жауабын ала алмай кеттім. Мүмкін, Янга Ли Мжанба мырза, оны екеуміз бірге іздестіреміз.

Жалбарыну

Әу басында Жаратушыдан барлық зорлықшыны жазалауды тілейтінмін. Әділетсіздік жасап, адам өлтіргендердің өмірмен қоштасуын қаладым. Мен үшін әділеттің басқа жолы жоқ еді. Алайда, соңынан есімді жиып, жаратушыдан адамдардың ар-ұятын оятуды тіледім.

Айдай әлемнің алдында сізге мынадай сауал қойғым келеді:

- Генерал мырза, халықтарды құртып, қорлаудан ұялмайсыз ба? Әлде ұяласыз ба? Онда тоқтатыңыз және барша мәселені ақылмен, әділеттілікпен, ар-ұятпен шешіңіз. Әлде мүлдем ұялмайсыз ба? Адамдарды одан әрі де бақытсыздыққа ұшырата бересіз бе? Онда сіздің өмір бойы қарғыстан арылмайтын құбыжық болғаныңыз!

- Әділет пен ұят?! Иә, өркениеттің, прогрестің басты жауы солар! Нағыз тежегіштер де солар. Олар адамдардың алға қарыштап, дамуына мүмкіндік бермейді. Өмір сүруге кедергі келтіреді. Ұят пен сана, әділеттілік пен саясат – қарама-қарсы ұғымдар! – деп ойлайсыз ғой іштей және мені аңғал ақымақ санап жымиясыз.

Бірақ асықпаңыз, өйткені бәрі үшін жауап беретін кез алда.

Кейде, саясаткер генерал Янга Ли Мжанба мырза, өзіңе өзің қорлаған, өзің қанға бөктірген адамдар мен халықтардың көзімен қарау да керек. Сондай-ақ, құлдыққа түскен, езілген халықтардың жер бетінде жұмақ орнатып берсең де, азаттыққа қол жеткізгенше қуанбайтыны туралы ойланыңыз!

Өмір сүруге рұқсат емесіз бе?

Шындық бізге қатысы жоқ жағдайда ғана тамаша.

Бәріміз де басқалар туралы шындықты жақсы көреміз!

Алайда, өз шындығымыз ашыла бастаған кезде біз жанұшырып оны жасыруға, басуға, құртуға ұмтылып, айналып өтуге немесе оған қарсы тұрып, кері қуып тастауға тырысамыз. Дегенмен, ол – шындық, суға батпайды, уақыты келгенде қайтадан қалқып шығып, ойландырады, көп нәрсені еске түсіреді.

Бізге дейінгі адамдар сияқты, бізге де, қанша ащы болса да шындықты мойындауға тура келеді. Біздің бір-бірімізді құрту жолындағы күресіміз, сондай-ақ адамзаттың өзі сияқтыларды құртуға бағытталған тарихы қатыгездікке, ойсыздыққа, жабайылыққа толы. Адамдарға аянның бір кезеңде келмеуі неліктен екен? Неге әлемде бейбітшілік жариялап, бүкіл халықтардың өз еркінше өмір сүруіне мүмкіндік бермеске. Өйткені, ішінде мұнай да бар, барша материалдық және әскери мүдделер адамның қаны мен көз жасының, жалпыхалықтық, жалпыадами қасіреттердің жанында түкке тұрмайды ғой.

О, адамдар, өмір сүріңдер
Үмітпен, сеніммен,
Мейірім, махаббатпен,
Шаттық, бақытқа бөленіп.
Қиналды ғой халықтар
Өшпенділік өртінен.
Шаршады ғой солдаттар,
Қанды шайқас ұрыстан.
Олар қайтсын үйіне,
Тезірек тапсын тыныштық!

Жалғыз пилигрим,
Нені іздейді,
Не таппақ?
Соғыс балтасын жерге көміп,
Бейбітшілік соқпағына түсіндер.
Әйтпесе біз,
Уақыт пен елдерді,
Жалғап тұрған жіпті үземіз.
О, адамдар!
Алауыз бауырлар,
Өздерің де өмір сүріңдер,
Өзгелерге де өмір сүруге мүмкіндік беріңдер!

Генерал мырза!
Өмір сүруге рұқсат етіңіз!
Мен сізге рұқсат етемін!

Алогизм

Қайнаған тіршілік ортасында адамдар бұл мәселені қалай шешеді?

Бірде базардан соқыр адамды көргенім бар. Ол кіреберісте мыж-мыж қалпағын ұсынып, қайыр-садақа сұрап тұрды. Жүргіншілердің көбі оған назар аудармайтын. Алайда, кейбір игі ниеттілер оған ақша тастап жатты. Кенет ішіңкіреп алған орта жастағы еркек оған жақындап барды да, бұрышқа қарай тықсырды. Сол кезде олардың қасынан өзімнің Янгалибусыммен өтіп бара жатқанмын, бәрін де өз көзіммен көрдім. Мас еркек соқырдың көз алдына қағаз ақша жақындатып, қырылдаған дауыспен: «Міне, саған қағаз ақша берем, ал сенің тиындарыңды өзіме аламын!» деді. Солай деген ол қалпақ ішіндегі тиын-тебенді қағып алып, орнына әлдебір түрлі-түсті қағаз тастады. Оңбағанның соқырды алдағанын бірден түсініп, қаным қайнап, тұра ұмтылдым.

-Токта, оңбаған! Ақшаны қайтар! – деп айғай салдым. Әлгі мас адам маған асқақтай қарап, мазақтай мырс етіп, кетіп қалмақшы болды. Соқырдың жайы белгілі, ауа қармап қалған. Мен ғажайып арбаммен әлгі оңбағанды қуып жетіп, құйрығынан балдағыммен аямай найза-соққы жасадым. Алдымен тынши қалған еркек ізінше жан-жағына баяу бұрылып қарады да, басын шайқап, өзін-өзі маңдайынан оң қолымен құлаштап тұрып сарт еткізді. Әрі қатты қиналып, ыңыранды да соқырға жақындады. Алдап алған тиын-тебенін қайтарып беріп, соқырды құшақтап зар еңіреді. Басында абдырап қалған соқыр ізінше оны ризалықпен арқасынан қақты.

Не болғанын түсінген мен баяу күрсініп, жөніме кете бердім.

Міне, сіз ойлануға тиісті мәселенің бірі осы!

Біздікі – сіздікі

Әлемді біздікі, сіздікі деп бөліп қойып, шамаң жеткенше бөтендерді құрта беру қандай бақыт, ә? Бірақ олай емес қой, Янга Ли Мжанба мырза. Бұрынғы тарихта да олай болмаған, ал қазіргі әлемде тіпті мүмкін емес. Біздікі де, сіздікі де жоқ! Ғарыш мұхитында жалғыз жүзген жер планетасы деген бір ғана ортақ кемеміз бар, ал біз, адамзат, сол жалғыз кемемен мәңгілікке жол тартқан бір ғана командамыз, біздің ортақ міндетіміз – соны аман сақтап қалу. Әйтеуір, абайсызда Жерді жарып алмасақ немесе тіршілік атаулыны құртып алмасақ болғаны. Бір ғажабы, сіздің түсінігіңіздегі соғыстан зардап шеккен сорлы мүгедек мен сол туралы ойланамын және жердің тағдыры үшін алаңдаймын. Ал сіздер, жоғары білімді, озық саясаткер генералдар бұл туралы бас қатырмайсыздар.

Сіздердің: Қазір бір қиырға зымыран жіберіп, жаман адамдарды күл-парша етіп, әлемдік тәртіп орнатамын деген ойларыңыз қате. Жоқ, Янга Ли Мжанба мырза, сол атқан зымырандарыңыз бумеранг сияқты өздеріңізге қайтып оралады. Кейде тіпті, генерал мырза, біреуге бағыттаған оғыңыздың өз адамыңызға тиетіні де болады ғой... Амал не, Жаратушының жоғарғы әділеті, құдайдың жазасы, карма заңы деген сол...

Егер де бүкіл әлемнің тарихын осы тұрғыдан зерделесек, өз заманында басқа ұлтқа жамандық пен зорлық-зомбылық жасаған ел мен халықтарға сол жамандығының еселеніп қайта оралғанын көріп, түсіне бастар едік.

Іздеу

Мен бір жаппай қырып-жоятын ерекше қару туралы бұрын естігенмін, бірақ оған сенбейтінмін. Тіпті, дені дұрыс, өркениетті адам солай жасай алады дегенді қаперіме де алмайтынмын. Алайда, өткен соғыстан соң осы мәселені терең ойлана бастадым. Дақпыртқа қарағанда, ол қарудың қауқары күшті сияқты, жүздеген шақырым аумақты қамтитын көрінеді. Бірақ ядролық бомбадан басты ерекшелігі – ол тіршілік иелерін ғана, яғни халықты ғана құртады. Ал барлық материалдық игіліктер залалсыз, сол қалпында қалады. Яғни, бомба лақтырсаң болды, тұтас халық қырылады, содан кейін олардан қалған игілікті пайдалана бер деген сөз! Мұндай жиіркенішті идеяның ұлылық елесімен ауыратын, дені дұрыс емес агрессорлардың басына ұялап, жүзеге асуы да мүмкін ғой. Сондықтан мен ар-ұяты мен әділет сезімін ояту үшін сол қару-жаракты жасағандарды іздестіре бастадым. Менің еңбегімнің нәтижесінде көптеген ғалымдар өздерінің фантазмагориялық идеяларынан бас тартып, жаңа қару-жарак жасауды тоқтатып, шіркеуге кетті. Тіпті, кейбіреулер есінен адасып, жындыханаға түсіп, арнаулы агенттердің бақылауымен есі дұрыс еместер мен психиатрларға адамзаттың рухани денсаулығы туралы дәріс те беріп жүр. Әрине, менің әрекетім байқалмай қалған жоқ. Сіздің ведомствоңыз бен өзіңіз, Янга Ли Мжанба мырза, данышпан ғалымдардың аса қуатты миына осыншалықты әсер ете алған тылсым күшті іздестіре бастадыңыздар. Бірақ, мен қолға түспей қойдым! Ұдайы жақын маңда, көз алдыңызда жүрсем де, сіздің ведомствоңыздың құрығы маған жете алмады. Заманауи қондырғылары көп сіздің барлау қызметіңіз бүгінгі өмірдің лас ағысында шеберлікпен тербеле жүзген менің Янгалбусымды тауып, ұстай алмады.

Сіздің ұлы мәртебеңіз...

Саясаткер-генерал Янга Ли Мжанба мырза, сізге бір тура сауал қойғым келеді. Әрине, оған жауап естімейтінімді білемін, бірақ, әскери адам ретінде тым болмаса өзіңізге өзіңіз іштей әділ де тура жауап беруіңізге болады ғой.

Сіздің мәртебеңіз басқаларды қорлауға бағытталған ба?

Сіз басқаларды қорлау арқылы мәртебе биігіне шықтыңыз ба? Өзгелер төмендеген сайын асқақтай түсесіз бе?

Басқаларды қорлау арқылы,өзіңізді өзіңіз қорламайсыз ба сонда?

Мүмкін сіздің ақылыңыз, күш-қуатыңыз басқаларды құртуға бағытталған шығар?

Басқаларды құрту арқылы өзіңізді-өзіңіз құртпайсыз ба!?

Жауынгер генерал һәм әккі саясаткердің жұрт алдында берген жауаптарын есту қызық болар еді. Алайда, меніңше, оның жауабы сұрақтардың өзінде тұр емес пе? Сіздің жауабыңызға қарамай-ақ, бәрі де түсінікті сияқты.Бұл сауалдарды сізге не үшін қойғанымды қазір түсінесіз...

Сонымен, тоқ етері, радикалды халықаралық ұйымның бір супер лаңкесін анди бастадым. Он жылдай соңына түскен әлемнің бүкіл арнаулы қызметі оны тауып, құрта алмаған. Өзімнің түйсігім мен шексіз қиялымның арқасында мен оның ізіне кездейсоқ жағайда түстім. Кей-кейде оны қалай тапсам деп ойлап қоятынмын. Бірде өз Янгалибусыммен тоқсан градусқа солға қарай бұрыла берген кезде аяқ астынан басыма «оны мүлдем ол жоқ жерден іздеп жүр» деген ойдың сарт ете қалғаны. Сөйтіп, сол әсермен арбамды жүз сексен градус кері бағытқа бұрып, мүлдем басқа жаққа қарай тарттым. Расында да оны өзі жоқ жерден іздеп жүрген сияқты. Ал оның заңға бағынышты, қалыпты азамат сияқты, арамызда жауапты мемлекеттік қызметтер атқарып, елеусіз жүруі де мүмкін ғой. Үкіметтегі барлық күмәнді адамдарға зер салып, Икс мырзаның өмір жолы мен лаңкестігін талдау арқылы біраз түйіндер жасап, ақыры ізіне түстім. Шынында да Икс мырза бәрін гроссмейстер шахматшы сияқты терең ойластырып, өзінің де, қарсыласының да жүрісін алдын-ала есептей білетін. Сондықтан жеңілмейтін, дұшпандарын жақсы білетіндіктен қашан да олардың алдын орап кететін. Алайда, ол ақылды соғыс мүгедегінің камал-арбасы Янгалибусымен өзін аңдып жүргенін білмейтін, біле де алмайтын.

Сөйтіп, әр кеш сайын жұмыстан соң есік алдында белгісіз лаңкесті күтетін болдым. Гәп мынада – оның кім екенін дәл білмейтінмін.

Алайда, оның осында екенін, өзім нысанаға алған жеті шенеуніктің бірі екенін анықтадым. Солардың бәрінің ар-ұятын оятуға шештім, өйткені бәрінің де кінәлары жетерлік еді. Ал ең бастысы, алда-жалда адамзаттың осы дұшпанын тауып, көзін жойсам, менің барлық әрекетім өзін-өзі ақтар еді.

«Соғыс – алдаудың жолы, – деп жазады Сунь Цзы. Егер батыстан тиетін болсаң, қарсыласыңа шығыс қапталдан келетіндей болып көрін. Қолыңнан келетін нәрсені дұшпанға қолыңнан келмейтін етіп көрсет! Ал, қолыңнан келмейтінді келетін сияқты көрсет! Егер өзінді де, дұшпаныңды да жақсы білсең, үнемі жеңіске жетесің!»

Ұлы қолбасшы және данышпанның бұл бағдарламасын мен толық игергенмін. Ол мені қашан да дерлік жеңіске жеткізетін. Бірінші күдікті сыртқа шыққан кезде мен оны Янгалибусымда сабырмен күтіп отырдым. Осынау ғажайып арбаның қасынан ешкім де бей-жай өте алмайтын. Әлгі мәртебелі шенеунік те менің қасымнан өте бере Янгалибусыма тесіле қарады. Сол кезде, осының алдында айтып кеткенімдей, көпбағдарлы қаруға айналған, алдын-ала дайындалған балдағымды жерге түсіріп жібердім. Ол иіліп, балдақты көтеріп, кішіпейілділікпен маған ұсынды. Балдақты қолына ұстаған кезде «Борджиа сақинасы» іске қосылды. Оған басымды изеп, алғысымды білдірген сәтте байқатпай Н-бірлігін бағыттадым. Шаруа бітті. Сөйтіп мен сабырмен нәтижесін күттім.

Маңызды мемлекеттік шенеунік алға бірнеше қадам жасап барып, күрт тоқтады да, басын қос қолдап ұстады. Айғай салып, шегіншектеп ұят соққысын алған жеріне қарай жақындады. Мені көргенде қатты қуанды және ағынан жарылып, өзін-өзі жазғыра бастады. Өзінің лепіре айтуынша, оны шетелде оқып жүргенде шетелдік барлау шырмап алып, жұмысқа тартқан көрінеді. Алайда, ол ешқандай да жансыз, шпион, резидент емес екен. Ол мемлекеттік маңызы бар құпия мәліметер жинастырмаған, әскери құпияларды іздестірмеген. Оның міндеті – өзін жалдаған мемлекеттің біздің мемлекеттегі экономикалық мүддесін қорғау болатын. Енді аяқ астынан ар-ұяты оянып, кінәсін мойындап, премьер-министрге бармақ болды. Несі бар, жолы болсын делік. Осылайша, өзім соңына түскен жеті шенеуніктің алтауы менің Янгалибусыма назар аударып, көпсалалы балдағымды жерден көтеремін деп, шабуылыма ұшырады. Кереметі сонда, бәрінің де ар-ұяты оянып, өзім ойлап та көрмеген небір қылмыстары мен күнәларын мойындарына алды.

Екінші болып биліктің шексіз құрметіне бөленген адам келді. Оны теледидардан ұдайы күлімсіреп, мәз болып тұрған көңілді, аздап жасандылау қалпында көретінмін. Біздің халқымыз

аспандатып, көкке көтерген, еліміздің көрнекті патриоты санаған бұл адамның да өмірлік мақсаты басқа екен. Ол өмір бойы халықты арсыздықпен алдап келгенін, әлдебір топтың мүддесі үшін тарихты бұрмалаумен айналысқанын, ұлттық мәдениетті қорлағанын және өзінің күмәнді ойлары мен әрекеттері арқылы елдің әр аймағын бір-біріне жауластырып келгенін мойындады. Яғни ұлттың тұтастығын бұзбақ болған. Ол аз десеніз, кино мен теледидардағы әртүрлі зорлық-зомбылық пен арсыз көріністердің идеялық қолдаушысы және насихатшысы болған көрінеді. Оның ақылымен есуас жас режиссерлер жас қыздарды экранда тырдай жалаңаш шешіндіріп, ақша арқылы төсек қатынасына тартып келіпті және оны елдің бүкіл халқына өркениеттің жаңа эстетикасы етіп көрсетіпті. Ал түп-түбінде мұндай әрекеттер ұлттың адамгершілік негіздерін бұзуға бағытталған және оның нақты көздегені жастарды аздыру болған. Әлгі адам осының бәрін шетелдегі қауқарлы қолдаушыларының тапсырысы бойынша жасап келіпті. Ал енді ар-ұяты оянғаннан кейін қатты өкінді. Тіпті жүзі қап-қара болып кетті. Айтулы адамның бұрынғы жалған бетпердесінен түк те қалмады. Оның аппақ шаштарынан бүкіл лас, былық-шылығы ағып, бар денесіне жайылғандай әсер еткені. Сөйтіп, ол менің қасымнан бүкірейіп, тәлтіректеп кете барды.

Бір күннен соң ол ұлттық теледидарға шығып, өзінің жасаған жамандықтары туралы ашық айтып, барлық теледидар мен кино қызметкерлерін ұятты ұмытпауға шақырды және көпшілік алдында өкініш білдірді.

Ал үшіншісі жайымен мемлекеттік билікті сатып отырған, яғни, әрбір көрсеткен қызметі үшін ірі көлемде ақша талап еткен. Ол саясаткерлер арасында елеулі тұлға емес еді, көпшілік алдына шығуға да тырыспайтын және тілшілерден қашатын, сұхбат бермейтін. Әсіресе, ол өзекті проблемалар мен даулы мәселелер туралы қойылған нақты сауалдардан жалтарудың шебері болатын. Осының бәрі менің күдігімді туғызған. Бұл жолы да түйсігім өзімді алдамапты. Менің шабуылымнан соң ол қатты өкініп, қылмысын мойындап, прокуратураға өз еркімен барды.

Төртінші күдікті маған керемет, өшпестей әсер етті. Мені көрген соң жүрісін баяулатып, ғажайып Янгалибусыма біртүрлі кінәлі адам сияқты қарады. Балдағымды қасақана жерге түсіріп жіберген кезімде шын жүректен қынжылып, оны көтеруге ұмтылды. «Мына үкімет дегенің қандай мейірімді еді!- деп іштей күлгенім есімде. – Адамды мүгедек етеді де, сосын аяушылық білдіреді!» Балдағымды өзіме ұсына берген шенеунік менен көзін алмай тесіле қалды. Жанарына жас үйірілді. Содан, сайрай жөнелді! Сөйтсек, ол жекешелендіру

арқылы көп нәрсені иемденіп алыпты әрі соның бәрін заңдастырып үлгеріпті. Міне, керемет, заңды пайдаланып өз елінді өзің тонауға да болады екен-ау! Ол сол байлығының бәрін байқатпай шетелге жіберген, яғни түбінде отанынан көшуді ойластырған. Планетаның ең әдемі жерлерінде, әсіресе курортты аймақтар мен аралдарда оның бірнеше вилласы мен коттеждері бар екен. Ал енді мемлекеттік қызметте жүргенде өз халқын өзі өмір бойы тонағанына өкініш білдірді. Әлгі адам менің қасымнан ұрланған дүниенің бәрін мемлекетке қайтаруға ант ішіп кетті.

Өзім күдіктенген бесінші адам менің қасымнан тәкаппар күйде аспанға қарап өте берді. Тіпті маған көз қырын да салмады. Оның табиғатына тәкаппарлық, өркөкіректік тән, өзінен басқа ешкімді ойламайтын, ешкімді менсінбейтін тәкаппар Нарцисс екенін бұрын да естіген едім. Ал оның шектен тыс менмендігін өз көзіммен көргенде тал бойымда араласқан шығыс пен батыстың барша қаны көтеріліп, жалпақ жауырынына найза-балдағымды қадауға шақ қалдым. Алайда, өйтудің орнына балдағымды бұрынғысынша қасақана жерге түсіріп жібердім. Бірақ ол бұрылып та қараған жоқ. Ашудан демім тарылып, дереу ибуки тынысын жасадым. Бір сәт сабырға келіп, оған:

-Ей, боялған мырза! Қане, маған жақындап кел!- деп айғай салдым.

Күтпеген тұрпайы сөз оны балғамен төбеден бір ұрғандай қатты әсер етті. Ол селк ете түсіп, есі шығып, маған саскалақтай қарады. Сол сәтте мен де:

-Қане, маған балдағымды әперіп жібер! Әйтпесе мен сияқты мүгедек болып қаласың! – дедім.

Есебім дұрыс еді. Әсіре әспеттеу мен жалған мадақтардың қуыршағы мұндай бассыздықтан бірден шашылып қалды да, бағынышты күйде балдағымды жерден көтеріп, маған ұсынды. Соның өзі жеткілікті еді, Н-бірлігінің шабуылы өз дегенін жасады. Көп ұзамай оның бойында тәкаппарлықтың ізі де қалмады, ол балаша өксіп жылап, барша шындығын ақтара бастады. Оның әрекетінің бәрі нағыз акулалардың қанішерлігімен салыстырғанда, баланың ойыны сияқты екен. Алайда, өте күлкілі, ақылға сыймайтын ойын ! Сөйтсек, осынау нувориш Нарцисс кез-келген қарым-қатынасын ақшаға айналдырып келіпті. Ештеңені тегін жасамаған. Сыйлық түріндегі пара қалтасына құйылып жатыпты. Оның әр қызметінің нақты құны болыпты. Оны ешкім бұза алмапты. Бұл Нарцистің бетімен кеткендігі соншалықты, нағыз Нарцисс оның жанында жіп есе алмайтындай болып көрінеді. Ол: «Мен өзімді жақсы көрсем, басқалар да мені жақсы көреді, жақсы көруге тиіс!»- деген қағида ұстаныпты. Әрі сол жақсы көретіндіктерін шытырлаған жасыл доллармен білдіруге тиіс

екен. Ақиқаты мынадай: Нарцисті әлдебір отбасылық салтанатқа, мәселен, үйлену тойына шақырады делік. Салтанатқа танымал шенеуніктің қатысуының өзі оқиға ғой. Сол арқылы салтанаттың мәртебесі артатын. Нарцисс оны жақсы түсінетін. Сондықтан той иесі өзіне ақша берсе ғана келетінін ашық айтатын болыпты. Ал егер өзі жай ғана құттықтау сөз сөйлесе немесе тілек айтса, әлбетте төлем екі еселенетін болған. Алда-жалда осы мәртебелі, халыққа танымал, сұлу да тәкаппар адам жүрекжарды, мазмұнды, қызықты сөз сөйлер болса, төлем үш еселенеді екен. Яғни, ол өзінің жанын саудалап келіпті. Қызығы сонда, оған сол үшін төлейді екен! Тіпті адамдар ақшаны қуана отырып береді екен. Өйткені, бұл оның ертеңгі қамқорлығына қол жеткізу, тоқ етері, нағыз пара болатын.

Ал енді ұялған Нарцисс көз жасын көлдей етіп, жасаған әрекетіне өкініш білдіріп, түзелуге уәде берді. Несі бар, бұл да жаман нәтиже емес!

Алтыншысы бизнес-вумен – алтын бикеш болатын. Заңғар ғимараттар арасында, қызыл іңірде оның биік өкше туфлиімен тротуарды тақылдатып жүргені терең шатқалдағы аңшы соқпағымен келе жатқан еліктің жүрісін еске түсіретін. Ол мен жаққа жалт етіп бір қарап, жүре берді. Сүйкімді де тәкаппар әйелдің кереметтігі сондай, тіпті не үшін күтіп отырғанымды да ұмытып кете жаздадым. Өзінен қылмысы бар деп күдіктенгенім үшін аздап ұялыңқырап та кеттім. Бірақ, келесі сәтте үйреншікті әрекетіме кірістім. Жерге түскен балдағымның дыбысына жалт бұрылып, әйелге тән жанашырлықпен балдағымды өзіме ұсынды. Н-шабуылынан соң еркектер сияқты бірден ашылған жоқ, керісінше, менің жанымда біраз ойланып тұрып қалды. Сосын баяу, сиқырлы дауыспен сөйлей бастағаны.

Сөйтсек, бұл әйел еркек саясаткерлер мен бизнесмендерді өсек-аяң, сыпсың сөз арқылы шағыстырып, халық сыйлайтын тұлғаларды асқан шеберлікпен бір-бірімен сүзістіріп келіпті. Нәтижесінде әлгі тұлғалар қатты жауласып, тіпті бір-бірін түрмеге қаматыпты, соның нәтижесіне елдің элиталық потенциалы әлсіреген.

Ағынан жарылған әйел қатты өкініш білдірді және кетерінде өзі бүлдірген жағдайдың бәрін де өзі түзейтінін айтты. Ал оны қалай жасайтыны өзіне ғана аян еді. Жалпы, әйел логикасы деген ақылға сыймайтын ғажап қой!

Міне, солай, генерал мырза. Үкіметте жауапты қызметте отырған құрметті тұлғалар ақиқатында біз ойлағандай емес екен. Олар бірінен соң бірі өз қылмыстарын мойындап, өкініш білдірді және өмір бойы өкініп өтеді де! Айпақшы, ар-ұят оянбайынша жан-дүние күнәдан тазармайды, демек осы тұрғыдағы менің күресу тәсілім қажет деген

сөз. Тағдыр мен аспанның есімді жиғызып, адамдарды қырып-жоюға емес, керісінше ар-ұятын оятуға бағыттағанына өте разымын, әрі қуанамын. Иә, шынында да күнәлі адамдардың бәрін қыра берсем, кешірілмес күнәға батады екенмін.

Ең соңғы, жетінші адамды біраз аңдып жүрдім. Ол өте өңсіз, елеусіз екен. Қасыма келгенін байқамай да қалдым. Ұзақ күтуден шаршаған мен көне қыш мазардың түбінде жападан-жалғыз отырған сопы сияқты адамның өмірі мен мәңгілік туралы ойға беріліп, оның қасымнан өте шыққанын байқамай да қалатын едім. Күтпеген оқиға болды. Алайда, қытай данышпандары айпақшы, кездейсоқтықтың өзі кездейсоқ емес-ау!

Музыка пәнінің оқытушысы сияқты арық, көзілдірік киген әлгі адамның маған күрт бұрылғаны. Себебі, аяқ астынан телефоным шылдырлап, әлгінің назарын аударған. Телефон соққан менің сүйікті Жанмилам еді. Бірақ «музыкант» жақындап қалғандықтан, оған жауап беріп үлгермедім.

- Рақым етіп, кешіріңіз, – деді ол кішіпейілділікпен. - Бұл қандай әуен? Қайдан тауып жүрсіз? Мұндай әуенді бұрын естіген жоқ едім!

-Бұл – домбыра! Жусанды даланың ежелгі көшпенділерінің симфониясы... күйі!

-Өзіме жазып алсам бола ма?

Бұл мүлдем күтпеген нәрсе еді – ірі олжа қармағыма өзі келіп түскелі тұр. Жандалбаса «еркіңіз білсін» дедім. Бірақ оған өзімнің айфонымды бірден ұстата қойғам жоқ, Янгалибусымды бір қапталға қарай итеріңізші деп өтініш білдірдім. Ол арбаға қолын тигізген кезде «Боджиа сақинасы» іске қосылды. Ал мен байқатпай Н-бірлігін бағыттадым. Ол сәл теңселіп, басын шайқады да, тынши қалды.

Ізінше бірнеше мәрте телефон соғып, әлдебір маңызды мәселелерді шеше бастады. Сосын Янгалибусыма қолын тигізіп, мені өзеннің жағалауына қарай жақындатты. Оның бақытсыз мүгедекке жасаған жақсылығын сырттай бақылаған біреу болса, планетадағы ең қатерлі лаңкестің бірі деп ойламас еді. Әлгі адам бүкіл сырын айтқан кезде жон арқамның шымырлап кеткені де рас.

Сөйтсек ол біздің еліміздегі бірнеше вокзалды бір кезеңде жарып жібергелі жүр екен, ар-ұяты мен әділдік сезімі оянғаннан кейін зәресі ұшып, қантөгістің мағнасыздығын түсініп, бұл әрекетінен аяқ астынан бас тартыпты.

Барынша толқыған ол бар сырын жайып салды. Бөліп-бөліп, екпіндеп сөйледі. Кеш түскен. Алаңдап, одан құтылуға тырыстым. Сол кезде сүйікті Жанмилам келе қалды.

Телефонымнан жауап болмаған соң алаңдап, балаларымды ертіп,

менің күнделікті клиенттерімді күтетін жеріме іздеп келіпті. Әрине, Жанмила бәрін білмейтін, мені жәй ғана өзен жағалауында қыдырып жүр деп ойлапты. Ол мені әдеттегідей, тез тауып алды. Балалар қуана шулап, мені құшақтады. Ал бақытты Жанмила көзіне жас алып, бізге қуана қарап тұрды.

Осы кезде күтпеген тосын оқиға болды! Қуаныштан басымыз айналған біз лаңкестің кетіп қалғанын байқамаппыз. Кенет ол әдемі қызыл лимузинмен қайтып оралды. Көзіне жас алып, сол лимузинді маған сыйға тартты! Мен алмаймын деп едім, бірақ ол машинаны қалдырып, жаяу кетіп қалды.

Іс жүзінде маған машина керек емес екені түсінікті ғой. Бірақ, амал не, қанішер лаңкестің көлігі Жанмилаға қатты ұнады. Әрі оны мейірімді мырзаның отан алдындағы парызын өтеген соғыс мүгедегіне тартқан сыйлығы деп түсінді.

Бақытты Жанмила лимузинге жақындап, әдемі қимылмен есігін ашты да басын жоғары көтерді. Шашы желмен желбіреген. Ол осының бәрін мен үшін жасады әрі онысы маған қатты ұнады. Нәзік сезімнен басым айналды. Соны сезінген Жанмила әдемі машинаға отырды. Қасына қызымды отырғызып, ұлым екеумізге қолын бұлғап, жағалаумен тура тартты. Жүздеген метрден соң бос жағажайға тоқтаған.

Дәл сол кезде жарылыс гүрс ете қалды.

Ұлым екеуміз зәреміз ұшып қарап қалыппыз.

Машина быт-шыт болып, жан-жаққа шашылып кетті. Жанмила мен қызым қаза болды!

Бірақ ол лаңкес жасаған жарылыс емес еді.

Ол сіздің бомбаңыз болатын, генерал Янга Ли Мжанба!

Ақыры сіз есептеп таптыңыз! Мені емес, лаңкестің машинасын!

Шешесі мен қызы о дүниеге құшақтасқан қалыптарында кете барды.

Олар сіздің...

Дәл осы тұста парак бүктеліпті. Сондықтан бірер әріп көрінбей тұр. Ол қандай әріптер екен? Генерал Янга Ли Мжанба асығыс-үсігіс қағаздың бүктеуін жаза бастаған. Жабысып қалыпты. Ол қаламының ұшымен қағаздың бүктеуін ашып оқыды да, есі шығып отырып қалды.

...қызыңыз бен немереңіз болатын.

Өз көзіне өзі сенбей, тесірейе қарап, қайта-қайта оқыған!

Олар сіздің қызыңыз бен немереңіз болатын!

Қағаздағы қатып қалған қатал, суық әріптер қайғылы хабар жеткізіп, жауынгер саясаткердің бақытты өмірін трагедияға айналдырды.

Генерал Янга Ли Мжанба қатты толқыды. Көзі бұлдырап, айналаның бәрі жүзіп жүре берді. Мұрнына біртүрлі иіс келгендей болған, бірақ оған көңіл бөлмеді. Хатты ысырып қойып, ұзақ уақыт үнсіз отырды.

Сүйікті қызының із-түзсіз жоғалуы осыдан екен ғой!

Қайғыдан темекі шегіп, көзіне жас алды. Сағатқа қараған. Шабуыл жасауға ширек сағат уақыт қалыпты. Генерал Янга Ли Мжанба кенет батыл түрде орнынан ұшып тұрып, «шабуылды тоқтатындар!» деген бұйрық берді.

Ол ұяттан өртеніп бара жатқан...

*Орыс тілінен аударған
Өмірзақ Мұқай*

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АҢЫЗДАРЫ

АБЫЛАЙ ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ БАТЫРЛАРЫ

Повесть – аңыз

Автордан

Бұл повесть кезінде Шоқан Уәлиханов, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Шәкәрім Құдайбердиев және қазақтың тағы басқа көрнекті этнографтары жазып қалдырған қазақ халқының аңыздары мен тарихи мұраларына негізделген. Сонымен бірге ол автордың өткен ғасырлар оқиғаларын өз қиялымен еркін баяндауына мүмкіндік берген көркем шығарма.

Бала

Бұл он сегізінші ғасырдың бірінші жартысында болған оқиға. Қазақ хандығы мен жоңғар ордасының соғысы жүз жылдан аса уақытқа созылған жаугершілік заман еді.

Бірақ, Ұлы даланың оңтүстік бір шетіндегі көне қала соғыс дегенді білмей, өзімен өзі оқшау өмір сүріп жатты...

Күн көкжиектен көтеріліп, Абылай ханзаданы шуағын төгіп оятты. Жан-дүниесі шаттыққа толып, керіліп-созылған бақытты бала жылы төсекте ұзақ жатты. Оның жасы он екіде. Сымдай тартылған балғын денесіне күш-қайрат тола бастаған, ал үлкен қара көздерінен ақыл мен жан тазалығы аңғарылады.

Өлдеқашан оянған қала көшелерінде тіршілік қайнап жатыр. Ханзада осы көне қаланы жанындай жақсы көретін, ал қала билеушісі – әкесін қала халқы мейірбандығы мен сұлулығы үшін Көркем Уәли деп атап кеткен.

Даладан Абылайдың анасы кіріп келді. Барлық аналар секілді ол да өз балаларын мейірлене жақсы көретін. Барлық балалар сияқты

Абылай да анасы өзін ерекше жақсы көреді деп санайтын. Ол үшін дүниеде анасына тең келер жан жоқ! Анасы бауырына басып, басынан сипаған кезде ханзада бәрін естен шығарып, өзін бейне бір кішкене сәбидей көріп, бақыттан төбесі көкке жеткендей болатын.

- Алла саған жар болсын! – деп анасы ақырын күбірледі.

Ханзада тез жиналып, шығып кетті.

Ол медреседе басына ақша бұлттай сәлде ораған сақалды ғұламалардан сабақ алды, кітапханада кітап оқыды. Ұстазы Ораз аталықпен соғыс өнеріне жаттықты. Осылайша бұл күннің де қалай тез өте шыққанын байқамай қалды...

Күндізгі қарбаластан шаршаған ханзада кешкі астан кейін бір кесе қымыз ішіп, төсекке жантайды. Ұйқысы келмеген соң, жез шамның жарығымен әдемі араб әріптерімен шағатай тілінде жазылған мемлекет пен әскерді басқару туралы ескі қолжазбаны оқи бастады. Ертедегі қолбасылар мен әскери даналардың ойлары балаға әсер еткені сондай, ол өзін аса көрнекті әмірші және қолбасшы сезініп, әлдебір тарихи жағдайларда қандай ақылды шешім қабылдайтынын көз алдына елестетті.

Осылайша, алып-ұшқан бала қиялының толқынында тербеліп жатып, ұйықтап кетті...

Аласапыран

Қаланың таңғы тәтті ұйқысын ат тұяғының дүбірі, ащы қиқу мен қару-жарақтың сартылы бұзды. Мындаған салт аттылар қаһарлы құйын секілденіп, бірде-бір көше мен қиылысты көзден таса қалдырмастан қала ішінде ерсілі-қарсылы ойран салды. Бұл ажал құйыны – залымдықпен күтпеген жерден соққы берген жоңғар басқыншылары еді. Үйлерінен шығып үлгерген қала халқы жауына жанқиярлықпен қарсылық көрсетті. Ұйқылы-ояу Абылай асығыс киіне салып, қанжарын қолына алғанымен, кескілескен айқас жүріп жатқан көшеге шығуға батылы жетпеді. Дұшпан көшеге шыққан бір топ батырды мерт қылып, енді үйлерге баса-көктеп кіре бастады. Адам төзгісіз жантүршігерлік айқай, оққа ұшқан бейбіт тұрғындардың жылағаны, ыңқылы мен қарғысы жоңғарлардың масаттана ұрандаған қиқуымен араласып жатты.

Абыржып тұрған Абылай кенет есіктен кіріп келе жатқан үлкен көлеңкені байқап қалды. «Бітті!» деп ойлап, қалшыып қатып қалған баланың маңдайынан суық тер бұрқ ете түсті.

Көлеңке оған жақындай берді. Ханзада селк етті де, қанжарын қынабынан суырып алды.

- Абылайжан! Айналайын! – «Көлеңке» елжірей тіл қатты.- Аллаға шүкір, аман екенсің!

Бұл Уәли ханның адал қызметшісі, мейірімді Ораз аталық болатын. Ол «тақсыр» демей, туыс адам секілді сөйледі.

Бала оның қайратты қолынан ұстай алып:

- Не болды? Не істеу керек?!- деп аптыға сұрады.

- Сұмдық болды, ханзада! Бізді андаусызда басып алды! Шамасы, қалада жоңғарлардың жансыздары болған сияқты! Қакпаны ашып берген де солар! Біздің жақтан адам шығыны көп!

- Әкем қайда? Анам, ағаларым тірі ме?

- Білмеймін! – Ораздың даусы құмығып шықты. – Бұл қырғыннан қашып құтылу мүмкін емес! Жақсылап жасырыну керек! Қазір мұнда да келеді! Тезірек кетейік!

Ол Абылайдың қолынан жетектеп, шығуға бет алды. Осы сәтте жау жебесі ысқырап келіп, жаңа ғана Абылай тұрған қабырғаға сақ етіп қадалды.

- Жаратқанның өзі жар болды сізге! Иншалла, көрер жарығыңыз бар екен!

Ханзада Ораздың шын көңілден айқан сөздеріне көңілі босап кетсе де, сыр бермеді, бар болғаны «Әмин!» деп, күбір етті.

Қараңғыда мүрделерге сүрініп, құпия жолмен қарманып жүріп, тыныш әрі сұрқай көшеге әрең шықты. Жарық қылаң берсе де, таңсәрі түнеріңкі, ауыр болатын. Баланың жүрегі қатты дүрсілдеп, тап осы сәтте мұның бәрін ұмытып, өзінің жып-жылы мамық төсегіне кіріп, жата қалғысы келді. Бұл кезде айнала қан төгіліп, оқтар суылдап, қылыштар сартылдап, айналасына үрей мен ажал сеуіп жатқан еді. Ораздың қарулы қолынан қыса ұстаған ханзада тістенген күйі ілесе берді.

Бір тұйық көшеден екіншісіне өтіп, шайхананың артқы ауласына шыға бергенде, аяқ астынан екі салт атты бұларға тап берді. Бірақ, алып денелі әрі батыл Ораз жай оғындай қимылдап, оң қолын сілтеп қалғанда, оның өткір найзасы бірінші салт аттының тамағына қадалды. Бала жаудың жанталаса селкілдеген күйде өз қанына өзі шашалып, аттан құлап түскенін көзімен көрді. Бұл Абылайдың адам өлімін алғаш көруі еді. Ол сілейіп тұрып қалды. Осы кезде екінші салт атты қатты шауып келіп, бар пәрменімен Оразды қылышымен шауып өтті, бірақ ол соққыны дарытпай жалтарып кетіп, шап беріп дұшпанын аттан жұлып алып, қанжарымен тамағынан орып жіберді. Ырсиған жарадан шапшыған алқызыл қан Ораздың басынан аяғына дейін жуып кетті.

Осы кезде қиқулаған дауыс пен ат тұяғының дүбірі күшейе түсті.

Абылай жаудың жақындағанын түсінді.

Бір сәтте ол да, Ораз да «біткен жеріміз осы шығар» деп ойлады...

Яки – яки

Кенет төңкерілген тайқазанды көріп, аталыққа бір ой сап ете қалды.

- Келіңіз, ханзада! – деп сыбырлады ол. – Мен сізді осы қара қазанның астына жасырайын. Дұшпандар байқамауы мүмкін!

Абылай мырс етіп күлді:

- Қазандағы ханзада атанбақпын ба?!

- Ежелден бері қазан қасиетті саналған! Сын сағатта жаратқанның өзі бізді осы жерге бастап әкеліп тұр!

Осылай деген Ораз тайқазанның бір шетін көтеріп, Абылайды оның астына жасырды.

- Мен сенің қасыңда болам! – деп сыбырлады қоштасарда. – Ең бастысы – сабыр!

- А, дүние, неткен тар едің! – Абылай қазан астында бүгжиіп жатып, шерлене күрсінді. – Тағдыр не деген аумалы-төкпелі!

Түнде ғана аспан күмбезіне ұзақ қараған оның ойлары көк жүзіне, алыс жұлдыздарға шарықтап, өзін әлемнің билеушісі сезінген! Енді оның күмбезі төңкерілген қазан болды! Түнде ол жұмсақ, мамық төсекке жатып еді, ал таңертең ескі қара қазанды жамылып, жалаңаш сыз жерде жатыр! Тіпті осынау тар жердің өзі оның уысында емес: кез келген сәтте қаһарлы жоңғарлар қазанды төңкере қалса – бәрі бітті дей бер!

Біртіндеп жабығыңқы ойлар да сейіле бастады. Қазанның асты да біршама кең екен – қалай болғанда да Абылай бір бүйірден екінші бүйірге аунай алады, аяғын жинап, шалқасынан жата алады. Жердің кедір-бұдыр, шұқанақты жері мен қазан шетінде саңылау қалып, сол жерден жарық түсіп, кескілескен шайқас пен жан түршігерлік дыбыстар естіліп тұрды. Шу бірте-бірте күшейе түсті.

- Антұрған иттер! Бәрібір жеңе алмайсыңдар!

- Біздің кегімізді алатын күн де туар!

Дауыстарына қарағанда, көшеде бірнеше қазақ жауынгері жаумен аянбай шайқасуда. Жоңғарлар қарқылдай күлді.

- Ха-ха-ха! Сендердің кектеріңді енді кім қуар екен? Сендер кімнен үміттенесіңдер?

- Тірі қалған ешкім жоқ! Біз сендердің хандарың мен сұлтандарыңды үрім-бұтағымен қырып салдық. Ұлы Шарыш ноян бәрін қырып-жоюға бұйырды! Олай болса, қош болыңдар!

Сәлден соң шайқастың шуы басылды, бәрі бітті. Қаңғып келген бірнеше жебе зың-зың етіп, қазанды сүйкеп өтті. Абылайдың жүрегіне қан толып, дүрсілдеп кетті: ашу-ыза мен үрей кезек алмасты: біресе оның атып шығып: «Мен бармын! Мен бәрі үшін кек аламын!» деп айқайлап, жауына бас салып, шетінен қанға бөктіргісі келді! Олардың қолбасшысы Шарыштың басын жұлып алмақшы болды. Бірақ, ол тап қазір өзінің бірденені өзгертуге дәрменсіз екендігін, әдемі де шапшағын қанжарымен қаптаған жоңғарға қарсы шыға алмайтынын түсінді. Әкесінің, анасының, аға-әпкелері мен бүкіл ағайындарының жау қолынан қаза тапқанын біліп, қатты қайғырды. Бүкіл әулеттің жалғыз тұяғы бір өзі ғана! Ол тірі қалуға тиіс!

Жоңғарлардың жақын маңда жүргенін, кез келген уақытта мұны тауып алуы мүмкін екенін ойлағанда бойын үрей буды. Ол еркін тыныс алуға да қорқып, жерге жабысып жатты.

Бұл азапты сәттің ұзаққа созылғаны сондай, тіпті ешқашан бітпейтіндей көрінді.

Біртіндеп тыныштық орнады. Күйзелістен сілесі қатып, шаршаған бала ұйықтап кетті...

Бір кезде біреу қазанды көтеріп, мұны ақырын оятты. Түн болып қалған екен. Қараңғы болса да, Абылай Оразды бірден танып, орнынан тұрды.

- Мен сіздің қасыңыздан ұзамадым, ханзада, – деп сыбырлады Ораз. – Қаза болғандардың арасында өлген адам құсап жата бердім. Енді тезірек құла дүзге шығып кету керек!

Қысылтаянда ат туралы ойлаудың қисыны жоқ. Біріншіден, біреумен соғысып, тартып алмаса, оңайлықпен ат табылмайды. Ал дәл осы сәтте ұрыс ашу қателік болар еді. Екіншіден, салт аттыны жау да бірден байқап, құтқармайтыны аян. Осы себептен де екеуі жаяу жортып, қараңғылыққа сіңіп, қауіпті жерлерден бұқпантайлап өтіп, қираған қаланы айналып біраз жүрді.

Аңғарымпаз Ораз қанша тырысқанымен, жау көзіне түспей кету мүмкін болмады. Қаланың шетіне жете бергенде, қайдан шыққаны белгісіз, үш салт атты бұларға қарай тіке салды.

- Сіз көрінбей кетіп қалыңыз! Қош болыңыз! – Асығыс сыбырлап үлгерген Ораз алға ұмтылды. Жоңғарлар түкпірге тығылған балапанды байқамастан, үлкен құстың соңынан естері кете қуа жөнелді.

Олар көзден таса болысымен, айналасына алақ-жұлақ қарап, сүрініп-қабынып жүгіре жөнелген ханзада ен далаға шыққан соң бір-ақ тоқтады.

Даланың еркін самалы қашқынды сергітіп жіберді. Ол рахаттанып,

кеудесін кере дем алды. Қараңғылық құшағындағы кең дала оны сиқырымен баурап, еркіне қоймай үйіре тартса да, бір жағынан әлдебір белгісіз үрейге толы сияқты көрінді.

Не істеу керек?

Ол осынау Ұлы далада өзінің жалғыз, тұлдыр қалғанын ұқты.

Қатал тағдырмен бетпе-бет!

Жападан жалғыз. Әке-шешесіз. Қасында ешкімі, қолында ештеңесі жоқ.

Қараңғы түнде жаяу әрі аштан-аш!

Оның бойын сұмдық қорқыныш биледі.

Төбесіндегі ай бірде өз биігінен салқын көз салса, бірде әлденеден ұялғандай ала-құла қалың бұлттың арасына жасырынады.

Алыста самсаған жұлдыздардың жарығы да жылусыз көрінді. Олар мұның жанын бұрынғыдай жылытпайды.

Ол бәрінен, бәрінен айырылды. Ата-анасынан, туыстарынан, жақындарынан, тыныштығы мен жайлы өмірінен, әулетінің байлығы мен даңқынан айырылды. Ең қорқыныштысы – ол болашағынан айырылды!

Осыған дейін бәрі де қолмен қойғандай анық болатын: ханның ұлы ержетіп, әкесінің орнына таққа отырып, елді әділдікпен, болмаса өз қалауынша басқаруға тиіс еді. Тек ер жетсе болды – бәрі дайын тұр! Бірақ, жазмыштан озмыш бар ма?! Міне, соның бәрінен қас-қағымда айырылған ол аты-жөні белгісіз қаңғыбасқа айналды. Бүгіннен бастап Абылай ханзада өмірдің ұшы-қиырсыз теңізінде тегі белгісіз күйде ұзақ адасып жүретін болады. Ол үшін өзінің аты мен шыққан тегін айту да өте қауіпті, оның үстіне мұның сөзіне кім сенеді?!

Ханзада етпетінен түсіп, жерді құшақтап еңіреп қоя берді. Қысылмай, ұзақ жылады. Оның жылаған даусын дұшпандардың естіп қоюы да мүмкін еді. Кез келген уақытта қараңғылықты қажарып, суы қатты жебе зу ете түсіп, баланың жас ғұмырын үзіп кетуі де мүмкін. Бірақ, ол мұны ойлаған да жоқ. Ол үшін өмірдің түк мәні, қызығы қалмаған еді. Оның жаралы жаны осы сәтте құсқа айналып көкке ұшып, тышқанға айналып інге тығылып, балық болып мұхитқа сүңгіп, аңға айналып орманға қашып кеткісі келді. Ауаға сіңіп жоғалғысы келді.

Бұл түс емес. Ертегі де емес. Бұл оның ешқайда қашып құтыла алмайтын қатал тағдыры еді.

- Ал егер, – деп ойлады ол, өне бойы дірілдеп тұрып. – Бәріне ерегескенде өле салсам қайтеді! Өзімді өзім жарып жіберсем?! Міне,

сонда... көрер едім сендерді...

Ол қанжарының күміс сабын қатты қыса түсіп, назалана өксіді.

Қараңғылық құшағындағы суық далада күйзеліп жатқан Абылайды өзінің ауыр ойлары бетегелі жерге қайта тұрмастай қылып шегелеп, жанши берді.

«Ал сонда не мұратқа жетпексің ? Сенің бұта түбіндегі абыройсыз, маскара өлімнің кімге керек? Өзіне-өзі қол салды деген не сұмдық ? Жоқ, мен ешуақытта өзімді өзім өлтірмеймін! Мен – адаммын, мен – ханзадамын, соңғы демім қалғанша өмір үшін айқасып өтуім керек!»

Осылай ойлауы мұң екен, ол өзінің мұрагер ретінде оп – оңай қол жеткізетін нәрселері үшін ендігі жерде аяусыз күресуі керек екенін айқын сезінді. Өмір үшін, еркіндік үшін, даңқ үшін, тақ үшін !

«Бірақ, қалай? Қалай күресу керек? Не істеу керек?»

Тіршіліктің қатал сауалдары алғаш рет Абылайды тығырыққа тіреп, оның жанын жалын шарпығандай болды.

Қалай болғанда да ол ең алдымен тірі қалуға тиіс!

Ғұламалар мен қолөнершілердің даңқты қаласындағы Уәли хан сарайында жас ханзаданы көп нәрсеге баулыған болатын. Ораз аталықтың және басқа ұстаздардың үйретуімен ол дінді, философия мен тілдерді оқып үйренді. Домбыра мен қобыз тартып үйренді, қару-жарақтың сырына қанықты, елмен араласуды, басқару ісін меңгерді. Бірақ, оған өмір сүрудің қарапайым амалдарын үйретпепті. Өзінің керемет білімі бола тұра, ол дәл қазір өзіне тамақ тауып жей алмайды, түн түгілі күндіздің өзінде қайда тұрғанын, қайда барарын анықтауға қауқарсыз, от тұтата алмайды, су табу да мұң, өзіне күрке жасап, иен далада қарапайым көшпенді болып өмір сүру мүлдем қолынан келмейді! Мұның бәрін енді оған өмірдің өзі үйретпекші!

«Ах, неткен ауыр салмақ еді! – Абылай ханзада күрсініп жіберді. – Көмек қолын созатын да жан жоқ!»

Бақытына орай, ол тумысынан ақылды және өжет болатын.

«Неге саған міндетті түрде біреу келіп көмектесуі керек? – деп тәжікелесті ол өзімен өзі. – Жо-о-оқ, ешкімге арқа сүйеуге болмайды. Өзіңе өзің ғана көмектесуге тиіссің! Өзінің қудалаушыларының ортасында жалғыз қалған Шыңғыс хан бабама оңай болды дейсің бе?! Шыңғыс хан тағдырдың бүкіл сынағынан абыроймен өтіп, биліктің шыңына өз күшімен шығып, өзінің халқын биікке көтерген! Мен де солай көтерілем!»

Ханзада орнынан тұрып, Ораз аталық шегелеп айтқандай, Темірқазықты бетке алып, солтүстікке қарай бір-ақ тартты. Ол түнімен жүрді, сөйтіп қанға бөккен қасіретті жерден алыстай берді.

Ғаламат

Күндіз ашық даламен жүру қауіпті еді. Қарны ашып, қалжыраған бала селеу мен жусан басқан терең сайға жасырынды. Аштықтан әлі құрып, шөл қысса да, қатты шаршағаны сондай, ол бірден ұйықтап кетті.

Кенет шошып оянды.

Ымырт үйіріліпті. Дала төсін дүбірлетіп, түсініксіз гуіл жақындап келеді.

Гуіл бірте-бірте күшейіп, көп ұзамай ханзада ат тұяғының дүбірі мен адамдардың ұран салған дауысын анық ажырата бастады.

Төбенің астынан шыға келген бір топ салт атты сайды жағалай екпіндете шауып келеді. Әуелде Абылай балалықпен мұны бәйге не көкпар екен деп ойлап, бір сәтке қуанып, арқаланып кеткендей болды. Бірақ, зер сала қарағанда, мұның көкпар емес, нағыз қырғын екенін ұқты. Бір топ жауынгер жалғыз салт аттыны бастырмалата қуып, бірте-бірте жетуге айналған.

Ішіндегі ең шапшаң қуғыншы оған тіпті жақын келіп, ұзын найзасымен шаныша бергенде, қашқын ептілікпен бұлттарып кетіп, қылышын құлаштай сілтеді. Қуғыншы бүкшиген күйі аттың үстінен ұшып түсті.

Келесі сәтте әлгі қашқын ханзада жасырынып жатқан жерге жақындап қалды. Астындағы ақбоз тұлпары жараланып, қанға бөгіп, әбден болдырған. Қуғыншылар оны қуып жетіп, қоршап алды. Қашқын атының басын тежеп, жаумен бетпе-бет келді.

Қуғыншылар қалт тоқтай қалды. Бұлар жоңғарлар болатын. Жалғыз сарбаз үлкен алдаспанын жарқылдатып, тыныш жатқан даланы дүр сілкіндіре: «Жекпе-жек! Жекпе-жек!» деп күркірей ұран салды.

Жоңғар жауынгерлері ошарылып тұрды. Оларға ашынған қазақ батырының қаһары мен қайраты бұрыннан таныс болса керек, бір-біріне қарап, өзара кеңесті. Жауынгерлер арқан бойы жерде тұрғандықтан, Абылай бәрін анық көріп, естіп жатты.

Ол барынша бүрісіп, тіпті, қыбырлауға қорқып, қатып қалғандай. Туған даласының шөбі ескі жырада оны тұмшалап, көзден тасалады.

- Немене, жоңғардың ержүрек шеріктері, сендердің араларыңда лайықты сарбаз жоқ па?! Әлде сендер контайшы Қалдан-Сереннің жаужүрек арландары емес, қарғыбау таққан қорашыл итсіндер ме?! – деп қайрай түсті батыр.

Торы айғыр мінген, бес қаруы түгел, қолына үлкен қалқан ұстаған жоңғар жауынгері шығып, ортаға беттеді. Жоңғарлар батырларына

дем беру үшін қиқулап, ұран салды. Батыр үнсіз алға шықты. Оның алдаспан мен қалқаннан өзге қаруы жоқ еді. Шамасы, өзге қарулары соғыста сынып қалған болу керек. Қорамсағы да бос.

Шерік өзінің қылышын сермеп қалғанда, ақ боз ат тез алға ұмтылып, сол сәтте алдаспанның ысқырғаны естілді де, жоңғар дыбыссыз шөпке құлап түсті. Жоңғарлар сасқалақтап қалды, батырдың қимылын ешкім де байқап та үлгермеген еді. Олар енді үйіріліп тұрды да, жалғыз батырға тобымен ұмтылды. Аяусыз, кескілескен ұрыс басталды. Батыр жай оғындай шапшаң қимылдап, қылышын ысқырта сілтеп, әр сарбаздың жанынан тез өтіп кетеді. Тағы бірнеше дұшпан батырдың қолынан ажал құшты, бірақ батырдың өзіне де қиындық туа бастады. Иесінің ойындағысын айтпай ұғып, керек жерінде тұяғын дөп басатын есті жануар да зорығайын деген. Қаны сорғалап, аяғын әрең басып тұр. Қалқанмен тойтарыс беріп, ұзын қылышпен шауып өтетін батырды ала алмаған айлалы дұшпан жазықсыз жануарды аяусыз кескілейді. Батырдың кіреуке сауытының да ескі шүберектей жұлым-жұлымы шыққан, денесінің бүкіл жерінен қан ағып тұр. Жоңғарлар жаралы жолбарысқа тап берген аш қорқаулар сияқты гүр-гүр етеді. Батыр атымен бірге әне-міне сұлап түсетіндей болып көрінгенімен, әлі де мықты екен, тағы бірнеше дұшпанды шауып түсірді.

Бір кезде біреудің: «Хай-хай-хай!» деген ащы айқайы басып кетті де, бәрі сілейіп тұрып қалды. Қастарына жетіп қалған қара қасқа атты алып жауынгерді ешкім байқамаған екен. Үстіндегі қара жамылғысы желпілдеп, оған ерекше ғажайып күш, айбар беретіндей. Ол о бастан өзінің атымен бірге қара шойыннан құйылып, тұтасып кеткендей көрінеді. Айдаһар жылан секілді ұзын, қалың айдары оның қуатты мойнын орап алған, кең танауы, ірі жақ сүйегі, оқты көзі оның әпербақан мінезі мен жаужүректігін байқатқандай. Соғысып жатқандарға жақындай бере, күркірей сөйледі:

- Қане, айдай жарқыраған ойраттар, қазақтың итімен алысып жатырмысыңдар? Оның басын маған қашан әкеліп береді деп, шыдамым таусылып кетті әбден! – Шайқас болған жерді көргенде ол ысқырып жіберді. – Паһ ! Шамасы қазақтың батырына тап болған сияқтысыңдар ғой! Жолым болған екен! Бұл қаңғыбас малшылардың басын бұрап-бұрап, жұлып алсам, шіркін, айызым қанады... Олардың мисыз, ақымақ бастарын! Ха-ха-ха!

Жоңғарлар жабыла қарқылдай күліп, найзаларын жоғары көтеріп, өздерінің қолбасшыларына құрмет-қошемет көрсетті. Жау қоршауында қалған, қансыраған қазақ батыры өрлікпен:

- Сен алдымен өзіңнің сабалақ жүн кір-кір басыңды ойласаңшы!

Ондағы жазықсыз құрбандардың қанын өмір бақи жуып тазалай алмассың! Халықтың қарғысы басынды жерге қағып кіргізетінін ойла! – деді.

- Хай-хай-хай! – деп айқай салды қолбасшы қорқынышты дауыспен. – Шөп басқан далада кімнің басы домалайтынын қазір көреміз!

Жоңғардың нояны жауынгерлер алдында атын ойқастатып, шеңбер жасай жүріп, ашу мен ыза кернегеннен әбден ісіне бастады. Оның дала желі мен күннің аптабына шынығып, қақталған беті одан сайын қарауытып, шапыраштанған көзіне қан толды. Бір таңғаларлығы – оның қара қасқа аты да сом тұяқтарымен жер тарпып, көздерін адырайтып, ауыздығын шайнап, жүгенін үзіп кете жаздап құтырына бастады. Ақырында олар жанартаудай жарылды: атымен бірге аспанға атыла секірген жоңғар даланы басына көтерді:

- Хай-хай-хай! Жекпе-жек! Мен, Шарыш ноян, күндей жарқыраған қонтайшы Қалдан-Сереннің жиені, тәкаппар ойраттардың ұлы қолбасшысы, сені, қазақ батырын қанды да әділ шайқасқа шақырамын! Егер сен мені жеңсең, менің жауынгерлерім сені қалаған жағыңа жіберетініне ант етем!

Жоңғарлар шайқасқа орын босатып, жарыла шегінді.

Абылай ысқырып жібере жаздады. Бұл – Шарыш ноянның өзі екен ғой!

- Айтары жоқ, дала батырларының ар-намыс заңын сақтап тұр! – деп ойлады ханзада. – Бірақ оның әділдігі салыстырмалы түрде ғана. Күші тасып-төгіліп тұрған ноян мен аты жарақаттанған, өзі қансыраған батырдың хал-жағдайын салыстыруға бола ма?!

Бірақ, батыр жалтарған жоқ. «Аруақ! Аруақ!» деп ұран салып, атын тебініп қалды. Әбден болдырған ақ боз, адамның санасына сыймайтын әлдебір күштің әсерімен шешуші сәттің келіп жеткенін сезгендей, көз алдында өзгеріп, тыңнан күш біткендей сілкініп шыға келді. Бұл ер жігіттің қанаты, керек кезде шайқасқа дайын болатын нағыз тұлпар екен.

Бөтен елдің бір-бірін танымайтын екі адамы, екі бейтаныс батыр аласұрып, қатты айқаймен, жойқын күш-қуатпен бір-біріне қарсы ұмтылды. Адамдар бір-біріне бауыр болып келетін және болуға тиіс осынау баянсыз дүниедегі олардың алғашқы кездесуі өлім мен қайғы әкелді. Тегінде, өзара бас араздықтары жоқ, ұлты да басқа олар маздап жанған оттың басында, қолда бар асын бөлісіп жеп, бір-біріне жылы сөз айтып, әлемді жылылыққа бөлеп, өзара құрмет және достық ниетпен өмір сүруге тиіс еді. Нағыз ерлер қандай керемет дос болар еді! Жоқ, олар қанға құмартты, себебі, олардың бірі өзгелерге

үстемдік еткісі келді. Қазақтың ісі мың мәрте дұрыс болатын, өйткені ол өзінің Отанын, өзінің еркіндігін, ар-ұжданын, намысын, тәуелсіздігін қорғады. Ал жоңғардың ісі мың жерден қате, өйткені ол өзгенің жерін жаулап алып, халқын құл қылып, басып-жаныштамақ болды.

Бірақ, жауынгерлер бұл туралы ойланып жатпастан, өткір қылыштарын жай оғындай жарқылдатып, бірін бірі аямай шапқылады. Қалқандарын тосып, соққыларды денелеріне дарытпай, бір-біріне лайық екендіктерін көрсетті. Кейде Абылайға олар бір-бірін өлтіріп тастайтындай көрінеді, ондай кезде ол көзін жұма қояды. Бала жүрегі бұл қантөгісті қаламай, барынша қарсыласып бағады, бірақ өмірдің заңы қатал. Оның сайдан атып шыға келіп, жалғыз батырға көмектесіп, жоңғарларға қарсы күрескісі келді, бірақ көзге көрінбейтін бір күш оған ырық бермей, қозғалтпай, үстінен басып тұрғандай, тырп ете алмады. Өйткені, оның күні туған жоқ. Оған тек қана осының бәрін үнсіз бақылап, көңіліне тоқу ғана қалған.

Күн ұясына батты. Қызыл арай қаһарлы көрініп, қорқынышты аспан төбеден баса түскендей. Қылышпен қарсыласын жеңе алмасын ұққан Шарыш ноян ұзын найзасын кезеп, ағызып келіп ақ тұлпардың кеудесіне сұғып алды. Бекзат жануар теңселіп кетіп, ақырын кісінеді де, гүрс етіп құлады. Атпен бірге құлап түскен батыр аяғына тік тұрып үлгергені сол еді, Шарыш найзамен оның кеудесіне кирата соққы беріп, ту сыртынан бір-ақ шығарды. Батыр бар күшін жиып, тырысып, жығылмай қалса да, келесі сәтте есінен танып, найзаға ілініп қалды.

Сарбаздарының масаттана ұрандатқанына қанаттанған Шарыш ноян аттың үстінде отырып, қансыраған батырды найзамен басынан асыра көтеріп алды.

- Хай, хай, хай! – деп шаттанды ол. Жоңғар сарбаздары оған қосыла қиқулады. – Әй, қазақ батыры, қалайсың!?

Ноянның ащы мысқылға толы сұрағын шеріктердің дар-дар күлкісі жауып кетті. Осы кезде батыр көзін ашты. Дауысы қырылдаса да, әр сөзін шегелей тіл қатты :

- Атаңа нәлет ит қалмақ! Мен сенен әлі де биікте тұрмын!

Осылай деді де жантәсілім етті. Бәрі сілейіп қалды. Шарыш ноян жүндес басын өкіне шайқап, батырдың жансыз денесін ақырын жерге қойды.

- Оны жерлендер! Ол құрметке лайық! – деді ол құмыққан дауыспен.

Елу шақты жауынгер алдымен өздерінің адамдарын, содан кейін қажетке жарайтын заттарының бәрін сыпырып алып, қазақтың

батырын жерледі. Алдаспанды Шарыш ноянның өзі алды.

Абылай сайда жатып үнсіз жылады. Жоңғарлар көкжиекке сіңіп көрінбей кеткен кезде қараңғылық орнаған еді, ол өзі жатқан жырадан шығып, батырдың бейітіне келді.

Ханзада дұға оқып, белгісіз батырдың басында ұзақ отырды. Күйзелген баланың жан дүниесі астаң-кестең болып, бұрын-соңды сезінбеген өзгеше күй кешіп, өте маңызды бір өзгерістерге түскендей еді.

Ай нұрын жарқырата себелеп, айнала дүниеге сәулесін шашты, жалғыз-жарым адасқан ақша бұлт әлдеқайда, биікке қарай жүзіп барады. Абылайға ол батырдың жаны сияқты сезілді. Ол белгісіз батырмен іштей жақындығын сезінді. Кеудесін бір күшті сезім кернеп кеткен ол екі қолын аспанға жайып, нық сеніммен:

- Мен, Уәли ханның ұлы Абылай – ешқашан ешкімнен және ештеңеден қорықпауға, өмірім мен күшімді аямай өз халқымның азаттығы мен бақыты үшін күресуге ант етемін! Әумин! Аллаху акбар!- деп, бетін сипады. Орнынан батыл көтеріліп, қауіп-қатерлер мен оқиғаларға толы өз тағдырымен бетпе-бет келу үшін алға қарай жүре берді.

Аталық

Екінші күннің кешінде ханзада өзінің соңынан бірдеменің бұқпантайлап жүріп келе жатқанын сезді. Жоқ, тырс еткен дыбыс естілген жоқ, бірақ ту сыртынан әлдекімнің сұғы қадалғаны анық еді. «Батыл болу аз! – деген Ораз аталықтың сөзін еске алды. – Алдырмайтын айлалы болу керек!» Сондықтан ол сыр бермей жүре берді.

Күн ұясына қонды. Іңірде дала келбеті өзгеріп, әртүрлі пішінде көріне бастады. Тіпті, шөпке шырматылып қалған былтырғы ебелек-қаңбақ біресе түрі сұсты жау, біресе жыртқыш аң құсап көрінеді.

Кенет соның біреуі ақырған күйі баланың қарсы алдынан шыға келді. Бұл үсті-басын қалың жүн басқан сабалақ мақұлық болатын. «Жезтырнак па, жалмауыз ба!?» – деген сауал санасында қылаң еткен Абылай қанжарын қынабынан суырып алып, шайқасқа дайындалды. Қанжарының сабын қатты қысқан күйі, ол қарсыласын жіті бақылай бастады. Мақұлық ақыра айбат шегіп, бір жақындап, бір алыстап, айналшықтай береді. Ол мұның батылдығын сезетін сияқты. Ханзада да мақұлықтың дүлей екенін және ештеңеден қорықпайтынын ұқты.

Құдай тағаланың бейтаныс екі жаратылысы кең далада кез болып, тып-тыныш тарап кете алмай, бірден өлім мен өмір мәселесін

шешпекші. Туған ай да осынау ұлан-байтақ жарық дүниеге сыймайтын, бір-бірімен бітіспейтін жан иелеріне, неге екені белгісіз, сәулесін толық шашпады.

Мақұлық ала көлеңке шақта ханзаданың айналасында ұзақ айналды, бірақ болат қанжарға қарсы шаба алмай, жайлап шегіне бастады. Бір кезде қараңғылыққа сіңіп кеткендей, көзден ғайып болды.

Абылай терең дем алып, қанжарын қынабына салды. Бірақ, сақтықты естен шығаруға болмайды. Мақұлық оны жайына қалдырмай, аңдаусызда тап беруі кәдік. Абылай әр түп бұтадан, әр сыбдырдан сақтанып, ары қарай жүре беруді жөн көрді.

Біраздан соң аласалау төбе кездесті.

Ол осы төбенің басында қонып шықпақшы болды. Бұл жерден айналаның бәрі алақандағыдай көрінетін және бұған қарай елеусіз келу де мүмкін емес еді. Тек өте қырағы болу керек.

Әбден ашығып, қалжыраған Абылайды ұйқы басты. Бір кезде селк ете түсіп, оянып кетсе, үстінде үлкен құбыжық төніп тұр екен. Абылай атып тұрып, қанжарын суырып алып, сілтей бергенде, жұмбақ жаратылыс таныс дауыспен сөйлеп қоя берді.

- Ей, айналайын! Соққы берерде, кімді ұратыныңды қарап алсаңшы!

Бұл Ораз аталық еді!

Ханзаданың қуанышында шек болмады! Олар бір-бірімен құшақтаса кетті.

- Мен сізді жоқтап едім! – деді Абылай өзіне-өзі келген кезде ақырын дауыспен.

- Онда ұзақ жасайтын шығармын!

Ораз аталық рахаттана күлді.

- Демек анау албасты... жезтырнақ... жалмауыз... болып келген сіз бе?

- Ия! Мен сені байқап көргім келді! Қиындық сені шыңдады ма, жоқ па, соны білгім келіп, сынаған түрім ғой.

- Ал, қалай екен?- деп, Абылай аздап мысқылдай сұрады.

- Жаман емес, жаман емес! Тіпті, тәп-тәуір десе де болады! Тәлімің байқалып тұр!

Абылайдың сөз әуеніне орай, аталық та мақтана бөсіңкіреп қойып, өзінің бастан кешкенін шабыттана айта бастады.

- Ох, менің зайсандарды қалай алдап соққанымды көрсеңіз ғой! Мұның себебі– жер біздің туған жеріміз! Бізге болысады! Міне, мен олардан қашып келе жатып әр бұрышты, әр ауланы білгесін, ыңғайы келген жерге тығылып қаламын. Ал олар жолды білмегесін

далақтап, беталды шаба береді. Түннің ортасына дейін мен оларды тұйық көшемен де, қираған көшемен де сандалтып, әбден сілелерін қатырдым. Ақыр аяғында бір-бірлеп, бәрін де жусатып салдым!

Сөз кезегі тигенде, ханзада ақтарыла аңқылдап, өз көзімен көргендерін баяндап шықты, тек өзінің ант бергені туралы ғана бүгіп қалды. Бұл оның өмірінің мәні мен мақсаты еді, бұл туралы Жаратушыдан басқа ешкім білмеуі тиіс. Ораз аталық мырзасының әр сөзін ықыласпен тыңдап, оның дауыс ырғағындағы өзгеріске қуана таңырқады. Қызу әңгімелесіп отырып олар аталықтың қалтасының түбінде қалған соңғы бір уыс құртты жеп тауысып, қайтадан жолға шықты. Буырқанған мұхит айдынында адасқан желқайық секілді, олар осынау дауылды уақытта кең даланы әлі де біраз шарлауға мәжбүр еді.

Лақап ат

Арада бірнеше жыл өтті. Қазақтың көп жерін жаулап алған жоңғарлардан жасырынған Абылай ханзада мен Ораз аталық иен далада қаңғырып көп жүрді. Қашқындар бөліне көшкен ауылдарды уақытша паналады. Жазылмаған дала заңы – көшпенділердің қонақжайлылығы екеуін ашықтырмай, аман сақтап қалды. Осылайша бірнеше ауыр жылдарды бастан өткерген соң, олар Ұлы жүздің бас биі Төлеге келді. Төле би оларды жақсы қарсы алды. Қазақтың бұл өлкесі жоңғар басқыншыларының қоластында болғандықтан, Абылайға өзінің аты мен шыққан тегін жасыруына тура келді. Ол уақытша Сабалақ атанды.

Олар ешкімнің көзіне түспей, тып-тыныш Төле бидің түйесін бағып жүре берді.

Қырағы би бір көргеннен Сабалақтың өзгелерге ұқсамайтын ерекшелігін байқады.

Біраз бақылағаннан кейін ол дала қосына келіп, жеткіншекке былай деді:

- Сен, Сабалақ, жай адам емес екеніңді көңілім сезеді. Тұрпатыңнан да, өзінді ұстауыңнан да ақсүйек төре тұқымынан екенің көрініп тұр. Егер сені жоңғарлар байқап қалса, онда жайыңа қалдырмайды. Мен сен үшін қауіптенемін. Сенің жоңғарлардан алыс Сарыарқаға кеткенің жөн!

Төле би Абылайға батасын беріп, жақсы екі ат мінгізіп, Оразбен бірге Сарыарқаға аттандырды.

Сарыарқада олар атығай-қарауыл руынан шыққан Дәулеткелді байдың жылқысын бақты. Жылқы бағып, тып-тыныш өмір кешті,

кең далада арғымақпен құйғытып, соғыс өнеріне жаттықты.

Ал Дәулеткелді бай бірінші күннен-ақ жас Сабалақтың ерекшелігін байқап, оған еркіндік беріп, ақырын бақылай бастады.

Біраз уақыт өткен соң ол әйеліне :

- Мына жас жылқышы бала тегін емес! Ол қашанда сабырлы, себепсіз күлмейді, ашу шақырмайды, тіршіліктің ұсақ-түйегімен, сөзбен шаруасы жоқ. Ол ылғи ой үстінде жүреді. Алты күн және алты түн бойы аш жүрсін мейлі, сыр бермейді! Тақыр жерге отырмайды. Егер төсейтін ештеңе таппаса, үстіндегі сырт киімін жерге төсеп отырады! Ең кереметі – ол ұйықтаған кезде оның үстінен әлде бір сәуле төгіліп, жан-жағы нұрланып тұрады! Сен оған мейірбанды болғаның жөн! Өлдеқалай оны қорғап жүрген аруақтарды ашуландырып алмайық!- деді.

Олар Сабалақ-Абылай мен Оразды сыйлап, тамақтың дәмдісі мен киімнің тәуірін берді.

Осылай жылдар өте берді. Абылай он тоғыз жасқа келді.

Иірім ойлар

Бірде жылқышылардың қосына ұлы даланың еркін ойлы абыз жыршысы Бұқар жырау келіп тоқтады. Ол жалғыз жүр екен. Оның киімдері мен атының әбзелдері қарапайым болғанымен, мықты, ыңғайлы еді.

Жылқышылар оны қуана қарсы алды. Ежелгі ұзандардың жолын жалғастырушыны төрге отырғызып, үлкен құрметпен табақ тартып, қымыз берді.

«Қызық, – деп ойлады Абылай. – Қаншама ақсүйек сұлтандар, атақты билер келгенде де жылқышылар бұлай қуанбаған еді!»

Жырау жағымды, әуезді дауыспен, көбінесе ырғақтап, жырмен сөйлейді екен. Оның аузынан шыққан қара сөздің өзі өлең секілді төгіліп, әрі сөзіне орай дауысы да өзгеріп отырды. Ол әр сөзге жан бітіріп, қадап, кесіп айтып, ерекше үнімен тыңдаушыны еліктіріп, ұйытып тастайтын. Жырау тыңдаушыларын біресе тарихтың қатпар қойнауына сүңгітіп, біресе аспанға өрлетіп, ғарыш құпияларын кездіртіп, алыс болашаққа ойларын жүгірте толғайтын.

- Өз кезімде қаншама ханды көрдім, қанша сұлтанды кезіктірдім! Жоңғарды да, орыс пен шұршітті де көрдім. Бір-біріне ұқсамайтын адамдар, олардың арасында құрметке лайығы да бар, оңбағандары да жетерлік. Бірақ, бәрінің де өліп-өшіп көксегені бір-ақ нәрсе – шексіз билік, атақ пен байлық! Оларға өздерінікі аз көрінеді! Оларға бүкіл жер-әлемді жаулап, бүкіл жерді, бүкіл байлықты иемдену керек! Не

үшін? Неге қажет бұл? Адам өмірінің бар мәні осы ғана ма? Одан да әрқайсысы өз алдына, өз жерінде өмір сүріп, өзінің үлесіндегі ұлысын жақсартпай ма? Адамдардың не үшін бір-бірін қырып- жоятыны менің ақылыма сыймайды! Ғалымдар қалай түсіндіріп бақса да, менің жаным мұны қабылдағысы келмейді де, қабылдамайды да. Осының бәрі мен үшін жиіркенішті! Егер адамдар бір-бірін аяусыз қырып, бір-бірімен өштесіп, жауласатын болса, байғұс қара жер қак айрылып, жарылып кетпей ме екен? Қанға боялған ай да бір күні ғайып болып, алып күн сөніп қалмай ма? Сонда менің ел – жұртым не болады, мына әлем не күй кешеді!?

Жырау мұңайып тоқтады. Бір сәт бүкіл дүниені ұмытып, өзімен өзі болып кеткендей. Бәлкім, өз ойларымен әлдеқайда ұшып жүр ме екен?! Ұлы ақынның ұзақ та сырлы сөздерінен толғанып, рухтанған, сонымен бірге шаршаған жылқышылар ақырындап тарай бастады. Тек Абылай ғана орнынан қозғалмады. Жыраудың даналық толғаулары ханзаданың шерлі жанын қозғап өткен еді.

- Саған не керек, айналайын? – деп сұрады бір кезде Бұқар жырау. Абылай сабырмен жауап берді.

- Мен сіздің толғауыңыздың аяғын тыңдайын деп едім!

Жырау дүр сілкінді.

- О, білмекке құмар жігіт, егер басталған сөздің аяғын тоссаң, түбінде үлкен адам боласың! Кез келген адам жай сөздің өзін аяғына дейін тыңдай алмайды, ал ақсақалдардың иірімді, аса мағналы сөзін қадіріне жетіп тыңдайтындар сирек!

Оған бұл ерекше жас жігіт ұнап қалды.

- Кейде менің ең биік таудың ұшар басына шығып алып, жер-әлемге бар даусыммен айғайлағым келеді: «О, адамдар! Қару алып бөтен жердің топырағын баспаңдар, бір-бірінді өлтірмеңдер! Билік үшін, байлық пен атақ үшін бір тамшы да қан төкпеңдер! Өзге халықты басып-жанышпаңдар! Өз жерлерінде бейбіт өмір сүріңдер! Күн мен жер бәріне жетеді! – Бұқар жырау осы жерде даусын баяулатты. – Мен кейде осы сөзімді барлық халықтар естісе, бәрі де түсініп, алауыздық пен соғыс атаулыны тоқтатып, мұңға батқан жер бетінде тыныштық пен бақыт орнар еді-ау!- деп өзімді -өзім жұбатамын. Несі қиын, ә? Әлде, мұным аңғалдық па?!

- Анық та ақиқат сөз ! – деп шаттана жауап берді Абылай.

- Иа, айналайын... Осыдан артық ақиқат бар ма?! Бірақ, осылай екенін бәрі де баяғыдан біледі, бірақ, керісінше жасайды! Бар пәле осында! Жаратушы иеміз барлық халыққа жер берді, тіл берді, еркін өмір сүріп, жақсылық істерде жарысуды бұйырды!

Бұқар жыраудың ақиқат жырлары Абылайдың жас жанын

тебірентті. Тіпті, қоштасқаннан кейін де, данагөйдің даусы оның құлағында біразға дейін жаңғырып тұрды.

- Егер жырау үндемесе – ойға батқаны, өтірік айтса – өлгені!

- Нағыз адам қашан да туған халқы үшін шайқасуға және жанын қиюға дайын болуға тиіс. Бірақ, мұның бәрін ақылмен жасау керек!

- Нағыз еркіндік дегеніміз – басқа елдің еркіндігін бағалаудан басталады!

- Құлдың бас еркі жоқ –бұл анық. Бірақ мырза да өзінің құлынан азат емес, екеуі бір-біріне бір шынжырмен байланған!

- Адам еркін... Бірақ, ол өзгелерді кемсітіп, қорлап, жойып жіберуге ерікті емес !

- Егер адам өз халқы үшін өмір сүретін болса – ұлы тұлға болады!

Абылай Бұқар жыраудың осы және басқа да даналық сөздерін өмір бойы есінде сақтап қалды.

Әділ соғыс

Келер жылы бұларға Әбілмәмбет ханның жоңғарларға қарсы қол жинап жатқаны туралы хабар жетті. Абылай-Сабалақ Дәулеткелді байға келіп, одан соғысқа аттануға рұқсат сұрады.

Көпті көрген бай:

- Балам, жасың болса жиырмаға жаңа ілікті. Соғыста нең бар? Одан да киіз үйде жантайып жатып ет жеп, қымыз ішіп, жылқыңды бағып, жүре бермедің бе? – деді оған сынай қарап.

- Желкілдеген тудан, жер қайысқан қолдан қалғанша, ер жігіттің өлгені артық! – деп кесіп айтты Абылай.

Дәулеткелді бай оған батасын беріп, қанды жорыққа шығарып салды.

Лықсыған ыза

Екі жақтың әскері қара бұлттай түйіліп, найзағайдай жарқылдап, бір-біріне сес көрсете жақындай бастады. Бауырлас халықтардың асып туған ұлдары бір-бірін өлтіруге келе жатты. Дулығалары мен кіреукелері, найзалары мен қылыштары жалтылдап келеді. Адамдар қиқулап, жылқылар кісінеді. Мыңдаған тұяқтан көтерілген шаң аспан мен күнді жауып кетті.

Соғыс біреу болғанмен, мақсат екі басқа еді. Жоңғар нояндары, зайсандар мен шеріктер қазақтың жерін басып алып, қазақ халқын қырып-жойып, тізе бүктірмекші. Олар ажал мен жұт әкеле жатқан басқыншылар еді. Ал қазақтың хандары, билері, сардарлары мен

батырлары өз елін, туған жерін, өз еркіндігі мен өмірін қорғауға шықты. Қазақтардың мақсаты мен мұраты биік, барынша әділ әрі игі болатын, сондықтан да олардың рухы күшті еді! Шамырқанып, ширыққан сарбаздар қасық қаны қалғанша шайқасып, жеңіп шығуға сақадай сай болатын.

Екі жақтың ұрыста шындалған жауынгерлері қанды қырғынға кірісіп кетуге шақ қалды.

- Токтандар!

Қазақтардың бас қолбасшысы Бөгембай батырдың пәрменді бұйрығы көкжиекке дейін күркіреп, аласұра долданған арыстандар көшкінін кілт тоқтатты.

Рулардың соғыс тулары бұрынғыдан да биік көтеріліп, қаттырақ желбірей бастады. Қазақтар мен жоңғарлардың дауылды ұрандарынан дала теңселіп кеткендей.

- Жекпе-жек!

- Жекпе-жек!

- Жекпе-жек!

Алдымен үлкен қара қасқа ат мінген жоңғар алға шықты. Ол аттың үстінде қозғалмайтын жартас сияқты көрінді. Шиыршық атқан кесек-кесек бұлшық еттері болат сауытты керіп, кез келген сәтте жыртып жіберетін тәрізді. Жалпақ дулығалы басы төңкерілген қазандай. Үлкендігі баланың алақанындай көзі тесіп өтіп, өртеп жіберетіндей болып ұшқын шашып тұр. Ұзын, жуан айдары жылқының қылынан есілген арқан сияқтанып, жауынгердің өзіне деген сенімі мен күш-қайратын әйгілеп, кең иығында жыландай шиырылып жатыр.

Осынау дойман қараны көргенде, қазақтар ішін тартты.

Жоңғар батыры қарсы жақты әжуа қылып, ұранын шақырып, жойқын ұзын найзасын ойната айналдырды.

- Хай, хай, хай! Қазақтар! Сендер өздеріңді бізге тең көріп қалдыңдар ма?! Бұл сендердің ең үлкен әрі ең соңғы қателіктерің! Сендер біздің тудың астында тізе бүгіп, сүмірейіп өмір сүресіндер, немесе біз сендерді біржола жоқ қылып, жермен-жексен етеміз! Ха-ха-ха!

Оның есірік күлкісі майдан даласын сілкіндірді. Қалың қолдың алдында аса бір қорқынышты салтанатпен ат ойнатып жүріп алды. Кең танауы дем алған сайын адамның зәресін алып, керней сияқты гуілдеп тұрды.

Оның күлкісінен жандары түршіккен қазақ жауынгерлерінің ашу-ызасы қайнай бастады. Қосында балуан тұлғалы мықты жігіттер аз емес еді. Бірақ, ешқайсысының тап осы сәтте мына сойқанмен бетпе-бет шығуға жүрегі дауаламады. Ол өзінің атымен бірге тұтас

шойыннан құйылғандай көрінеді.

Абылай оны бірден таныды. Бұл Шарыш болатын! Бұл есім қанша жылдардан бері тыныш жатқан ауылдардың үрейін ұшырып, даланы дірілдетіп келеді десеңші. Оның батырлығы мен күші туралы тараған аңыздар қаншама! Жекпе-жекте жеңілмейтін және аямайтын оның қолынан талай мықты батырлар ажал құшқан.

Қолбасшы, қанжығалы қарт Бөгенбай батыр басын шайқап, шайқасқа өзі шықпақ болды. Бірақ, оған Әбілмамбет хан тоқтау айтты.

- Сардар, сізге жекпе-жекке шығуға болмайды! Сіз біздің бас қолбасшымыз болғандықтан, шайқастың соңына дейін әскерді басқаруыңыз керек!

Алға жас сарбаз шықты. Қосындағылар шошынып әрі қошемет білдірісіп: «Алғадай! Жанкешті алғадай ғой!» десіп, өзара сыбырласып жатты. Өлімге басын байлап шыққан алғадай аса күшті қарсыластың соғыстағы негізгі әдіс – тәсілдерін өзінен кейін шығатын батырлардың бақылап, біліп алуы үшін жекпе-жекте мейлінше көбірек шайқасуға тиіс еді.

Жас сарбаз асықпай алып денелі жоңғарға беттеді. Оның киген сауыты да жеңіл, аты да жылдам болатын. Шарыш оған айбаттана тап беріп, найзамен жойқын соққылар бере бастады. Бірақ, айлакер әрі әдісқой алғадай шабуылдан бұлтартып кетті. Оның аты да иесінің ыңғайына қарай шапшаң орағытып, қалмақтың өткір найзасын дарытпады. Шарыш қатты қызынып, қаһарлана қуалап жүріп, ақыры дегеніне жетті – жас батыр оның найзасын қағып тастап, жалтара бергенде, ұзын қылыш басына дәл тиді. Алғадай аттан құлап түсті, ал осы сәтте екеуінің жекпе-жегінен көз алмай қарап тұрған сарбаздар Шарыштың найза мен қылыш сермеудегі негізгі тәсілдерін байқап үлгерді.

Істің мәні

Абылай бұдан әрі шыдап тұра алмай алға ұмтылды.

Бөгембай батырдың алдына келіп, бата сұрады.

- Балам, сен әлі тым жассың ғой! – деді Бөгембай батыр.

- Бата, бата! Маған бата беріңіз! – деп, Абылай қолын жайды.

Бөгембай батыр оның аруағының күшті екенін сезді де, батасын берді

- Иа, Алла! Әділдік үшін, туған елді қорғау үшін және халқымыздың азаттығын сақтап қалу үшін шайқасқа түскелі тұрмыз! Біздің жігітімізге жар болып, оған қуат беріп, жеңіске жеткізе гөр!

Балам, сені әуелі Алла және Алла сүйген бабаларымыздың қасиетті аруағы қолдасын! Әумин!

- Әумин! – деп қайталады Абылаймен бірге бүкіл әскер.

Аты аңызға айналған Бөгембай батыр оған өткір қылышын беріп, өзінің соғысқа мінетін жансерік аты – нағыз ер қанаты Нарқызылға мінгізді.

Абылай өз тағдыры шешілетін ең маңызды шайқасқа шықты.

Шарыш ноян астындағы қара қасқа атын кілт бұрып, Абылайды сақадай сай күйінде күтіп алды. Қанталаған өткір көзі жас жігіттің көкірегін тесе қадалып, алақандай жанарының жалынымен балқытып жібергісі келетіндей. Бірақ Абылай саспады: ол осынау қорқынышты көзқарасты сабырмен тойтарып, екі есе күшпен оның өзіне қарсы бағыттады.

Шарыш еріксіз дір ете түсті.

- Әй! Қазақтар өлімге кішкентай баланы жіберетіндей халге жеткен бе? Әлде олар жеңімпаз Шарыш ноян бозбаламен шайқасып, қадірін кетіреді деп ойлай ма екен ? Мен қаһарыма мінбей тұрғанда, өзіңнің ата-анаңа бара ғой, балақай! Молдадан сабақ ал! Өскесін келерсің, жарай ма?!

Абылай ашуға булығып, сөйлей алмады. Ол ұрысқа дайындалды.

- Жарайды, – деді басын шайқаған Шарыш. – Мен сенің басыңды шілдің басындай бұрап тұрып, жұлып алайын!

Одан әрі Абылай не болғанын еміс-еміс біледі. Ол қаһарлы жоңғар батырына оқша атылған кезде «Абылай, Абылай!» деген ұран аузынан еріксіз шығып кетті. Әлдебір тосын күш оның кеудесін толтырып, арқасынан от толқынды қуат жүгіріп өтіп, жоғары көтеріп әкетті. Шарыштың найзамен ұрған алғашқы сұрапыл соққысын ол қалқанмен қағып үлгерді, сол сәтте Нарқызыл алға атылды да, Абылай ұрандаған бойы даңқты Бөгембай батырдың өткір қылышымен ноянның мойнынан тартып жіберді. Екі ат екі жаққа ағып өте шықты да, Абылай атының басын кері бұрғанша, құлағына мыңдаған қазақ әскерінің «Аруақ! Аруақ! Абылай! Абылай!» деп аспан мен жерді жаңғырта айқайлаған даусы келді.

Сол кезде барып ол Шарыштың жансыз денесі аттан сыпырылып түсіп, оның қазандай басы қайғы-қасірет шеккен далада домалап бара жатқанын көрді. Абылай тоқтамастан, ат басын жоңғар қолына қарай бұрып: «Абылай! Абылай!» деп ұрандап, құйғыта шауып, қазақ жасағын бастап әкетті. Бүкіл дала, дүниенің төрт бұрышы, аспан мен жер де «Абылай! Абылай! Абылай!» деп күңіреніп кеткендей болды. Қазақтың барлық ұлы бабаларының аруағы бүгін дүрк көтеріліп, тұтасып, бір есімге құйылып кеткендей! Күннің күркіріндей әлемді

дүр сілкіндіріп, найзағайдың жарқылындай жанды арайландырып, адамдардың санасына қонған «Абылай» деген жаңа есім бүкіл жұрттың ұранына, қасиетті сөзге айналды.

Жаугер жоңғарлардың ұнжырғасы түсті. Кеуделерінде кек қайнаған олар да өздерінің соғыс ұранын айтуға тырысқанымен, үндері шықпай қалды. «Абылайлаған» ұран көкке шапшыған долы толқын сияқты оларды басып кетті. Қазақ жігіттері қанат біткендей күйғыта шапты, қолдың алдында Абылай ұшып бара жатыр еді. Сөйтіп, олар қаптаған жауды баудай түсіріп, қирата жеңді...

Жеңістен кейін Әбілмәмбет хан, билер мен батырлар Абылайды шақыртты.

- Айналайын, сен кімсің? – деп сұрады Әбілмамбет хан. – Сен неге жауға Абылайлап шаптың?

- Мен Көркем Уәлидің ұлымын! Ал менің атам – жекпе-жекте де, қанды қырғында да жеңіліп көрмеген, дұшпандарына қаталдығы мен асқан батырлығы үшін халық қанішер деп ат берген Абылай! Мен оның атын атап, аруағын шақырдым! – деп Абылай бастан кешкенін қысқаша баяндады.

Оның әңгімесіне құлақ түрген ақсақалдар мен ру басылары қатты тебіренді. Біраз ойланып отырғаннан кейін, Әбілмәмбет хан сөз бастады:

- Көркем Уәли ханның кенже ұлы тірі қалып, із-түзсіз жоғалып кетті деп естіп едім! Бірақ, «алмас пышақ қап түбінде жатпайды» дегенді атам қазақ айтып кеткен! Міне, ондай атты күн де келіп жетіп, атақты ханның лайықты ұрпағы Абылай кең далаға жарқырап шыға келді! Ақсақалдар, бата беріңіздер, біз оны өзіміздің ханымыз сайлаймыз!

Міне, сөйтіп бұл соғысқа қатысқан барлық дала арыстары Абылайға ақ батасын беріп, ақ киізге отырғызып, хан көтеріп алды.

Осылайша Абылай ханның аңыз бен ерлікке толы дәуірі басталды. Ол жиырмаға жаңа шыққан еді, оның ордасы солтүстікте, қазақ жерінің шоқтығы – сұлу Көкшеде бой көтерді.

Желбе

Қонтайшы Қалдан-Серен кең далаға зілдене көз тастап, қыр басында үнсіз отыр. Тоқтаусыз желмен ойнаған бетеге толқыны қалың ойға жетелейді. Міне, бірнеше жылдан бері ол туған апасының үлкен ұлы, сүйікті жиені Шарыш ноянның қазасын аза тұтып, әлі күнге жан жарасы жазылмай келеді.

- Оны біреу жекпе-жекте өлтірді дегенге сене алар емеспін, – деді

қонтайшы жаны сыздап. – Жок, әділ шайқаста оны ешкім де жеңе алмайтын! Ол моңғолдар мен қалмақтардың барлық соғыс тәсілін жетік меңгерген, ойраттар мен қытайлардың шайқасу өнерінің қыр-сырын түгел білетін еді ғой!

Ізет білдіріп, басын иген Желбе ноян сол оқиғаны тағы да қайталап айтып берді. Айтқан сайын қайғысы үдеп, зығырданы қайнай түсетін.

- Шарыш ноян жекпе-жекте қазақтың бірнеше батырын шауып түсірді... Бір кезде қайдағы бір Абылай деген пайда болды. Біз тіпті не болғанын да түсінбей қалдық. Абылайлаған ұраннан аспан асты мен жердің үсті жаңғырып кетті. Біздің аттарымыз үркіп, қашып кете жаздады. Біз сапты әрең ұстап тұрдық. Ешуақытта, ешқашан, ешкім Шарышқа тап бұлай батыл жақындап көрмеген! Ол құйын секілді соғып өтті... Сөйтіп, жоңғарлардың күні сөнді! Шарыш жерге құлап түсті!

Қалдан – Серен үнсіз тыңдап отырып, қабағын түйді.

- Бұл Абылай дегендері батыр тұрпатты болғанымен, Шарышпен салыстырғанда бала сияқты. Күш-қайраты жағынан да, қару ұстау жағынан да Шарышпен бәсекелесе алмайды!

- Олай болса, қалайша жеңіп кетті? Қалай?

- Бұған сену қиын, о, құдіретті қонтайшы! Бірақ, бұл тегін адам емес! Бұл – аруақтың күші! Оны ертедегі бабаларының аруағы қолдап, көтеріп тұратын сияқты! Сол жеңістен кейін қазақтар оны ақ киізге отырғызып, хан көтерді! Өзінің ордасында отырып, жастығына қарамастан көп жеңіске жетті, қазақтың жерін азат етіп, бүкіл даланың сый-құрметіне бөленді! Оның ерлік істері аңызға айналды!

- Естідім, – деді Қалдан-Серен. – Оның орыстармен де, шүршіттермен де келіссөздер жүргізгенін білем. Демек, ақылды да айлалы болды! Ол бізге қауіпті! Ондайлардың бар мақсатына жете беруіне жол беруге болмайды! Мен сендерге оны біздің ордаға жеткізіңдер деп баяғыда айтқам!

- Оны аңдып жүргенімізге он жыл болды, бірақ қолға түсіру қиынның қиыны! Тіпті, біздің тұзағымызға енді түсті-ау дегеннің өзінде, соңғы сәтте бұлтарып кете береді! Оны аруақтар қолдайды, о, ұлы қонтайшы!

Қалдан-Серен оған өткір көздерін қадап тұрып, кесіп айтты:

- Жаксы! Егер оны ұрлап кетудің сәті түспесе, күшпен аламыз! Отыз мың әскер ал да, даланы сүзіп шық. Егер бұл Абылай хан әлі де аспан астында, жердің үстінде бар болса, оны менің алдыма алып кел! Тірідей! Тұтқын етіп әкел!

Абылай – тұтқын

Абылай хан атығай Жәбек батыр мен уақ Өтеген батырды қасына алып, Ұлытауда аң аулап жүрген болатын. Аңшылыққа берілгендері сондай, қатты шаршап, өздері атып алған ұлардың етіне тойып алып, тұяқ серіппей қалың ұйқыны соғып жатқан.

Жансыздардың Абылайдың жоспары туралы берген хабары бойынша, осы жерден оларды шеріктер тауып алды.

Желбе ноян ұйықтап жатқан Абылайдың кеудесіне өткір найзасын тіреп, түртіп оятты. Хан көзін ашып, жоңғарларға үнсіз қарады.

Ол бәрін түсінді...

Нағыз жалғыздық

Абылайдың тұтқынға түскені жайлы хабар жеткенде қонтайшының ордасы дүрлігіп қалды. Бәрі де қазақтың аңыз болған ханы – өздерінің қас дұшпанын көздерімен көргенше асықты. Қонтайшының оған қандай жаза қолданатыны туралы әңгіме гуледі. Қалдан Серен Абылайдың басын шауып тастай ма, болмаса тұтқында ұстай тұрып, әбден қорлап, тірідей асау аттың құйрығына байлап, қазақ даласына қарай қоя беріп, ханның өліміне асау ат айыпты деп, мұртынан күліп отыра ма деген жорамалдар қаулап кетті.

Тұтқынға түскен Абылай хан мен оның қасындағы адал достары – Жәбек пен Өтеген батырға бәрі таңғала көз салды. Тіпті ұзақ, азапты жол да, тұтқын ретінде көрген қорлық-збірлері де ханның бекзада жүзін сындырып, айбынды еңсесін түсіре алмапты. Жоңғарлар, әсіресе, қонтайшының сүйікті қызы сұлу Топыш, жауды жақтырмай тұрса да, іштей бұл адамның жұмбақ болмысын, рухы мықтылығын байқады.

Тек қонтайшы Қалдан-Серен мен оның төңірегіндегілер тұтқындарға назар салуды өздеріне лайық көрмеді. Қонтайшы тұтқындағы батырларды бұғау салып, кісендеп, шеріктердің бақылауымен қой бағуға жіберуді бұйырды. Ал хан жөнінде бөлек бұйрық берілді.

- Оны зынданға жеті күн және жеті түн қамандар! Тамақ та, сусын да бермендер. Содан кейін бір тостаған су беріндер. Ал суға қойдың кесек майын салыңдар. Сөйтіп, мұқият қадағалаңдар!- деп бұйырды өзінің шеріктеріне Қалдан-Серен. – Өздеріңнің көрген-білгендеріңді маған баяндандар!

Жоңғарлар қонтайшының әмірін мүлтіксіз орындады. Олар зынданға бір құшақ шөп пен үлкен тулақ тастап, байлаулы Абылайды сонда апарды.

Осылайша азапты күндер мен түндер басталды.

Абылай көзін жұмып, қозғалмай, ойға батып жатты.

Бәрінен бұрын өзін, яғни ханды, өз хандығында тұтқынға түсіріп, жоңғарлардың алып кеткені жанына батты. «О, біздің қанға сіңген қамсыздығымыз ай! – деп бармағын тістеді Абылай. – Егер осы жерден тірі шықсам, өмір бақи мұндай ащы сабақты ұмытпаспын!»

Уақыт өте ол көрген-білгендерін есіне түсіріп, қиялына ерік берді. Естеліктер оны қапастағы жалғыздық пен жан азабынан құтқарды.

Оның көз алдына өз өмірінің ғажайыптарға толы, ең даңқты шақтары келді. Ол дала билерінің қанатты сөздері мен жауынгерлердің ерлік істерін есіне алды, бұл оған күш берді. Біртіндеп аштықтан әлсіреп, жүдей бастағанымен, аруағы биік ханның жанары ұшқын атып тұрды.

Оның есіне өзі қатысқан оқиғалар, сонымен бірге жыршы-жыраулардың аузынан естіген аңыздар, батырлардың бастан кешкен ғажайып оқиғалары түсті.

Бірде жоңғарлармен шайқаста қаны қызған хан шабуылдап жүріп, өзінің батырларынан бөлініп қалды. Жанталасқан шайқас кезінде Абылайдың аты сүрініп кетті. Торғауыттың қаһарлы сарбазы екпіндете шауып келіп, ханның атын бүйірден найзамен соғып өтті, есті жануар дыбыс шығармастан тұяғын бір-ақ серпіді. Хан атынан секіріп түсіп үлгергенімен, торғауыттар мен дүрбіттердің қоршауында қалып қойды. Жоңғарлар шеңберді біртіндеп тарылтып, қылыштарын ысқырта сілтеп, жақындай түсті. Аты аңызға айналған хан төніп келген ажалды қасқайып қарсы алмақ болып, шайқасқа дайындалды. Сол сәтте талай ұлы істерді атқаруға үлгермей кететінін ойлап, өкініштен өзегі өртенді! Ыза мен ашудан тісін шықырлатып, екі көзі шоқтай қып-қызыл болып кетті.

Осы кезде көк дөнен мінген бір салт атты: «Алдияр, аттан!» деп аттандаған күйі құйын перен ұшып жетіп, жерге секіріп түсіп, Абылайға атының тізгінін ұстатты. Бұл жалындаған жас сарбаз еді. «Тез, шабыңыз!» деді ол ханға. «Ал, сен өзің ше?» деп сұрады хан. «Қазаққа сіздей хан керек! Ал мен шейіт кетсем, бір қатыннан тағы бір батыр туар!» «Жок! Мен сені қалдырмаймын!» деді хан. «Алдияр, екеуіміз бірдей қаза болсақ, не мән бар? Тез кетіңіз, немесе мен сізді жоңғарға қор қылмай, өзім-ақ шауып тастаймын!» Көздері от шашқан батыр Абылайды көк дөненге күштеп мінгізіп, атты қамшымен тартып жіберді. Есті жануар құйғыта шауып, қазақтың үмітін соғыс даласынан аман-сау алып шықты.

Шайқастан кейін Абылай хан ержүрек батырды іздеді. Сөйтсе, бұл керей Ер Жәнібек батыр екен. Ол қанды шайқаста жаудың біраз

батырын жусатып салып, біреуінің атын тартып мініп, аман-сау құтылыпты. Абылай хан батырға ризашылығын білдірді. Жәнібек батырдың ханның өмірі, яғни туған елі үшін жанын аямаған осы бір даңқты ерлігі оның кеудесін қуанышқа толтырып, күш пен сенім ұялатты! Осы Жәнібек батыр бірде, балалық шағында қыр басында ұйықтап қалып, оны нағашы атасы іздеп келеді. Қараса, баланың екі жағында екі көкжал қасқыр жүр екен. Атасы жанұшырып шауып келгенде, қасқырлар ғайып болған! Тіпті іздері де жоқ. Жәнібек болса тып-тыныш ұйықтап жатыр! Сұңғыла нағашысы мұның жайдан жай емес екенін, Жәнібекке көкбөрінің аруағы қонғанын сезеді! Шынында да керей Ер Жәнібек ештеңеден қорықпайтын, көкбөрі секілді жаужүрек болған, оны әртүрлі жағдайда көкбөрілер рухы қорғап жүреді екен! Бір соғыста жоңғардың қайтпас батыры жекпе-жекке шығады. Ноян таудай алып екен. Күш-қуаты тасып, жалды бура құсап құтырынады. Онымен жекпе-жекке Ер Жәнібек шығады. О, күдірет, жоңғар батыры Ер Жәнібектің бір қарағанынан арыны басылып, өзінің әскерінің арасына тығылады. Жеңілгенін мойындап, олар шайқассыз тарайды. Жоңғарлар өздерінің нояндарын ортаға алып: «Саған не болды?» деп сұрайды. «Сөзіме сенсеңдер... әлгі қазақтың екі иығында азулары ақсиган, көздерінен от шашқан айбарлы екі көкжал қасқыр отыр екен! Көздерінің өткірлігі сондай, қараған сәтте-ақ ішімді өртеп жібере жаздады! Үрей мен қорқыныш билеп, шайқаспай жеңілдім!»- деген екен қалмақ батыры.

Абылай жоңғар зынданындағы тулақ үстінде жатып, қиялға мініп, аңыз бен хикаялар әлемін шарлай берді. Ол Қастек батырдың ерлігін көз алдына елестетті. Қастек он төрт жаста екен, бір ағайынымен жылқы бағып жүріп, биік төбеге шығып, даланы шола қарап отырады. Жаугершілік заманда мал қараған көшпенділер бір жағынан қарауылдың міндетін атқаратын. Бір кезде төбе басында отырған балаға бұлт секілді шұбатылып қалың қолдың қарасы көрінеді. Жоңғардың алдыңғы тобы оған қарай тіке салады. Қастек жау көзіне түспеген артындағы бауырын ауылға қауіп төнгенін хабарлауға жіберіп, ал өзі торы тайына мініп, қалың әскердің алдынан шығады. Егер оның өзі де қашса, жоңғарлар соңынан қуып жетіп, бейқам ауылды төбесінен басып, бүкіл руды түгел қырып тастар еді. Қастек ағайындарының хабарды естіп, тез жиналып, қашып кетуі үшін жауды тоқтата тұруға бел буады. Шеріктерге жакындаған кезде торы тайын ойқастатып, кішкентай кисық қылышын көтере бұлғап, айқайлай бастайды:

- Жекпе-жек! Жекпе-жек! Нояндар! Зайсандар! Жекпе-жекке шығындар!

Жоңғарлар қалт тоқтайды. Негізгі жасақ та жетіп, шоғырланып тұрады. Олар өте қатты таңырқаулы еді. Тайға мінген бала, қолында қылышы бар, одан басқа найзасы да, қалқаны да жоқ. Ұлы ойраттардың соғыстың от-жалынында шыныққан түмен қолы баланың түріне көз салады! Айналышықтап, біресе сынай қарап, біресе күледі, арасында не істемек керек деген сауалмен бір-біріне көз тастайды. Ал баланың бақайшағына дейін мұздай қаруланған, қиян кескі соғыстарда даңқы шыққан түменде шаруасы жоқ! Өзінің кішкентай қылышын сермеп қойып: «Жекпе-жек!» деп айқайлайды. Ақырында, қолбасшы ноян оған сұрақ қояды:

- Сен кімсің, балақай? Саған не керек өзі?

- Мен шапырашты руынан шыққан Қастек батырмын! – деп жауап береді жасөспірім батыл үнмен. – Маған сіздердің біздің даланы жайына қалдырып, өздеріңнің ұлыстарыңа кеткендерің керек!

Ноян бар даусымен қарқылдай күлді. Оған бүкіл түмен қосылды!

- Пысығың қарай көр! Ал, егер біз сені тындамасақ ше?

- Онда жекпе-жекке шық!

Ноян күрсініп басын шайқап, ақырын дауыспен былай деді:

- Әй, бала, сенің қаныңды төккім келмейді! Біздің жолымызды бөгемей, үйіңе бар! Сенің әлі өсуің, үйленуің керек...

- Қай үйді айтып тұрсың, ноян? Сендер менің ошағымды қиратып, отауымды өртегелі келіп тұрсыңдар! Мен оған жол бермеймін! Не бұл жерден кет, не соғысқа шық!

Ашуға мінген жоңғарлар сөзге түсінбейтін қияңқы бұзықты парша-парша қылуға әзір еді. Бірақ, ноян қолын көтеріп, оларды тоқтатты.

- Сен батыл жауынгерсің! Мен саған құрмет көрсетіп, нағыз батыр санап, бүкіл қайратымды жұмсап шайқасамын!

Сөйтіп, торы тай мініп, қолына кішкентай қылыш ұстаған он төрт жастағы бала мен үлкендігі есік пен төрдей мықты ат мінген, бес қаруын асынған тісқақты батыр шайқасқа шықты. Бар даусымен айқайлай ұран салған ноян ұзын найзасымен бір соққанда-ақ баланың ту сыртынан шығарды да, оны өзінің басынан жоғары тік көтеріп алды. Түмен өзінің қолбасшысының шеберлігіне масаттана қиқулады. Қастек болса қалмақ найзасының ұшында қаны сорғалаған күйі өлімші халде ілініп тұрды.

- Әй, бала, тірісің бе? – деп сұрады ноян.

Қастек көзін әрең ашып, қан түкіріп, қарлыққан дауыспен:

- Сен өзіңнің сайысың қандай екенін көрсеттің! Енді ырғағаныңды көрсет!-деді.

Ноянның есі шығып, қарқылдай күлді де, найзасын ырғап-ырғап

жіберді. Қатты ырғағаны сондай, шаншылып тұрған Қастек найзаның бойымен сырғып келіп, ноянмен бетпе-бет кеп тұра қалды.

- Ал, енді қалайсың?- деді, ноян балаға тақалып тұрып.

- Міне, былаймын! – деп, қансыраған Қастек батыр ақтық күшін жинап, кішкентай қылышымен ноянды бауыздап жіберді де, сол бойда үзіліп кетті. Өз түменінің алдында баланың қолынан жантаңсыз еткен қолбасшы да жерге гүрс етіп құлады. Не болғанын ұға алмай қалған жоңғарлар қалшыып тұрып қалды. Естерін жиған соң, екі батырға бірдей құрмет көрсетіп, төбенің басына жерлеп, соғыспай өз ордаларына қайтып кетті.

Бір жорықта Абылай жалғыз салт аттыны кездестірді. Оның алыптығы сондай, тіпті жаяу тұрғанда бойы салт аттыға жетеқабыл болатын. Бұл балта керей Тұрсынбай батыр еді. Хан оған: «Бізбен бірге жүр!» – деді. Сонда Тұрсынбай: «О, хан! Сен туралы естігем! Біле білсең, мен жалғыз жүргенде, кең далаға сыймай жүремін. Ал енді басқа жұртқа қосылсам, қысылып, қораштанып кетемін. Сондықтан да, жорыққа жалғыз шығамын. Бірақ, сіздей батыр-ханмен бірге жүру үлкен мәртебе!» деп жауап берді.

Далада ұзақ жүрген олар бұзылған ескі мазардың қасынан өтті. Дұға оқып, болып, кете бергенде, ханның көзі жартылай қираған ежелгі мазардың ішінде шіруге айналған бет тақтайдың ашылыққырап тұрғанын шалып қалды.

Ұзақ жорықтан олар жеңіспен қайтты. Жолда қалжыраған сарбаздар қатты ашықты, хан көне мазардың маңына қонуды ұйғарды. Ол жылқы союға бұйрық берді. Бірақ, айдалада от жағуға ағаш жоқ. Жігіттер малды сойып, бөлшектеп жатқан кезде, хан Тұрсынбай батырды: «Ескі мазардың қайда екенін білесің ғой? Бар да, бет тақтайын алып кел! Қазір қараңғы түседі, сенен басқа ол жерді ешкім таба алмайды!» деп, аттандырып жіберді. Батыр ханның сенім білдіргеніне қуанып, тезірек жөнөп кетті.

Тұрсынбай батыр көз байланған шақта молаға жетіп, дұғасын қысқа қайырып, ескі қабірдің бет тақтайын алмақшы болды. Ол моланы ашып, ағаштарын суырып ала бергенде, көрдегі аруақ қорқынышты дауыспен: «Ей, менің молама тиіспе! Менің тыныштығымды бұзба!» деп айқайлай атып тұрып, Тұрсынбай батырдың мойнынан шап беріп, қылғындыра бастайды. Аруақтың жан түршіктірер зарлы даусынан айсыз қараңғы түннің өзі түршігіп, дірілдеп кеткендей еді. Бірақ, Тұрсынбай батыр өлікпен тіресіп, оның қолын бұрап, алып соғып, үстіне мініп алып: «Сен шын өлікпісің әлде шала өлікпісің? Егер өлгенің рас болса, тыныш жатып ұйықта! Немене, өлі сенің кесіріңнен тірі Абылай аштан өлуі керек пе? Ал, енді шалажансар

жатқан бірдеме болсаң, мен сені дұрыстап өлтіріп кетейін !» деп, болат қанжарын суырып алып, бауыздамақ бола бергенде, анау зәресі кете бақырып: «Тоқта, батыр! Мен өлік емес, тірі адаммын! Мені Абылай сенің батырлығыңды тексеру үшін әдейі жіберген!» деп безек қағады. Тұрсынбай батыр: «Ә, солай ма?» деп, оны босатып жібереді...

Сөйтсе, Тұрсынбай батырдың соғыста қайтпас батырлығы мен жүрек жұтқандығын көрген Абылай хан оны тағы бір мәрте сынап көрмекші болған екен. Күн жарықта екі сарбазын көне мазарға жіберіп, біреуіне кебін сияқты ақ киіп, көрге барып тығылып жатуды бұйырады. Екіншісі оны көміп, ал өзі сыртынан бақылап тұруға тиіс. «Біздің батырымыз аруақтың алдында қайтер екен, көрейік!» – деген екен хан.

Ханға келіп, от жағып, ет пісіріп, оны рахаттанып жеп алады. «Шала өлікке» құмарлары қанғанша күледі. Хан Тұрсынбай батырдан сұрайды:

- Батыр, айтшы, сенің өмірде бірдеңеден қорыққан кезің болды ма?

- Бір жағдай болған, – деп әңгімесін бастайды батыр. – Бірде мен далада қатты ұйықтап кетіппін. Бір кезде үстіме сап-салқын бірдеңенің шыққанын сездім. Көзімнің қиығымен қарасам – үлкен қара жылан кеудемнен жоғары жылжып келеді екен. Мойнымнан өтіп, менің ашық жатқан аузыма кіргені сол еді, бар күшіммен тістеп алып, екіге бөліп тастадым. Басы бір жағына, құйрығы бір жағына түсті. Ал, ортасын мен жұтып қойдым! Қорықпасам, жыланды жұтып нем бар?

Абылай хан мен оның жауынгерлері әбден күліп: «Қорқыныш деп осыны айт!» деп бастарын шайқапты!

Енді міне, жоңғардың сызды зынданында, тулақтың үстінде жатып ол соны есіне алып, өз-өзінен жымыып күлді. Бір мезгілде оның өзегін өкініш өртеді. «Әттең, осы батырлар қасымда болғанда ғой...» Осылайша, қазір қолы жетпейтін даңқты батырлар бірінен соң бірі ойына орала берді...

Суан Сатай батыр өзінің қайырымды мінезімен ерекшеленіп тұратын. Кейде айдалада ұйықтап жатқан қалмақ нояндарының үстінен түседі ғой. Ойланатын не бар – байлап ал немесе шауып таста, бітті емес пе! Ал Сатай батыр оны ақырын оятады. Оятып алып: «Кімсің, неғып жүрген жансың?» деп сұрайды. Содан кейін: «Дұшпан болма, қонақ бол!» деп ақылын айтады! «Бізге неліктен қару асынып келдің? Дос болып, не көрші сияқты келуге болмай ма?» Кейде осындай сөздерге толқып кеткен қалмақ шынымен де

өзінің дұшпандық ниетінен бас тартып, бейбіт тарап кететін болған. Ал егер ол достықтан бас тартса, Сатай батыр онымен жекпе-жекке шығады. Әбден ашуына мінгенше жартылай шайқасып жүреді. Ал жағдай ушығып, қаһарына мінгенде, Сатай батырдың күші еселеніп, ол жауын аямай кескілеп жоқ қылады екен!

Аштықтан қалжыраған Абылайдың көз алдынан өзінің хандық құрған даңқты күндері бірінен соң бірі өте берді. Сол көргендері мен түйгендерінің дәл бүгін басынан өткендей шынайылығы мен айқындығы оны таңғалдырды. Бірде қазақ батырлары мен жоңғар шеріктері майданда кездесті. Екі жақтың да әйгілі батырлары, бір-бірін танымайтын сайдың тасындай жігіттер өшпенділікпен бір-біріне бас салып, көздері қанға толып, аяусыз кескілесуге дайын еді. Қайтесің, соғыстың заңы солай деп жұбатты олар өздерін. Бір кезде нояндар ханға елші жіберіп: «Қантөгіс біздің екі жаққа да керегі жоқ! Бізге олжа керек, олжа үшін соғысамыз! Одан да келісімге келейік те серттесейік! Сіздің жақтың ең мықты батыры біздің батырмен жекпе-жекке шықсын да, жеңген жақ барлық дүние- малды алсын, ал жеңілген жақ дымсыз қайтсын!» деп шарт қойды.

Осыған серттесіп, шешуші жекпе-жекті ертеңге белгіледі. Абылай хан мен Бөгембай батыр ақсақалдармен, қолбасшылармен ақылдаса отырып, арғын руынан шыққан жас батыр Жәнібек Шақшақұлын таңдайды. Бұл оның әлі көзге түсе қоймаған кезі болатын. Ал қалмақтардың батыры бірде өзіне қарсы шапқан адам жегіш жолбарыспен айқасып, оны құйрығынан ұстап алып, мысық құсатып ауада шыр айналдырып, басын жерге соғып өлтірген дүлей еді. Жолбарыстың терісі әлі күнге дейін Қалдан-Серен қонтайшының ордасында төселіп, өзінше көрік беріп тұрған көрінеді. Өзінің осы батырмен қауіпті айқасқа түсетінін білгенде Жәнібек батыр жасып қалды. Ол түнімен дөңбекшіп, таңға жақын талып ұйықтап кеткен кезде түс көрді. Жоңғармен шайқасқа түскен екен дейді, жаудың батыры найзамен түйреп, Жәнібекті атынан ұшырып түсіріп, кеудесіне мініп алып, тамағына қылышын тақапты. Жәнібектің оң жақ емшегін бір айдаһар, сол жақ емшегін баска бір айдаһар еміп жатыр екен. Батыр оянып кетсе, үсті-басын мұздай тер жауып кетіпті. Ол қорыққаннан алды-артына қарамай, қаша жөнелгісі келеді. Қашпас бұрын ханның шатырына кіріп, өзінің кететіні туралы айтып кетуді жөн санайды. Абылай ханның ұйықтамай, мұның келетінін сезіп, күтіп отырғанын білген кезде Жәнібек қатты таңғалады. Ол өзінің түсін айтып: «О, алдияр, менің кетуіме рұқсат бер, тым құрыса бас құрап, отау тігіп те үлгермедім, егер мен шейіт болсам, артымда ізімді жалғар ұрпағым да жоқ!»- деп, кетуге рұқсат сұрайды. Абылай

хан батырды сабырға шақырып, атшысына Шарышпен шайқасқа шығарда өзіне Бөгенбай батыр сыйлаған Нарқызыл атты әкелуді тапсырады. Атшы Нарқызылды әкелген кезде, Абылай хан Аллаға сыйынып: «Ия, Алла! Нарқызыл атты Жәнібектің түс садақасына атадым! Бір өзің жар бола гөр, Жәнібек батырдың түсін мен қалай жорысам, солай болуға нәсіп ете көр!» – деп тілеп, дұға жасайды.

Хан өзінің атын сойып, етін қосынға таратып беруге бұйырады. Содан кейін Жәнібекке былай дейді: «Ертеден атаң қазақ «түсінде қорықсаң, өңінде қуанасың» деген. Тағы да халық даналығында «түс көруінен емес, жоруынан» деген бар. Олай болса, түсінде жоңғар жеңген болса, өңінде сен оны жеңесің! Егер сенің оң кеуденді айдаһар еміп жатса, ұлдан көрген немерең айдаһар сияқты күшті батыр болады! Егер сол жақ кеуденді айдаһар еміп жатса, қыздан туған жиенің айдаһар сияқты батыр болады! Ұлдан анадай, қыздан мынадай өсейін деп тұрып, сен қалайша ертең өле қалмақсың? Бар да майданға кіре бер, сен жеңесің!», – дейді.

Абылайдың сөзінен кейін Жәнібек арқаланып кетті. Түсін жақсылыққа жорып, садақасына тұлпарын құрбандыққа шалғаны қатты әсер етіп, аруақтанған Жәнібек жекпе-жекке шығып, дұшпанына қаһарлана ұмтылды. Найзамен бір соққанда жоңғардың батыры атынан ұшып түсті. Жәнібек жаудың кеудесіне мініп алып, оның тамағына қылыш тақай бергенде, жоңғар оны тоқтатып, қапалана тіл қатты: «Тоқтай тұр! Мен өлімнен қорықпаймын, бірақ, мені тыңда! Сен көрген түсті мен де көріп едім, түсімде сені алып едім! Сорыма қарай, менің түс жорушым түсімді дұрыс жорып бере алмады, ал сенің түс жорушыңның аруағы күшті, ақылы зор болғандықтан, ол сенің пайдаңа жорып жіберді! Сондықтан да аян түстің ақыры осылай болды!» дейді. Жәнібек батыр осындай батыр жігітті өлтіруге қиады, оны тірі қалдырып, дос болып, ұлысына да тиіспеді. Басқа нояндар келісім бойынша өздерінің мүліктерін Абылай ханға беріп, ол өзінің ордасына мол олжамен, үлкен даңқпен оралды.

Ия, батырлар тегін адам емес! Абылай бұрын да осындай ойда болатын, бірақ бұл жолы, қалмақтың зынданында қиналып жатып, батырлардың тек қана батыл, күш-қуаты мол, өз елін сүйетін адамдар ғана емес екенін анық сезінді. Оларды санаға сыймайтын ғажайып күшпен көзге көрінбес бір нәрсе байланыстырып тұр. Қазақтар оны бір сөзбен – аруақпен түсіндіреді! Аруақ! Бұл күш қайдан келеді, не сыры бар, оның қуаты қандай – оның бәрі бір Жаратушыға аян!

Қаракерей руынан шыққан ұлы батыр Қабанбай... Оның өз есімі Ерасыл болатын, халық оны ержүректілігі мен табандылығы үшін

Қабанбай атап кеткен. Қанды шайқастарда Қабанбай батыр қолдың алдында бірінші болып шауып, жоңғардың әскеріне айбарлы, ашулы арыстандай тиісіп, аяусыз қыратын. Батырдың сұсы мен тұлпар аты Кубастың дүбірі жоңғарлардың үрей-құтын ұшырып, олар көбіне қаһарлы Қабанбайдан қашып құтылуға тырысатын ! Бірде үлкен, терең өзен қазақ жасағының жолын бөгейді. Өткел жоқ, қас қарайып қалған шақ, ертең олар қаласа да, қаламаса да кері оралуға мәжбүр. Қолбасшы мұнайып қалды: «Қаптаған жаудан қайтпаған Қабанбайдың жолын су бөгесе – не сұмдық ?!» Ол шамырқанып, алдағы соғыстың айла-әдістері туралы ойлап жатып, қалғып кетіпті. Түсіне екі мейірбанды ақсақал еніп, Жаратқанның мейірі түскен батырға адал жолдан айнымай өмір сүруге ақыл-кеңес беріп, осыдан қырық жыл бұрынғы ұмыт болған өткелді көрсетеді. Ертеңінде ол расымен де сол өткелді тауып, сарбаздар өзеннен аман-есен өтіп, жорықтағы мақсаттарына жетеді. Сөйтіп халық арасында: «Тасыған өзеннің өзі Қабанбайды тоқтата алмас!» деген қанатты сөз қалыпты.

Көргені мен естігенін, қым-қуыт оқиға мен ерекше таңғажайып жайларды қайыра есіне түсірген Абылай хан Малайсары мен Олжабай батырларды да ұмытпады.

Арғын руынан шыққан Малайсары батыр рабайсыз ірі денелі, батыл да батыр адам болған. Бала күнінде тай мініп жүргенде, жылқыға жолбарыс шабады. Ол тайсалмастан жабайы жыртқышқа қарсы шығады. Жолбарыс тайды қағып жіберіп, аспанға бір-ақ атыпты. Тайымен бірге ұшып кеткен бала Малайсары қайта жерге түскенде, тура жолбарыстың арқасына қона қалыпты. Ол жолбарыстың мойнына жабысып алып, жыртқыштың өзін жарып тастауына ырық бермейді. Қаһарлы жолбарыс айбат шеге ақырып, өзінің арқасына жабысып алған бәлені лақтырып тастамақ болып әуреленіп жатқанда, әкесі Тоқтауыл батыр жанұшыра жетіп, жыртқышты өткір қылышпен жарып өлтіріп, ұлын құтқарып алыпты. Малайсары батыр жастайынан жоңғарлармен болған қақтығыстар мен үлкен шайқастарға қатысып, көп ерлік көрсетіп, қазақ даласына даңқы жайылады. Кезекті бір шайқаста ол тұтқынға түседі. Қонтайшы оны құрметпен қабылдап, сөйлескен соң, мұндай қолбасшымен жауласпай, керісінше татуласып, дос болу керек деген шешімге келеді. Малайсары батыр олармен достасып, өзінің ұлын жоңғарларға аманатқа аттандыруға уәде береді. Қонтайшы екеуі ақ мылтықтың аузын сүйіп, енді қайтып бір-бірімен жауласпауға серт қылып: «Кім де кім сертті бұзса, ақ мылтықтың оғы ұрсын!» деп тарасады. Сол бетінде Малайсары өзінің ауылына келгені сол еді, Абылай хан өзінің батырларымен келіп түсе қалады. Хан оны

жоңғарға қарсы соғысқа шақырады. Малайсары ханға :

- Мен бармаймын! Мені жайыма қалдырыңдар! Өйткені, мен ак мылтықтың аузын сүйіп, қалмақтармен соғыспаймын деп ант бердім!

- Бүкіл халқың олардан кек алып, тұтқынға түскендерді құтқаруға бара жатқанда, сенің қонтайшымен арадағы сертіңнің құны көк тиын! Бізбен барасың, әңгіме бітті! – деп бұйырады хан.

Жоңғарлар қазақтардың жорыққа шыққаны туралы алдын ала естіп, мықты бекініске тығылады. Уақтан шыққан Сары мен Баян батыр бар, Малайсары бастаған сарбаздар тобы бекініске шабуылдайды. Жоңғарлар бұларға оқ жаудырып, амалсыз кері шегінуге мәжбүр қылады. Мерген шерік көздеп тұрып үш рет оқ атқан кезде, үшеуі де Малайсары батырдың сауытына тиеді. Қалғандары еш жеріне сызат түспей аман-сау оралғанда, Малайсары белінен ауыр жарақаттанып, кирелендеп әрең жетеді. Жаралыны қарап жіберіп, Абылай хан оған қақталған ет бермей, тек жеңіл тамақтандыруға бұйырады.

- Оның ішіне оқ тиген, ал қақталған ет әрең ілініп тұрған ішегін жарып жіберуі мүмкін! – деп ескертеді.

Малайсары шатырда жатып, қалмақтарға берген сөзін жұтқаны үшін өзін ант соқты деп күйзеледі. Ал хан жасағы қамалды қоршауға ала бастайды. Дәл осы шақта руы арғын, ал өзі әзірге батыр ретінде таныла қоймаған Олжабай батыр әскердің шаруашылық бөлігіндегі жасақ тобында жүр еді. Бір күні ол атын бағып жүріп, өзіне қарай біреудің шауып келе жатқанын көреді. «Қайда шауып барасың?» – деп сұрайды одан Олжабай. «А-а, сен естімеп пе едің? Күллі Орта Жүздің даңқты батыры Олжабай қазір жоңғарлардың бекінісін қиратып, жауынгерлерге көп олжа үлестіреді! Олжадан құр қалып қоймау үшін асығып барамын!» Осылай деп хабаршы ары қарай шауып кетеді. «Ә, солай ма? Демек, алынбайтын қамалды алу менің маңдайыма жазылған екен ғой!» – деп, Олжабай қару-жарағын асынып: «Олжабай! Олжабай!» деп ұрандап шабады. Шауып келіп, Абылайдың қолынан соғыс туын ала салып, ұрысқа кіріп кетіп, жауды қиратып, қамалды алады. Бүкіл сарбаздар «Олжабай! Олжабай!» деп ұрандап, сол сәтте оның аты Орта Жүздің ұранына айналып кетеді. Олжабай батыр қолына оқ тигенін тек шайқас біткенде барып бір-ақ байқайды!

Ал Малайсары батыр шешуші шайқасқа қатыса алмағанына өкініп: «Олжабай батырдың аруағы көтерілетін болды!» депті, қоста жатып.

Оның ет жегісі келіп, атшысына ет пісір деп тапсырады. Атшы Абылай ханның бұйрығын есіне алып: «Болмайды!» дейді. Сонда Малайсары батыр оған: «Егер бір кесек ет тауып әкелмесең, шауып

тастаймын!»- деп ашуланады. Атшы қорқып кетіп, қоржынды ақтарып, бір білем сүр қазы тауып алады. Қазының бір кесегін кесіп алып, пісіріп, батырды тамақтандырады. Біраз уақыттан кейін батырдың жағдайы күрт нашарлап, сол күні ол бақиға аттанады. Өлерінің алдында Малайсары батыр былай депті: «Мен әруақытта жаналғыш Өзірейіл қайда болады деп ойлаушы едім. Сөйтсем, ол менің қоржынымда тығылып жатыр екен ғой! Өстіп, жасырынып келіп алмаса, біз сияқты адамдарға бадырайып бетпе-бет келу қайда-а! Өзірейілге де жан керек шығар!» Батырдың денесін еліне жеткізіп, құрметпен жерлейді.

Олжабай батыр туралы аңыздар да ел арасында жетерлік. Бірде жорықтан әбден сілесі қатып шаршаған Олжабай далада ұйықтап қалыпты. Бір уақытта оның жүрегі дүрсілдей соғып, құлағы шуылдап, бүкіл денесі мұздап, өне – бойы жыбырлап, тұншыға бастайды. Қиналып оянған ол басын көтеріп қараса – басы жастықтай сары шұбар жылан біресе кеудесін, біресе мойнын орап, үстінде жылжып жүр екен. «Шамасы інін іздеп жүрген шығар?» – деп ойлаған Олжабай батыр қозғалмай жатқан күйі, аузын арандай ашады. Аузына кірер болса, жыланның басын тістеп алмақшы. Бірақ жылан жылжып жерге түсіп кетеді. Қараса – жылан жоқ, ал бас жағында ақ сәлделі бір кісі отыр. «Саған не керек, қожа! Өзің де көріп тұрсың, өзім далада жүрмін, киіз үйім де бұл жерден алыс, малым да жоқ! Сен менен не дәмәтіп отырсың?!» – деп ашуланады Олжабай батыр. «Жоқ, мен қожа емеспін, мен сенің тағдыр, талайыңмын, жебеушіңмін. Мен әрдайым сенімен біргемін! Ешкімнің аруағына сыйынбай, «Олжабай, Олжабай!» деп өз атыңды ұран қылып, жауға қарсы шаба бер! Сары шұбар жылан болып, сенің алдында оқ бойы озып ұшып отырамын! Тек сені ғана емес, «Олжабай! Олжабай!» деп сенің атыңды ұрандағандарды да қолдап жүремін!»

Осылай деген ақсақал көзден ғайып болады!

«Ия, ғажап адамдар! – деді хан, өзіне-өзі. – Осындай батырлармен хандықтың жарқын кезеңдерін бірге өткеріп, халқым үшін ерлік істер жасағаным қандай бақыт! Тек, бұл жолдың ұзақ болмағаны өкінішті! Осы он жылда біреулердің өмір бойы жасай алмайтынындай істер жасағанмыз ғана көңілге медет!»

Ол өзінің «аңғал қылықтарын» да еске алып, өзіне-өзі күлді. Ия, ондай да болған... Бұрын болып көрмеген табыс пен атақ-даңқ жас ханның басын айналдырды. Ол одан да зор даңқ пен жеңіске жетуді армандады. Кең даланың әр түкпірінен мен деген айбынды батырлар оның ордасына қарай ағылды. Қанаттанған шағында барлық түйінді жылдам шешіп, саяси алауыздықтарды реттеп, бүкіл жауды

киратқысы келген. Ол ұлы бабасы Шыңғысханның жолымен батысқа, Ресейге шешуші жорыққа шығу туралы күндіз-түні ойланды! Оның отты сөздері ойды қозғап, қанды қыздырды, асау батырлар өздерінің албырт ханын қызу қолдап, ұлы соғысқа дайындалды. Осы кезде ордаға Бұқар жырау келе қалды.

Хан оны үлкен сый-құрметпен қарсы алды. Жыраудың қабағын уайым басқан, көңілі әлденеге алаңдаулы еді. Сөйлесе келе, Бұқар жырау Абылайға сөздің турасын кейде кестелеп, кейде батырып:

Бұқарекең жырлайды,
Соғыспа деп жырлайды,
Соғыссаң кетер сәніңіз!...
Өкпеңменен қабынба,
Өтіңменен жарылма,
Орыспенен соғысып,
Басына мұнша көтерген,
Жұртыңа жаулық сағынба!

Бар халықпен татулық пен келісімде өмір сүруге тырыс! – деп түйіндеп, кесіп бір-ақ айтты.

Абылай хан басында ашуланып қалғанымен, жылқы бағып жүргенде Бұқармен кездескенін есіне алып, ұзақ ойланды. Оны жыраудың шынайылығы мен ашықтығы, шындықты бетке айтатын батылдығы тәнті етті. Тек өз халқының тағдырын ғана емес, өзге халықтарды да ойлап айтқан ақиқат сөзі расымен де қуатты, керемет еді. Абылай Бұқар жырауды сый-құрмет көрсетіп шығарып салып, қатты ойланып, ақыры бір нақты шешімге келді. Кез келген соғыстан бейбітшілік артық! Бұдан былай бұл оның ордасы мен елінің өмірлік жолы!

«Қалай болғанда да мен бақытты ханмын! – деп ойлады Абылай. – Жас шағымда бәрінен айырылып, қиындық көргеніммен, жосықсыз аңғалдықпен маскара болып тұтқынға түскеніме қарамастан – мен бақыттымын! Өзі үшін ұлы батырлар жанын қиюға баратын әміршілер көп емес! Демек, менің олар үшін, халқым үшін қадірім болғаны ғой!» Осы тұста тарақты Байғозы батыр туралы естелік жанына майдай жаға түсті. Бір шайқаста Абылай жалғыз өзі жоңғардың хойт руынан шыққан төрт батырдың қоршауында қалды. Сарбаздар соғыс өнерінің шебері, мықты жігіттер болатын, Абылай сасайын деді. Айнала қоршаған шеріктер де қаптап келе жатты. Осы сәтте қара тұлпар мінген, бойы биік, аса мықты батыр темірдей шеңберді бұзып өтіп, хойттармен аяусыз қырқысып, бірнешеуін найзамен түйреп түсірді. Бұл Байғозы батыр еді. Абылай оны көріп жігерленіп, жауға айбарлана тойтарыс берді. Осы кезде сарбаздар да келіп жетіп, жау

табанын жалтыратты. Кейін Абылай тарақты Байғозы батырдың жанқиярлықпен соғысып, өзін ажалдан құтқарып алғаны туралы көпшілікке әңгімелеп, айтып жүрді.

Ананың махаббаты мен өшпенділігі

Дала батырлары туралы ойға шомып, естеліктерге берілген ол кейде қалғып, кейде қалың ұйқыға кетеді. Бірде оны тәтті ұйқыдан әлдебір тосын дыбыс оятты. Көзін ашқанда Абылай өзіне жақындап келген әйел адамның сұлбасын көрді. Бұл қартаңдау, келбетті қалмақ әйел еді. Жүзінің сұстылығы мен үстіндегі жарасымды киімі оның текті жерден екенін байқатады.

Абылай қатты таңғалса да сыр білдірмей, үндемеген күйі әйелдің мұңлы жанарына көз салды.

- Қонтайшы Қалдан-Сереннің әпкесімін! Ұлы жауынгер Шарыштың анасымын!

- Шарыштың анасы?!

Таңданған Абылай орнынан тұрды.

Ақсүйек әйел сырт қарағанда сабырлы көрінгенімен, бойын кернеген ашу-ызасы оның әр сөзінен байқалып тұрды.

- Сен менің ұлым, сүйікті Шарышымды өлтіруге қалай қолың барды? Ол өте мейірімді болатын! Бірақ, сен сияқты жабайылар ондайды қайдан түсінсін?

- Ол қанқұйлы қанішер еді! Ол қазақтардың ауылын түгел шауып, қандарын судай ағызды! Ол өз ажалына асықты, ақыры іздегенін тапты!

- Қанқұйлы қанішер дейсің бе! Сен Шарыш туралы солай деймісің... сондай жақсы ноян туралы...! Ол өзінің елін шексіз сүйді... тақтың таянышы еді, орданың қорғаны еді! Ол тек соғыста жауына қатал болатын. Ал басқа уақытта шыбынды да өлтірмейтін... Бір күні бір қозының аяғы шығып кеткенде, ол оны қатты аяп, ақыры емдеп жазғанша тыным көрмеген...

- Демек, қозыны аяған екен ғой... Ал бірақ бүтін бір халықты қанға бөктіргені сіз үшін түкке тұрмайтын нәрсе ме !?

- Бұл соғыс! Онсыз болмайды! – деп бет бақтырмады әйел.

- Сіз анасыз... Сіздің кеудеңізде соғып тұрған ананың жүрегі шығар, солай ма? – деп жалғады сөзін Абылай. – Ұлыңызды соғысқа аттандырып салған кезде жүрегіңіз толқыған шығар? Өзге елді жаулап алатын әділетсіз соғысқа! Сіз оны сол соғыстан аман-сау, жауды жеңіп, мол олжамен, даңқты батыр болып келсін деп тілек тілеген шығарсыз! Сол кезде сіздің аналық жүрегіңіз ештеңе

сездірмеді ме? Сіз өзіңіздің мейірімді ұлыңызға қан төгіп қайт деп бата бердіңіз! Өзіңіз сияқты аналардың сүйікті ұлдарын өлтіріп қайтуға аттандырдыңыз! Тіпті, бір адамды емес, бүтін бір халықтың көзін құртуға тілеулес болдыңыз! Адамдардың жазықсыз төгілген қаны мен қайғы-қасіреті – міне, сіздің батыр ұлыңыздың даңқының құны! Сіздің ұлыңыздың бөтен елге соғыс ашып, қару кезеніп, адамдарын өлтіруге қандай хақысы бар? Айтыңызшы қане! Оны кім шақырды? Егер сіздің жеріңізге бөтен біреулер басып кіріп, қырғын жасаса қайтер едіңіз!?

Шарыштың анасы аз-кем мүдіріп қалды, Абылайға ол бір сәтке болса да ұялғандай болып көрінді. Бірақ, қонтайшының тәкаппар әпкесі паң қалпынан жазбады.

- Біздің жерімізге ешкім ешуақытта басып кіре алмайды! Жоңғарияның ержүрек ұлдары ешуақытта оған жол бермейді және қару кезенгеннің бәрін қырып салады!

Абылай онымен тәжікелесудің еш мағынасы жоғын түсінді.

- Міне, сіз күйініштісіз, – деді хан жайбарақат дауыспен. – Мен сізді түсінем, сүйікті ұлыңыздан айрылдыңыз! Бірақ, сіз бір сәтке өзіңіздің ұлыңыз өлтірген жүздеген, мыңдаған жандар туралы ойлап көріңізші! Қайғыдан қан жұтқан аналарды ойлаңыз! Олар да сіз секілді балаларын жоқтайды! Олардың жүректері де қайғыдан қарс айрылған! Өзіңіздің мейірімді ұлыңыздың біздің даламызға әкелген қасіреті туралы ойлаңыз!

Текті қалмақ әйел долданып кетті:

- Осыны сен маған айтып тұрмысың? Қарғыс атсын сені! Шөбің жапырылмасын!

Абылай күліп жіберді.

- Сен мені кедей бол деп тұрсың ғой. Қалың шөпті таптап, жейтін малым болмасын дегенің бе! Ия, бұл да жақсы емес, бірақ, менің халқымның малы көп болса, мен өзімді кедей санамаймын!

-Күлің шашылмасын! – деп булықты қалмақ әйел ызбарланып. Ол бұл сөздерді қатты өшпенділікпен айтқаны сондай, Абылай дір етіп, арқасы шымырлап кетті. Ішінен: «Лә иләха илла Алла!» деп, байсалды жұмсақ жауап берді:

- Сен менің ұрпағым болмағанын тілеп тұрсың ғой? Ия, сөз жоқ, қатты қарғыс! Бірақ, халқым өссе, менің де өскенім! Менің халқымның балалары – менің балаларым!

Шарыштың анасы аздап ойланып қалып, былай деді:

- Сен өзің хан болып тұрып, шешуші сәттерде не істеу керегін өзің білме және білгеннің тілін алма!

Абылай хан басын шайқап, асықпай жауап қатты:

- Өзің ақылды әйел екенсің! Расымен де бұл өте сұмдық қарғыс! Бірақ берген сабағың үшін рахмет – мен енді керісінше жасаймын, егер сөзінің жаны бар болса тіпті сәбидің сөзін де тыңдайтын боламын! Ал, енді өзіңнің қарғыстарыңды мен сенің өзіңе қайтарамын! «Аққа құдай жақ» деген, жазықсызға қарғыс жұқпайтынына сенемін! Жаратқан иеміз ондайға жол бермейді! Халқымның алғыс, батасы мені жат дұшпанның қарғысынан қорғайтынына еш күмәнім жоқ!

Әйел кілт бұрылып, шығуға беттеді. Табалдырыққа жете беріп, басын бұрып қараған сәтте, суық жанары Абылайды қарып өткендей болды.

- Мен сені бәрібір өлтірем! – деп, тістене сөйлеген күйі шығып кетті.

Ажал аузында

Аштықпен өткен осы жеті күн мен жеті түн Абылайдың өміріне ерекше өзгеріс әкелгендей. Осының бәрін басынан өткерген ол тек байтақ даланың ғана емес, өзінің билеушісіне айналды!

Жеті күн, жеті түннен соң әбден әлсіреп, қалжыраған Абылай ханға қалмақтар бір аяқ су әкеліп берді. Абылай судың ішінде қойдың бір кесек майының жүзіп жүргенін көрді. Қарны ашқан көшпендінің ұрпағы суды сораптап, майды өзіне қарай тартып көріп еді, салқын суда қатып қалған қойдың майы аяқтың келесі шетіне қарай жылжи берді. Хан қойдың майын жұтуға үш рет оқталғанымен, үшеуінде де май оның аузына жақындамады. Күйінген ханның даусы шығып кетті:

- Бұрын мен сорпаның бетінде қалқыған майды үрлеп кетіре алмай, әуре болушы едім, енді оны өзіме жақындата алмай әлекпін. Бұл да болса бағымның тайғаны шығар! Мә, бар, ендеше!

Ол аяқты ішіндегі майымен, суымен қоса шеріктерге қарай лақтырып жіберді.

Қалмақтар тұтқын ханның әрекетіне үнсіз аңырып қалды да, бұл жайында қонтайшы Қалдан-Серенге баян етті. Ол ойланып отырып, басын шайқап:

- Бұл Абылай расымен де текті тұқымнан шыққан, Шыңғыс ұрпағы болды ғой. Егер ол қарадан шыққан болса, қолымен майды қалқып алып, аузына бір-ақ қағар еді! Жарайды, біз оны тағы бір рет сынап көрейік. Оған төрт сарбаз кіріп барып, қылыштарыңды жалаңаштап: «Сіздің тіршілікпен қоштасар сәтіңіз жетті – қонтайшы сізді шауып тастауға бұйрық етті!» деп ақырып, тап беріңдер. Егер ол қорқып кетіп жанына сауға сұраса, шауып тастандар! Ал егер сескенбесе,

тиіспендер. Маған бәрін айтып келіндер!

Төрт жауынгер зынданға дыбыссыз кіріп, тулақ үстіндегі тұтқын ханның төрт жағынан тұра қалды. Олар ажалдың көлеңкесі секілденіп, қимылсыз қатып қалған күйі оған түйіле қарады. Абылай оларға салқын көз тастады. Сарбаздар бір мезгілде шарт та шұрт қылыштарын жалаңаштап, адамның аза бойын қаза қылып, айқайлап жіберді:

- Хай-хай-хай! Қазақтың ханы Абылай! Сенің өлетін уақытың жетті! Қонтайшы сені шауып тастауға бұйырды!

Төртеуі бірдей ханға тұра ұмтылды. Төрт қылыш төбесінде жарқ-жүрқ ойнап, шақ-шұқ еткен сәтте Абылай хан селт етпестен, сар текедей қасқайып отыра берді.

Сарбаздар өздерінің ажалды өткір қаруларын ханның төбесінде айқастыра тоқтап, оған мұқият шұқшиып қарады. Ханның қорықпағанына көздері жеткеннен кейін, үнсіз тағзым етіп, тып-тыныш шығып кетті.

Абылай хан тағы да өлімнің суық лебін сезініп, терең күрсініп қойды. Жаратушы Алланың өзіне ерекше тағдыр жазғанына және аруақтардың қолдап жүретініне сенімі нығая түсті.

Қонтайшының тағы

Қонтайшы Абылай ханды өзінің ордасына әкелуді бұйырды.

Ол барлық рудан тоқсан ақсүйек қалмақты жиып алып, тақтың екі жағына, орданы жағалай отырғызып, өзі солардың ортасына жайғасты.

- Сөздеріңмен де, көздеріңмен де менің қонтайшы екенімді білдіруші болмаңдар! Оның мені қалай табатынын көрейік! Қазақтың тұтқын ханына орын бермеңдер! Тек босағадан ғана орын қалдырыңдар! Оны осылай сынап көрейік! Егер ол қарадан шыққан болса, үйренген босағасына отыра кетер! Ал, шынымен де тектінің ұрпағы болса, қандай амал қылар екен?!

Абылай ордаға кіріп келгенде, салтанатты киінген қалмақ бекзадалары оған паңдана қарап, үнсіз қарсы алды. Абылай хан жөнімен сәлем берді, жоңғарлар оған қатулана қарасып, ықылассыз жауап қайырды. Абылай қысық көздердің «жауған оғына» сыр берместен, жан-жағына байыппен қарап шықты. Босағадан басқа бос орын жоқ екен. Қонтайшы Қалдан-Серен көрінбейді – тақ бос тұр. Абылай аяғын нық басып барды да, ұлы қонтайшының тағына отырды! Өзі бөтен елдің ханы, өзі тұтқын бола тұра, мұндай өрескелдік жасағаны нояндар мен зайсандардың ашу-ызасын тудырып, бәрі

бірдей шу ете түсті.

Абылай хан жымыып:

- Сонда бұл таққа қалмақтың ұлы қонтайшысы Қалдан-Серен отырмағанда, қазақтың ханы Абылай отырмағанда, кім отырады?- деді.

Жоңғарлар абдырап, бір-біріне қарап қалды. Қонтайшы Қалдан-Серен орнынан тұрып, өзінің тағына қарай беттеді. Абылай ізетпен тақты босатып, әміршінің оң жағынан орын алды.

Қонтайшы Қалдан-Серен Абылай ханға түнере қарап:

- Шарыш қайда?- деді.

- Өткір қылыш ұрыста Шарышсың ба, Шарыш емессің бе деп сұрап жатпайды...

- Шарыш қайда?

- Қиян-кескі шайқаста оның қанын төгу маған жазылған шығар...

- Шарыш қайда?!

- Оның ажалын менің халқым қалады, менің қолым орындады! Келмеске кеткен Шарышты қайтесіз? Тірі жүрген өзіңізді ойласаңызшы!

Қонтайшы ойланып, басын шайқады.

- Өкініштің бар ма, Абылай хан? – деп сұрады ақыры.

- Ең бірінші өкінішім, қала салып, өзімнің көшпенді халқымды нығайта алмадым!

- Дұрыс! – деді қонтайшы.

- Екінші өкінішім, мен Шарышты жекпе-жекте, әділ айқаста өлтірдім! Енді өзім ұйықтап жатып тұтқынға түсіп, ерлерше шайқаса алмай қалдым. Егер біз майданда кездесіп, соғысып өлсем, өкінбей кетер едім!

- Ия! –деп, қонтайшы басын изеді.

- Ал үшінші өкінішім, төрт атадан жалғыз едім, бала сүйіп те үлгермедім! Мен өліп кетсем, бүкіл әулеттің тұқымы құриды!

Осы сөзді естіген кезде қонтайшы мұңайып:

- Мен де үш атадан жалғызбын! Ал сен менің Әмірсанам секілдісің!- деді ақырын ғана.

- Алдияр! – Абылай ханның дауысы жарқын шығып кетті.

- Неге қуандың? – деп таңдана сұрады қонтайшы.

- Сіз мені өз ұлыңызға теңедіңіз ғой! Олай болса менің өлтіргіңіз келмейтіні хақ! -- Лап ете түскен Абылай хан сөзін салмақты күйде жалғастырды. – Менің ойымша, біз онсыз да қазақ пен қалмақтың қанын аз төккен жоқпыз! Екі ғасырдан бері бір-бірімізге өлім сеуіп, қайғы-қасірет төндірумен келеміз! Содан тапқан олжамыз қане? Тоқтайтын және ойланатын уақыт баяғыда жетті!

- О-о, ақылдысын қарай гөр!

- Сен одан да өз басыңды ойласаңшы! – деп, кейбір нояндар шулай бастап еді, қонтайшы қолын көтерген кезде, бәрі тым-тырыс бола қалды.

- «Адамның басы – Алланың добы, қалай бағыттаса, солай домалайды!» – дейді қазақтар! – деп жалғады сөзін Абылай. – Кейде, бірақ, жеке бір адамның ғана емес, бүтін елдің де басы өзгенің ойыншығына айналып кетеді!

Бұл сөзді естігенде қонтайшының жалпақ беті болар-болмас жыбыр еткендей болды, ал көздері ойлы еді.

Жоңғар бекзадаларының да көпшілігі ойға батты.

- Бүгінгі билеушілердің ішінде ең мықтысы қайсысы деп ойлайсың?

- деп сұрады қонтайшы ханнан..

- Түрік сұлтаны, орыстың ақ патшасы, қытай императоры! Өзіңіз, қонтайшы!

- Ал сен өзің қайдасың? – деп, шыдай алмай бір ноян мысқылдады.

- Ал біз өзгелердің бәрімен тең дәрежеде, бейбіт, достық қарым-қатынастамыз! – деп күле жауап берді Абылай хан.

- Қазақ даласында аңызға айналғаныңды біз білеміз! Ал, бірақ, кейбір жатжерліктер сен туралы басқаша айтады! Олар сені өте айлакер, зұлым, екіжүзді, таққұмар, бір сөзбен айтқанда жаман адам дейді! – деп бастырмалатып қоймады ноян.

- Жатжерлік дұшпаның қаралап, өз халқың мақтап жатса, бұл жақсы емес пе! – деп күлді Абылай хан. – Егер керісінше болса, онда расымен де жаман! Өйткені, хан жатжерлік жарамсақтарды емес, ең алдымен өз халқын бірінші ойлауы керек деп есептеймін!

Күтпеген жерден бүкіл ноян оның сөзін қостап, гуілдесіп кетті, ал Қалдан-Серен мырс етіп, басын шайқады да, ақырында былай деді:

- Ия, сіз бен бізге көп жайтты ойласуға болады екен! Өзірге уақыт бар, тыныш жатып, ойлана түс! Тағы бірде әңгіmemізді жалғармыз!

Ол белгі берген бойда, жасауылдар Абылай ханды алып кетті.

Ерекше түс

Оны бөлек киіз үйге көшірді. Зынданнан шыққаннан кейін, киіз үй оған жұмақтай болып көрінді. Бірақ, қанша жерден құрмет білдірсе де, бас еркі болмағаннан қиын не бар, өзінің тұтқын екендігі Абылайдың жанын күннен күнге жей берді.

Бірде ол түсінде өзінің жас бала болып далада жалғыз ойнап жүргенін көрді. Көк шыбықты ат қылып мініп жүр екен. Бір кезде төбеден қалмақтың баласы көрінді. Ол да шыбықты ат қылып мініп,

шауып жүр. Екеуі бір-біріне жақындап келді. Қалмақ бала өте әдемі, киімі де жарасымды екен. Олар бір-бірімен күлімдей амандасты.

- Мен – Абылаймын. Ал сенің атың кім?
- Менің атым Шарыш! Мен жоңғармын! Ал сен қазақпысың?
- Ия! Кел ойнайық!
- Жақсы. Ал не ойнаймыз?
- Асық ойнайық! Немесе, бәйгеге шабайық!
- Жоқ, одан да соғыс ойнайық! Шайқасайық!
- Жоқ, соғыс жаман! Одан да күресейік!

Олар шыбық аттан түсіп, күресе кетті. Бір кезде Абылайдың шынтағы Шарыштың бетіне тиіп кетіп, анау бақырып жылай бастады. Осы кезде жер астынан шыққандай, Шарыштың анасы пайда болды. Ол өзінің ұлын жұбатып, айналып, толғанып, Абылайға жұдырығын түйіп, жақындай берді. Абылай қорқып кетіп, жылап жіберді. Осы кезде ақ көйлек киген Абылайдың анасы келіп қалды. Ол Шарыштың анасына жақындап келіп, оған мұңая қарап тұрды да...ғайып болып кетті. Қалмақ әйел үнсіз тоқтай қалды, ал Шарыш:

- Сенің анаң қайда кетті? - деп сұрады
- Оны жоңғарлар өлтірді! – деп жауап берді де, Абылай жылап жіберді. – О, анашым, қайран анам...

Ол осы сөздерді айтып, оянып кетті. Көзін ашқаны сол еді, жанында отырған әйелді көрді. Ұйқылы-ояу күйде өзінің анасы екен деп ойлады. Тек келесі сәтте ғана барып оның өткендегі қатал, ашулы қалмақ әйелі екенін түсінді. Абылай ұйқылы – ояу «анашым, анашым» деп жылап, өзіне қарай қолын созған кезде, Шарыштың анасы оның кеудесіне сұғып алмақ болып көтерген өткір қанжарын қыса ұстаған күйі, ханның бас жағында қалшыып қатып қалған еді.

Абылай атып тұрды. Ашу-ызадан түтігіп, көзіне қан толып кетті. Қалмақ әйел шошына шыңғырып, есікке қарай ытқып барды. Оның жанұшырған айқайына жасауылдар жетіп келді. Абылай оларға ызбарлана бір қарап:

- Мұны бұл жерден алып кетіндер де, енді қайтып кіргізбеңдер! Қонтайшы Қалдан-Серенге айта барыңдар – ханның басын хан алар, қардың басын қар алар! Әлде бүкіл Жоңғарияда лайықты батыр қалмады ма? Құтырған қатынның қолынан өле салатын мені кім деп отырсыңдар?! Бұдан былай мұндай қорлыққа төзе алмаймын!

Жасауылдарға бұл жәйтті қонтайшыға баяндауға тура келді. Әпкесі шынымен де Абылайды өлтіріп тастар деп қауіптенген Қалдан-Серен оған киіз үйдің маңынан жүруге тыйым салды. Тіпті, сақтық үшін оны ордадан алыстау, өзінің ұлысында тұруға мәжбүрлеп, тек қажет жағдайда ғана шақыруға тырысты.

Қазақ елшісі

Көп ұзамай қазақ ордасынан Қазыбек би бастаған елшілер келіп жетті. Олар қонтайшыға тез арада Абылай ханды босату туралы қатаң талап-шарт қойды.

Қазыбек би Арғын Қаракесек руынан болатын. Халық арасында оны әуезді дауысы үшін Қаз дауысты Қазыбек деп атайтын.

Қонтайшы оларды өзінің ордасында қабылдады. Дәстүрлі сыпайыгершілік сөздерден кейін, Қазыбек би тоқ етеріне көшті.

- Ұлы қонтайшы! Бүкіл қазақ даласы, үш жүздің еркін ұлдары Абылай ханның тұтқын болғанына наразы! Егер әлдеқалай бір жағдай бола қалса, қазақтардың кешірмейтінін сіз өзіңіз де жақсы білесіз! Біз сіздің көрегендігіңізге үміт артып отырмыз! Екі елдің арасындағы татулық пен бейбітшілік үшін сіз біздің ханымызды дереу босатуыңыз керек!

- Сіздер менен өтініп отырсыздыр ма, жоқ әлде талап етіп отырсыздар ма?

Қалдан-Сереннің жанарында ұшқын ойнады.

Қаз дауысты Қазыбек би оған сабырлы қалыппен тіке қарап, әуезді үнімен төгілте сөйлеп қоя берді.

- О, ұлы қонтайшы!

Біз – қазақ деген мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт-береке қашпасын деп,
Жеріміздің шетін жау баспасын деп,
Найзасына жылқының қылын таққан елміз.

Дұшпан басынбаған елміз,

Басымыздан сөз асырмаған елміз.

Досымызды сақтай білген елміз,

Дәм-тұзын ақтай білген елміз.

Бірақ асқақтаған хан болса –

Ордасын таптай білген елміз.

Сен темір де, мен көмір,

Еріткелі келгенбіз,

Қазақ-қалмақ баласын,

Теліткелі келгенбіз.

Танымайтын жат елге

Табысқалы келгенбіз,

Табысуға көнбесең,

Сен қабылан, мен арыстан,

Алысқалы келгенбіз!

Бітім берсең – жөніңді айт,

Бермесең – тұрысатын жеріңді айт!

Би кесіп айтып, кілт тоқтады. Бұл сөздер дана әрі қайсар көшпендінің жан тереңінен мөлдір бұлақ секілді құйылып шықты, ал мәнерлі, әуезді дауыс ырғағы оның сөздеріне ерекше қуат пен баурап аларлық әсемдік берді. Қонтайшы Қалдан – Серен Қаз дауысты Қазыбек биге тәнті болғаны сондай, бір сәтке арбалып отырып қалды. Бірақ, өзін тез арада қолға алып, қатаң түрмен лайықты жауап берді:

- Біздің шешімімізді көп ұзамай еститін боласыздар!

Олар ізетпен қоштасты...

Жазалау ма, рахымшылық па?

Қонтайшы Қалдан Серен ордада өзінің сүйікті қызы Топышпен сөйлесіп отыр еді. Осы кезде әпкесі, Шарыштың анасы жұлқына кірді. Ол Қалдан-Сереннен жасы үлкен болғасын еркінсіп, сарай ережелерін онша сақтай бермейтін.

- О, ұлы қонтайшы... сүйікті інім! – деді ол кірген бетте. – Мына қазақ қанішерінің көзін құртатын кез жетті! – Ол жаралы жолбарыстай арлы-берлі айналып жүре берді. – Оны құтырған ит құсатып отқа өрте! Сүйегін уатып, күлге айналдырып, бүкіл қазақ даласына шашып жібер! Болмаса төрт аттың құйрығына байла да, қоя бер, төртеуі төрт жаққа тартып, парша-паршасын шығарсын!

Қалдан-Серен мен сұлу Топыш үлкен апайдың отты сөздерін үнсіз тыңдады. Ешкім қарсы келмеген соң, іштегісін ақтарып, біраз жеңілденіп қалған ол жаюлы жолбарыстың терісіне отыра кетті.

- Қазақ ордасы тез арада өздерінің ханын босатуды талап етіп отыр! – деді қонтайшы. – Елшілер біз бас тартсақ немесе жазаласақ, қазақтар Жоңғарияны шабатынын анық түсіндірді! Орыстың ақ патшасы да, қытай императоры да өздерімен жақсы қарым-қатынастағы Абылайды босатуымызды қалайды. Мұндай ұлы империялар санасатын болса, бұл Абылай дегенің ақылды да айлалы болғаны ғой!

- Оның үстіне мықты да айбынды жауынгер! Бір сөзбен айтқанда, ұстасуға татитын дұшпан, тіпті, келешекте дос болуы да мүмкін! – деп сұлу Топыш ойындағысын ірікпей сөзге араласты.

- Дос деймісің?! Бұлай деуге қалай дәтің барды! – деп айқайлап жіберді Шарыштың анасы. – Оның мойнында Жоңғарияның ұлы сарбазы, менің Шарышымның қаны бар! Ал сендер одан кек алудың орнына, көп жоңғардың ақылына сыймайтын бірнәрселерді ойлап әлексіңдер! Біз бұған қарсымыз!

- Ия, сенікі дұрыс, әпке! Соғыс заңына сәйкес, ол өлім жазасына кесілуге тиіс! Оны жазалауым керек! Ол менің қолымда, ешкім де жолыма көлденең тұра алмайды! Бүкіл нояндар мен зайсандар да Шарыштың кегіне оның қаны төгілгенін қалайды! – Осы сөздерді айтқанда Қалдан – Серен тақтан атып тұра жаздады. Будданың мүсініне қарап, қолын көкке көтеріп, сөзін жалғады: – Бірақ, олай ете алмаймын! Неге? Өзім де білмеймін! Әлдебір беймәлім, түсініксіз нәрсе мені ондай қадамға бастырмай, бөгеп тұр!

- Олай болса, оны маған бер! – деді әпкесі сабырлы, салқын үнмен. – Мен оны өзім жазаға тартайын! Ламаның батасымен күллі жұртшылықтың көзінше аса қаталдықпен жазаға тартып, бір аяқ қанын ішсем, жаным жай табар, бәлкім!

- Жә, жетер! – Қонтайшы оның сөзін кілт бөліп жіберді. – Ол қанқұйлы дұшпан болса да, Шыңғыс ұрпағы, хан! Ия, ол тұтқын, бірақ текті жерден шыққан аса қадірлі тұтқын! Ол менің тұтқыным, сондықтан, оған не істейтінімді де өзім білемін! Ал саған тағы да ескертемін, оған зәрредей зиян тигізетін болсаң, басыңмен жауап бересің!

Әпкесінің бет-жүзі құбылып, қонтайшының сөзін таңғаларлықтай төзіммен жеңіл қабылдап, ізет көрсете иіліп, ордадан үнсіз шығып кетті. Топыш сұлудың кеудесін әкесіне деген мақтаныш сезімі кернеді, оның үлкен қара көздерінен алғыс сезімі байқалып тұрды.

Қойдың басы

Шарыштың анасының бұлайша монтанысып, бойұсынуы тегін емес еді. Ол Абылайды қастандықпен өлтіруді, бірақ оны ешкім жоңғарлардан көрмейтіндей етіп өлтіруді ойластыра бастады. Ақыры ойлап тапты.

Ол қарауыл бастығымен құпия жолығып, Абылайды күн сайын тек қана бір тамақпен – етпен ғана қоректендіруге көндірді. Егер адам жиырма- отыз күн бойы тек қана ет жей берсе, ың-жыңсыз өліп қалатынын олар білетін. Ал Абылай хан бір-ақ түрлі тамақтан өлетін болса, ешкім де оның өліміне Жоңғарияны кіналай алмайды.

Қарауылдың бастығы қазақ ханын жек көретін, оның үстіне қонтайшының әпкесінің сый-сияпаты да қомақты болған соң, ол осынау зұлымдықты жүзеге асыруға құлшына кірісті. Астың басқа түрлерін доғарып, Абылайды тек қана етпен тамақтандыруға бұйырды. Үшінші күні Абылай астан бас тартып, күзет басшысынан мұның себебін сұрады.

- Енді біз сені тек қана етпен тамақтандырамыз! – деді анау міз бақтастан.

Абылай ойланып, бұл астыртын қитыркұлықтың сырын түсінді. Бірақ, сыр бермей, сабырмен:

- Онда маған қойдың піскен басын беріңдер! – деді

- Қойдың басын деймісің? Біз күн сайын итке тастап жүрген қойдың басын сұраймысың? Не деген қарапайым едің, Абылай хан? Мақұл, біз саған күнде қойдың басын береміз де тұрамыз!

Күзетшілер күн сайын Абылайға қойдың басын әкеліп тұрды. Қазақтар қадірлі қонақтың алдына қоятын қойдың басын Абылай хан тұтқында жатып-ақ күн сайын жей берді.

Қарауыл оны қырық күн бақылады. Шарыштың анасы Абылайдың жан тапсырғаны туралы қуанышты хабарды естігенше байыз табар емес. Ал Абылай хан болса, өлмек түгілі, бұрынғыдан да ажарланып, бойына қуат жинай бастады.

Ақыр соңында қастандық жасаушы сыбайластар шыдай алмай, көпті көрген ламаға барып, осының сырын сұрады, бірақ негізгі мақсаттары туралы бүгіп қалды. Лама ойланып алып, қойдың басында адам денсаулығына пайдалы заттар көп екенін және саналуан екенін айтты. Ол мидың, көздің, тілдің, құлақтың, таңдайдың, құйқаның, яғни бастың әр мүшесінің дәмі қандай әртүрлі болса, пайдасы да сондай әрқилы екенін түсіндірді. Сол кезде қастандық ойлаушылар Абылайдың даналығына көздері жетіп, өздерінің қателіктерін түсінді. Бірақ, енді бірдеңе жасауға кеш еді.

Даланың екі билеушісі

Тұтқындағы бір-біріне ұқсас күндер мен айлар баяу өтіп жатты.

Абылай бәріне де шыдап, тірі шығуы керегін түсінетін. Әйтеуір бір күні осы азаптың аяқталарына сенді. Сонда да, кей- кейде, тұтқынның халі адам төзгісіз азап болып көрінетін, ондайда ол ертедегі мұнды әндерді ыңылдайтын. Ән салғанда серпіліп, жаны жай тауып қалатын.

Бірде, жаздың аяғына таман, Абылайды ордаға әкелді.

Қонтайшы жалғыз екен.

Даланың қос әміршісі шет-шегі жоқ өмір айдынында тағы да бетпе-бет кездесті.

- Бізді бір-бірімізбен қақтығыстырып, қозғап тұратын не нәрсе? – деп, ақырын сұрады Қалдан Серен.

Абылай оған сұраулы жүзбен қарады.

Қалдан-Серен ойлы жүзбен сөзін жалғады:

- Ұлы империялар менің қолыммен сені, сенің қолыңмен мені құртқысы келеді! Осы шындықты түсінгелі бері мазам кетті, бұл

түйінді қалай шешуге болатынын ойлап басым қатты!

- Егер біз мұны түсінсек, өзгенің қолшоқпары болудың не қажеті бар?! – деді шын көңілден Абылай.

Қалдан-Серен тағынан тұрып, кең орданың ішінде арлы-берлі жүріп, әр сөзін нықтап сөйлей берді.

- Бұл өмірде біздің құзіретіміз жетпейтін, түсіне алмайтын дүние көп. Міне, біз екеуміз бір-бірімізді түсініп, дос бола бастаған сияқтымыз. Ал, біздің халқымыз екі жүз жылға жуық уақыт бойы соғысып келеді, бір-біріне өлердей өш, сарбаздарымыз болса бір-бірінің қанын ішіп, атағын шығаруға асық. Біз екеуміз оларды тоқтатып, бауырластар бір-бірін өлтіретін соғыстың арты тек қана жалпы қырғынға ұшырататынын ұқтыра аламыз ба?

- Менің ойымша, егер біз күш біріктірсек, онда...

Абылай сөзді жалғай беріп еді, қонтайшы оны белгі беріп тоқтатып, ішкі толғанысын ақтарып, ары қарай сөйлеп кетті.

- Мен биліктің ең ұшар басында тұрмын, ары қарай баратын жерім жоқ! Бұрын мені биікке итергендер соңымнан ілесе отырып, менімен бірге көтерілді. Енді олар менің орныма көз салуда. Бұдан әрі маған не аспанға қарай ұшып кету не төменге қарай құлдылау қалып тұр. Биліктің заңы осындай. Сені де осы кеп күтіп тұр. Бір қызығы, біз осыны біле тұра биікке, билікке ұмтыламыз! – деп күрсінді қонтайшы.

- Бірақ, мен жаспын, өзімнің халқым үшін көп жақсы істер жасағым келеді! – деп жауап берді хан.

- Және өз атақ-даңқың үшін! – деп күлді қонтайшы. – Қысылмай-ақ қой, бәріміз де атаққұмармыз! Және өз атымызды халықтың есінде, тарихта мәңгі қалдыруға деген құштарлық бізді ұлы істерге бастайды! Бірақ, мұның мәні неде – осыны мен түсінбей-ақ қойдым! – Қалдан Серен терең күрсініп алып, сөзін жалғай берді. – Мен соғыстан, қантөгістен шаршадым! Өмірі бітпейтін ру аралық тартыс, сарайдағылардың өзара қыркысы әбден қажытты. Мен адамдардың араздығынан, айналасын түгел өртемей тынбайтын өшпенділіктен, көреалмаушылық пен сатқындық, зымияндық пен жалғандықтан шаршадым. Қаласаң, менің тағыма отыр да, билікті қолыңа алып, қалмақ ордасының билеушісі бол!

- Сізге алғыс айтамын, ұлы қонтайшы – деп сыпайылық білдірді Абылай хан. – Бірақ, менің халқым – қазақтар! Мен тек солармен ғана биікке жетемін, не құздан құлап кетемін!

- Халық? Қазақтар! Қалмақтар! – Қалдан-Серен күліп жіберді. – Бұл не сөз? Мүмкін, табиғат байқамай қателескен шығар? Билеушіге кімді басқарса да бәрібір емес пе? Әлем біреу, оның әміршісі де жалғыз болуы керек. Халық та біреу болуы керек...

- Сонда қалай?

- Айдан анық. Жоңғарға, орыс пен шүршітке бөлінудің керегі жоқ... Бәрі бір ғана халық болуы тиіс! Сонда ғана жер бетінде тыныштық пен бейбітшілік орнайды! Келісесің бе?

- Келісем! – Абылайдың көздері қуақылана ұшқын атты. – Бірақ онда ол жалғыз адамзат кім деп аталмақ?

- Кім болса да мейлі!

- Онда сол жалғыз халықты қазақ деп атайық!

- Ондай құрмет көретіндей қазақтың не қадірі асыпты??

- Өйткені қазақтар жер бетіндегі ең мейірімді, жаны таза, ең жақсы халық!

- Қалай, қалай сілтеп барасың, ә? Мен сені әділетті әрі есті ғой деп ойлап едім. Сөйтсем, сенің де менмендігің мен тәкаппарлығың жетерлік көрінеді! Есінде болсын, қалмақтың өркеуделі еркін елі ешуақытта қазақ болмайды және оған бағынбайды!

- Ғапу етіңіз! Бұл менің сіздің ойыңызға қарай долбарлағаным ғой... Жер бетіндегі жалғыз ұлтқа қатысты... – деп жымың етті Абылай хан. – Ал егер шынына келсек, қалмақтың қазаққа айналмағаны өте жақсы! Бірақ ондай болса қазақ неге жоңғар, шүршіт не орыс болуы керек!?

Қонтайшы Қалдан-Серен мырс етіп, басын шайқады.

- Ал өркөкіректік туралы айтсақ, – деді Абылай байсалды қалыппен. – Әрбір адам секілді, әрбір халық та өзін дүниедегі ең кереметпін деп санайды. Бұл табиғи сезім, оған ренжуге болмас. Әркім қалай ойласа да өзі білсін! Тек қана өзінің ең керемет екенін өзгелерге күштеп дәлелдеудің қажеті жоқ! Барлық пәле, соғыстар мен адамзаттың қайғы-қасіреті біреуі екіншісіне өзінің артықшылығын күштеп танытпақ болғанда басталады! Егер әр халық өзімен өзі болып, өз жерінде тыныш өмір сүріп, барша адамзатпен жарасып, тату-тәтті тұрса, оның несі жаман?! Қазақ қазақ қалпында, басқаларды сыйлап, терезесі тең дос болып тұра алады!

- Охо-хо! Оп-оңай! Қандай жақсы! – деп, қонтайшы мырс етті.

- Ең бастысы – ақиқат! – деп, қазақтың ханы шегелей түсті.

- Оның қай жері ақиқат? Ақиқаты сол – біз, ұлы халықтар, жер бетінде тыныштық пен тәртіп болуы үшін, кіші халықтарға үстемдік қылып, билік жүргізуіміз керек! – деп, кесіп айтқан Қалдан-Сереннің даусынан тәкаппарлық пен өктемдігі болар-болмас байқалып қалды.

- Жо-оқ, сіздер керісінше тәртіп пен тыныштықты бұзып, барлық ынтымақ пен ізгілікті жойып, өшпенділіктің ұрығын сеуіп, қан төгіп келесіздер! -Абылай да қызына түсті, бірақ өзін – өзі мықтап ұстай білді. – Өздерін ұлы деп есептейтін халықтар неге өзгелерге

тыныштық бермейді? Сіздер неге өзгелерді жаулап алуға тиіссіздер? Аз халықтарға үстемдік көрсетіп, мән үйретіп, олардың өмір сүру дағдысы мен тұрмыс – салтын бұзып, билеп-төстеп, жұтып жіберуге неге құмарсыздар!?

- Өйткені, ол мынау баянсыз дүниедегі біздің жолымыз. Біз ерекше халықпыз! Бізге көктен айрықша міндет жүктелген! –деп, қонтайшы сенімді әрі тәкаппар түрде әр сөзін нықтап қойды.

- Жаратушы иеміз бізді әр түрлі халық етіп, әлемге таратқан, бірақ тең қылып жаратқан! Нағыз достық та тек қана тең халықтардың арасында болады! – деп салды Абылай хан ойын бүкпей. – Мен де ақ патшамен, Күншығыс императорымен және сізбен тең дәрежеде дос болғым келеді. Бір-бірімізбен тең болып, достықпен өмір сүру қиын ба?! Мен қазақтың ханымын! Маған өзге елдің керегі жоқ! Мен өз халқыммен бірге боламын ! Мен өзге біреудің өзіме де, халқыма да үстемдік қылып, өкім жүргізгенін мойындамаймын!

- Асқақтама, Абылай хан! Сен ақылдысың әрі сұңғыласың. Және, қаһарыма міне қалсам, көзді ашып-жұмғанша сенің ақылды басыңды шауып тастайтынымды жақсы түсінесің! – Осы сөздерді айтқан кезде қонтайшының түсі суып, көздері қанталап, даусы зілді шықты. – Бұл үшін мені ешкім де кінәлай алмайды, өйткені, дала заңы бойынша солай болуға тиісті! Шарыштың кегі үшін! Қазақтың ханын өз ордасынан ұстап әкетіп, тұтқын қылу қолымнан келгенде, ештеңеге қарамастан жазаға тарту да қолымнан келетіні түсінікті шығар!

Абылай бұрқ ете түскен ашулы сөзді үнсіз тыңдап, әңгіменің түйінін күтті. Жыртқыш аңдардың терісін жолбарыстай жұмсақ басып, арлы-берлі жүрген Қалдан-Серен сабасына түсіп, байсалды сөзге көшті.

- Бірақ, олай жасамауымның өзіндік себептері бар. Сен маған ұнайсың, Абылай! Біз екеуміз және біздің халқымыз бұдан бұлай соғысты қойып, өзара татулықта болуға тиіс! Біз өзімізді басқалар жұтып қоймауы үшін, жер бетінен жойып жібермеуі үшін бір-бірімізге арқа сүйеуге тиіспіз. Соңғы кездері мен қалмақ пен қазақ арасындағы осынау бітіспес соғыстардың, өшпенділік пен қырып-жоюдың, кек қайтару мен қайғы-қасіреттің ешқандай мән-мағынасы жоғын түсіне бастадым!

- О, біз осыны ертерек түсінгенімізде ғой! Жылдар бойы соғысып, бір-біріміздің көзімізді жоймағанда ғой! – деді дауыстап жіберді Абылай, шыдай алмай. – Осы уақыт ішінде Қазақия мен Қалмақияда қаншама халық өсер еді! Біздің елге қырғын салған жоңғарлардың шыққан ұшпағы қане?!

Қонтайшы Қалдан-Серен оң қолын шалт көтеріп, оны тоқтатып,

тағына отырды да, Абылайдың екі жыл бойы зарығып, талай рет күдерін үзіп, түңіліп, талай мәрте қайта үміттеніп күткен сөзін айтты.

- Бұл сұраққа менің жауабым жоқ! Бірақ, ол үшін бір-бірімізді айыптамай-ақ қоялық, Абылай хан! Болар іс болды, өтті, кетті. Енді келешекті ойлау керек. Мен сені қазақтарға қайтарамын! Бұл біздің халықтарымыз арасындағы қантөгістің, ұзаққа созылған жауласудың өтеуі, жұбанышы бола ала ма, жоқ па, оны білмеймін. Бірақ, менің бауырлас елдер арасындағы мағынасыз соғысты тоқтатқым келеді! Біз тек соғысып, жауласып қана қойған жоқпыз. Қазақ, қалмақ еркімен болсын, еріксіз болсын, әйтеуір, қыз алысып, қыз берісіп келдік емес пе?! Сондықтан, мен саған өзімнің сүйікті қызым Топышты беремін! Осылайша біз туыстасып, бейбітшілік пен келісімде өмір сүреміз деп ойлаймын!

Осынау тағдырын шешкен маңызды өкімді соншалықты сабырлы қабылдағанына Абылай ханның өзі де таңғалды. Осы сәтте ол өзінің қатты шаршағанын сезді, бірақ, сыр бермей, Қалдан-Серенге өз дәрежесіне лайықты қалыппен алғысын білдірді.

Олар құшақтасып қоштасты.

Абылай хан мен барлық тұтқындар босап шыққаннан кейін, қазақтар мен жоңғарлар арасында татулық орнады.

Шарыштың анасының қарғысы болмай қалды. Жаратушы Иеміз бен оның шапағатындағы аруақтар ол қарғыстың орындалуына жол бермеген шығар, өйткені Абылайдың ісі дұрыс еді. Абылай хан ұзақ ғұмыр кешті, оның бірнеше сұлу әйелінен отыз ұлы, қырық қызы болды, ол бай болды, оның халқы да еркін, бақуатты ғұмыр кешті. Оның хандығы тәуелсіз болды. Қазақтардың халықтық аңызы неше ғасырдан бері Абылай хан мен оның батырларының ерлікке толы бақытты дәуірін көкке көтере дәріптеп келеді. Және оған негіз де жоқ емес дейді бұрынғылар.

Түсініктер:

Абылай хан – 18- ғасырдағы қазақ ханы, тарихи тұлға. Оның азан шақырып қойған есімі – Әбілмансұр, кейін Абылай атанып, тарихта осылай қалған. Жас оқырмандарды шатыстырмау үшін, біз әдейі оның әйгілі есімін ғана алдық.

Алғадай – алда жол бастап жүретін адам. Қазақтардың өлімге басын байлаған, жанкешті сарбазы. Бұл жайлы маған ақын Ғабиден Құлахметов айтып еді.

Дүрбіт- қалмақ руы.

Зайсан – каз: жайсаң, жоңғар бегі, айтулы адам.

Қастек – Қастек батыр туралы халық аңызын маған ақын Оразалы Досбосынов айтып еді.

Ноян – жоңғарлардың бекзадасы, лауазымды адам.

Ойрат – ежелгі тайпа, моңғолдар мен қалмақтардың түп тегі.

Торғауыт- қалмақ руы.

Түмен – он мың әскер.

Ұзан – ертедегі жырау.

Қонтайшы – жоңғар ханы.

Шағатай тілі – түркі халықтарының ежелгі жалпы ортақ әдеби тілі.

Шерік – жоңғар сарбазы.

*Орыс тілінен аударған
Жадыра Шамұратова*

Мейірімді Асқар

Ертегі

Дала қариясы

Кең даланың бір түкпіріндегі кішкентай қазақ ауылында Асқар деген қарт өмір сүріпті. Уақыт өте келе қарттың балалары тәуір күнкөріс іздеп қалаға көшіп кетті. Ал дала қариясы шулы қалаға көшкісі келмей, өзінің туған ауылында қалды. Кейде оның көңілін мұң басатын, ондай кезде ол ескі әндерді ыңылдайтын.

Ауылдың маңында дала өзені Сілеті ағып жатыр. Көктем келгенде тып-тыныш өзен арнасынан асып, төңірегіне жайыла бастайды. Қария өзен жағасына келіп, ойға шомғанды жақсы көреді. Бала күнінде ол жер бетіндегі халықтардың ертегілерін қатты құмартып оқитын, оның әдемі таза қиялы ғажайыптар дүниесін кезіп кете беретін. Енді қартайған шағында оны әділетті ертегі әлемі қайтадан еліктіріп шақыра бастады. Асқардың қайтадан балалық шағына оралып, алыс-алыс жерлерге жүзіп барып, өзінің сүйікті кейіпкерлерімен кездескісі келді.

Осылай ойласа болды, жүрегі алыста қалған бейқам, мұңсыз бала кезіндегідей алабұртып, қаттырақ соғып кететін.

Балапандар мен жылан

Бірде ол қағаздан қайық жасап алып, өзен жағасына келді. Қария өзін кішкентай бала сияқты сезініп, жиһанкез ойынын есі кете ойнады.

Бір мезетте су бетінде жүзген бір шоқ шөп түбіртегінің үстіндегі құстың ұясын көрді. Ұяда үш балапан паналап жатыр екен. Олар көңілдене шықылықтап, өздерін аналары қашан тамақтандыратынын күтіп, ауыздарын ашып қояды.

Сол кезде судан бір үлкен жылан шыға келіп, балапандарды бас салмақ болды. Бірақ Асқар ұяны ұстай алып, жағаға шығарып үлгерді. Жылан зәрлене ысылдап, суға сүңгіп кетті. Ана – құс ұшып

келіп, өзінің ұясына қонып, Асқарға қуана-қуана алғыс айтты:

- Рахмет! Ең асыл арманың орындалсын!

Балапандар да қанаттарын қағып-қағып қойып, шаттана шықылықтап жіберді.

Қатты ызаланған жылан тағы да тереңнен жүзіп шығып, құйрығын сермеді. Осы кезде қуатты толқын көтеріліп, Асқар мен құстарды соғып өтті. Келесі сәтте толқын қайтып, тұншығып қала жаздаған Асқар есін жиғанда өзінің қағаз қайығының үлкен мықты қайыққа айналып, онда балапандармен бірге отырғанын көрді. Ал ескекте Ана-құс отыр екен.

- О, мейірімді балақай! Сен ертегі оқиғасына батыл араластың! – деп сөйлей жөнелді құс әуезді дауыспен. – Шекарадан өтіп біздің әлемге ендің! Енді сенің алдында ұзақ жол жатыр – өзіңнің туған ауылына оралғанша бір жыл уақыт бар! Бірақ, сен қамықпа – қайырымды достарың әрдайым сенің қасыңнан табылады!

Құс осы сөздерді айтты да ұшып кетті. Оның өзін неге балақай дегеніне Асқар таңғалды. Еріксіз суға үңілді де, қалшиып қатып қалды!

Судан оған жас бала қарап тұрды! Бұл өзі, Асқар еді!

Ол басын ұстай алды. Судағы бейне де осылай етті. Қария бір ғажайыптың күшімен өзінің балалығына оралды!

Оның арманы орындалды! Ол балаға айналды! Оның үстінде күміс ою-өрнектері бар қызыл жағалы көк қамзол, шағын ақ қалпақ пен кең сұр шалбары бар. Былғары белбеуіне былғарыдан тігілген дорба ілінген.

Дала төсінде баяу ағып жатқан Сілеті қайықты алысқа әкете берді.

Сиқырлы тақия

Түн болды. Асқар жағаға шығып, қайықты шоқ бұтаға байлады. Шөпшек жинап, от жағып, кешкі астың қамына кірісті.

Бір кезде оған қарай бір бейтаныс адам дыбыссыз, байқатпай жақындап келді. Асқар оны бірге тамақтануға шақырды. Бұл қазақ ертегісінің кейіпкері Алдар Көсе еді. Тамақтан кейін Алдар көсе көңілденіп, Асқарға:

- Байқауымша, сен қайырымды баласың! Алдап жібергім келіп тұрса да, сені алдамаймын! Сенің қайырымдылығың үшін мен саған сый-сияпат жасаймын! Мына тақияны ал! – деді.

Ол балаға біраз киілген ескі тақиясын берді.

- Мұны ескі-құсқы деп ойлама! Бұл жай тақия емес, сиқырлы тақия! Егер кім де кім мұны кесе, сол бойда көзге көрінбейтін болады!

Бірақ, ол үшін адамның ниеті адал болуы керек және сиқыр бір рет қана іске асады. Ал егер жаман ой ойласа, сиқырлы күші жойылады! Осыны есінде сақта!

Асқар аузын ашып үлгергенше Алдар Көсе қараңғылыққа сіңіп кетті.

- Дегенмен, мен сені алдадым! – деген көңілді дауысы ғана құлаққа жетті. – Тақияның бір емес, екі мүмкіндігі бар!

- Рахмет! Қандай жақсы өтірік! – деп айқайлады оның соңынан көңілденіп кеткен Асқар.

Кемпір мен алтын балық

Таң атқан соң ол әрі қарай жүзе берді. Бір кезде біреудің әлдекімнің жер-жебіріне жете ұрсып жатқанын естіді. Қараса, жағадан кемпір мен шалды байқады. Асқар оларға қарай жүзіп барды.

- Ах, антұрған! Сен кімді алдамақ болдың? – деп, кемпір шелектегі әлденеге саусағын безейді. Ал қарты үн-түнсіз сенделіп жүр.

Асқар жағаға шықты. Бірақ шал мен кемпір оны мүлдем байқамады. Асқар секіріп түсіп, тал-шіліктің тасасына жасырынған күйі оларды бақылай бастады.

Долданған кемпір шелектен балық алып шықты. Бұл жай балық емес, алтын балық еді!

Осы кезде Асқардың есіне түсе кетті! Бұл Александр Сергеевич Пушкиннің ертегісінен ғой! Оған әрі қызық, әрі қорқыныштылау көрінді. Аздап сабырға келген кемпір өзінің темірдей қатал даусымен алтын балыққа:

- Сен немене, мені сенен оп-оңай айырыла салады деп ойладың ба? – деді. – Өзіңнің сыйлағандарыңды неменеге кері қайтарып алдың? Бұл жақсы емес... әуелі үй, сарай сыйлап, артынша бәрін кері қайтарып алғаның не?! Мен, бірақ, айламды асырдым! Сені күттім, тіпті ұзақ күттім, ақыры ұстап алдым! Енді сен менің қалағанымның бәрін орындайсың, немесе мен сені шойын табаға салып, маздаған отқа қуыратын боламын!

Кемпір от тұтатты. Түтіннің иісі шықты.

Асқар сиқырлы тақияны киіп, көрінбеген күйі тез отқа жүгіре жетті. Кемпірдің артына бұрылып, байғұс шалға әлдене деп бұрқылдап жатқан сәтін пайдаланып, алтын балықты алды да, әрірек жүгіріп кетті.

Өзінің қайығына жеткен бойда ағыспен төменге қарай жүзе жөнелді. Ол кішкене кезінен осы ертегіні жақсы көретін. Енді өзін шынымен бақытты сезінді!

Алғашқы болып алтын балық тіл қатты.

- Рахмет саған, Асқар!

- Сен менің атымды қайдан білесің?! – деп, бала таңғалды.

- Сен немене, ұмыттың ба ? Мен сиқырлы балықпын ғой!

Асқар шаттана күліп жіберді.

- Бірақ мейірімді ертегілердің заманы өтті. Адамдар бәрін қиратып, өз ыңғайларына қарай өзгертіп, жер бетінде сиқырға толы ғажайыптарға орын қалдырмады. Бәрі пайда табу жолындағы жанталас жарысқа түсіп кетті. Менің де барлық жерде соңыма түсті. Барлық өзен, суға ау құрып, оны қопарғышпен жарып, бейшара балықтарды улады. Міне, ақырында кәрі қарға мені ұстап алды!

Асқар балықтың сөзін зейін қойып тыңдады.

- Адамдар мені ұстап алып, байлық, дәулет сұрағысы келеді. Ал мен әркім өз ақылымен, ерік-күшімен мақсатына жетуі тиіс деп есептеймін.

- Мен сізден ештеңе сұрамаймын! Мен тек жер жүзіндегі балалардың сүйікті балығын кәрі мыстанның қуырып жеп қойғанын қаламадым!

- Білем! – деді балық. – Сонда да мен саған бір таңғажайыпты сыйға тартқым келеді!

Бұл ерекше таңғажайып – жалғыз тілек болатын. Асқар не тілесе де ол тілегі орындалмақ. Тек бір шарты бар – тілек тек мейірбан, ізгі тілек болуы тиіс. Егер ол бір жаманшылық ойласа – бұл қасиет сол бойда жоғалады!

Асқар алтын балыққа алғысын білдіріп, оны өзенге жіберді.

Көп кешікпей орманды көрді де, жаяу жүріп саяхаттағысы келді. Ол қайықты жағада қалдырып, орманға қарай бет алды.

Маша мен аю

Ол орман жиегінде жидек теріп жүрген қызды көрді.

- Бұл орыс халық ертегісіндегі Маша ғой! – деп айқайлап жіберген Асқар оған қарай асыға беттеді. Олар танысты. Асқар оған өзінің Маша мен аю туралы ертегіні қалай жақсы көретіні туралы айтты.

- Міне, сен қандай ақылды және әдемісің! Сенімен кездескеніме соншалықты қуанышты екенімді білсең ғой! – дегенді ол сүйіне айтты.

Маша оның сөзіне қуанып, бірақ сол бойда мұңая қалды.

- Мен аюды алдап үйге келгеннен бері атам мен әжем тағы да аю ұрлап кете ме деп үнемі қорқатын болды. Бүгін серуендеу үшін оларға айтпай, орманға шығып кеттім!

Осы кезде олар үлкен аюды көріп қалды. Естері шығып, жуан қарағайдың тасасына тығылды. Аю еріне басып оларға қарай тіке жүрді.

- Ой, Асқар, мен қорқамын! – деп сыбырлады Маша. – Егер ол мені көрсе, алып кетеді де, еш уақытта босатпайды! Мен енді қайтып атам мен әжемді көрмейтін шығармын!

Асқар оны аяп кетті. Осы кезде оның есіне Алдар Көсенің сиқырлы тақиясы түсе қалды.

- Мына тақияны киіп ал – көрінбейтін боласың! Саған енді ештеңеден қорқудың қажеті жоқ! – деді Асқар.

Маша қуанып, тақияны киіп, көзге көрінбеген күйі үйіне қарай жүгіре жөнелді. Сол кезде аю ырылдады. Асқардың жүрегі зырқ етті, бірақ аю қызды көрмей, ары қарай жүре берді. Асқар ойша Алдар Көсеге алғыс айтты – нағыз ер жігіт, ұлы алдаушы оны алдамапты!

Ақылды ана қаз Акка

Асқар сапарын одан әрі жалғастырды. Көп ұзамай ол шағын көлді көрді. Күн ыстықтау еді, ол қуанып кетті. Бірақ, алыстан су ішінде күйбендеп, қамыс арасына жасырынған екі бірдей күмәнді сұлбаны байқап қалды. Бұлар аңшылар еді. Олар судың ішіне үлкен, мықты тұзақ құрып жатты. Бір уақытта өздерінің зұлымдық істерін бітіріп, кетіп қалды.

Асқар суға ақырын келді де, бәрін түсінді. Тұзақ құс аулау үшін құрылған еді!

Дәл осы мезетте қаздар ұшып келді. Олар салқын әрі таза суға сүнгіп кетіп, шөлдерін басып, тура бала отырған мандағы тұзаққа қарай жүзді. Асқар оларға айқай салды:

– Қаздар, қаздар! Бұл жерге жақындамандар! Бұл жерде тұзақ бар!

Қаздар одан сайын қаттырақ қаңқылдай түсіп, тоқтады. Асқар тұзақты жұлмалап жағаға шығара бастады. Сол кезде оның жанына қаздар келді.

Асқар оларды таныды. Бұл Сельма Лагерлефтің ертегісіндегі қаздардың нақ өзі болатын! Ол ежелгі достарымен кездескеніне қатты қуанды. Ия, ия, ол өзін ертегілердің барлық сүйкімді кейіпкерлерінің досы санайтын. Ал олар алыс ауылдағы белгісіз қазақ баласын өздерінің досы санай ма екен?

Қаздар мазасыздана қаңқылдап, бейтанысты қоршап алды, ал олардың жолбасшысы- жас еркек қаз айбат шеге ысылдап, үлкен қанаттарын барынша жайып, ұзын, қатты тұмсығын жоғары көтеріп,

шайқасуға дайындала бастады. Бірақ, үлкен ақ ана қаз қаңқ етіп, оларды тоқтатты.

- Кез келген бейтанысты дұшпан санау дұрыс емес! Одан да мына тұзаққа қарасандаршы! Оларды біздің алдымыздан құрып қойған! Егер мына қайырымды бала кездеспегенде, не болатынын кім білсін!

Ол мамырлай басып балаға жақындап, оған ризашылығын білдірді. Асқар жымыды.

- Сіздің есіміңіз Акка емес пе?! – деп сұрады ол үлкен ана қаздан.

- Ия! Бірақ сен оны қайдан білесің? – деп, ана қаз таңырқады.

Асқар өзінің олар туралы ертегіні қызыға оқығанын айтып берді.

- Сіздің Акка деген есіміңіз қазақша Ақ қаз дегенге ұқсас!

Акка баланың ілтипат білдірген сөздеріне масаттанып, марқайып қалды.

- Сен ізгі ниетті баласың! Бұл қасиет Табиғаттың үлкен сыйы!

Қаздарға оның ақ көңілден айтылған сөздері ұнап, олар достық пейілмен оған жақындады. Асқардың саяхаттағысы келетіні туралы білгеннен кейін, оны өздерімен алыс жақтарға ала кетті. Асқардың бақыттан төбесі көкке жеткендей болды! Ол қаздарға мініп, алқаптар мен көлдердің, таулар мен ормандардың үстінен ұшып өтті. Ұшар биіктен қарағандағы жер беті неткен ғажап десеңші!

Ол шаттана айқайлап жіберді! Қолдарын екі жаққа жайып, бүкіл жер бетін құшағына алғысы келген еді! Сол сәтте қаздың арқасынан құлап кетіп, төменге қарай күлдилай жөнелді!

Жас еркек қаз шошына айқайлап жіберді. Барлық қаздар алаңдап, ұшуларын баяулатты. Бірақ, дана Акка баланың төменге қарай қалықтай ұшқанына көз тастап, былай деді:

- Сапарымызды жалғастыра береміз! Ол келер жеріне келіп жетті және өзіне керегін жолықтырады!

Қаздар одан әрі ұша берді.

Мәртебелі барон Мюнхгаузен

Асқар барон Мюнхгаузеннің шабындығында үюлі тұрған бір мая шөптің үстіне құлап түсе қалды!

Мәртебелі барон белгісіз жұмбақ елден келген осынау сирек қонақты көргенде қуанып кетті. Ол қызметшілеріне мол дастархан жасауды бұйырды. Баланы жақсылап тамақтандырды. Көптеген қызықты оқиғалар айып берді, Асқар да оған еліктеп, қазақтың қиял-ғажайып ертегілерін есіне алды. Бір кезде лепірген барон балаға ұсыныс айтты:

- Кел, бәстесіп өтірік әңгіме айтайық! Кімнің өтірігі асып түсер

екен?!

- Қойыңыз, мен сізге бәсекелес емеспін! Мен сіз туралы оқығам! Сіздің тапқырлығыңызды, ғажайып ой-қиялыңызды өте жоғары бағалаймын!

- Менің ізгі ниетімді қабыл алыңыз! – деді масаттанған суайт-барон. – Егер менімен өтірік әңгіме айтудан сайысқа түспейтін болсаң, онда бұл ежелгі тас қорғаннан мәңгі-бақи шықпайтын боласың!

Өзінің сөзіне сендірмек болған барон ұзынша мылтығын алып, ауаға гүрс еткізіп атып жіберді. Бала сол бойда басын изей қойды.

- Міне, тыңда, жарқыным Оскар...

- Мен Оскар емеспін, Аскармын! – деп қарсыласты Аскар.

- Енді, бізге осылай үйреншікті! – деп, тоқмейілсіген барон Мюнхгаузен мырс етті. – Сен өкпелеме, Оскар! Сонымен, бірде мен пешімнің ыстық тұрбасының тура үстінен ұшып бара жатқан қаздарды ескі бытыра мылтығыммен атып кеп жібердім! Одан кейін не болғанын білесің бе? Айтсам ешкім сенбейді!

Барон рахаттанып, мұртын ширатып сөзін жалғады:

- Кенет пештен тарс етіп әлдене түсе қалды! Қарасам – қуырылған қаз! Дәмділігі сондай – бармағыңды жалайсың!

- Сол оқиға болған кезде біз екеуміз бірге едік қой! – деп күлімсірей жалғастырып әкетті бала. – Өзіңізбен біздің Сілеті өзенінің жағасында кездестік! Сіз зеңбірек ядросына отырып алып, саяхаттап жүргенде, түсіп қалдыңыз. Мен сізді қайықпен келесі жағаға жеткізбек болдым. Ол кезде де біз тап осылай кім асыра өтірік айта алады деп бәстескен болатынбыз! Қызу бәстескеніміз сондай, біз өзімізді қайығымызбен қоса үлкен, ызақор ата қаздың жұтып қойғанын байқамаппыз! Бірақ, біз пікірталасымызды ашулы құстың ішінде де жалғастыра бердік, сол уақытта ата қаз өз тобын бастап ұшып келе жатқан еді!

- Хм-м, бұлай болуы әбден ықтимал және менің жобама келеді! –деп, барон қаркылдай күлді.

- Екеуміз ата қаздың қалай ұзақ ұшқанын байқамаппыз! Бір кезде оған қарай мылтық атылды! Сөйтсек, сіздің пешіңіздің ыстық тұрбасының үстінен ұшқан құсқа оқты дәлдеп тигізген сіз екенсіз! Осылайша сіз екеуміз сіздің түскі ас ішетін үстеліңізден бір-ақ шықтық!

- О-о, бұл тіпті қызық! Барон өзі ішінде отырған қазды өзі атып түсіреді! Керемет!

- Сіз қазды сойған кезде, – деп жалғастырды Аскар күлімсірей. – біз сол жерде әлі бәстесіп отыр едік! Сіз бізге айқайлағанда барып, біз есімізді жиып, қорыққанымыздан қуырылған қаздың ішінен секіріп түстік!

Мюнхгаузен барон үнсіз басын шайқай берді.

- Ең қызығы осы кезде басталды: ата қазды атып алған Мюнхгаузен қуырылған ата қаздың ішінен шыққан Мюнхгаузенді жеп көргісі келді! Анау мұнымен келіспей, екі барон бір-бірімен ұстаса кетті!

- Жоқ, олай емес, бұл өтірік! Мюнхгаузен – каннибал емес! Өзін-өзі өлтіруші де емес! – деп, суайт-барон күйіне айқайлап жіберді.

- Мен сізбен толық келісемін! Бірақ, рахым етіңіз, менің сізден өтірігімді асырғаныма келісетін шығарсыз! – деді бала жымындап.

Барон Мюнхгаузен қарқылдай күліп, Асқардың иығынан қақты.

– Жарайсың, Оскар!

Мәртебелі барон осылай деп бірнеше рет саңқылдады.

- Енді бара бер, бірақ мынаны ойыңа мықтап түйіп ал: бұдан былай және өмір бақи барон Иеронии фон Мюнхгаузен сенің адал досың! Міне, мен өзімнің ысқырғышымды саған ескерткішке берем. Екі рет ысқырсаң болды – мен саған жетіп келем! Менің ірі калибрлі тамаша мылтығым әруақытта саған қызмет ететін болады. Есінде болсын: барон Мюнхгаузен әруақытта тек қана шындығын айтады және өз сөзіне жауап береді! Тек менің шындығымның аздап фантастикалық жағы басым!

Асқар ысқырғышты дорба-сөмкесіне салып, қонақжай баронға алғысын жаудырып, одан әрі жолға шықты.

Қайтпас қайсар қалайы солдат

Қыр баласы ертегі әлемін рахаттана ұзақ аралады. Ол ұлы ертегішілердің кітаптары арқылы таныс көптеген атақты кейіпкерлерді кездестіріп, олармен дос болды. Ағаш басында отырған Винни Пухты, етік киген Мысықты, салтанатты мундир киген Щелкунчикті, Ергежейлі Мұрынды (Карлик Нос), өзінің ханзадасын тапқан Күлше қызды (Золушка), әжесінің қасындағы Қызыл Телпекті және басқа да ертегілердегі өзінің көңіліне өте ыстық сүйікті кейіпкерлерді кездестірді. Оларға қара күштер шабуылдаған кезде неше түрлі қызықты оқиғалар мен жағдайлар болды. Ондайда достар бір-бірін құтқарды. Осындай адал достық пен мейірбан сезімнің әсерінен Асқар өзін бақытты сезініп, шексіз қуанышқа бөленді. Ол өзінің ескі де жаңа достарына өміріндегі осынау қуанышты сәттері үшін алғыс білдіріп, олармен жаны жылылыққа бөлене тұрып қоштасты.

Біраз уақыттан кейін Асқар белгісіз бір қалаға тап болды. Ол тар көшемен келе жатып, айналасына тандана қарап қояды. Кенет бір уыс қоқыс пен күлді көзі шалды. Бала әуелде оны айналып өтпекші болды, бірақ оның тегін қоқыс үйіндісі емесін байқап қалды. Ол таяқ алып, үйіндіні тырмалап көрді. Онда балқып кеткен қалайының

қалдығы мен өртенген сәнді түйреуіш жатыр еді.

Асқар қалшиып тұрып қалды: «Бұл Ганс Христиан Андерсен ертегісіндегі қайтпас қайсар қалайы солдат пен оның биші ғашығы ғой!» Ол осы ертегілік солдатты жақсы көретін және оны сүйікті бишісімен бірге лаулаған пешке тастағаны жанына батушы еді. Міне, енді ол өзінің қолында! Асқар бақтағы орындыққа отырып алып, қайтпас қайсар қалайы солдатты қайткенде бұрынғы қалпына келтіріп, қатарға қосуға болатыны және биші екеуін үйлендіру туралы ойлап кетті. Ол тіпті жауынгердің екінші аяғын да қалпына келтіргісі келді! Осы кезде алтын балық есіне түсті.

Ол балыққа үн қатып, өзінің тілегін жеткізді. Осы кезде оның құлағына толқынның шолпылдағаны мен балықтың әуезді үні келіп жетті: «Солай-ақ болсын!»

Келесі сәтте қалайының қалдығы мен өртенген сәнді түйреуішке жан бітіп, селк еткендей болды да, жоғары көтеріліп бара жатты. Асқар әуелде оларды тіпті дұрыстап көре алмай қалды. Абайлап қараса, қайтпас қайсар қалайы солдат өзінің салтанатты киімімен, екі аяғы бүтін күйінде биші ғашығымен қол ұстасып жерге түсіп келе жатыр!

Бәрінің қуанышында шек болмады. Олар құшақтасып, бір-бірін айнала жүріп би биледі. Сосын жауынгер мен бишіге жақсылық ойламайтын арам ниеттілердің көзіне қайта түспеу үшін тез арада бұл қаладан кетіп қалуды ұйғарды. Ең дұрысы алыс жақтарға кету деп шешті олар.

Бремен музыканттары

Бақытты достар қуаныштың құшағында қалықтай ұшып бара жатқандай еді, көп ұзамай олар иесіз иен ормандағы жападан жалғыз тұрған үйге тап болды. Олар үйге кіріп дем алмақшы болды. Бірақ, ол ойлары бірден іске аспады.

Алдымен ит үрді, қораз шақырды, мысық мияулады. Оған адам шошырлық ақырған дауыс қосылды. Биші қорыққанынан өзінің қайтпас қайсар қалайы солдатына тығылды, ал ержүрек жауынгер қаруын шапшаң көтеріп, ұрысқа дайын тұрды. Бірақ қыр баласы Асқар есектің дауысын бірден танып, достарына белгі беріп, сабырға шақырды.

- Мә! Бұл ағайынды Гриммдер ертегісіндегі Бремен музыканттары ғой! Міне, керемет!

Бала құшағын жайған күйі үйге қарай жүгірді. Қуана күлімсіреген баланы көрген Бремен музыканттары тынышталып, достарды

үйлеріне кіргізді.

Танысып, әңгімелесіп өздерінің бастан кешкен оқиғаларын айтып берді.

Музыканттар қайтпас қайсар қалайы солдат пен бишіден өздерінің қасында қалып, бірге тұруларын өтінді.

- Біздің досымыз және сенімді қорғаушымыз боласың! Ал биші ас үйді басқарады және билейтін болады!

Қайтпас қайсар қалайы солдат ойланып қалды. Осы кезде биші әңгімеге араласты:

- Сенің қызмет етіп келе жатқаныңа ұзақ уақыт болды. Дегенмен саған да тыныш өмір сүріп, демалу керек. Расымен де, сүйіктім, осы жерде қалайық, бейбіт өмірдің рахатын сезінейік!

Қайтпас қайсар қалайы солдат жымия күлді. Ол да көптен бері бақытты отбасылық өмір кешуді қалап жүрген болатын, сүйіктісінің сөздері ойындағысын дөп басты. Ол келісті. Барлығы бұл шешімді қуана құптасты. Бремен музыканттары әндете бастады. Асқар оларға қосылды, ал биші әдемі биімен сүйсіндірді. Қайтпас қайсар қалайы солдат та шыдап тұра алмай, онымен бірге билей жөнелді.

Осы кезде қатты айқай-шу мен дүрсілдеген аяқтың дыбысы естілді. Терезеден далаға көз салған достар өздерінің үйлеріне қарақшылар шабуыл жасағанын түсінді. Ия, бұлар бір кезде Бремен музыканттары қуып жіберген қарақшылар еді. Ашулы қарақшылар қылыш пен қанжарды олай да бұлай сілтейді.

Достар қорғанысқа дайындалды.

Осы кезде Асқардың есіне өзінің барон досы түсе қалды. Ол дорбадан ысқырғышын алып, екі рет ысқырды. Жауап ретінде одан да қатты ысқырық естілді. Сөйтсе, бұл барон Мюнхгаузеннің зеңбірек оғы болып шықты. Қараса, барон зеңбірек ядросына мініп, ұшып келе жатыр! Жолай өзінің үлкен қаруын оталдырып келеді! Ыңғайы келгенде, ол қалың шөпке секіріп түсті, ал снаряд болса әрі қарай ұша берді. Түрлі-түсті мундир киген және қолында көлденең ұстаған екі үлкен мылтығы бар, аспаннан түсіп келе жатқан жауынгер баронды көрген қарақшылардың зәрулері зәр түбіне кетіп, алды-артына қарамастан қаша жөнелді.

Барон Мюнхгаузен олардың ізінен екі рет атып – атып жіберді. Қарақшылар көзден ғайып болды және олар енді қайтып келмейтін-ақ шығар!

Айбынды барон қарқылдай күлді.

- Ал қалай, Оскар?!

Достар қол шапалақтап жіберді.

- Барон Мюнхгаузен – нағыз дос! Ол ешуақытта өтірік айтпайды

және айтқан сөзінде тұрады!

- Рахмет, данке ! Рахмет! – деді Асқар жарқын дауыспен.

Барон сыпайы түрде қалпағын жоғары көтеріп, әлдене айтпаққа оқталды. Бірақ, зеңбірек ядросының өзіне қарай қайтып ұшып келе жатқанын көрді де, тез есін жиып, тура атқа мінгендей ядроға ырғып мініп алып, ұшып кетті.

- Кездескенше, Оскар! – деген дауысы естілді.

- Кездескенше, барон! – деп айқайлады Асқар оның ізінен.

Оның жаңа достары оқиғаның осылайша өріс алғанына таңтамаша болып, қайырымды балаға алғыстарын білдірді.

Кенет жел гулей бастады да, күрт салқындап кетті. Қар жауып, боран соқты. Достар үйге тығылды.

Қар ханшайымының жылуы

Көп ұзамай ауа райы қайтадан өзгерді. Жылынып, артынша ысып кетті. Кесек қарлар тез ери бастады. Асқар үйден шығып, айналаны жіті қарап шығып, ауа райының осылайша жылдам құбылғанына таңғалды. Біраздан соң ол ағаштардың арасынан күн сәулесімен ерекше жалтылдап, жарқырап тұрған күймені көрді.

Бұл Қар ханшайымының күймесі болатын. Сондай сымбатты, айбарлы және өктем көрінетін ханшайым үнсіз отырған күйі Асқарға тіке қарады.

Асқар қуанып кетті.

- О-о! Мен сізді таныдым! Сіз Қар ханшайымысыз! Мен Ганс Христиан Андерсеннің ертегісін оқыған соң, сізді көрсем деп армандаушы едім. Ия, сіз расымен де теңдессіз сұлу екенсіз!

Баланың шын көңілден айтқан сөздерінің Ханшайымға ұнағаны соншалық, ол күлімсіреді. Сол кезде оның бет-жүзі де жыли бастады.

Тек осы сәтте ғана Асқар ыстық ауаның оған жақпайтынын байқады. Оның қар мен мұздан жасалып, гәуһар секілді күн сәулесімен ойнақылана құбылған жарқырауық әдемі киімдері мен әшекейлері енді болмаса еріп кеткелі тұр еді. Мұз күйме қалың буға оранған. Асқар күйменің антициклон әсерінен ауаның жылы ағынына тап болғанын түсінді! Бұған Ханшайым түк те жасай алмайтындай көрінді!

Асқар шыдай алмай айқайлап жіберді.

- Апырмай, бұл қалай !? Сіз шанамен бірге еріп кетуіңіз мүмкін ғой! Сонда, ертегі әлемі өзінің ғажайып Қар ханшайымынан айырылып қалмақ па?!

Ол Қар ханшайымын құтқармақ болды!

- Сізге қалай көмектесе аламын, о, ұлы ханшайым?! – деді ол

қызулана.

- Ал сен мені не үшін құтқарғың келеді?! – деп сұрады ханшайым.
– Мен суықпын, ешкімге керексіз, кесір мінезді ханшайыммын!
Елдер менен жапа шегеді!

- Олай емес! Біз сізді жақсы көреміз! Егер сіз мейірімсіз, залым болсаңыз, Кай мен Герданы босатпаған болар едіңіз, ғасырлар бойы мұзға қатырып тастар едіңіз! Сіз, теңдессіз ертегі Қар ханшайымы, әруақытта балаларға керексіз! Суық жылтырауықтар ішіндегі сіздің жаныңыз мейірімді!

Баланың сөздері оның жанын толқытты.

- О, сүйкімді балақай! Сен маған өзіңнің мейірбан тілектеріңмен-ақ көмектестің! Күймеге отыр, менің қонағым бол!

Тебірене толқып кеткен бала сүйікті ханшайымының ұсынысынан бас тарта алмады. Ол тек өзінің достарымен қоштасып, қолын бұлғай берді. Баланы қасына отырғызды да, ханшайым солтүстік бағытқа қарай үрлеп жіберді. Бір сәтте жылы ауа ағынының орнына мұз дәліз пайда болды. Қар ханшайымы жаймен ғана қолын шапалақтап еді, күйме заулай жөнелді. Аздан соң олар қар мен мұздан соғылған, жарқыраған сарайға келді.

Асқар Қар ханшайымының сарайында алты ай тұрды. Ол Ханшайыммен бірге мәңгілік ызғарлы аймақтың тоң төселген қарлы байтағына саяхат шекті. Асқар мұз өлкесінде көп кереметті көзімен көрді. Ақ аюлар, сойдақ тісті морждар мен итбалықтар, полярлық түлкілер өздерінің Қар ханшайымын және оның қонағы – алыстағы қырдың қайырымды баласы Асқарды да достық пейілмен қуана қарсы алды.

Асқарға сарайдағы өмірі ұнады, бірақ оның ертегі әлеміндегі сапары аяқталатын кез де таяу еді. Туған өлкесіне, кең байтақ даласына, Сілеті өзеніне деген сағынышы оның жанын кеулей бастады.

Бір күні Асқар Қар ханшайымынан өзін үйге жіберуін сұрады.

- Саған ханшайымның сарайында тұрған ұнамай ма?! – деп сұрады ол.

- Бұл жердегі таза ауа, аяздың салқын лебі керемет қой! Бірақ кез келген сарайың туған өлкеге қайдан жетсін!

Қар ханшайымы мұңая ойланып қалды да басын изеді.

- Сен адал ниетті, қайырымды баласың! Саған рахмет, Асқар!

Ол баланы шанаға отырғызып, заулай жөнелді. Сәлден соң олар баланың сапарын бастаған жері – Сілетінің жағасынан бір шықты.

Қар ханшайымы балаға қол бұлғады.

- Кездескенше, Қар ханшайымы!

Асқар толқып қоштасты.

- Кездескенше, қайырымды бала! Мен қыстыкүні Лапландиядан ақ боранға оранып, сенің далаңа келетін боламын! – деп жауап берген Қар ханшайымы көзді ашып-жұмғанша ғайып болды.

Алтын балықтың сыйы

Асқар туған жері Сілетінің жағасында отыр. Ол әрі қуанышты, әрі мұңды еді. Оның ертегі әлемінде тамаша саяхаттауға мүмкіндігі болды. Бірақ енді одан кері қайтатыны қамықтырды.

Бір кезде суда әлдене жалт етті де, Асқар шелекпен іліп алды. Қараса, шелегінде тағы да алтын балық жүр екен!

- О, халің қалай, досым! – деп шаттана дауыстады бала.

- Сен мені әлі де досым деп есептейсің бе?

- Ия! Мен сенің досыңмын!

- Бірақ, сен менің енді сиқыр күшім жоқ екенін, ешқандай тілек орындай алмайтынымды білесің ғой! Мен сені ештеңемен ризалай алмаймын!

- Ал маған сенен ештеңе де керек емес! – деді шын көңілден мейірімді бала. – Сен жарық әлемде бар болсаң, соның өзі ғанибет емес пе! Қалағаныңша жүзе бер!

Асқар алтын балықты ақырын ғана өзенге жіберді. Суға сүңгіп кеткен балық келесі сәтте қайтадан шықты.

- Рахмет саған, адам баласы! – деп үн қатты ол. - Енді мен сенің нағыз дос екеніңе сенемін! Мен алтын балықтан ештеңе сұрамайтын және өзінің қайырымдылығы үшін алғыс айтуды талап етпейтін адамды бірінші рет көріп тұрмын! Бұдан былай мәңгі бақи мен сені нағыз досым деп есептеймін!

Асқар бақытты еді.

- Сен ертегі әлемінде қалып қоя аласың, мейірімді бала! Және біз секілді ертегі кейіпкері бола аласың! Тек «ия!» десең болды.

- Ия!

Бұл сөз баланың аузынан еріксіз шығып кетті.

- Онда, солай-ақ болсын! – деп, алтын балық құйрығымен суды шылып еткізіп қоштасты да, көзден ғайып болды.

Осылайша асыл арманы орындалып, мейірімді бала Асқар әлем халықтары ертегілерінің ізгі кейіпкерлерінің досы болып ертегі әлемінде мәңгілікке қалып қойды.

7.10.2015 г. – 8.04.2016 г.

*Орыс тілінен аударған
Жадыра Шамұратова*

**Баянғали
Әлімжанов**

ШЫҒАРМАЛАРЫ
XVI том

Жүз жылдық толғау

Роман, повестер

Редакторы С. Досымбекова
Корректоры Ш. Бекболатов
Техникалық редакторы Л.Маашева

Басып шығаруға 03.09.2019ж. қол қойылды
Пішіні 60x84 1\16. Қағазы офсеттік.
Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 19.6
Таралымы келісім бойынша.

«Сотниченко Е.В.» ЖК баспаханасында басылып шықты
Нұр-Сұлтан қ, М.Әуезов көш., 46/1, 105. Тел. +7 /7172/ 46 71 29